महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दः.

अयं ठक्कुरोपनामको विद्वद्वरश्रीगोविन्दो मिथिलायां धौरविकरवंशे जन्म लेभे इति तदीयग्रन्थोपसंहारश्लोकेषु समुपलभ्यते. अधुनापि गोविन्दवंशोद्भवा मिथिलान्तर्गत-'भदसीमरि'ग्रामे निवसन्तीत्यपि तद्देशस्थेभ्य एव श्रूयते. एतत्समयस्त्वनिश्चित एव. केवलमेतदनुमीयते यत्काव्यप्रकाशव्याख्या नरसिंहमनीषाभिधा ताराभक्तिसुधार्णवश्चेति ग्रन्थद्वयं नरसिंहठक्कुरप्रणीतमुपलभ्यते. स च नरसिंहठक्कुरः १६६८ मिते विक्रमाब्दे निर्णयसिन्धुनिर्मातुः काव्यप्रकाशटीकाकर्तुश्च कमलाकरभट्टस्य प्राचीन इति तद्ग्रन्थपर्यालोचनया प्रतीयते. एतेन नरसिंहः मिताक्षरादीपयोदयात्पूर्वोत्तरभावसमुद्भूतः स्यादित्यनुमीयते. स च नरसिंहो गोविन्दानुजस्तम इति गोविन्दोऽपि मिताक्षरादीपयस्तयोः पूर्वोत्तरभावसमकाले विद्यमान आसीदिति वक्तुं युज्यते. अथ च कमलाकरभट्टप्रणीतकाव्यप्रकाशटीकायां प्रदीपकारस्य नाम समुपलभ्यते. कमलाकरश्च १६१२ मिते विक्रमाब्दे निर्णयसिन्धुं व्यरचयदिति मिताक्षरादीपयोऽन्तिमभागतः कथमपि नार्वाचीनः प्रदीपकारो गोविन्द इति युक्त्यन्तमेव.

काव्यप्रदीपस्यास्य टीकाद्वयमुपलभ्यते नागेशभट्टप्रणीता उद्योताभिधा, तत्सुपाठकवैद्यनाथभट्टप्रणीता प्रभा चेति. उद्योतोऽस्माभिर्मुद्रित एव तत्र इति केवलं प्रभैव मुद्रिता. अयं प्रभाप्रणेता वैद्यनाथः स्वकृतोदाहरणचन्द्रिकासमाप्तौ 'खवेदमुनिक्ष्माभि(१७४०)र्मितेऽब्दे कार्तिके सिते । सुधाकरस्यामिमं ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्यपूरयत् ॥' इति स्वसमयं स्वनैव दर्शितवान्.

तत्रास्मदुपलब्धानि पुस्तकान्येतानि—

क.—जयपुरराजगुरुभट्टश्रीदनुसुखरामशास्त्रिणां प्रायः शुद्धं १७६२ विक्रमाब्दे केनचन मधनाथनाम्ना लिखितं १५० पत्रात्मकं प्रभासमेतकाव्यप्रदीपपुस्तकम्.

ख—जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपनामकनारायणभट्टानां काव्यप्रदीपमूलं शुद्धं ८४ पत्रात्मकं १७७१ विक्रमाब्दे श्यामभट्टानुजशिवरामेण लिखितम्. प्रभापुस्तकं च तेषामेवानतिशुद्धं १८५७ संवत्सरे लिखितं ११८ पत्रात्मकम्. एतत्पुस्तकद्वयं समुदितं ख-नाम्ना व्यवहृतम्.

ग—जयपुरमहाराजाश्रितगौडश्रीनाथभट्टाचार्याणां नातिशुद्धं नवीनं १०१ पत्रात्मकं मूलमात्रम्.

एवमुदाहरणचन्द्रिकापुस्तकान्यपि त्रीणि समासादितानि. तत्रैकं जयपुरमहाराजाश्रितमैथिलाभिजन-तार्किकवर-श्रीकुन्दरशर्मणाम् शुद्धम्.

अपरं जयपुरसंस्कृतपाठशालायां साहित्याध्यापकानां पण्डितश्रीगौरीनाथशर्मणां शुद्धं प्राचीनं च.

काव्यप्रदीपस्य सूचीपत्रम् ।

अष्टमोल्लासः ।

नवमोल्लासः ।

काव्यमाला।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः।

तत्सदुपाह्ववैद्यनाथविरचितया प्रभया समेतः।

प्रथम उल्लासः।

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा
श्रीगोविन्दो रविकरकवेः क्षेत्रपात्रं कनीयान्।
श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं
तत्त्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति॥

वक्ष्यमाणग्रन्थविशेषस्य ग्रन्थस्य प्रारिप्सितस्य [illegible] लोनुगुणितायाः सेव्यमा

यं सर्वे [illegible] महानुभेन्द्र[illegible] [illegible] पादपद्मः।
स [illegible] [illegible] रम्भाक्रमाद् [illegible] महेशः॥
गुरुपादसरोजानि प्रणम्य च गजाननम्।
काव्यप्रदीपव्याख्यां प्रभाख्यां वितनोम्यहम्॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये [illegible] मङ्गलमाचरन्नभिधेयं दर्शयति—सोनोदेव्या इति। [illegible] इयम्। अन्यथा प्रथमतनयः कनीयानिति [illegible] इयम्। अथ तु [illegible] इयम्। [illegible] न [illegible]। [illegible] व्याख्यानुमवतारयति। व्याख्यानुष्ठानमनुष्ठ[illegible] मङ्गलाय ग्रन्थादावबद्धस्य [illegible] —यद्यपीत्यादि। [illegible] प्रतिपादनेऽर्थो [illegible] वाक्यानीति [illegible] वचनम्। [illegible] गति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाक्ये [illegible] ग्रन्थस्य [illegible] प्रारम्भ [illegible] सुसद्द [illegible] ग्रन्थारम्भ [illegible] वादिरनाया ग्रन्थारम्भे [illegible] [illegible] क्रियासमाप्ति [illegible] अनुमिति।

नायाश्च वाग्देव्या भास्वरमूला कविभारती तदभिन्नत्वेनाध्यवसिता मारिध्वि
प्रतिबन्धकदुरितशान्तये ग्रन्थकृन्मंसीति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियम्यन्ते सौरभादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारणः पद्मत्वादिरूपो
धर्मोऽदृष्टं वा । ह्लादैकमयीमिति ह्लादेनैकमयीमेकस्वभावाम् । ह्लादमात्रमयी

मुत्प्रसिद्धम् । एतत्स्फोरणार्थमादौ ग्रन्थसम्बन्धकथनम् । इष्टेत्यस्य व्याख्यानं सेव्यमा-
नाया इति । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' इत्यनुशासनाद्यजेः पूजार्थत्वेन 'कर्त-
र्युद्गि—' इत्यनेन वर्तमाने क्तप्रत्ययादुक्तार्थलाभः । श्लोके कविपदसमभिव्याहृतस्य
भारतीपदस्य काव्ये प्रसिद्धिबाहुल्येन तत्रैव स्तुतिविषयत्वप्रतीतेः कविभारती-
मिति... लोकविरोधाच्च स्तुतौ देवतामित्युक्तिरित्याशयः तदभिन्नत्वेने-
त्युक्तम् । केचित्तु कविभारतीस्तुतेर्मङ्गलाप्रयोजकतया भारतीपदस्यैवाधिदेवतादेव-
... एव स्तुतो श्लोकतात्पर्यमिति सूचयितुं देवताभित्युक्तमि-
त्याहुः... । कृतिनामनेन विघ्नस्य ध्वंसमुक्तं स्तुतौ । ग्रन्थकृदिति समा-
प्त्यादिसम्बन्ध कारिकाकर्तुर्निर्देश । ... तु ... पु-
न । ... कार्याणि ... दर्शनात्स्य तत्र ग्रन्थकृदिति तु न युक्तम्
... —'... कार्याणि सहकारीणि—' इत्यादि कारिकायां 'तदुक्तं भरतेन'
इति ... । ... कार्याणि ...
... । अतएव ... वृत्तिनाथ ...
... । ... प्रकाशयिष्यते ।

वासितेति यावत् । अनन्यपरतन्त्रामिति । कवेर्नियतिप्रतिभायत्तत्वात्मनः परतन्त्रायत्तत्वरहिताम् । परतन्त्रशब्दः पराधीनवचन इति कश्चित् । नवरसरुचिरामिति कर्मधारयः । वृत्तौ 'पद्मा न च हृद्यैव तैः' इति व्यतिरेकरूपदर्शनात् । न चैवं 'हृद्यैव तैः' इति हेतुप्रदर्शनवैयर्थ्यम् । तैस्तिक्तादिसाधारणैः षड्भिरेवोपलक्षिता यतोऽसौ न च हृद्यैवेति तदर्थत्वात् । अस्तु वा तृतीयातत्पुरुष एव । न चैवं नवरसीति रूपप्रसङ्गः । त्रिगुणश्चेत्यादिवदुपपत्तेः । न च वृत्तिविरोधः । नवरसरुचिरस्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकमात्रपरत्वेन नवत्वाभावे-नायोगव्यवच्छेदहृद्यत्वप्रयोजकत्वविरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् । निर्मिति-मादधतीति गुणोभयन्यायेन सामान्यविशेषभावेनान्वयाच्च पुनरुक्तिः । अत्र निर्माणव्यतिरेकमुखेन चतुर्गुणात्मकविभारत्याश्च व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । तथा

स्यैव विशेष्यत्वात्कर्मधारयेऽपि नैकदेशेति प्रयोग.' इति यच्चित्तुक्तं तद्युक्तम् । 'पूर्वकालैक-' इति सूत्रस्य पूर्वनिपातनियमार्थत्वेन तथा प्रयोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । ननु नवरसत्वयोर्भारतीमात्रनिरूपितत्वविवक्षायामनन्यपरपदस्य वैयर्थ्यम्, भारती-भिन्नकविनिष्ठप्रतिभापेक्षत्वेनाशुभत्वेऽस्तनो व्याचष्टे—कवेरिति । आत्मनो भा-रत्याः । यद्यपि शब्दार्थोभयात्मककाव्यरूपायां निर्मितौ शब्दांशे उपादानाद्यधीनत्व-मस्त्येव, तथाप्यनिर्वचनीयार्थांशे तद्भिन्नयातिरिक्तसमवायिकारणाद्यधीनत्वव्यतिरेको विवक्षित इति भावः । 'परतन्त्रः पराधीनः' इति कोशात्परतन्त्रपदं परायत्तवचनः परत-न्त्रशब्दः', नायत्तवचनः । भारतीभिन्नकविप्रतिभाधीनत्वेनाशुभत्वेऽस्त्वस्त्वरस-स्वरसदित्यनेन सूचितः । कर्मधारय इति । नव रसा यस्यां सा नवरसा सा चासौ रुचिरा चेत्येवं बहुव्रीहिगर्भ इत्यर्थः । नवरसैः रुचिरेति तृतीयातत्पुरुषत्यागेनोक्त-कर्मधारयाङ्गीकारे बीजमाह—वृत्ताविति । न चेति चकारेण व्यतिरेकद्वित्वावग-मेरित्यर्थः । न चैवमिति । नियतहृद्यत्वमात्रव्यतिरेककथने तैरिति व्यर्थम्, प्रत्युत विशिष्टव्यतिरेकबोधकतया विरुद्धार्थकमेवेत्यर्थः । तैरिति न करणे तृतीया । किं तूपलक्षणे । अतो न विशिष्टव्यतिरेके तात्पर्यमिति नोक्तदोष इत्याह—तैरिति । इतीति षष्ठ्यन्तम् । इत्यस्य तदर्थत्वादित्यर्थः । एवमपि तैरित्यस्य हेतुगर्भत्वादनुपयोग इत्यस्वरसादाह—अस्तु वेति । एवं द्विगुत्वे सति त्रिगुणेति त्रिशब्दस्य व्यवस्थ-करत्वेन द्विगुत्वाभावादयथारूपप्रसङ्गो नेत्यर्थः । न चेति । व्यतिरेकद्वयप्रदर्शक-प्रवादाविरोधश्च नेत्यर्थः । कथं तत्राह—नवेति । विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकद्वयस्य प्रदर्शनं विशिष्टव्यतिरेके द्वयोरपि प्रयोजकत्वमस्तीति प्रदर्शयितुमित्यर्थः । उत्तमका-व्यत्वसिद्धये वाच्यातिशयव्यङ्ग्यं दर्शयति—अत्रेति । कविभारतीनिर्माणस्य मुखाद्यात्मकचन्द्राद्यर्थनिर्माणात्प्रसिद्धे चन्द्रादेर्व्यतिरेक आधिक्यम् । 'उपमानाद-न्यस्य व्यतिरेकः' इति दशमे व्यतिरेकालङ्कारतया वक्ष्यते । स च विशेषणैरेव स्फुट इति तद्भावः । निर्मात्र्या भारत्या ब्रह्मापेक्षया व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्य । शिल्पोत्कर्षेण शिल्पिनोऽपि तत्प्रतीतेः । शब्दस्येति । कारणमात्रस्येत्यर्थः

---

१ 'हृद्यैव तैरिति' ग　२ 'निर्मिति' इत्यादि 'पुनरुक्तिः' इत्यन्तं ग-पुस्तके

हि—नियतेः शक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रयात्मकत्वाद्विश्वस्य सुखदुःखमोहस्वभावा, परमाण्वादि यत्समवायिकारणं तदीयश्च यः स्पन्दस्तत्प्रभृतिसहकारिपरतन्त्रा, मधुरादिषड्रसा च, न च मनोरमैव, तैर्निर्मितित्वादिसादृश्यवती च ब्रह्मणो निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव । एतद्विलक्षणनियतिकृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्त्वेन तु कविभारती निर्दिष्टेति व्यक्तो व्यतिरेकः । यदेतादृशनिर्मितिशालिनी, अत एव जयत्युत्कर्षेण वर्तते, न तु वर्ततामित्यर्थः । तथा सत्युत्कर्षस्याप्रसिद्धत्वेन नमस्काराक्षेपकत्वानुपपत्तेः । नन्वेतादृशे गुरुकर्मणि प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते युक्तिमती च । तदनेन स्तुतिमात्रमाचरता यन्न कृता तदवलेपादज्ञानाद्वा । उभयथाप्यनवधेयवचनता प्रसक्ता । अथ कृतैव, तत्किं स्तुतिवद्ग्रन्थोपनिबद्धा विशेषाभावात्सैव वा किं नोपनिबद्धेति चेत्, उच्यते—न खलु नतिमात्रोपनिबन्धे स्तुतिर्निबद्धा भवति । स्तुतिनिबन्धे त्वर्थान्नतिरपि निबद्धैव । यतो जयत्यर्थेन वक्तुर्विषयस्य च वैशिष्ट्यान्नमस्कार आक्षिप्यते । तेन तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते । यत्तु 'उत्तमकाव्यत्वसिद्धये व्यङ्ग्यं दर्शयति जयत्यर्थेन चेत्यादि' इति वृत्त्यवतारणं तदयुक्तम् । प्रणामरूपव्यङ्ग्यस्यानतिशयितत्वेन ध्वनित्वाप्रयोजकत्वात् । तदर्थं चातिशयिनो व्यतिरेकालंकारस्यैवोपन्यासौचित्यादिति ॥

इहाभिधेयं प्रन्यरूपमङ्गिनः काव्यस्य फलेन सफलमिति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयितुमाह—

अथवा व्याप्यव्यापकभावरूपोऽर्थः । नियतरूपा पद्मत्ववत्त्ववदयं सौरभविशेषपद्मत्ववत्त्वेव च स इति च नियमवती । भारतीनिर्मितौ तु नैवम् । कान्तामुखसंनिधौ पद्मे तदभाववर्णनात्, मुखेऽपि तद्वर्णनाच्चेति भावः । विश्वस्येति एकस्या एव कामिन्याः कंचित्प्रति सुखात्मकसत्त्वसमुद्भूतत्वम्, सपत्नीं प्रति दुःखात्मकरज समुद्भूतत्वम्, स्वमलभमानं प्रति तमोरूपमोहसमुद्भूतत्वमिति रीत्या सर्वपदार्थानां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति सांख्यमतानुसारेणेदम् । भारतीनिर्मितौ तु रसाद्यभावेऽप्यलंकारकृताह्लाद एवेति भावः । अतएव नवरसरुचिरामित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । ब्रह्मनिर्मितेरसमानमित्यर्थमाह—**साहृदयवती चेति** । कविभारतीनिर्मितिरिति वक्तव्ये कविभारतीत्युक्तिर्भारतीकल्पिताया अनिर्वाच्याया निर्मितेर्भारत्यात्मकत्वमेवेत्यभिप्रायेण । काव्यरूपाया भारत्या उत्कर्षस्याशंसनीयतया तात्पर्यविषयत्वभ्रमनिरासायाह—**नन्विति** । वक्तुर्विषयस्य चेति । विषयः प्रतिपाद्यदेवताख्य । वैशिष्ट्यमुपास्योपासकत्वरूपम् । आक्षिप्यते व्यज्यते । नन्वस्मदादीस्थिति तद्भाजने वक्तुं किमायातमत आह—**तेनेति** । इति वक्तृगतं ज्ञानं श्रोतृभिर्व्यञ्जनया गम्यत इत्यर्थः ॥

ननु प्रकृतग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं सप्रयोजनत्वं वाच्यम्, न तु तदुपेक्ष्य काव्यप्रयोजनकथनं युक्तमित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—**इहेति** । अभिधेयं 'शक्तिर्निपुणता—

१. 'यत्र दृश्यते' क. २ 'नमस्कारस्य चोपन्यासौ' क.

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

अत्र कृत्-विद्-युज्-शब्दा भावे क्विबन्ताः । काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्य कवेरसाधारणं तादृग्वर्णनात्मकं कर्म । तच्च यथा कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्, मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं च करोति । सहृदयस्य तु काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेभ्य उत्तमं स्थायिभावास्वादनसमुद्भूतं वेद्यान्तरसंपर्कशून्यं रसास्वादरूपमानन्दम्, राजादिगतपृथिवीपालनादिसमुचिताचारपरिज्ञानम्, रामादिवद्वर्तितव्यं न तु रावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते । काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयान्तःपातितया रसास्वादः । ननूपदेशार्थं नीतिशास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र काव्येनेत्यत उक्तं कान्तासंमिततयेति । शब्दस्त्रिविधा—प्रभुसंमितः, सुहृत्संमितः, कान्तासंमितश्च । तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनप्राधान्येन विधिलक्षणः । स हि प्रभुरिव 'त्वमेवं कुरु' इति समाज्ञापयति । ततश्च नियुक्तः संध्यावन्दनादौ निष्फलेऽपि प्रवर्तते । द्वितीयः परपर्यन्ततात्पर्यवानितिहासादिरूपः

इत्यादि वक्ष्यमाणग्रन्थस्वरसात् । तथा चास्य अनन्यफलत्वाभावात्प्रधानफलकथनमङ्गभूतग्रन्थस्य फलवत्त्वबोधार्थमेवेति न निष्फलत्वं ग्रन्थस्य, न वा काव्यफलकथनस्येति भावः । यथाश्रुतेऽभिधेयस्य प्रयोजनमाहेति काव्ये सप्रयोजनमित्याहेतीतिशब्दानर्थक्यमपि बोध्यम् । क्विबन्ता इति । तादर्थ्ये चतुर्थ्यः इत्यपि ज्ञेयम् । लोकोत्तरेति । चमत्कृतिजनकेत्यर्थः । गुणादेश्चन्द्राद्यानवकत्वेन वर्णनायाश्च शब्दार्थाश्रयत्वात्तयोरपि तद्विशिष्टतया कविकर्मत्वमविरुद्धमिति वक्ष्यमाणलक्षणाविरोधः । अस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् । यश इत्यादेः करोतीत्यनेनान्वयः । श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्बहुधनं लेभे इति प्रसिद्धम् । तथा मयूरकविः सूर्यशतकेन कुष्ठान्निस्तीर्ण इत्यपि । अनर्थः पापं तत्फलं च शिवेतरपदार्थः । तत्र परपदार्थमाह—अनन्तरमेवेत्यादिः । उत्तमत्वं च सुखस्य स्वतः पुमर्थत्वात् । अन्येषां तु सुखसाधनत्वादपकृष्टत्वम् । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य रसस्य प्रागसिद्धत्वेनास्वादनरूपत्वेन च तदास्वादनासंभवात्तस्यैव चानन्दत्वेन तत्समुद्भूतत्वासंभवाच्चाह—स्थायीति । तथा च रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसपदं रत्यादिस्थायिभावपरमिति भावः । विभावादीनामप्यास्वादविषयत्वेऽपि प्राधान्यात्स्थायिमात्रोपादानम् । आस्वादनं चैषां मुहुर्मुहुर्विभावनम् । रसरूप आस्वादो रसास्वादः । संमितशब्दस्तुल्यपर्यायः । शब्दस्तावदिति । उपदेशकशब्द इत्यर्थः । शब्दप्रधान इति । विधिरूपशब्दबलादेव प्रवर्तक इति तदनुसारेणैव फलरूपार्थलाभः, न तु फलवशेन तदन्यथात्वकल्पनेति शब्दप्राधान्यम् । तदाहुः—'न विधौ परः शब्दार्थः' इति । लाक्षणिकोऽर्थ इत्यर्थः । शासनेति । प्रवर्तनारूपशाब्दभावनेत्यर्थः । निष्फलेऽपीति । स्वर्गादिफलरहितेऽपीत्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य तत्रापि

[illegible] । न हि [illegible] 'एते [illegible] भवति, एवं च [illegible]' इत्येतावन्मात्रं [illegible], न [illegible] । [illegible] [illegible] काव्यत्वम् । तत्र हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च काव्यानभिज्ञस्यैवेदं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । यदाहुः—

'[illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥'

[illegible] काव्यम्, अतः सर्वथा तद्धेतुर्वाच्य इत्याह ॥

[illegible] किं च हेतुत्रयं [illegible] [illegible] प्रतिपादनेन [illegible] —

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः [illegible] संस्कारविशेषः प्रतिभा[illegible] [illegible] किं [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र [illegible]

रूप, त्रिविधस्याप्युपदेशस्योपदेशकत्वेन वा काव्यैकार्थत्वमिति[illegible] । न चैवं शास्त्रार्थं विविच्यादिन्नु न तु शास्त्रमिति वाच्यम् । प्रसिद्धत्वेऽपि शिष्येष्वेव ऐषां शास्त्रपदेशेन । लोकः स्वादुतमसुखमात्मवशोऽन्य कृतम् । योगादु-पादाः । धर्मशास्त्रस्यानन्तर्य स्मृत्यादिबाधायकत्वात् । तार्कं छन्दःशास्त्रादि । तत्रैव सर्वशक्तिप्रतिपादन स्मृत्यादि । आदिपदेनादिनिघण्ट्वादि । तेषां त्रिमर्ष-नामुपर्यालोचितानां । काव्यस्य तु तदा काव्यं चतुर्वर्गानुगुणतया प्रवर्त्यादी-प्यपि तु च ये आगमेव प्रवृत्तः । तथा काव्ये योगेन च योग्यत्वेन प्रवृत्ति-प्रकार । इतिहासे त्रिविधोपदेशाभाव । अन्यथा तद्वैदर्ध्यमेव स्यात् । तथा । काव्यकोऽप्यत्र रसप्रयोगति: । तदा कार्येण त्रिविधानामुपदानम् । एतद्व-गदीनामिव पदेव । न तु त्रिविधेन कारणभेदेन भ्रमः कार्यः ॥

[illegible]क्षयोर्दर्शनीति न व्यभिचार । दर्शं निर्वेति । प्रकारान्तरसम्भावनीयदृष्टि-तत्त्वादेः शब्दार्थविवेकनिबन्धनाभावप्रतिपादनं शास्त्रप्रमेयत्वम् । कारणान्तरं दर्शनीयानुपालनम् । न नु शास्त्रमिति । उपादानत्वेऽर्थ । प्रसिद्धेति । यथा च नैव शास्त्रपदार्थोऽनन्तरार्थ । शब्दोपनयात् काव्यं कर्तुमिति स्फुरते । स्फुरणार्थत्वेऽपि उपादानस्यैव हेतुरिति शास्त्रार्थं प्रकर्षमिति भाव. । रसादिवि-वक्षणगन्धर्वस्पृष्टु निपुणत्वेनेति व तो शास्त्रपदार्थ इति हेयम् । केचित्तु यां वेदेति पदं शास्त्रपर्याभिप्रायेण व्याचक्षते—दर्शं निर्माणशक्ति विना काव्यं न भवतीत्यर्थः । दो च योग्यान्ति विना निर्माणशक्तता प्रयत्नमनुसरणीय स्यात् । तदन्यत्वेऽपि । तदुक्तम् । अर्थोऽपि प्रकर्षान्यतरसमीकारणभावेन वक्त-व्यतया योग्यार्थप्रयत्नस्यायोगात्मत्वात् शास्त्रप्रयत्नत्वे शब्दप्रमाणवाद । वस्तु-न्तं चेतनेनानुसरणीयत्वमेव कथनादिति । योगार्थोऽयम इति लोकव्युत्पत्तेः । तत्प्रपञ्चमाह—**उपचाराद्धेति** । उपचारो लक्षणा । **छन्दःशास्त्रादीति** । आदिना प्रकारोऽलङ्कारशास्त्रादिपरिग्रहः । **इतिहासादीति** । आदिना पुराणबृह-त्कथादिपरिग्रहः । विमर्शनादपि पुनः श्रवणात् । व्युत्पत्तिमत्सदर्शनादिभिर्बहुः पुरुषः । **रसानुगुणतयेति** । [illegible] प्रबन्धनदानुगुण्येन वर्णना सर्वं काव्यं न प्रकाम [illegible] न [illegible] । अन्यथा [illegible] । इद च [illegible] च [illegible] । **त्रिविधेनेति** । सकला-[illegible] । तथा च समुदा-[illegible] । [illegible] —**समेत्यादि** । [illegible] । [illegible] । तत्र [illegible] कार्योपादानप्रयोजन-[illegible] । कारणैव [illegible] । [illegible]-[illegible] भाव ॥

एवं कारणमुक्त्वा काव्यस्य लक्षणमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।

निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यौ । गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यञ्जकपरं गुणपदम् । न स्वलंकारेऽतिव्याप्तिः । सालंकारत्वविशेषणानुपादानादिति न वाच्यम् । यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तम्—यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्, क्वचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नञोऽल्पार्थत्वात् । अल्पत्वस्य चास्फुटत्व एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पन्थाः । वयं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटालंकारविरहिणि न काव्यत्वम् । यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः । तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्— "अत एव रसानुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयं पुष्णाति । यथा—

'मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥'

लक्षणमिति । लक्ष्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञायतेऽनेन लक्ष्यपदार्थ इति लक्षणम् । अनेन स्वं रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपपदं प्रकाशस्थं व्याख्यातम् । तथा हि चमत्कृतिजनकीभूतं वर्णनं काव्यमित्युक्ते चमत्कृतिजनकतावच्छेदकरूपस्येष्टतावच्छेदकस्याज्ञानम् । तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । तत्कथनं काव्यशिक्षारूपे ग्रन्थे क्रियत इत्यर्थः । प्रागुक्तस्य वर्णनात्मकलक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दार्थोभयाश्रितत्वात् । कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वस्य चार्थ एव सद्भावात् । अर्थचित्रस्याभ्यर्हितत्वाच्च अर्थविशिष्टशब्दस्यैव तत्त्वानौचित्यादुभयोपादानम् । तत्र च 'नामरूपे' इत्यादौ वेदे, 'वागर्थाविव' इत्यादौ लौकिके प्रयोगे शब्दप्राधान्यात् शब्दोद्भवत्वाच्चार्थस्य शब्दप्राधान्यम् । तत्र शब्दप्रयोजनाविशिष्टे शब्दे काव्यम् । अर्थप्रयोजनार्थविशेषेऽर्थे । उभयसाधारण्ये द्वयमपि । न तु काव्यत्वमुभयपर्याप्तम् । योजनाकल्पस्यालंकारादिविशिष्टरूपस्य वा व्यासज्यवृत्तित्वासंभवात् । 'एको न द्वौ' इतिवदेकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तेश्च । उभयविशिष्टे काव्यद्वयमिति व्यवहारः स्यादिति चेन्न । विजातीयैकचमत्कृतिजनकत्वेनैकत्वेनैव व्यवहारात् । 'काव्यमुच्चैः पठ्यते', 'काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः' इत्यादि व्यवहारश्च शब्दादौ नोपपन्न एव । अर्थमात्रविशिष्टे तु काव्यशब्दस्य शब्दमात्रपरतयोपपत्तेः । 'काव्यं बुद्धम्' इत्यादिव्यवहारश्चार्थस्य काव्यत्वसाधको ज्ञेय इत्यलं विस्तरेण । गुणस्येति । जात्यैकवचनम् । 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' इत्यष्टमे रसनिष्ठत्वं गुणानां वक्ष्यते । तद्व्यञ्जकेति । 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः' इत्यादि वक्ष्यमाणवर्णयोज- [illegible] । अन्ये नाममात्र, नापि [illegible]मिति आह । ऋजुरिति । [illegible] गूढम् । 'अत एव' इत्या-

---

१. '[illegible]' ख-ग. २. '[illegible]' ग. ३. '[illegible]' ग.

...। अत्र स्फुटतरतानुगुणमेव ध्वनेः 'मन्मथकण्ठपदस्पर्शनं छायातिशयं पुष्णाति।' इति। यत्र तु यदि न स्फुटोऽलंकारः स्यात् किंस्ततश्चमत्कारः स्यात्। चमत्कारसारं च काव्यमित्यपरं स्फुटालंकारापेक्षा। अनलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनास्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्वम्, यत्र रसादिः स्फुटः। न तु सर्वत्रैवेत्येतदेव प्रतिपाद्यते। तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेषणम्। किं तु स्फुटालंकारत्वान्यतरत्वम्। न चैवमपि रसवत्यलंकारे काव्यत्वप्रसङ्गो दोषाय। इष्टापत्तेः। यथोदाहृते 'मुनिर्जयति' इत्यादौ। यदि अप्राधान्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा, तदा सालंकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति।

स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा—

'यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥'

अत्र रूपकादीनामसंभव एव। अक्लीलस्य विभक्तिविपरिणामादन्यु चोप-

रम्य 'मन्मथकण्ठपदस्पर्शनं छायातिशयं पुष्णाति' इत्यन्तो ध्वनिग्रन्थः। छाया कान्तिः। चमत्कृतिरिति यावत्। पुनरर्थेऽपीति। अन्यथा हि सालंकारविरहेव भूयादिति भाव। उदाहरणं पूर्णं तदर्थबोधोदाहरणचन्द्रिकायामस्माकृतायां सविस्तरं द्रष्टव्यः।

---

१. 'पूर्ण' ख-पुस्तके नास्ति. २. 'स्वाधीनपतिका काचिन्महदुपभुक्तेऽपि भरोत्कण्ठादिपूर्वकटोत्पादा वेतालवनीसंस्मरणा पृच्छन्ती सखीमाह—यः कौमारेति। अत्र हि [illegible] कौमारहरो वरः स एव वरस्तिष्ठति, चैत्रक्षपास्ता एव सन्ति सन्ति, उन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाश्च सन्ति सन्ति, अहं च सैव वर्तमानास्मि, तथापि तत्र रेवारोधसि तत्र वेतसीतरुतले तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतः समुत्कण्ठत इत्यन्वयः। कौमारं कान्यं परमरतिकलया तस्य नामान्तरं सम्भोगेच्छोत्पादनेन इत्यादिरिति कौमारहरः। [illegible] [illegible] प्रियेण [illegible] इति वरः। [illegible] [illegible] चैत्रस्य इमा चैत्रक्षपा रात्रय इति पूर्ववत्। [illegible] [illegible] मालती च वासन्तीलता। [illegible] [illegible] अन्यो मन्द- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] योऽहमासे। अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मैत्रकाव्यादुदाहरणम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रेवायाः कुले तेन [illegible] [illegible] वेतसीतरु

कमिति चेन्न । अस्मीत्यस्याहमर्थकात्वाभावात् । अत्रास्मि करोमीतिवत्क्रि पदत्वेऽपि न दीपकत्वम् । तदन्वयिनां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वात् । दीपक तु प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वात् । सादृश्याप्रतीतेश्च न तुल्ययोगिता । स मु चयोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणो न संभवत्येव । अतस्तत्र न चारुत्वहेतुः । विशेषो क्तिविभावने विद्यमाने अपि न स्फुटे । कथमिति चेत्, इत्थम्—विशेषोक्ति स्तावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्याभाववचनम् । अत्र चानुत्कण्ठाकारणं वरोपकरणा नुपभुक्तता । तत्सत्त्वे यद्यप्यनुत्कण्ठाभाव उत्कण्ठात्मा निर्दिष्ट एव, तथा नानुत्कण्ठाभावत्वेन, किं तूत्कण्ठात्वेनैव । तस्मादस्फुटत्वमस्याः । यदि चेतो ऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् । एवं कारणाभावेऽपि कार्यो त्तिवचनं विभावना । अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरनुत्तता । तदभाव यद्यप्युक्त एव तथापि नानुत्ताविरहत्वेन, किं तु तत्तारूपेणैव । अभावाभाव त्वात् । अतोऽस्या अस्फुटत्वमेव । न च स एवेत्येवकारेणातत्त्वाभावप्रतीतेस्त त्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यम् । विशेषणसंगतेनैवकारे विशेष्ये विशेषणायोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याय्यते, न तु विशेषणाभावाभा एवाहत्य । पर्यवसानं तु तत्रेत्यस्फुटत्वमेव । एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारे विशेष्यभिन्ने विशेषणाभाव एव नाहत्य प्रत्याय्यते, किं तु विशेषणयोगाभा

इवाद्यभावेनोपमाया असंभव. स्पष्ट इति रूपकादीनामित्युक्तम् । **अत्रास्मीति** । अ न्यत्र 'यूयं कुसुमावचायंकुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः' इति वक्ष्यमाणोदाहरणवदि त्यर्थ. । **सादृश्येति** । तद्गमकतयैव तत्साध्यमत्कारित्वेनालंकारत्वादित्यर्थः । **वक्ष्य माणेति** । एकस्मिन्कार्येऽनेककारणोक्तिरित्येके । गुणक्रियायौगपद्यात्मा चापरो वक्ष्यते । स तु नात्रेत्यर्थं । अतत्तानुपभुक्तता । विशेषणायोगस्य विशेषणसंबन्धा भावस्य । **एवं विशेष्येति** । वस्तुतस्तु तत्तेत्यत्र विशेषणमिति प्रसङ्गाद्विशेष्यसंग

लतान्तराश्रयत्वेन च तरुः । तद्वेष्टितो वान्यस्तरु. । तस्य तलमधोदेशस्तस्मिन् । सुरतानु कूल्यव्यापाररूपा या लीला कुसुमाभरणादिप्रसाधनादिरूपा लिङ्गनचुम्बनादिरूपा वा तस्या विधौ संपादने चेतोऽन्तःकरणं समुत्कण्ठत उत्सुकं भवतीत्यर्थः । अत्र वरोपकरणा दीनामनुपभुक्तत्वस्य प्रसिद्धस्य कारणस्याभावेऽपि तत्कार्यस्योत्कण्ठारूपस्योत्पत्तिकथनरूपो विभावनालंकारः । वरोपकरणादीनामत्यन्तोपादेयत्वस्याप्रसिद्धस्य कारणस्य विभावनात् । अस्फुटत्वं चानुपभुक्तत्वाभावेनाकथनात् । एवमसकृदुपभुक्तत्वरूपकारणसत्त्वेऽप्यनुत्कण्ठारू पकार्यस्याभावकथनाद्विशेषोक्तिरप्यलंकार. । पूर्वत्रानुपभुक्तत्वरूपकारणाभावत्वेनाकथनादि हाप्यनुत्कण्ठारूपकार्याभावेनाकथनादस्फुटालंकारोदाहरणत्वम् । पार्यन्तिकास्वादहेतुश्चात्र विप्रलम्भ । स्वाधीनपतिकाया अपि क्रीडास्थानाद्याभ्यादिना सुरतप्रतिबन्धे तत्संभवात् । सविभ्रमगुरुरेकानुप्रासो विप्रलम्भीयमाधुर्याननुगुणत्वादचमत्कारित्वेनास्फुटः । एव नैवप्रक्षपा. प्रौढा इत्येतत्पद्यगतत्वादुन्मीलितमालतीत्यस्याप्यस्फुटत्वेनेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

१. 'विशेषणासंबन्धा–' ग.

इति द्रष्टव्यम्। अत एव 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ आपाण्डुरः', 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ च 'नान्यो धनुर्धरः' इत्यादिः कदाचिदस्फुटत्वार्थं प्रयुज्यते। दण्ड्यप्याह—'त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केनचित्' इति। अन्यथा पुनरुक्तिरत्र स्यादिति। अनयोरस्फुटत्वे च संदेहरूपसंकरोऽन्यनयोरस्फुट इति विभावनीयम्। शृङ्गाररूपरसस्य स्फुटत्वादुपमयोरलंकारः स्फुट इति चेन्न। रसस्यात्र प्राधान्यात्। अप्राधान्य एव तस्यालंकारत्वोपगमात्।

अर्वाचीनास्तु—"यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्यात्। दोषाणां दुर्वारत्वात्। तस्मात् 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति तल्लक्षणम्। तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव। परं त्वपकर्षमात्रम्। तदुक्तम्—

'कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः॥' इति।

एवं चालंकाराद्यभावे अपकर्षमात्रम्। नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौणः" इत्याहुः॥

अथास्य भेदांल्लक्षणानि चाह—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः॥ ४॥

तेषामार्यप्रदर्शनं बोध्यम्। संदेहेति। मणेरोपचरणादेरत्यन्तरमणीयतया स्फोटोद्भवजनिताया उभयथापि सिद्धिरिति भावः। रसवदलंकार इति। वस्त्वलंकाररसरूपस्य त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्यस्य वाच्योपस्कारकतयालंकारत्वमेवेति भामहोद्भटप्रभृतिचिरंतनालंकारिकमतेनेयं [illegible]। अर्वाचीना इत्यस्य [illegible]। [illegible] तु—वस्त्वलंकारप्रधानेषु काव्येषूक्तलक्षणस्याव्याप्तिः। न चेष्टापत्तिः। महाकविसंप्रदायभङ्गप्रसङ्गात्। लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था, न तु वैपरीत्येन। वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिबालादिवर्णितानि चेति। यत्तु दोषरहितं काव्यं दुर्लभमिति 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यादौ 'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्यादौ काव्यत्वं सर्वानुभवसिद्धं नोपपद्यत इति तत्रोच्यते—दोषस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कीटानुविद्ध [illegible] इत्यादि [illegible]॥

अथेति। [illegible]

इदं काव्यं वाच्यादतिशयिन्यधिकचमत्कारकारिणि व्यङ्ग्ये उत्तमम्। पदा-दिभिः पदैः स्फोटरूपं शब्दब्रह्म व्यज्यते। तस्मादभिव्यञ्जकादर्थप्रत्ययः। स्फोटव्यञ्जकस्य पदादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तपरिभा-अतः प्रधानीभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वसाधर्म्याद्गुणीभूतवाच्यं यद्व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जनक्ष-मस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्य बुधैर्ध्वनिरभिज्ञैर्ध्वनिरिति संज्ञा कृता। यथा—

'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥'

करणव्युत्पत्तिभ्यां विभागविशेषलक्षणोभयपरं व्याख्यानम्। उत्तमस्य नेर्द... हेतुमाह—**पदादिभिरिति**। पदशब्देन पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतोऽन्त्यवर्णो ... च्यते। पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः। **स्फोटेति**। स्फुटयत्यर्थमिति स्फोटः स च नाद-वर्णोपाध्यनुगतब्रह्मरूप इत्यर्थः। तदभिव्यक्तिश्च तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः। **मुख्यार्थ**

---

१. 'युगलस्योत्तमं' स्व-गा. २. 'नायकानयनाय प्रेषितां तं समुपागतां दूतीं विदग्धोत्तमनायिका स्नानकार्यत्वप्रतिपादनमुखेन संभोगचिह्नान्युद्घाटयितुमाह—निःशेषेति अयि मिथ्यावादिनि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे दूति, इतो वापीं स्नातुं गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्। यतस्तव स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनमित्याद्यन्वयः। मिथ्यावादिनि अन्तिकं गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि नागत इति मिथ्याभाषणशीले। बान्धवजनस्य मद्रूपस्याज्ञा-स्वार्थपरायणतयानाकलितः पीडाया आगम आगमनं यया तथाविधे। दूति, न तु सखि तेन मिथ्याभाषणशीलत्वस्य योग्यता व्यज्यते। इतो मदन्तिकाद्वापीं प्रति गतासि। स्नानकालानतिक्रमलोभात्। पुनरिति पुनरर्थे। नैवेत्यर्थः। तस्य बहुधा पराधमस्य। अत एवाधमस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य। अन्तिकं न गतासीत्यनुषङ्गः। उक्तार्थे साधकमाह—निःशेषेत्यादि। तवेत्यस्य स्तनतटादिभिः सर्वै-रन्वयः। यतस्तव स्तनयोस्तटं प्रान्तभागप्रदेशः। निःशेषं च्युतं स्खलितं चन्दनं यस्मात्तथा-भूतम्। न तु स्तनमध्यादि। वापीगतबहुलयुवजनत्रपाभारवशादन्तिकात् ... मुहुः परामर्शात्। अत एव च्युतमित्युक्तम्, न तु क्षालितमिति। युवजनमर्दनं तत्राप्यनवकाशात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु—मर्दनाधिक्यात्तत्रैव तथाभूतमिति व्यक्तमेव। एवमधरो निर्मृष्टरागः निःशेषं मृष्टो रागो यस्य स तथा। ... नचेन बहुलजलसम्बन्धात्। न तु रागोऽपि। न्युब्जतया तत्सम्बन्धाभावात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु—चुम्बनकृतं तथात्वमिति। किं च, नेत्रे दूरमुपरिभागे प्रान्तभागेऽनञ्जने अञ्जनरहिते। स्नानकाले मुखप्रक्षालने जलसम्पर्कात्। व्यङ्ग्यपक्षे प्रान्त एव चुम्बनविधानादनञ्जनत्वम्। तथा इयं तव तनुस्तन्वी कृशा। अत एव शीतजलात्पुलकिता पुलकाः रोमोद्गमाः सञ्जाता अस्याः सा तथाभूता। व्यङ्ग्यपक्षे तु—सुरतसमयजातपुलकोद्गमः। एवं विदग्धाया गूढ-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते । नन्वत्र मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणया तदन्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव युज्यते, न तु व्यङ्ग्यम् । अन्यथा 'साहेन्ती' इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणामूलव्यञ्जनोदाहरणेऽपि विपरीतलक्षणा न स्यात् । विशेषाभावादिति । अत्र केचित्—'नन्वत्र विपरीतलक्षणा । वृत्तिमन्यपरत्तु तदन्तिकमेव गतासीत्यत्र लक्ष्यत इति तेनैव लक्षणया योजनीयः । व्यज्यत इति रन्तुमित्यनेनैवाभिधीयते' इत्याहुः । परमार्थतस्तु न तावन्मुख्यान्वयायोग्यत्वं लक्षणायां बीजम्, किं तु ज्ञातम् । तथा च यत्र मत्स्यादेः प्रमाण(त) बाधकासंभोगः प्रमाणान्तरेण श्रोतुः प्रतीतिमुपगतस्तत्र मुख्यार्थबाधात्तु लक्षणा । तदभिप्रायेणैव 'साहेन्ती सहि सुहअं', 'उवहरं बहु णाम' इत्युदाहृतम् । यत्र तु प्रमाणान्तरं न तज्ज्ञापकमस्ति तद्वाक्यजनितमन्वयमहिम्नैव तु तत्प्रत्ययस्तत्र कथं लक्षणा । बाधाभावात् । अन्यऽपि वाक्यार्थबोधे भवत्यपि बाधोऽकिंचित्कर एव । तदभिप्रायेण वापीं स्नातुमित्युदाहृतम् । अत एवोक्तं 'अधमपदेन व्यज्यते' इति । अत एव च यत्र स्नानादेर्बाधकत्वं न प्रमाणान्तरेणावगतं तत्र न 'साहेन्ती' इत्यादौ विपरीतलक्षणा, व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्वा । वापीं स्नातुमित्यादौ तु बाधामवतारेऽप्यधमपदार्थपर्यालोचनया व्यञ्जनया प्रतीयत एव । इत्येव प्राधान्यमधमपदस्य ।

बाधादिति । वापीस्नानगमनरूपवाच्यार्थबाधादित्यर्थः । अथवा [illegible] यत्नाय लक्षणामूलकत्वादधमपदे [illegible] चेतस्यपि केचिदित्यत्र योज्या । [illegible] नाविवक्षितमुख्यार्थं । तज्ज्ञापकं बाधकज्ञापकम् । बाधाभावादिति । तत्रार्थबोधान्वयानुपपत्त्यादिः । अत एव एवमभिप्रायादेव । अन्यथा लक्षणैव प्रदीपकार्याभ्युपगमप्रतीतेरिति भावः । अत एव ज्ञानस्यैव बाधकस्य लक्षणाबीजत्वादेव । [illegible] बाधकोपन्यासम् । इत्येव प्राधान्यं इत्यादि [illegible] ।

[illegible]

तस्मात् 'साहेन्ती' इत्यादौ यदि व्यञ्जना तदा लक्षणामूलैव। यार्थी चातुर्नि
त्यादौ तु न नियमः॥

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि अनतिशयितचमत्कारानाधायके व्यङ्ग्ये मध्य
काव्यम्। तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। कथितमित्यनुषज्यते। अत्र व्यङ्ग्ये स्फुटव्य
इत्यर्थः। तेन नाधमकाव्यानिव्याप्तिरिति केषांचिन्मतमयुक्तम्। 'अगूढमपरस्या
इत्यादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदत्वेन प्रतिपिपादयिष्यमाणस्यास्फुटव्यङ्ग्यस्यासं
हापत्तेः। किं त्वस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यपरं व्यङ्ग्यपदम्। गुणीभूतव्यङ्ग्ये चास्फु
मात्रं व्यङ्ग्यम्। अधमकाव्ये त्वस्फुटतरम्, तद्विरह एव वेति न काचिदनु
पत्तिः। उदाहरणम्—

'ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥'

अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसंकेता तरुणी न गतेति व्यङ्ग्यम्। तच्च गुणी
तम्। तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात्। यतः पश्यन्त्या नितरां मुखच्छा
मलिना भवतीत्यनेन दर्शनकाल एव तत्कार्यं मालिन्यं तस्यातिशयः संतन्य
नता चेति वाच्यं प्रतीयत इति।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्॥५॥

एतेन प्राधान्येनोत्तमपदेनान्वितमिति दर्शितम्। लक्षणामूलैवेति। गमका
रामतादित्यर्थः। न नियम इति। लक्षणानवतारेऽप्युत्तमपदेनैव व्यञ्जनसंभव
दिति भावः॥

वाच्यस्यैवेति। व्यङ्ग्यं तु न तन्निष्ठम्। वाच्यमेव तु विप्रलम्भपोषकत्व
चमत्कारे प्रधानमिति भावः। संतन्यमानता चिरकालानुवृत्ति। सा च भवतीति

१. 'वास्फुटव्यङ्ग्यमात्रं व्यङ्ग्यम्' ख. २. 'ग्रामतरुणं मुहु' पश्यन्त्यास्तरुण्या मुख
च्छाया नितरां मलिना भवतीत्यन्वयः। ग्रामे एव तरुणम्। तेन दुर्लभत्वसूचनम्
मुहुर्वारंवारम्। उत्कण्ठया दर्शने सानन्दत्वासंभवात् पश्यन्त्या भवतीति वर्तमाननिर्देशाम
दर्शनकालीनत्वं [illegible] सूच्यते। अनतीभूतदर्शनमध्यकालतया कार्यस्य मुखच्छा
मालिन्यस्य कथनादतिशयोक्तिरलंकारः। तरुण्या इति द्योतकान्नोक्त्या परस्परानुरा
त्वं ध्वन्यते। छाया कान्तिः। नितरामतिशयेन। नेत्यादि मलिनत्वावबोधकत्वं [illegible]
विशेषणम्। नवा दृष्टा वञ्जुलमञ्जरी [illegible] तथा भावो पुनः कदा यस्य [illegible]
[illegible]। एवं च संकेतनिकेतनीभूतवञ्जुलकुञ्जगमनाभावस्य [illegible]
[illegible] पुनरपि संकेतितवत्, न तु तदा संकेतस्था
[illegible] गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्।' इत्युद्द्योतप्रदीपिकाकारौ।

अत्र चित्रमित्यध्याहार्यम्। तेनाव्यङ्ग्यं काव्यमवरमधमम्। तच्चित्रमिति कथितमित्यर्थः। अव्यङ्ग्यं अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितम्। तादृशं चास्फुटतरव्यङ्ग्यसद्भावे व्यङ्ग्यमात्राभावे वा चित्रं गुणालंकारयोगि। शब्दचित्रं यथा—

'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमयोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्॥'

वृत्त्यनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः। ननु कथमेतदव्यङ्ग्यमुच्यते। मन्दाकिनीविषयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः। किं च नास्त्येव स काव्यार्थो यस्य न व्यञ्जकत्वम्। अन्ततो विभावत्वेनापीति चेत्, सत्यम्। किं तु तद्व्यङ्ग्यमस्फुटतरम्।

वर्तमाननिर्देशात्, मुहुर्मेलिना भवतीत्यन्वयार्थेति ध्येयम्। अध्याहार्यमिति। चित्रसामान्योपलक्षणान्तरमेव तद्विभागकथनौचित्यादिति भावः। वृत्त्येति। 'एकवृत्तिगतो द्विधा' इति नवमेऽनुप्रासद्वैविध्योक्तेरयं वृत्त्यनुप्रास उच्यत इत्यर्थः। विभावत्वेनापीति। चमत्कारनैयत्येनाद्भुतस्यालम्बनत्वे तद्व्यञ्जकत्वस्यावश्यंभावादित्यर्थः। अस्फुटतरमिति। उद्भटानुप्रासचमत्कारेण पुरःस्फूर्तिकेन व्यङ्ग्यस्या-

---

१. 'मन्दाकिनी वो मन्दतामह्नाय भिन्द्यादिति योजना। मन्दाकिनी स्वर्गङ्गा। मन्दस्य भावो मन्दतादानम्। पापमित्यन्ये। पापेनापकृष्टतामित्यपरे। अह्नाय झटिति भिन्द्याद्वा-दार्यान्त्वित्याशीः। सजातीयान्तरादुत्कर्षप्रतिपादकं मन्दाकिनीविशेषणमाह—स्वच्छन्देत्यादि। स्वच्छन्दमुच्छलदच्छं कच्छकुहरे छातेतरदम्बु तस्य छटया मूर्छन्मोहो येषां तैर्महर्षिभिर्हर्षेण विहितं स्नानाह्निकं यस्यामिति विग्रहः। स्वच्छन्दं स्ववशम्। न तु वातादिपरवशम्। तेन जलबाहुल्याद्गाम्भीर्याभिव्यक्तिः। स्वस्य छन्दोऽभिप्राय इच्छा यत्र तथोच्छलदिति क्रियाविशेषणं वा। स्वस्य छन्देनोच्छलदिति वा। अच्छं निर्मलम्। कच्छस्य जलप्रायदेशस्य कुहरे गर्तकुले बिले छातादुर्बलादितरत्। वेगातिशयेन बलवदित्यर्थः। इतरान्तमम्बुच्छटाविशेषणम्। अम्बुनश्छटा परम्परा। मूर्छन्नुदयन्मोहोऽज्ञानम्। अत एव हर्षः। स्नानस्य प्राधान्यात्पृथगुपन्यासः। यद्वाह्निकमध्येऽन्तर्भूतस्यापि स्नानस्य लाभाय सः। एवं महर्षिनिषेवितत्वेन तीर्थान्तरापेक्षयोत्कर्षं प्रतिपाद्य सकलजगदुत्कर्षं स्वभावकृतं प्रतिपादयितुं पुनर्विशिनष्टि—उद्यदित्यादिना। उद्यन्तः प्रकाशमाना उदारा महान्तो दर्दुरा भेका यासु एवंविधा दर्यः कन्दरा यस्याः सा तथाभूता। तरङ्गाभिघातैरुपरिभागभेदेन तासां प्रकाशनात्। तथा दीर्घा आयता अदरिद्रा शाखादिबाहुल्येनाकुला ये द्रुमास्तेषां सदन्यो दीर्घ इति द्रोहा-द्रेकः पातनं तस्योद्रेकः आधिक्यं तन्मयास्तद्युक्ता ऊर्मयस्तरङ्गास्त एव मेदुरो निबिडो मदो गर्वो यस्याः सा तथा। 'महोर्मि' इति पाठे तन्नोद्रेको येषामेवंविधा ये महोर्मय इति व्याख्येयम्। अनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः काव्यजीवातुः। अत एव शब्दचित्रोदाहरणम्। सतोऽपि व्यङ्ग्यस्य मन्दाकिनीविषयरतिभावस्य भुवनचमत्कारित्वाभावेनास्फुटत्वात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः। २. 'तराम्भश्छटा' ग.

यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यम् । अनुप्रासमात्र एव तस्य संरम्भात् । तात्पर्यविरहीभूतव्यङ्ग्यविरहवत्त्वमेवाव्यङ्ग्यपदेन विवक्षितम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

'रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।
अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥' इति ।

अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपदं विवक्षितव्यङ्ग्यपरं द्रष्टव्यम् । अर्थचित्रं यथा—

'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ।
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥'

अत्रोत्प्रेक्षार्थालंकारः । परं तु रसादौ कथं तात्पर्यविरहोऽस्फुटतरत्वं वा तज्ज्ञायते । हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटं प्रतीतेः । मदीयं तु पद्यमुदाहरणीयम्—

'मध्येव्योम स्फुरति सुमनोधन्विनः शाणचक्रं
मन्दाकिन्या विपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः ।
अङ्कच्छेदे त्वरितचरणन्यासमाकाशलक्ष्म्याः
संसर्पन्त्याः श्रवणपतितं पुण्डरीकं मृगाङ्कः ॥'

अत्र रूपकमर्थालंकारः । तन्मात्रे तात्पर्यम्, न तु रसादौ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथम उल्लासः ।

च्छादनादिति भावः । विवदमानं प्रति परिहारान्तरमाह—**यद्वेति** । चमत्कारित्वेन न तात्पर्यमित्यर्थः । संरम्भ उद्यमः । वस्तुतस्तु चमत्कृतेऽपि व्यङ्ग्ये कदाचित्कवेरतात्पर्यसंभवादतिप्रसङ्ग इति प्रथम एव पक्षः साधुरिति बोध्यम् । **रसादाविति** । हयग्रीवगते वीररसे तद्विषयस्तुतौ वेत्यर्थः । वीररसस्य हयग्रीव आलम्बनमिति केषांचिदुक्तेरभिप्राय न विद्मः । इन्द्राद्यालम्बनो हि हयग्रीवगतो वीररस इति वक्तुमुचितम् । **मध्य इति** । व्योममध्य इत्यर्थः । शाणचक्रं शस्त्रतैक्ष्ण्यजनकपाषाणचक्रम् । पुलिने तीरेऽभ्यागत इत्यर्थः । छेदे समाप्तौ । रूपकं मालारूपकम् । इति श्रीमत्तत्पुरोपाह्वरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां प्रदीपप्रभायां प्रथमोल्लासः ॥

द्वितीय उल्लासः।

अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेचयिष्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यन्विभागमाह—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा।

साक्षे व्यञ्जकः शब्दो न भवेद् इत्यत उक्तमत्रेति। अत्रेति काव्ये।
शब्दस्वरूपमभिधायैव ज्ञाप्यार्थं विभजते—

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ १ ॥

वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः। केषुचिदभिहितान्वयवादिषु। न तु मीमांसकादिमतेष्वपि। लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः, न त्वन्वयांशेऽपि। गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च। तद्वशो हि तात्पर्यार्थो वाक्यार्थविलक्षणतया आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते। न पदार्थसंसर्गमात्रमिति प्रसङ्गः। स्वरूपसतः शक्त्यन्वयबलस्य नियामकत्वात्। इत्यभिहितान्वयवादिनां मतम्।

अन्वयस्य वाक्यार्थेऽपि पदार्थानां शक्तिः। व्यवहारेणान्वितसंसर्गबोधस्य [illegible] शक्तिग्रहात्। किं चान्वयांशस्यान्यलभ्यत्वेऽनुभवविषयत्वं न स्यात्। [illegible] शक्त्यन्वयस्य प्रयोजकत्वात्। [illegible]स्याप्यनुभवप्रवेशेऽतिप्रसङ्गात्। [illegible]न्विताभिधानवादिनां मतम्।

अत्रेति। काव्यलक्षणनिर्दिष्टवचनानन्तरमित्यर्थः। पदार्थेषु दोषाभावादिषु। [illegible] विभाग। [illegible] दोषगुणादिस्वरूपादिभेदः। प्राधान्यादित्यस्य [illegible] स्वरूपम्। विभागोऽत्र लक्षणाभिधानस्य [illegible] ज्ञापयतीति। विभागप्रकरणेऽपि ज्ञापकादित्यर्थः। [illegible] इति। [illegible] शक्तिग्रहः। मीमांसका प्राभाकरा [illegible]। [illegible] तात्पर्यादिग्राहित्वा। अन्यलभ्यत्वमेव दर्शयति— तद्वशो हीति। [illegible] वाच्यादयोऽनुलक्षण [illegible] प्रसङ्ग इति। [illegible] शक्त्यन्वयस्येति। [illegible] प्रयोजक- [illegible] किं चेति। [illegible]

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि । तथापि नैकतरस्य, कि
सर्वेषामपीत्यभिधाद्वैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

अत्र वाच्यस्य यथा—

'माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥'

अत्र वाच्येनैवार्थेन वक्तृवैशिष्ट्यात्स्वैरविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणार्
वासरस्थैर्याभावादिकं व्यज्यते ।

तदीयपरस्तात्पर्येण हेतुत्वान्यमर्गेऽपि शक्तिरावश्यकी नार्थः । अत्र प्रकारतारि
[illegible] शाब्दबोधे वृत्तिविशिष्टत्वम् । संसर्गतया तन्निष्ठाकाङ्क्षादिगह
[illegible] प्रयोजकमिति [illegible] संसर्गे न शक्तिकल्पनं यु
[illegible] । न च 'वाहिनः' इत्येकवचनेन प्रकाशो ध्वनिन इति ध्येयम् । यत्तु
[illegible] वाक्यार्थप्रत्ययम, अनुमानप्रामाण्यायोगेनेति दूषणं मद
यम । [illegible] पदार्थोपस्थितावपि [illegible] बोधस्य वाक्यत
[illegible] प्रामाण्योपपत्तेरिति दिक् । अर्थस्यापीति । अनेन व्यञ्
[illegible] शक्तिकल्पोऽपि [illegible] योजित । वैधर्म्येति । अभिध
[illegible], [illegible] अर्थगतत्वेऽपि व्यञ्जकत्वाभाव
[illegible] । [illegible] । अर्थगतव्यञ्जकत्वानुक्तौ न्यूनतापत्ते । अग्रे—'अर्थ
[illegible] इत्यनेन [illegible] ध्येयम् । यत्तु [illegible]
[illegible]

लक्ष्यस्य यथा—

'साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूमिआसि मज्झकए ।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥'

अत्रापकारिण्यां साधुत्वताराभ्युक्तार्थः श्रोत्रा अन्येन न वाच्यत इति सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विपरीतमिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते । तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

'उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व ॥'

र्थत्वेऽपि वाच्यपतितत्वेन वाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वानपायात् । एवं च तात्पर्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमप्युदाहृतमेवेति न न्यूनत्वशङ्कापि । यत्तु नरत्वव्यवस्थावाच्यत्वेऽप्यन्वितस्य तात्पर्याख्य विशेषः । सखी कामिनी । तस्या वैशिष्ट्यमवस्थाविशेष । तेनत्वाच्य-त्रापि व्यञ्जकत्वमिहैव दर्शयति—साहेन्तीति । आदिपदेनार्थत्वादिपदार्थसंग्रहः । साहेन्तीति । 'साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते । सद्भावस्नेह-करणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥' इति संस्कृतम् । अत्रेति । सद्भावस्नेहाभ्यां करणीयं तद्विपरीतत्वेन लक्षणा । तत्स्वरूपं मत्प्रियरमणादिपर्यवसितं दर्शितम् । न तु तेन रूपेण बोध इति ह्येयम् । तेन रूपेण । सापराधत्वं च दूतीरमणवत्त्वमेव । अथवा दूतीरमणं लक्ष्यान्तर्गतमेव । व्यङ्ग्यं तु कामुकः सापराध इति नायिकाया ज्ञानं शेषगूढं सहृदयान्प्रति । त्वया सन्दशेवाचरितमिति भक्त्या दूत्यान्त्र सापराध, किं तु नायकमेवेति वा । 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥' इति । निश्चलत्वं

१. 'निदानुनशार्थं प्रहिता नायकमुपयाता सखी प्रति नायिकाया इयमुक्तिः' । हे सखि, मत्कृते मदर्थं सुभगं सुन्दरं नायकं साधयन्ती आनयन्ती कुर्वती अनुनयन्ती वा । 'साहन्ती' इति पाठेऽपि साधयन्तीत्येवार्थः । क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नासि । त्वया तावत् त्वदा तु सद्भावः मानुष्य विभागो वा । स्नेह प्रीतिः । ताभ्यां करणीयं कार्यं तत्सदृशं तत्त्वा सदृशं कार्यं तादृशं विरचितम् । यत्र तु दैवादन्यादिति मुख्यार्थ । अत्र स्वार्थत्यागादा मुख्यार्थबाधप्रतिपत्त्यासन्नरूपत्वेन विपरीतं लक्ष्यते । तथा मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपम् । एव च मत्कृते इत्यस्य स्वकृते इति, दूनासीत्यस्य च हृष्टासीति । अथ च मत्कृते क्षणमपि न दूनासीत्यर्थ । तेन च नायक सापराध इति दोषमूल नायिकाया ज्ञानं कामार्तिवाक्यमपि व्यज्यत इति लक्षणामूलव्यञ्जनाया उदाहरणम् । इत्युदाहरणाभिप्रायेण । २ 'पश्य' क-ख, ३ 'सद्भाव' क-ख, ४ 'उअ' इत्यव्ययं पश्येत्यर्थे । काणिनिपदादके अपि वदति । भिसिनी कमलिनी । तत्र एव बलाका प्रसिद्धः पक्षिविशेषः शोभते सा वदतीति काव्यदेशस्य कर्मत्वेनान्वयः । तद्भिन्नमुक्तमाय विशिनष्टि—निश्चलेत्यादि । निश्चला चलनं निष्पन्देति अविचलना । बहल इति-

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि। तत्रापि नैकस्य, किं तु सर्वस्यापीत्यभिधादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते।

अत्र वाच्यस्य यथा—

'माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ॥'

अत्र वाच्येनैवार्थेन वधूवैशिष्ट्यसम्भोगविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणाद्यानयनविधेस्त्यागादिकं व्यज्यते।

तदीयस्वज्ञानत्वेन हेतुत्वात्संसर्गोऽपि शक्तिरावश्यकीत्यर्थः। अत्र प्रकारतावि[illegible] [illegible] शाब्दबोधे [illegible]। [illegible] [illegible] संसर्गो न शक्तिकल्पनं [illegible] [illegible] प्रकाशी ध्वनिः इति ज्ञेयम्। [illegible] [illegible] दूषणं [illegible]। [illegible] [illegible] अर्थस्यापीति। अनेन व्यञ्जक[illegible] [illegible] धर्मस्येति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अर्थ— [illegible] ज्ञेयम्। [illegible]

लक्ष्यस्य यथा—

'साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूमिआसि मज्झकए ।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥'

अत्रापकारिण्यां वाच्यावस्थायामनुपपन्नार्थः श्रोता प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भावस्नेहकरणीयमिदमस्मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विरचितमिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते । तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

'उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व ॥'

यार्थस्यैव वाच्यघटितत्वेन वाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वानपायात् । एवं च तात्पर्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमप्युदाहरणेऽस्मिन् न न्यूनत्वमाहापि । यद्गुणान्तरवशेनापि वाच्यस्यापि व्यञ्जकत्व वाच्यस्याम विरोधः । दर्वा कामिनी । तस्या धीरप्रकृत्वाभिधेयम् । केवलवाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वमिहैव दर्शयति—साहेन्तीति । आदिपदेनाध्याहार्यपदार्थपरः । साहेन्तीति । 'साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते । सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥' इति संस्कृतम् । अत्रेति । सद्भावस्नेहान्या यत्करणीयं तद्विपरीतत्वेन लक्षणा । तत्फलं मत्प्रियेऽत्यन्तविषयीकरणं दर्शितम् । न तु तेन रूपेण बोध इति ध्येयम् । तेन लक्षणेन । सापराधत्वं च तृतीयक्षणवर्तित्वमेव । अथवा तृतीयक्षणं लक्ष्यान्तर्गतमेव । अस्तु तु कामुक सापराध इति नायिकाया ज्ञानं गौरवं व्यङ्ग्यान्तरमपि । त्वया मत्कामेवाचरितमिति आत्मा दूत्यास्तु सापराधः, किं तु नायकविषयेऽपि वा । 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥' इति । निश्चलत्वं

---

१. 'दिवानुनयार्थं प्रेरितां लघुपद्मपत्रां [illegible] । [illegible] मत्कृते मध्ये सुभगं [illegible] साधयन्ती [illegible] अनुनयन्ती वा । 'साधयन्ती' इति पाठेऽपि साधयन्तीत्यर्थः । क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नासि । [illegible] सद्भाव [illegible] विचारो वा । [illegible] । [illegible] तादृशं कार्यं तादृशं विरचितम् । [illegible] । [illegible] लक्षणा । [illegible] । [illegible] दूनासीत्यस्य च [illegible] । [illegible] दूनासीत्यत्र । तेन च [illegible] सापराध इति [illegible] । [illegible] व्यज्यत इति [illegible] । [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] विशिनष्टि—निर्मलेत्यादि । [illegible] । [illegible] इति

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि। तत्रापि नैकतरस्य, किं सर्वस्यापीत्यभिधादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते।

अत्र वाच्यस्य यथा—

'माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ॥'

अत्र वाच्येनैवार्थेन वक्तृवैशिष्ट्यात्स्वैरविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणवादि चावश्यविधेयत्वादिकं व्यज्यते।

तदीयपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्संसर्गेऽपि शक्तिरावश्यकीत्यर्थः। अत्र प्रकारताविशे नान्यतरसंबन्धेन शाब्दबोधे वृत्तिविषयत्वम्। संसर्गतया तन्निष्ठाकाङ्क्षादिसहकृ तात्पर्यमात्रं प्रयोजकमित्येतावतातिप्रसङ्गादन्यलभ्ये संसर्गे न शक्तिकल्पनं यु मित्यस्वरस। स च 'वादिन' इत्येकवचनेन प्रकाशे ध्वनित इति ज्ञेयम्। यत्तु प नैवान्वयग्रहे वाक्यवैफल्यम्, अगृहीतग्राहित्वरूपप्रामाण्यायोगश्चेति दूषणं तदल कम्। इतरान्वितत्वेन पदादुपस्थितावपि घटाद्यन्वितत्वादिना बोधस्य वाक्यल स्वात्तद्वैयर्थ्याप्रसक्तेः प्रामाण्योपपत्तेश्चेति दिक्। **अर्थस्यापीति।** अनेन व्यञ्जक मपीति कारिकास्थोऽपिशब्दोऽर्थानामपीति योजित। **वैधर्म्येति।** अभिधाल णयोः शब्दमात्रगतत्वात्, लक्षणाया अर्थगतत्वनयेऽपि व्यञ्जकगतत्वाभावादि भावः। इदमुपलक्षणम्। अर्थगतव्यञ्जकत्वानुक्तौ न्यूनतापत्तेः। अग्रे—'अर्थव्य कतोच्यते' इत्यादिना तन्निरूपणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्चेत्यपि ज्ञेयम्। यद्यप्यर्थव्यञ्जक शब्दव्यञ्जकतोदाहरणानन्तरमुदाहरिष्यते तथाप्यत्रासंभावनापरिहाराय संक्षे उदाहरणं द्रष्टव्यम्। **माए इति।** 'मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधि त्वया। तद्भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी॥' [illegible] **वाच्ये नैवेति।** यथाश्रुतवाक्यार्थेनेत्यर्थः। [illegible] तार

---

१ 'काचिदुपनायकसंगमा[illegible] मातः प्रत्याह- माए इति। [illegible] उपस्कर[illegible]नत्युपकरणरन्धनशाला मानसा। अथ [illegible] प्रतिपादितम्। तस्मात्किं कर्णं [illegible] यतो वासरो दिवस एवमेव अधुना दृश्यमान [illegible] वाक्यार्थ। अत्र मातरित्यनेनाम्ब्रुनीवाशत्वम्। गृहेत्यं [illegible] सिद्धिपरिहार। सकलस्य प्रतिवेशिगृहादि [illegible] [illegible] त्वयेत्यने [illegible] स्मरणम्। एवमे [illegible] [illegible] तत्स्थास्मिति, स्वया प्रेरयति। [illegible] वाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं उदा [illegible]

लक्ष्यस्य यथा—

'साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूमिआसि मज्झकए ।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥'

अथापराधिण्यां धाष्टर्यावतारान्मुख्यार्थः श्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भावस्नेहकरणीयसदृशमिदं मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विरचितमिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते । तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

'उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व ॥'

योऽर्थोऽपि वाच्यघटितत्वेन वाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वानपायात् । एवं च तात्पर्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमप्युदाहरणीयमेवेति न न्यूनत्वशङ्कापि । वस्तुतस्त्वन्वयस्यावाच्यत्वेऽप्यन्वितस्य वाच्यत्वान्न विरोधः । वर्णा धामिनी । तस्या ध्वनिरत्नमस्यापि विशेषः । लक्ष्यस्यापि व्यञ्जकत्वमिदं दर्शयति—साहेति । आदिपदेनाधिगत्यादिपदार्थसंग्रहः । साहेन्तीति । 'साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते । सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥' इति संस्कृतम् । अत्रेति । सद्भावस्नेहाभ्यां करणीयं सदृशरूपेण लक्षणा । तत्सदृशं मत्प्रियेण सह रमणं दर्शितम् । न तु तेन क्रमेण बोध इति ध्येयम् । तेन लक्ष्येण । सापराधत्वं च दूतीगतमप्येकं त्वमेव । अथवा दूतीरमणं लक्ष्यान्तर्गतमेव । व्यङ्ग्यं तु कामुकः सापराध इति नायिकाया ज्ञानं शेषभूतं गम्यत्वान्नापि । त्वया मत्प्रियेण रमितमिति लक्ष्या दूत्याः सापराधः, किं तु नायकस्यैवेति वा । 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥' इति । निश्चलत्वं

---

१. 'निशानुसराणं प्रति तत्सुभगं [illegible] सखि [illegible] । हे सखि, मत्कृते मदर्थं सुभगं [illegible] साधयन्ती आनयन्ती अनुनयन्ती वा । [illegible] इति पाठेऽपि साधयन्तीत्येवार्थः । क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नासि । त्वया [illegible] तु सद्भाव [illegible] वा । [illegible] तादृशं कार्यं तादृशं विरचितम् । [illegible] [illegible]

[illegible]

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि । तत्रापि नैकतरस्य सर्वस्यापीत्यभिप्रायविशेषसंसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

अत्र वाच्यस्य यथा—

'माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥'

अत्र वाच्येनैवार्थेन वक्तृवैशिष्ट्यात्स्वैरविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणव्याजादभिसरणादिकं व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

'साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूमिआसि मज्झकए।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए॥'

अपराधकारिण्यां बाधावतारान्मुख्यार्थः श्लेषा अन्येनं स दायत इति सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं मत्प्रियरमणेन शत्रुव्यापाररूपं विहितमिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते। तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

'उअ णिच्चलणिप्फन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व॥'

यत्रैवेऽपि वाच्यपदितत्वेन वाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वानपायात्। एवं च तात्पर्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमप्युदाहरणमेवेति न न्यूनत्वशङ्कापि। वस्तुतस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां शाब्दत्वात् विशेषः। सखी कामिनी। तथा धनिष्ठसम्बन्धादिदोषः। [illegible] व्यञ्जकत्वमिदं दर्शयति—साहेन्तीति। आदिपदेनाभिधादिपदार्थग्रहः। साहेन्तीति। 'साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते। सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया॥' इति संस्कृतम्। अत्रेति। सद्भावस्नेहाभ्यां करणीयं तद्विपरीतत्वेन लक्षणा। तत्सदृशं मत्प्रियरमणादिरूपं दर्शितम्। न तु तेन रूपेण बोध इति ह्येयम्। तेन लक्ष्येण। सापराधत्वं च दूतीरमणवत्त्वमेव। अथवा दूतीरमणं लक्ष्यान्तर्गतमेव। व्यङ्ग्यं तु कामुकः सापराध इति नायिकाया ज्ञानं शेषमूलं सहृदयानामपि। तथा सहृदयैकाविलक्षितमिति [illegible] सापराधः, किं नु नायकस्यैवेति वा। 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका। निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव॥' इति। निश्चलत्वे

---

१. निखाद्युक्तार्थे [illegible] सहृदयानामपि नायिकाया इत्युक्ति। हे सखि, मत्कृते मदर्थं सुभगं सुन्दरं नायकं साधयन्ती आनयन्ती कुर्वती अनुनयन्ती वा। 'साधयन्ती' इति पाठेऽपि साधयन्तीत्येवार्थः। क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नासि। [illegible] सद्भावस्नेहकरणीयं [illegible] प्रसिद्धं। [illegible] करणीयं कार्यं [illegible] तादृशं विरचितम्। [illegible] अत्र [illegible] मुख्यार्थबाधः [illegible] लक्षणा। [illegible] प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपम्। [illegible] मत्कृते इति, दूनासि च [illegible]। [illegible] मत्कृते [illegible] दूनासीत्यर्थः। तेन च नायकः सापराध इति [illegible] सामर्थ्यवशात् [illegible] इति लक्षणा [illegible] उदाहरणम्। [illegible] निश्चलनिष्पन्दा। [illegible] [illegible] [illegible] पदेनार्थे। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] इति

अत्र निःस्पन्दत्वेनाश्वम्नत्वम्, तेन निर्जनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदि
कयाचित्कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते। अथवा नि
स्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न त्वमत्रागत इति मिथ्या
वदसीति कयाचिद्दत्तसंकेता त्वं नागता अहं त्वागत इति वादिनं प्र
व्यज्यते—

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीपादयतीत्यर्थः। अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम्। संके
गृहीतसंकेतम्। इदं चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय, मा
र्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणाय वा। न च साक्षादित्यधिकम्
'यन्नामा यत्र चैत्यादिर्विषयोऽपि स तादृशः' इत्यादिव्यवहितसंकेतमत्वे
चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाद्ये चैत्रादिपदेऽतिव्याप्तिवारक
तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात्। न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक्। त
गिनि तत्पदप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्ते। न च साक्षात्संकेतवान्वाचक इत्ये
वतैव स्वस्थत्वे अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम्। संयोगादिनाभिधायां नियमित
वाच्यार्थव्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात्। न च तथापि तत्रातिव्या

दर्शयति—अत्रेत्यादिना। विशेषणान्तरेति। अभिधया प्रतिपादयतीत्यु
साक्षात्संकेतितमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः। इदं चेति। यद्यप्यनया चेष्टयाम
बोद्धव्य इति संकेतस्तत्राप्यस्ति तथाप्यस्माच्छन्दादित्येव शब्दघटितसंकेतस्यात्र नि
क्षान्न दोष। ननु प्रकृतत्वादेव शब्दत्वरूपविशेषणलाभान्न चेष्टायामतिव्याप्ति
आह–माधुर्यादीति। 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शाः' इत्यादिना वर्णविशेषाणां माधु
दिगुणव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भाव[illegible] यन्नामेति। [illegible]दिनाम प्रधान
यत्र स विषयो देशोऽपि तन्नामेत्यर्थः। तत्रेति। [illegible] इत्य
न चेति। चैत्रादिपदान्नामविशेषत्वेन प्रतीते। अन्यथा तदर्थतावत्प्रतीत्य
पत्तेरित्याशय। भूतपूर्वशक्यसंबन्धेनापि प्रतीत्युत्पत्तेन शक्तिकल्पनेत्याह—त
गिनीति। चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनीत्यर्थः। वाच्येति। वाच्यार्थान्तरेत्यर्थ

रक्रिया स्थानान्तरप्रापिका। स्पन्दरूपचलनक्रिया तत्प्रापिका। 'स्पदि किंचिच
इति धात्वनुसारात्। निश्चले स्वच्छे मरकतस्य नील्याभासेन भिना शङ्खस्य शु
शङ्खपङ्क्ति शुक्तिसदृश। [illegible]नादिनिःपानपात्रम्। न तु मुक्ताशुक्ति। तस्या व
वा[illegible]महदवकाशा[illegible]भावात्। शङ्खशुक्तिपदस्य तथासामर्थ्याच्च। [illegible]
बलीमाभाव सूच्यते। [illegible] व्यञ्जकत्वं प्र
त्वम् 'व्यङ्ग्यार्थस्य [illegible]' इत्युक्त्या निरवद्यम्.

१ 'निष्पन्द' क-ख. २ 'निष्पन्द' क-ख. ३ 'मरकतनिम्' क. ४ 'चैत्र
दे' ख-ग. ५ 'चैत्रादिपदे' ख-ग.

देवेति वाच्यम् । यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितसंकेतग्रहो यद्धर्मके उपयुज्यते स तद्धर्मवाचक इति हि लक्षणार्थः । अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत्, अगृहीतसंकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययाभावः । इदं च 'यस्याव्यवधानेन संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिदर्शितसंकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र वाचकान्तरव्यवधानं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तदप्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च संकेतितपदवैयर्थ्यम् । लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् । स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च ।

भास्करस्तु—"'लक्ष्यस्याप्यन्विताभिधाननये संकेतितावाचकत्वातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम् । तदनभ्युपगमे तु 'साक्षादभिधत्ते', 'संकेतितमभिधत्ते' इति लक्षणद्वयम् । न चाधस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः । शब्दस्य प्रकरणादेव लाभात्" इत्याह । तन्न 'साक्षात्संकेतो गृह्यते' इत्यादि पूर्वं साक्षात्त्वस्य संकेतितविशेषणतया व्याख्यानेन विरोधादुपेक्षणीयम् । किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेष्वतिव्याप्तिः । तेषां साक्षादेव शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वात् । द्वितीयं तु वाच्य एव व्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तम् । न च तदेष्टापत्तिः । संकेतवाच्यवाचक इत्यस्यैव तदा सम्यक्त्वेन दोषवैयर्थ्यात् ।

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । आद्यसंकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव सत्त्वादिति । मैवम् । किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गम्, उत यस्यांकस्यांचित् ।

यत्र यस्मिन्काले । एवं तत्रेत्यत्रापि । ननु साक्षादिति व्यर्थम् । समभिव्याहृतान्वयस्य पूर्वपूर्वप्रयोगाधीननिरूढलक्षणाबोधकत्वेन संकेताभाववत्त्वात् । तस्यानादिवृद्धपरम्परयैवावगमाद्व्यवहाराधीनत्वात् संबन्धव्याप्यत्वहेतुत्वादिति न्यायात् । अत एव कविप्रयुक्तशब्दे संकेतस्यानादित्वाभावाच्च तत्रातिव्याप्तिः । न चैवं प्राकृतकाव्यविलोपः । तत्र मूलशब्दानुसारेणैव सत्त्वात् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि सत्त्वाद्वा । इत्थं चानादिसंकेतस्यैव सहकारित्वाद्व्याप्तिप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह—इदं चेति । संकेतितमिति तु माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णादिव्यावृत्तिवारणायेत्युक्तमेव । अन्विताभिधानेति । इतरान्वितत्वेन संकेतग्रहे इतरांशेन लक्ष्यस्यापि विषयत्वादिति भावः । शृङ्गारादीति । शृङ्गारशब्दो माधुर्यादिगुणपरः । प्रवृत्तीति । दोहनादीष्टसाधनत्वं हि प्रवृत्तियोग्यत्वम्, शृङ्गपातादनिष्टसाधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं गोव्यक्तावेव, न तु जात्यादिरूपे । जात्यादिरित्यादिपदेन गुणक्रियायदृच्छानां संग्रहः । सर्वास्विति । सर्वासु गोव्यक्तिष्वित्यर्थः । व्यवहाराङ्गं गोपदजन्यशाब्दबोधाङ्गम् ।

---

१. 'संकेतविशेषण' क.

अत्र निःस्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन निर्जनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदि कयाचित्कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । अथवा नि स्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न त्वमत्रागत इति मिथ्या यदसीति कयाचिद्दत्तसंकेता त्वं नागता अहं त्वागत इति वादिनं प्र व्यज्यते—

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीपादयतीत्यर्थः । अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम् । संकेति गृहीतसंकेतम् । इदं चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय, माधु र्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणाय वा । न च साक्षादित्यधिकम् 'यत्रासौ यत्र चैत्रादिर्विषयोऽपि स तादृशः' इत्यादिव्यवहितसंकेतसत्त्वे चैत्रादिनामकचैत्रादियोगिनि विषये प्रतिपाद्ये चैत्रादिपदेऽतिव्याप्तिवारकत्व तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात् । न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् । त गिनि तत्पदप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः । न च साक्षात्संकेतवान्वाचक इत्ये वतैव स्वरूपत्वे अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम् । संयोगादिनाभिधायां नियमित वाच्यार्थव्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् । न च तथापि तत्रातिव्या

दर्शयति—अत्रेत्यादिना । विशेषणान्तरेति । अभिधया प्रतिपादयतीत्यु साक्षात्संकेतितमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । इदं चेति । यद्यप्यनया चेष्टयायम् बोद्धव्य इति संकेतस्तत्राप्यस्ति तथाप्यस्माच्छब्दादिदेव शब्दघटितसंकेतस्यात्र नि शाय दोषः । ननु प्रकृतवाक्ये शब्दत्वस्यानिवेशनलाभात् चेष्टायामतिव्याप्ति आह—माधुर्यादीति । [illegible] वर्णविशेषाणां माधु दिगुणव्यञ्जकत्वस्य [illegible] यत्रासेति । [illegible] प्रधान यत्र स विषयो देशोऽपि [illegible] । तत्रेति । [illegible] इत्यर्थः न चेति । चैत्रादिपदानामविशेषत्वेन प्रतीतेः । अन्यथा [illegible] तत्प्रतीत्य पत्तेरित्याशयः । भूतपूर्वगतसंबन्धेनापि पदान्युत्पत्त्या [illegible] इत्याह—तद्यो गिनीति । चैत्रादिनामकचैत्रादियोगिनोऽर्थ । वाच्येति । वाच्यार्थान्तरेत्यर्थः

[illegible] स्थानाभिलाषिणा । [illegible] । [illegible]
इति [illegible] । [illegible] श्रिता [illegible]
[illegible] । न तु मुक्ताशुक्ति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

दिति वाच्यम् । यस्य शब्दस्य यथाव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थमत्र उपयुज्यते स तदर्थवाचक इति हि लक्षणार्थः । अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत्, अगृहीतसंकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययाभावः । इदं च 'यथाव्यवधानेन संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिग्रन्थगतसंकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र शब्दान्तरव्यवधानं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च संकेतितपदवैयर्थ्यम् । लक्षणीयादपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् । रसादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च ।

भास्करस्तु—"लक्षणाव्यवहिताभिधाननये संकेतितपदस्याव्याप्तिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम् । तदनभ्युपगमे तु 'साक्षादभिधत्ते', 'संकेतितमभिधत्ते' इति लक्षणद्वयम् । न चास्य चेष्टायामतिव्याप्तिः । शब्दाधिकारस्य प्रकरणादेव लाभात्" इत्याह । तन्न 'साक्षात्संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तौ साक्षात्त्वस्य संकेतितविशेषणतया व्याख्यानेन विरोधादुपेक्षणीयम् । किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकरसादिवर्णेष्वतिव्याप्तिः । तेषां साक्षादेव शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वात् । द्वितीयं तु वाच्य एव व्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तम् । न च तदेष्टापत्तिः । संकेतव्याख्यावचक इत्यस्यैव तदा लक्ष्यत्वेन दोषवैयर्थ्यात् ।

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

अन्यथा विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । अथ संकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यादिति । मैवम् । किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गम्, उत यस्यांकस्यांचित् ।

यत्र यस्मिन्काले । एवं तत्रेत्यत्रापि । ननु साक्षादिति व्यर्थम् । यथाभेऽत्यादिवाचकस्य पूर्वपूर्वप्रयोगाधीननिरूढलक्षणाबोधकत्वेन संकेताग्राहकत्वात् । तस्यानादिवृद्धपरम्परयैवावगमात्प्रयोगाधीनत्वात् स्वजन्यसाक्षात्प्रतीतिहेतुत्वादिति व्याप्यात् । अत एव कश्चिदपभ्रंशादौ संकेतस्यानादित्वाभावाच्च तत्राव्याप्तिः । न चैवं प्राकृतशब्दविशेष । तत्र मूलशब्दानुसारेणैव तत्त्वात् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि सत्त्वाद्वा । इत्थं चानादिसंकेतस्यैव सहकारित्वाच्च व्याप्त्यनिग्रहः इत्यस्य पाद—इदं चेति । संकेतितमिति तु माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णातिव्याप्तिवारणाय युक्तमेव । अन्यिसाभिधानेति । इतरान्वितत्वेन संकेतग्रहे इतरत्वेन लक्ष्यस्यापि विषयत्वादिति भावः । शृङ्गारादीति । शृङ्गारशब्दो माधुर्यादिगुणपर । प्रवृत्तीति । दोहनादीष्टसाधनत्वं हि प्रवृत्तियोग्यत्वम्, शृङ्गाघातादनिष्टसाधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं गोव्यक्तावेव, न तु जात्यादावित्यर्थः । जात्यादिरित्यादिपदेन गुणक्रियासंज्ञानां संग्रहः । सर्वास्विति । सर्वासु गोव्यक्तिष्वित्यर्थः । व्यवहाराङ्गं गोपदजन्यशाब्दबोधाङ्गम् ।

---

१. 'संकेतविशेषण' क.

अत्र निःशब्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन निर्जनत्वम्, अतः सं[illegible] कयाचित्कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते। अथवा शब्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न त्वमत्रागत इति यदसीति कयाचिद्दत्तसंकेता त्वं नागता अहं त्वागत इति वादिनं व्यज्यते—

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीत्यादयतीत्यर्थः। अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम्। गृहीतसंकेतम्। इदं चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय, गोविन्दवकस्वरादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणाय वा। न च साक्षादित्यपि 'यत्रास्मा यत्र चैत्रादिर्विषयोऽपि स तादृशः' इत्यादिव्यवहितसंकेतस्य चैत्रादिनामकर्षणादियोगिनि विषये प्रतिपाद्ये [illegible] तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात्। न च तत्र शक्तिरेवेति मन्यते [illegible] गिनि तच्छब्दप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः। न च साक्षात्संकेतवान्वाचक [illegible] वैव स्यादर्थे अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम्। संयोगादिनाभिधायां नियो वाच्यार्थस्य ज्ञकनादृशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात्। न च तथापि तत्राति

उद्योती—अत्रेत्यादिना। विशेषणान्तरेति। अभिधया प्रतिपादयत [illegible] साक्षात्संकेतितस्य वैयर्थ्यं स्यादिति। इदं चेति। यत्त्वनया चेष्ट [illegible] चेष्टत इति संकेतमकारत्वेऽपि तथा[illegible]शब्दपरिगृहीतत्वात [illegible] दोष। ननु प्रकृतवाचक शब्दस्वरूपविशेषणलाभात चेष्टायामति [illegible] अत्र-साक्षुवादीनि। [illegible] वर्णविशेषाणां [illegible] [illegible] नामानि। [illegible] [illegible] न वर्तन। [illegible] न वर्तन। [illegible] [illegible] [illegible] गिनीति। [illegible] वाचयति। वाच्यार्थानी

रेवेति वाच्यम् । यस्य शब्दस्य यथाव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थग्रहं तदनुज्यते स तदर्थवाचक इति हि लक्षणार्थः । अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत्, अगृहीतसंकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययाभावः । इदं च 'यथाव्यवधानेन संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिदर्शितसंकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र शब्दान्तरव्यवधानं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च संकेतितपदवैयर्थ्यम् । लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् । स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च ।

भाष्यकारस्तु—"लक्ष्यस्याप्यव्यवधानाभिधानभ्रमे संकेतितवाच्यत्वातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम् । तदनभ्युपगमे तु 'साक्षादभिधत्ते', 'संकेतितमभिधत्ते' इति लक्षणद्वयम् । न चाद्यस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः । शब्दस्येत्यस्य प्रकरणादेव लाभात्" इत्याह । तन्न 'साक्षात्संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तौ साक्षात्त्वस्य संकेतितविशेषणतया व्याख्यानेन विरोधादुपेक्षणीयम् । किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेष्वतिव्याप्तिः । तेषां साक्षादेव शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वात् । द्वितीयं तु वाच्य एव व्यञ्जनादशायामतिव्याप्तम् । न च तत्रेष्टापत्तिः । संकेतवाच्यवाचक इत्यस्यैव तदा सम्यक्त्वेन दोषवैयर्थ्यात् ।

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

ननु एवं विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । आद्यसंकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यादिति । मैवम् । किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गम्, उत यस्यां कस्यांचित् ।

यत्र यस्मिन्काले । एवं तत्रेत्यत्रापि । ननु साक्षादिति व्यर्थम् । यथाभिलापादिवाचकस्य पूर्वपूर्वप्रयोगाधीननिरूढलक्षणाबोधकत्वेन संकेताग्राहकत्वात् । तस्यानादिवृद्धपरम्परयैवावगमाध्याहाराधीनत्वात् संकेतस्यासाक्षाद्धेतुत्वादिति व्याचष्टे । अत एव कश्चिदपभ्रष्टशब्दे संकेतस्यानादित्वाभावाच्च तत्रातिव्याप्ति । न चैवं प्राकृतशब्दविलोप । तत्र मूलशब्दानुसारेणैव तत्त्वात् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि सत्त्वाच्च । इत्थं चानादिसंकेतस्यैव सहकारित्वात्र कश्चिद्दोषोऽपि इत्यवधेयाह—इदं चेति । संकेतितमात्रे तु माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णातिव्याप्तिवारणायेत्युक्तमेव । अभिधताभिधानेति । इतरान्वितत्वेन संकेतग्रहे इतरत्वेन लक्ष्यस्यापि विषयत्वादिति भाव । शृङ्गारादीति । शृङ्गारशब्दो माधुर्यादिगुणपर । प्रवृत्तीति । दोहनादीष्टसाधनत्व हि प्रवृत्तियोग्यत्वम्, सर्पाघातादनिष्टसाधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं गोव्यक्तावेव, न तु जातावित्यर्थ । जात्यादिरित्यादिपदेन गुणक्रियायदृच्छानां संग्रहः । सर्वास्विति । सर्वासु गोव्यक्तिष्वित्यर्थ । व्यवहाराङ्गं गोपदजन्यशाब्दबोधाङ्गम् ।

---

१. 'संकेतविशेषण' क.

नाधः । आनन्त्यात् । नान्त्यः । व्यभिचारप्रसङ्गात् । यतोऽगृहीतसंकेतगो
इव घटादेरपि गोपदात्प्रतीतिः प्रसक्ता । अगृहीतसंकेतत्वस्य तुल्यत्वात्
च न यत्र संकेतग्रहस्तस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचाराच्च व्यक्तौ संकेतः
च व्यक्तिसंकेतपक्षे 'गौः' 'शुक्लः' 'चलः' 'डित्थः' इत्यादिशब्दानामर्थे
प्राप्नोति । किमेवमनिष्टमिति चेत्, सहप्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादुप
संकेतः । स च द्विविधः—स्वभावतो वस्तुवृत्तिर्घटत्वादिः, वक्तुर्यदृच्छया
वेशितो नामरूपः । तत्राद्यो द्विविधः—सिद्धः, साध्यश्चेति । सिद्धोऽपि द्वे
पदार्थस्य प्राणप्रदः, विशेषाधानहेतुश्च । प्राणप्रदत्वं च यावत्स्थितिमे
त्वम् । यद्यपि शुक्लत्वादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्धि
तथापि तस्य संबन्धः कदाचिदपैत्यपि, न तु गोत्वादेरिति विशेषः । तत्र
प्रदो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—'नहि गौः स्वरूपेण गौः, नाप्य
गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः' इति । अस्यार्थः—'गौः स्वरूपेण न गोव्यव
नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः । गोत्वाभिसंबन्धात्तु गोव्यवहारस्य विषयः'
तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति । विशेषाधानहेतुस्तु गुणः । गौर

यस्यांकस्यांचिदिति । संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गमित्यनुपज्यते । **आनन्त्या**
गवादिव्यक्तीनामनन्तत्वेनोपस्थापकाभावात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ च मान
भावपक्षसंभव इत्यर्थ । **व्यभिचारेति** । संकेतितस्यैव शाब्दबोध इति
भावप्रसङ्गादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निरस्यति—**यत इति** । गोपद
स्यबुद्धौ यत्किंचिद्गोव्यक्तिसंकेतग्रहो हेतुरिति नोक्तदोष इत्यत आह—**किं**
संकेताविषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेर्व्यभिचार इत्यर्थः । एवं च 'व्यभि
इति प्रकारान्तरस्य प्रकारद्वयेन व्याख्यान इति बोध्यम् । ननु गोत्वादिप्रका
तग्रहस्तत्प्रकारकशाब्दबोधे हेतुरित्युक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आह—**अपि**
व्यक्तिसंकेतपक्षे व्यक्तिमात्रसंकेतपक्षे । न प्राप्नोति न संभवति । तर्हि जाति
व्यक्तौ शक्तिरस्त्वित्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । नागृहीतविशेषणन्यायादिति
यदृच्छया स्वेच्छया संकेतरूपया सन्निवेशितः कल्पितो डित्थादिनामरूप । याव
तीति । पदार्थस्य स्थितिर्व्यवहारयोग्यता । तावत्पर्यन्त तत्प्रयोजकतया
त्वमित्यर्थ । यथाश्रुतार्थस्य वाक्यपदीयग्रन्थानुक्तत्वेन 'उक्त हि' इत्यादय
शुक्लत्वादेरिति । शुक्लादिगुणस्येत्यर्थ । गुणिपरशुक्लपदाद्भावप्रत्ययात् ।
नित्यत्वाद्यवस्थायाम् । गौर्न गौरिति यथाश्रुतासंगतेस्तदर्थमाह—**अस्यार्थ**
स्वरूपेण व्यक्तिमात्रेण । **नापीति** । एतच्च दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । यथानभिव्य
रूपमात्रे वैधर्म्यप्रहादगोत्वात न व्यवहार, तथा गौरित्यपीत्यर्थ । अन्यथ
अगोव्यवहारस्य गोत्वसंबन्धाप्रयुक्तत्वेनासंगते. । विशेषाधानमितरव्यावृत्ति
. . . व्यवहारसाधनाकम् । विशिष्यते इतरेभ्यो व्यावर्त्यते ।

१. 'संकेत...पक्षे...स्य... व्यभिचार इत्य.' ख. २. 'विशेष्यते'

स्पन्दमानं हि वस्तु गुडत्वादिना विशिष्यते। साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेशत्वेन विवक्षितः क्रियारूपः पाकादिः। यदुक्तम्—

'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते॥' इति॥

वक्तृयदृच्छासंनिवेशितस्तु शब्दरूपः। डित्थादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या वैचित्र्यप्रकाशितमन्त्यवर्णबुद्ध्या निर्भास्यते ग्राह्यं नानावर्णात्मकघटादिपदवद्वर्णक्रमशून्यं स्फोटाख्यं शब्दस्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन वक्त्रा यदृच्छया क-ल्प्यत इति संज्ञारूपयदृच्छात्मको डित्थादिशब्दः।

प्रथमान्तस्य 'गुडादिना' इत्यस्य विशिष्यत इत्यनेनान्वयो दर्शितः। पूर्वेति। पूर्वापरीभूता एकदेशा पुटाधोयमनतिरश्चनादिव्यापारा यस्य तत्त्वेन विवक्षितः। पूर्वापरीभवदधःसंयोगानुकूलव्यापारसमूहो हि पचिधात्वर्थ इति [illegible] तदुक्त-व्यापाराणां तदेकदेशत्वं स्वापेक्षितमेवेत्यर्थः। यावदिति। वाक्यपदीयकारिके-यम्। सिद्धं तथा अगिद्धं भवि वा धात्वर्थाधारतन्दं साध्यत्वेनाकारेण पचतीत्या-द्याकारात्प्रतीयते सा क्रियेत्यन्वयः। सिद्धमसिद्धं चेत्यत्र हेतु—आश्रितेति। आश्रितं क्रमरूपं येन तस्मादित्यर्थः। प्रथमेति। पूर्वपूर्ववर्णप्रतीत्या किंचित्किंचि-त्प्रकाशितमित्यर्थः। अन्त्यवर्णेति। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसचिवयेत्यर्थः। न च स्फोटस्य निरवयवत्वात्किंचिदित्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। किंचित्त्वस्याभिव्यक्ति-तारतम्यरूपत्वे। आलोकतारतम्येन घटाभिव्यक्तितारतम्यवत्। बहुभिर्दर्शने रत्न-तत्त्वावधारणवच्च। तदुक्तम्—'नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह। आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते'॥ इति। नान्त्येनेति व्यतिरेकदृष्टान्तेनागृहीतपूर्वस्वरूपम्। तदाहु—'एकैकवर्णसामर्थ्या-भिव्यक्त्यनुपपत्तितः। तद्बुद्धेर्नादसंस्कृतया स्फोट स च द्विधा॥' इति। एकैक-वर्णस्याभिव्यञ्जनासामर्थ्यात् नानावर्णात्मकपदस्य चोपयोगेऽन्त्यवर्णग्रहे पूर्वपूर्ववर्ण-नाशेन [illegible] वर्णात्मकस्य [illegible] [illegible] स्फोट आश्रयते। स च पदवाक्यभेदाद्द्विविध इत्यर्थः। शब्दस्वरूपमिति। [illegible] अवय-[illegible] [illegible] [illegible] शुद्ध वस्तु। गुडादीति। [illegible] उपाधे-[illegible] व्यक्तिप्रती

चण्डीदासस्तु—'अनन्यं स्वलक्षणं बुद्ध्या निःशेषतो ग्राह्यं यस्य तद् जाति
प्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति क्रमशून्यं च डित्थादीनां शब्दानां स्व
डित्थादिस्वरूपैकरूपाधिष्ठेन पदार्थोपस्थित्यनुकूलतया संकेत्यते । तथाप्यन्तरं ते
नास्ति । किं तु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयते' इति सूत्रार्थमाह । तच्च मात्पर्य
दम् । तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात् । डित्थादिशब्दाड्डित्थादिनामा
नमिति प्रतीतेः । एवं हि 'गौः' 'शुक्लः' 'चलः' 'डित्थः' इत्यादौ चतुष्
शब्दानां प्रवृत्तिः' इति महाभाष्यकारः । नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानां जाति
शब्दत्वं स्यात्, न गुणशब्दत्वम् । परमाण्वादीनां प्राणप्रद्येन जातित्वादि
चेत्, सत्यम् । जातिशब्दा एव ते । वैशेषिकप्रक्रियानुसारेण च तत्र गुणशब्दव्य
वहारः । ननु पटादिनिष्ठानां शुक्लादिगुणानाम्, गुडतण्डुलादिनिष्ठानां पाका
क्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धौ व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेत्
न । गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते । यथैकस्य
मुखस्य खड्गमुकुराद्यालम्बनभेदात् ।

अपरे तु—'हिमपयःशङ्खादिषु शुक्लादिगुणः परमार्थतो भिन्न एव । यत
शुक्लो नष्ट इदानीमगुणत्वमिति प्रतीतेः । न चेयं भ्रान्तिः । बाधकाभावात्
न चोत्पादविनाशौ समवायस्य प्रतीयेते इति युक्तम् । तदनुरोधात् । तैर
ननुगतत्वबाधानुरोधेन तत्रापि शुक्लादिजातिः । लाघवाच्च तत्रैव संकेत इ
त्युक्तम् । एवं गुडतण्डुलादिगतपाकत्वादिकम् । तथा बाल्यादिविश
पर्यायापन्नाद्यपूर्वापर्यीभूतडित्थादिशब्देषु डित्थत्वमपि बालाद्यव
स्थानभेदादिभिः विलक्षणसंस्थानादिषु डित्थत्वादिकं जातिः । तैश्च
डित्थादिपदवाच्यत्वम् । पुरुषत्वम् । इत्यादीत्यर्थः । एतेन बालवृद्धयुवादी
ष्वपि डित्थादिशब्देषु च, प्रतिक्षणं भिद्यमाने डित्थादौ वा डित्थादित्वम्

ति व्याख्यातम् । इत्यर्थेन चाशब्देन च शब्दस्य व्यक्तिविनिमयात् । यद्वा सर्वेष्वेव वाक्येषु सामान्यमनोन्य तद्वाच्यतात्पर्यम् । अथवा भाष्यकारमते डित्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानार्थतासिद्धा जातिरेव शक्यार्थिकार्येति तात्पर्यम् । तस्मात्सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतविषयः' इत्याहुः । तेषां मते संज्ञाशब्दानां शब्दो गोत्वादिभेदेनां मते आकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति चिन्त्यम् ।

नैयायिकास्त्वाहुः—'न व्यक्तिमात्रं वाच्यम्, न वा जातिमात्रम् । आद्ये आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च । अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । न चाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिः । तस्माद्विशिष्ट एव संकेतः । न चानन्त्यादशक्यता व्यभिचारो वा । गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्यात्' इत्यातिष्ठन्ते ।

सौगतास्तु—'व्यक्तावानन्त्यादिदोषाज्जातेश्च देशकालानुगमाभावात्तदनुगतायामतद्व्यावृत्तौ संकेतः' इत्यादिमतानि प्रकृतानुपयोगाच्च सूत्रकृता दर्शितानि ।

ननु वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः । मुख्यत्वेन प्रसिद्धस्य तुरीयस्यापि भावादित्यत आह—

स मुख्योऽर्थः

साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

नेनान्वयः । डित्थादिपदघटितवाक्येऽस्मादिपदेन चैत्रादिपदग्रहः । व्याख्यातमिति । साक्षादर्थगतजातिं विहाय शब्दगतजातौ शक्तिकल्पनानौचित्येन यथाश्रुतार्थगतेरिति भावः । चाशब्देनार्थगतस्य स्थानविनिमयस्य च क्रिया कल्पनेत्यत आह—यद्वेति । 'वाक्येषु' इति पाठः । डित्थशब्दे गवोमीत्यादौ शब्दस्यैव वाच्यत्वान्तरेव जातिरित्यर्थ इति भावः । अत्रापि संदर्भानुसारमाह—अथवेति । येषामिति । चण्डीदासादीनामित्यर्थः । आनन्त्यव्यभिचाराभावादि [illegible]शब्दस्योपाधित्वं तेनाभिहितम् । तत एव [illegible] [illegible] [illegible] । आकाशादिकत्वादुपाधेरनङ्गीकारात् । [illegible] व्यक्तिमात्रे शक्तिरिति पक्षे सर्वत्र [illegible] । आद आनन्त्यादिति । अन्त्ये व्यभिचारादिति । न चेति । [illegible] [illegible] प्रतीतेः, [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] सामान्यमिति । [illegible] । [illegible] । देशेति । [illegible] । [illegible] अपरम्परायां । प्रकृतेति । [illegible] ।

१. '[illegible]' ग.

कथममी तथेत्यत आह—

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३

अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योऽभिधारूपो व्यापारः स मुख्यो यत उच्यते इत्यर्थं यद्वा अभिधाव्यवहारस्य नाभिधा समयमात्रादित्यादौ दर्शनात्तां लक्षयति तत्र मुख्य इत्यादि । तत्र यो व्यापारः सोऽभिधेत्युच्यत इत्यर्थः । मुख्यत्वं तेनं च वक्ष्यमाणस्य लक्षणाख्यव्यापारस्यापेक्षया ।

यत्तु—'मुख्यार्थबाधे तद्योग इत्यादि कारिकोपयुक्ततया वाच्यस्य संज्ञां करोति—स मुख्य इत्यादि' इति सूत्रावतारणं तदयुक्तम् । वाच्यार्थबाधे तद् इत्येतमेव तत्रोपपत्तौ तदर्थं संज्ञान्तरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात् ।

वाचकं निरूप्य लाक्षणिकं लक्षयितुं लक्षणां लक्षयति—

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

रूढिः प्रसिद्धिः । प्रयोजनं व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादनरूपम् । क्रिया व्यापारः यया अन्योऽर्थो लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणम् । लक्ष्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थबाधः तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यतरच्चेति हेतुत्रयम् । [illegible] तद्योग इति [illegible] प्रयोजनीयम् । योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितम् । अतो न मुख्यार्थमात्र

व्यञ्जनायामप्यतिव्याप्तिः । मुख्यस्याप्यभिधारूपमुख्यार्थसंबन्धेन प्रतिपादनं संभवतीति तद्वारणायान्य इत्युक्तम् । अन्योऽमुख्यः । यदिति गुणीभूतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शः । तेन 'वाच्यसंबन्धेनावाच्यप्रतिपत्तिर्लक्षणा' इति प्राचीनमतेनैतल्लक्षणम् । 'तद्धेतुः शब्दसंबन्धो लक्षणा' इति परमार्थः । प्रतिपत्तिहेतुर्हि वृत्तिः, न तु प्रतिपत्तिरेव । यत्तु यदित्यस्य यत इत्यर्थकतया संबन्धपरतयैव वृत्तिव्याख्यानं तदयुक्तम् । 'नाभिधा समयाभावाद्धेत्वभावान्न लक्षणा' इत्यत्र 'मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः' इति व्याख्यानविरोधात् । नहि संबन्धरूपैव लक्षणायाः संबन्धो हेतुर्घटते । ननु प्रतिपादनं चेल्लक्षणा तर्हि शब्दधर्मः । गङ्गादिशब्दानां तीरादिकमुपस्थाप्य विरामे तीराद्यर्थेनैव संबन्धेन तीराद्यर्थप्रतिपादनादित्यत आह—आरोपिता क्रियेति । शब्दव्यवहितलक्ष्यार्थविषयायां स्पन्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—'शब्दार्थनिष्ठ' इति । रूढितो यथा—'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ । अत्र दर्भ-

---

नानुदयात् तस्यैवान्वयनिर्वाहकत्वात् । मुख्यार्थबोधश्च शब्दतावच्छेदकरूपेण तात्पर्यविषयान्वयबाधः । तेन 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ न व्यभिचारः । न च तदभावेऽपि गङ्गादिपदात्तीराद्युपस्थितिः । मुख्यार्थोपस्थितेरेव गङ्गापदस्योपक्षीणतया विरम्य व्यापारायोगात् तत्र तीराद्युपस्थितेः पदव्यापाराकरणात् । अतो न व्यभिचारः । एवं रूढिप्रयोजनयोरभावस्थलेऽप्यवाच्योपस्थितेः शब्दवृत्त्यकारणत्वान्न व्यभिचारः । तथाभूतोपस्थितावेव तद्धेतुबोधगमादिति दिक् । लक्षणं निरूप्य दर्शयति—तेनेति । प्रतिपत्तिरित्यनन्तरं शब्दव्यापार इत्यध्याहार्यम् । वक्ष्यमाणाभिप्रायादाह—तद्धेतुरिति । अत एव प्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । एवं चैतन्मतेऽसाधारणप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन शब्दसंबन्धरूपे मुख्यार्थबाधादे प्रयोजकत्वाल्लक्षणाबीजत्वमिति [illegible] सेयम् । प्राचीनमतेऽसंगतिमाह—प्रतिपत्तिहेतुर्हीति । वस्तुतस्तु संकेतसंबन्धार्थप्रतिपादकत्वमभिधा [illegible] न तु संकेत एव । [illegible] वक्ष्यमाणत्वम् । एवं च यथापूर्वगृहीतसमर्थप्रतिपादकत्वमुख्य [illegible] [illegible] न बाधकम् । [illegible] तन्नियामि । [illegible] प्रतिपादकत्वम् । [illegible] [illegible] शब्दस्यार्थेनेति । [illegible] तदुक्तमिति । [illegible] कमर्दादि । [illegible]

भेदम् । अथोपचारबीजं संबन्धः सादृश्यसम्बन्धो वा । आद्ये शक्यसादृश्यस्य ज्ञाप्यावृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता । येनोपादानलक्षणा स्यात् । अन्त्ये कथं गौणी । सादृश्यसम्बन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात् । तत्रोपादानलक्षणा यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादौ । अत्र कुन्तादयः स्वात्मनोऽप्रवेशसिद्धये स्वसंयोगिपुरुषानाक्षिपन्ति । यथा च 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादि संप्रदायोक्तम् । अन्ये पुनराक्षिप्तपदार्थवादिन उपादानलक्षणामन्यथोदाहरन्ति यथा—'गौरनुबन्ध्यः' इति श्रुत्या प्रतिपादितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेर्मम कथं स्यादिति ज्ञात्वा अवच्छेदकतया कथंचित्स्वाश्रयव्यक्तिविशेषो लक्ष्यते । ननु व्यक्तिरभिधयैव, न तु लक्षणयेति चेत्, न । व्यक्तौ केवलायामेवाभिधा, जातिविशिष्टायां वा । आद्ये आनन्त्यव्यभिचारौ । अन्त्ये नागृहीतविशेषणान्यायेन जातावेवाभिधा । व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव संभवात् । तदुक्तम्—'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति । तदेतदपेशलम् । प्रयोजनस्य रूढेर्वा तृतीयलक्षणाहेतोरभावात् । जातिव्यक्तिपदार्थवादादिशीलनेन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिविचारः । कथं तर्हि भट्टमते व्यक्ति-

---

रप्रवेशादिति भाव । अशक्ये शब्दप्रयोग उपचारः । शक्यावृत्तितयेति । लक्ष्यस्य भेदगर्भत्वादिति भाव । अन्त्ये इति । साहित्यादिसंबन्धेन गोपुच्छलक्षणे गवामप्यानयनान्वयादुपादानत्वेऽपि गौणीत्वं भेदार्थं । न च सादृश्यसंबन्धेनैव गोसदृशान्वेषु वाहीकलक्षणायां सादृश्यप्रतियोगितया गोरप्युपादानमस्तीति वाच्यम् । एवमपि वाहीकपदार्थेनान्वयाभावेन निरुक्तोपादानत्वविरहात् । अत एव 'कुन्तानुपानय' 'कुन्तान्भोजय' इत्यादौ नोपादानत्वमिति बोध्यम् । स्वत इति । परविशेषणत्वं विनेत्यर्थः । स्वं समर्पयदिति । आत्मनः परार्थविषयप्रवेशान्वयार्थं । अन्यथा पुरुषमात्रोपलक्षणत्वे तु लक्षणत्वमेवेति ध्येयम् । अत्र च प्रयोजनं कुन्तबाहुल्यप्रतीति । कुन्तगततैक्ष्ण्यस्य वा पुरुषेषु प्रतीति । 'श्वेतो धावति' इति रूढोपादानलक्षणा ज्ञेया । इयमेव विशेष्यवाचकसमानाधिकरणगुणादिपदयोगे सारोपा । तदनुपादाने तु साध्यवसानेति द्रष्टव्यम् । लक्षणलक्षणा तु सारोपा साध्यवसाना च 'आयुर्घृतम्' इत्याद्युदाहरणेषु वक्ष्यते । आक्षेपादेवेति । आक्षेपश्च शक्यसंबन्धेनोपस्थितिलक्षणार्थापत्तिरेव विवक्षिता । 'स्वसिद्धये पराक्षेप' इतिवत् । ननु प्रयोजनाभावेऽपि कथं कुन्ता नेत्याशङ्क्याह—जातीति । आक्षेपाश्रयेण परिहारेण । गवादिपदामुख्यार्थता व्यक्तिबोधकताविरहेणैव जातिवाचकत्वेन तत्र लोकप्रसिद्धेरनपेक्षणात् । काक्षान्वबोध एव हि प्राग्दर्शनेन लाक्षणिक उच्यते । यथा त्वगादिपदैरिन्द्रियादिबोध इति भाव । आक्षेपादिति । अर्थापत्त्यनुमानादित्यर्थः । एव चाक्षेपगम्यत्वाक्षेपदाक्षेप्त्वार्थविशेषोऽपि । विशेषणविशेष्यभावेनाक्षेपलभ्यतया कृत्यभावेऽपि क्षतिविरहात् । न चाकाङ्क्षार्थतया अन्यथार्थान्वयानुपपत्ति । प्रकृतिप्रत्ययार्थविषय एव

तीतिः । जात्या आक्षेपात् । व्यक्तिं विना तस्या अभावात् । यथा । स्वत्र क्रियया कर्तुः, कुर्वित्यत्र कर्मणः ।

अपरे तु—"पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति वाक्यमभोजी पीन चापीनत्वान्वयप्रयोजकस्य भोजित्वस्याप्रतीत्या योग्यतामलभमानमन्वयं यति । तेन तत्सिद्धये रात्रिभोजनं लक्ष्यते । तथा च दिवा न भुङ्क्त इति मर्थमादायैव तल्लक्षणेत्युपादानलक्षणेयम्" इत्याहुः । तदप्यसम्यक् श्याहारनये श्रुतार्थापत्तेः, अर्थाध्याहारनयेऽर्थापत्तेरेव रात्रिभोजनप्रत्ययेन णानङ्गीकारात् । लक्षणलक्षणा तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । अत्र [illegible] धिकरणत्वसिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमर्पयन्ति । स्वार्थं [illegible] उभयरूपा चेयमुदाहृता शुद्धा, न तु गौणी । उपचारमिश्रा हि [illegible] उपचारश्च सादृश्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यातिशयमहिम्ना [illegible] स्थगनं वा । न चोक्तयोस्तत्संभवः ।

केचित्पुनराचक्षते—"उपचारामिश्रत्वं न शुद्धाया मिश्रातो भेदकम्, तु तटस्थत्वम् । तत्र लक्षकस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदाप्रतीतिः । 'गौर्वाहीकः' 'गौरयम्' इत्यादौ भेदेऽपि वाच्यलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते, 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । तत्र भेदमात्रप्रतीते." इति ।

अन्ये तु—"गङ्गायां घोष.' 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यनयोरेव [illegible] स्तटस्थत्वम् । गङ्गायामित्यत्र तत्सत्त्वात् । यष्टीरित्यत्र तदभावात्" इति

तदङ्गीकारात् । यत्र तु नाविनाभावस्तत्रोपस्थित्यर्थं लक्षणाङ्गीकार इत्याशयः । एव प्रकाशकृद्वक्ष्यति 'अविनाभवे चाक्षेपेणैव सिद्धेः' इति । अवि- दृष्टान्तमाह—यथेति । 'प्रविश पिण्डीम्' इति शब्दाध्याहारस्य विषय [illegible] स्याशोपन्यसनम् । प्रकाशे त्वाक्षेपसामान्यमात्रेणोक्तमिति ज्ञेयम् । [illegible] इति । अन्वयप्रयोजकस्य [illegible] योग्यताज्ञानायेत्यर्थः । शब्देति इत्यर्थः । श्रुतार्थापत्तिः श्रुतार्थकल्पनम् । तत्र न शब्दाध्याहारे [illegible] अर्थमात्राध्याहार इति गुरुनये स्वार्थकल्पनमात्रमित्यर्थः । न च रात्रिभोजनविशिष्टस्यार्थे लक्षणास्तु, न तु शब्दकल्पनेति वाच्यम् । [illegible] इत्यादौ शब्दाध्याहारस्यार्थाध्याहारस्य [illegible] प्रय- [illegible] रेण वारयितुमशक्यत्वादिति भावः । शुद्धेत्यादि व्याचष्टे— ननु 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ सादृश्यसंबन्धेन कुन्तधारोपस्थित्या [illegible] संभवान्नात्र गौणार्थं स्यादत आह—सादृश्यातिशयेति । [illegible] भेदप्रतीतिस्थगनाद्गौणत्वम्, नान्यथेति [illegible] इति भाव । अनयोरिति प्रकाशान्तरस्य प्रकारान्तरेण

---

१. [illegible] 'उपचारामिश्रत्वम्' इति क-ख-पुस्तकयोरधिकमस्ति. २. [illegible] ख ग. ३. 'ट[illegible]' क. ४. 'भेदप्रतीति.' क. ५.

[illegible]प्रयोजनम् । अपि हि गङ्गादिपदैस्तीरादिप्रतिपादने गङ्गादिनिष्ठपावनत्वा-द्यनन्तधर्मविशिष्टविषयकप्रत्ययः । तत्र गङ्गापदादिनिष्ठैव शीतम्, तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव । 'तीरे घोषः' इत्यादि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । अथ गङ्गापदेन तटप्रतिपादने गङ्गासंबन्धस्तत्र प्रतीयते । तदेव च तद्धर्मप्रतिपत्तिनि-[illegible], न । एवं हि 'गङ्गातटे घोषः' इति मुख्यशब्दप्रयोगेऽपि तत्प्रतीतिः स्यात् । संबन्धधर्माणां विशेषाभावात् । अथ पाठे आशङ्कः कथं गङ्गाशब्दादिभि-[illegible]त्वादिकं तीरे बोध्यत इति चेत्, उच्यते । शब्देन लक्ष्येऽर्थे प्रतिपादिते [illegible] गुणाभेदो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । तदेतदुक्तम्—'तटादीनां गङ्गादिशब्दैः [प्रति]पादने तद्धर्मविशिष्टप्रतिविषयकविशिष्टप्रयोजनसंप्रत्ययः' इति । अत्र प्रति-[पा]दने इति प्रतिपत्तव्यतया प्रत्ययस्यानन्तर्यं बोध्यते । न च व्यञ्जने बोधः प्रति-[ब]न्धक इति काव्यविदां पन्थाः । वदन्ति हि—'सारोपसाध्यवसानयोर्गौण-[त्वा]त्सोर्भेदेऽप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदप्रतीतिश्च फलम्' इति । किं बहुना [शब्द]ाभिन्न एव पावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयते । वक्ष्यति च—'योगः फलेन [व्य]' इति । नन्वेवं कथं गौण्यामेवाभेदप्रत्ययं प्रयोजनं वदन्ति, शुद्धभेदयोस्तु [प्र]योजनान्तरमिति चेन्न । गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात् । शुद्धभेदयोस्तु [अ]न्यस्य प्रयोजनान्तरस्यापि भावात् । न तु शुद्धायाम् । अभेदप्रत्ययस्याभावा-[द]िति संक्षेपः ।

गौणीभेदौ लक्षणयैव विभजते—

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

[य]स्या अर्थाद्गौणी आरोपाध्यवसानाभ्यां भिद्यते, न तूपादानलक्षणाभ्यामिति [ता]त्पर्यार्थः । विषयी आरोप्यमाणो गवादिः, विषय आरोपस्य वाहीकादिश्च [य]त्र तथा अनपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्दप्रतिपाद्यौ सा लक्षणा [सारोपा] ज्ञेया । विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यात्रारोपपदार्थत्वात् ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

[illegible] स्थितिति । अर्थेति । प्रतिपादन इत्यनन्तरं कर्तव्य इति शेष । लक्षणाया. [illegible] संबन्धात्मकत्वादिति भाव । तदेवैतस्य विधेयवीजविशेषणत्वाच्च लिङ्गानु-[illegible] । एवं हीति । मुख्यशब्दप्रयोगादपि प्रतीयते तदनन्यलभ्यत्वाल्लक्षणा-[प्र]युक्तम्, नान्यदिति भाव । वैयञ्जनबोधे न बाधो विरोधीत्यत्र समतिमाह— [illegible]ते इति । प्रकारादिति शेष । सूत्रसमतिमपि दर्शयितुमाह—किं बहु-[ने]ति । पावनत्वादिविशेषो गङ्गागतपावनत्वादिरूप । मुख्यस्येति । उद्देश्यतया [विधे]यकारितया च प्रधानस्येत्यर्थ ॥ अर्थादिति । पूर्वं शुद्धाभिधानसामर्थ्यादि-[त्य]र्थ । यत्र गौणलक्षणास्थले । अतीतत्वाविवक्षा दर्शयति—शब्दप्रतिपाद्या-[वि]ति । ननु सारोपेत्यस्यारोपयुक्तेत्यर्थ । न च संभवते वाहीके गौरारोपो लक्ष-[णा]प्रियः । बाधात् । अन्यथा लक्षणाया एवासंभवात् । नापि

अपरे तु—'न गवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते । किं तु गवादिगतस्य ... विनाभूततया वाहीकादिगता जाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्ते' ... । तदप्यसारम् ।

इदं पुनरत्र तत्त्वम्—साधारणं जाड्यमान्द्यादि लक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादिर्लक्ष्यत इति । तेन 'गौर्वाहीकः' इत्यादि वाक्यार्थो भवति उक्तमन्यत्र—

> '[1]मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे ।
> अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
> लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥' इति ।

लक्ष्यमाणगुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तैरेव यदि योगः सम्बन्ध- ... गौणी वृत्तिरिति । अविनाभावश्चात्र संबन्धमात्रमभिमतम् । न तु

...त्वादिना लक्षितावच्छेदकतावच्छेदकता नियामिकेति दध्यादिपदे दधिवारणाय तृतीयम् । तद्भः स्वभिन्नदधिपदशक्यदध्यधिकरणत्वात् । ज्ञानविषयत्वादिकमु-पादाय शक्यतावच्छेदकज्ञानविषयत्वस्य स्वात्मकशक्याधिकरणत्वात्स्वभिन्नेति । न चैव-मपि स्वभिन्नवाच्यत्वादधिकरणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । शक्यपदेन शक्तिजन्य-बोधप्रकारविवक्षणात् । वाच्यत्वादेर्धेनुपदशक्तिजन्यबोधप्रकारत्वाभावात् । अधि-करणत्वं च शक्यवृत्तितावच्छेदकसम्बन्धेनेति न पद्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततादृशस्य जातस्य लोमाद्यधिकरणत्वेऽपि क्षतिः । शक्यतावच्छेदकतानियामकसमवेतत्वसंब-न्धेन लाङ्गूलस्य लोमानधिकरणत्वात् । संयोगस्य चातथात्वात् । न चैवमपि दध्या-दिपदे ... तदनधिकरणत्वासिद्धिः । स्वत्वस्य प्रतियोगिकोटिनिवेशेन स्वभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं यत्तत्तद्भेदकूटनि-वेशेनातिप्रसक्तेरभावात् । एवं च शक्यत्वे सति शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकसाक्षात्सं-बन्धेन शक्तिमुख्यार्थव्याप्तित्वे च सति स्वभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं ... ने लक्षणं पर्यवसन्नमित्यलमतिविस्तरेण । अत्र च वाहीके ...पदशक्तौ संकेताद्यभावाच्च किंचिदप्रमाणमिति इत्यत्र स्फुटत्वाप्रोक्तमिति ज्ञेयम् । स्वभिन्नत्वेनेति । सजातीयत्वेऽर्थः । बाधितार्थस्य लक्ष्यत्वायोगात् । तथा च ... इति बोध इति भावः । सामानाधिकरण्येति । ...धर्मिबोधकत्वाभावादिति भावः । एवं नामार्थयोर्भेदेनान्वयानुपपत्तिरप्यूह्या । ... सिद्धान्तमबोधनायाह—तत्त्वमिति । साधारणं जाड्यमान्द्यत्वाद्यव-च्छिन्नम् । अत्र संमतिमाह—तदुक्तमिति । अन्यत्र भाववार्तिके । गुणैर्योगात्सं-बन्धाद्या वृत्तिर्गोशब्दस्य वाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणत्वेऽर्थः । प्रथममते गुणयोगाभावः मध्यमे गुण एव वृत्तिः, न तु तद्योगाद्वाहीक इति तयोर्नाभिमतत्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकीभूतगुणसंबन्धाद्वृत्तिर्गौणीति व्याचष्टे—लक्ष्यमाणा ये इति ।

---

१. 'मानान्तर—' इत्यर्धं ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.

उपादानलक्षणरूपशुद्धभेदाभ्यां सह । रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदे न ते विभाजकत्वेनोक्ते, किं तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः । अत एव पश्चात् 'व्यङ्ग्येन रहिता' इत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शयिष्यति । पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्व्यूढे यत् रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरूपैः षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता षट् प्रकारा यस्यामिति षड्विधा' इति चण्डीदासव्याख्यानं तत् 'शुद्धैव सा द्विधा सारोपान्या तु' इति एवतुशब्दयोरनालोचनविजृम्भितत्वादनादेयम् ।

एवमारोपादिकृतं प्रकारषट्कं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह—

व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता च प्रयोजने ।

लक्षणेत्यनुवर्तते । ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यङ्ग्यसाहित्यनियम इति चेत्, प्रयोजनस्य व्यञ्जनामात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तम्—'प्रयोजनं हि व्यञ्जनाव्यापारगम्यमेव' इति ।

यत्तु—'ननु रूढिप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यङ्ग्यत्वेन [illegible] —प्रयोजनं हीति ।' इति तट्टीकावतारणं तदज्ञानविजृम्भितम् । [illegible] व्यञ्जनाव्यापारस्यानभ्युपगमात्, तत्प्रकरणे च 'व्यञ्जनाव्यापाराद्विना' इति सूत्रे प्रतिपादनात् ।

तच्च गूढमगूढं वा

तदिति व्यङ्ग्यम् । लक्षणाभेदप्रयोजकं आरोपादिर्यथा भिद्यते तथा [illegible] व्यङ्ग्यमपीति चेत्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । काव्यभावनापरिपक्व[illegible] सहृदयः । तन्मात्रवेद्यं गूढम् । तदितरवेद्यमगूढम् । तत्र गूढं यथा—

'मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

[illegible] गुणवृत्तिभेदेन [illegible] इति [illegible] प्रकारा [illegible] तत्तद्भेदप्रयोगेणैति । [illegible] उपादानलक्षणाभेदेनोक्तम् [illegible] [illegible] । [illegible] । यत्र तत्र [illegible] [illegible] तत्तद्भेदप्रयोगेणैति । [illegible] [illegible] —लक्षणात्मकमिति । [illegible] [illegible] —सारोपम् इति । [illegible] [illegible] । तत्र बलमित्यर्थः । [illegible]

[illegible footnotes]

यथा वा मम—

'चकोरीपाण्डित्यं मलिनयति दृग्भङ्गिमहिमा
हिमांशोरद्वैतं कवलयति वक्त्रं मृगदृशः।
तमोवैदग्ध्यानि स्थगयति कचः किं च वचनं
कुहूकण्ठीकण्ठध्वनिमधुरिमाणं निरयति॥'

अत्र क्रियापदानामात्यन्तिकविच्छायत्वादिव्यङ्ग्यानि गूढानि।

अगूढं यथा—

'श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम्।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि॥'

अत्रोपदेशकत्वं शब्दविशेषप्रयोक्तृत्वं मदेऽनुपपन्नमित्याविष्कारं लक्ष्य
उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादानमभिव्यज्यते। तच्च सहृदयासहृदययो
ययोरप्यभिधेयवत्प्रकाशते।

तदेषा कथिता त्रिधा॥ ८॥

ततस्त्रिधा—अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या, अगूढव्यङ्ग्या चेति।

एवं लक्षणां निरूप्य तया लाक्षणिकं लक्षयति—

तद्भूर्लाक्षणिकः

'स्याद्वाचिको लाक्षणिकः' इति सूत्रस्थः शब्द इत्यनुपज्यते। तद्भू
लक्षणाया आश्रयः।

दाहरणचन्द्रिकायां द्रष्टव्यम्। **चकोरीति**। दृशो, भङ्गयश्चालनदर्शनप्रकाराः ते
महिमा हृद्यत्वादिरूपश्चकोरीणां पाण्डित्यं मनोहारितारूपं मलिनीकरोति विच्छा
करोति। तथा अद्वैतमद्वितीयतां कवलयति ग्रसति। कच केशपाशस्तमोवैदग्ध्या
अतिश्यामत्वादीनि स्थगयत्याच्छादयति। स्वमाने तेषामप्रतिभानात्। कुहू
कोकिला। निरयत्यन्तर्हितं करोतीत्यर्थः। **विच्छायत्वादीनि**। आदिना ग्रस
लक्ष्याया निगीर्णत्वात्यन्तिकत्वम्, स्थगनलक्ष्यस्याप्रतिभानस्यात्यन्तिकत्वम्,
निरोधानलक्ष्यस्य तस्यात्यन्तिकत्वं च संगृह्यते। **श्रीपरिचयादिति**। परिच

१. 'जडा अनभिज्ञा अपि जनाः श्रियो लक्ष्म्याः परिचयात्सनापाद्विदग्धानां चतुरा
णानि चरितानि चेष्टितानि तेषामभिज्ञा ज्ञातारो भवन्ति। अत्र दृष्टान्तः—उपदिश
त्यादि। यथा यौवनस्य मदो गर्व एव। इदंभर इति यावत्। स एव कामिनीनां
ललितानि 'सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्' इत्युक्तलक्षणललितप्रभृतीनि
विव्वोकादीनपावात्। बहुवचनस्यार्थवत्त्वात्। उपदिशति अज्ञातानि ज्ञापयति। अत्र
करणकाज्ञानज्ञापनस्योपदेशपदार्थस्य वक्तृधर्मत्वेन यौवनमदे बाधात्सामान्यविशेषभावमूल
ज्ञातज्ञापनमात्रं लक्ष्यते। अनायासेनज्ञापनमनायासो व्यङ्ग्य। प्रयोजनं सहृदयासहृदयवे
अगूढव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्। उपदेशदानायासेन ज्ञाननियमस्य प्रसिद्धत्वात्।' इत्युदाहरण
चन्द्रिकासंग्रहः।

अथ व्यञ्जकशब्दलक्षणाय व्यञ्जना निरूपणीया । सा च द्वेधा—शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा च । तत्रान्त्या शब्दव्यञ्जकत्वोपपादनप्रस्तावे विवेचनीया । आद्या तु द्वेधा—अभिधामूला, लक्षणामूला च । तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता । तथापि सुप्रसिद्धत्वाल्लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तत्र लाक्षणिकशब्दे । व्यापारो व्यञ्जनात्मकतानुरूपः ।

लक्षणादिरेव तद्व्यापारः किं नेत्यत आह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतये लक्षणाश्रयशब्दप्रयोगस्तत्फलं तस्मादेव शब्दाद्गम्यते, न तु प्रमाणान्तरात् । व्याप्तिग्रहाद्यनपेक्षणात् । न च तत्र शब्दस्य व्यञ्जनं विना अन्या क्रिया व्यापारः । तथा हि ।

नाभिधा समयाभावात्

पावनत्वादौ अर्थे संकेतग्रहाभावात् । अभिधा हि संकेतग्रहसहकारेणैवोद्बुध्यते, न तु स्वरूपसत्तयेति वक्ष्यते ।

हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १० ॥

मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं लक्षणाहेतुः ।

तदभावमेवोपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन्

यथा गङ्गाशब्दस्य नीरं मुख्योऽर्थः । तत्र च बाधः । तीरे च तत्संबन्धः । तीरस्य च लक्षणयोपस्थापनम्, मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः शैत्यस्य च प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन तटं लक्ष्यते । तद्वद्यदि तटमपि मुख्यं स्यात्तत्र च बाधो भवेत्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिगतपावनत्वादि विशेषस्य तटेन संबन्धः स्यात्, लक्षणया प्रयोजनप्रतिपादने च प्रयोजनान्तरं संभवेत्, तदा गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयेत् । न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः ।

अनवसरोऽयम् । लक्षिते 'मुख्यार्थबाधादौ लक्षितं भवेत्' इत्युक्तलक्षणाविशेषे । सुप्रसिद्धत्वादिति । लक्षणाप्रयोजननिर्वाहकतया सुबोधत्वादेरित्यर्थः । ननु गङ्गाशब्दप्रत्याय्यशैत्यपावनत्वादेरनुमितस्य तटे समारोपोऽस्त्वित्यत आह—व्याप्तीत्यादि । आदिना संनिकर्षपरिग्रहः । ननु बोध्यार्थतात्पर्यविषयानुपपत्त्यादेर्हेतुत्वेऽपि उक्तप्रयोजनस्य ध्वनि कार्यनिष्पादकपरासंबन्धस्त्वा-

१. 'उपस्थापनं' क.

न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रम्, किं तु तेषामपेक्षापि

न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥ ११ ॥

मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वम् । एवं 'नापि गङ्गाश[illegible] स्तदमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः' इत्यादिवृत्तौ 'बाधादिकमनपेक्ष्य' [illegible] शेषो द्रष्टव्यः । 'समर्थः' इति पाठे तु 'बाधादित्रयमपेक्ष्यैव' इति शेषः ।

नन्वस्ति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति किं व्यञ्जनयेति चेदृ[illegible] यदि ब्रूयात्तत्राह—

एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षयकारिणी ।

मूलं प्रकृतार्थप्रतीतिः ।

ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया । न [illegible] प्रयोजनस्यापि लक्ष्यकोटौ प्रवेशाल्लक्षणाप्रयोजनं नास्तीति वाच्यम् । 'ग[illegible] घोषः' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत आह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥

कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

ननु विषयफलयोर्भेद इति सूत्रार्थः स चायुक्तः । फलत्वं हि जन्यत्वं [illegible] ज्ञप्तिविषयत्वं वा । आद्ये पावनत्वादौ तदभावः । तज्ज्ञाने विषय[illegible] एव । अन्त्ये 'प्रत्यक्षादेर्नीलादिविषयः । फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा' [illegible] वृत्तिविरोधः । प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षमध्यत्वाभावात् । न च सम्यग्ज्ञान[illegible]

[illegible]—लक्षणयेति । [illegible] । प्रकृतार्थेति । गङ्गापदप्रयोजनलक्षण[illegible] प्रयोजनलक्षणा[illegible] [illegible] । आद्य इति । [illegible] [illegible] । एवं च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । एवं च लक्षणा[illegible] [illegible] । [illegible] । विरोध इति । [illegible] [illegible] प्रकटतेति । [illegible] [illegible] । ननु [illegible]

[illegible]

णमेकं साध्यत्वमस्तीति । अत्र ब्रूमः—ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथ ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि तस्य स्वतो भिन्नम् । कारणस्येव कार्यस्यापि भिन्न कालत्वनियमात् । शैत्यादौ तु कथञ्चित्फलधर्मौपचारिकं दृश्यते । तथा च लक्ष्यज्ञानमेव यदि शैत्यज्ञानं तदा प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः । ननु लक्ष्यप्रतीतेर् शैत्यप्रतीतिः फलम्, किं तु शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाः । तथा च न किंचिद्दू षणमिति । अत्राहुः—

अन्वयानुपपत्त्या हि लक्षणा प्रवर्तमाना यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयी करोति, न त्वनुपपादकमपीति कथं तटे पावनत्वमपि विषयीकुर्यात् । नन्व न्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानापि सानुद्दश्यमपि शैत्यं विषयीकरोति । यथा तापो पशमायोपादीयमानं चन्दनं शैत्यमपि जनयतीति चेत्, न । चन्दनस्य संनिधि मात्रेण शैत्यजनकत्वम् । लक्षणायास्त्वनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यात् ।

यत्तु यथाश्रुते चन्द्रोदयेन—'ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विव क्षितम्, ज्ञेयगतं वा । आद्ये प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्वामिगतप्रतीतिः । अन्त्ये प्रयोज नज्ञाने व्यभिचारः । तेन हि गोस्वामिसंतोषमात्रं जन्यते । न तु तटे किंचिदिति । तस्माद्धेतुफलयोर्लक्षणाप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापार विषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यम्' इति । तद्बोधवि जृम्भितम् । यतोऽनेन सूत्रेण यथाश्रुतेनापि ज्ञानस्य विषयान्यफलवत्त्वाभावं प्रतिपाद्यते, किं तु ज्ञानफलस्य विषयाव्याप्यत्वम् । तथा च शैत्या देर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्प्रयोजनं न स्यादित्यर्थे दोषानवकाशः ।

वयं तु ब्रूमः—विशिष्टं लक्ष्यं तदा भवेद्यदि विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वप्रतीतं संभवेत् । न त्वेवम् । पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तटे प्रमाणान्त रागोचरत्वात् तत्र तस्याभावात् । यदुक्तवान्—'योग. फलेन नो' इति । अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु । तस्य प्रतीतत्वादिति

चेत्, तर्हि पावनत्वादिविशेषो न प्रतीयेतेति । किं बहुना, गौर्वाहीक इ[illegible] [illegible] ।

[illegible]—

विशिष्टे लक्षणा नैवं

एवं [illegible] ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

[illegible] लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः । ते [illegible] । [illegible] विशेषप्रतीतिरिति । एवं [illegible] । [illegible]—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥ १४ ॥

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे [illegible] सति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]।' इति। एतेन 'नियमनमेतस्मिन्नेवार्थे वक्तुस्तात्पर्यमिति तात्पर्यग्रहः' इत्यबोधप्रलापः। संयोगाद्यैरित्याद्यपद्यसंग्राह्यं विप्रयोगादि। यदुक्तमभियुक्तैः—

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥' इति।

तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः संबन्धः। तेनाभिधानियमनम्। यथा 'सशङ्खचक्रो हरिः' इत्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याच्युतेऽभिधा नियम्यते। अन्यहरिपदार्थे तत्संयोगाभावात्।

विप्रयोगस्तादृशसंबन्धध्वंसः। तेन यथा—'अशङ्खचक्रो हरिः' इत्युच्यते। ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात्।

साहचर्यं सहचरता। तेन यथा—'रामलक्ष्मणौ' इति रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथौ।

पूर्वाद्वेषेण व्याख्यान्तरं दूषयति—एतेनेति। ननु यत्र प्रकृतापेक्षयाप्रकृतार्थे प्रसिद्धिबाहुल्यं तत्र प्राकरणमुल्लङ्घ्य प्रसिद्धार्थस्यैव प्रथमं स्मृतेः प्रकृतशाब्दबोधनियमायावश्यं तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यमित्येवं तरमाप्रस्मृतिकल्पनं तदितरार्थस्मृतिप्रतिबन्धकल्पनं च व्यर्थमेवेति तात्पर्यनिर्णायकत्वमेव युक्तमिति कथमबोधप्रलाप इति चेत्। न। नहि वयं सर्वत्रेतरार्थस्मृत्यभावनियमं वदाम। किंतु यत्र प्रसिद्धि[illegible]रितरार्थस्मृत्यभावः[illegible]तादृशोपस्थितिरेवेति [illegible]। नहि [illegible] तथा भोज[illegible]। अपि तु [illegible] इति [illegible]

[illegible]

नवेत्यादिना। [illegible]

विरोधः सहानवस्थानम्, वध्यघातकभावश्च । तेन यथा—'छायातपौ' इति छायापदस्यातपाभावे । विरोधिनोः कयोश्चित्तत्त्वोपमायां 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इत्यत्र यथा रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः ।

अर्थः प्रयोजनम् । तेन यथा—'स्थाणुं भज भवच्छिदे' इत्यत्र भवच्छेदरूपप्रयोजनवशात्स्थाणुशब्दस्य हरे ।

प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता । तेन यथा—'सर्वं जानाति देवः' इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि । यत्तु 'युष्मदर्थे' इति व्याख्या तस्या अपि प्रकृते राजनीत्यर्थः । किं वा संबोध्ये राजादावित्यर्थः । संबोध्यस्यैव युष्मदर्थत्वात् ।

लिङ्गं संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः । तेन यथा—'कुपितो मकरध्वजः' इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे । यत्तु 'लिङ्गं चिह्नम्' इति, तन्न । कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात् । असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् । सशङ्खचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यम् । अतो 'भवच्छिदे' इत्यादावप्रसङ्गः । न च 'सशङ्खचक्रो हरिः' इत्यत्रातिव्याप्तिः । शङ्खचक्रसामानाधिकरण्याभावात् । यद्वा हरौ शङ्खचक्रे इति संयोगोदाहरणतात्पर्यम् । तेन यथा—'देवस्य त्रिपुराराते:' इत्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्याद्देवशब्दस्य शंभुरूपेऽमरे । अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राज्ञस्त्रिपुरारातित्वाभावात् । यत्तु 'देवतान्तरस्यान्यथाभावारम्भो शक्तिनियमनम्' इति, तदयुक्तम् । देवतान्तरे देवशब्दस्य शक्तिभेदाभावादुदाहरणासामञ्जस्यापत्तेः ।

चक्रपदं तत्सयोगपरम्, नञ्पदं च नाशपरम् । नाशस्य प्रतियोग्यधिकरणनियतत्वाद्धरावभिधानियामकत्वसंभवात् । अत्यन्ताभावस्तु सिंहादिसाधारण इति नोक्त इति ज्ञेयम् । अच्युत इत्यनन्तरमभिधा नियम्यत इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽपि । तत्त्वोपमाया विरोधित्वेनोपमाया विवक्षितायामित्यर्थ । तथाच विरोध्यर्थनात्वं प्रदात्तथात्वेन पूर्वावगतयोरेवोपस्थितिरित्यर्थ. । एतेन, 'अव्यवस्थितार्थत्वात्परात्राथयदुष्टत्व विरोधज्ञानस्य' इति दूषणमलमकं वेदितव्यम् । संयोगातिरिक्तेति । एतच्च शङ्खचक्रव्यावृत्त्यर्थम् । न च तत्रार्थान्तरव्यावृत्तत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कोपस्यापि समुद्रेऽपि सत्त्वेन प्रसिद्ध्यैव कामलिङ्गताया आश्रयणीयत्वेन शङ्खचक्रयोरपि तत्प्रसक्तेरित्याशयात् । चक्रशङ्खादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति । ननु शक्यान्तरव्यावृत्तप्रसिद्ध्यैव चिह्नत्वमस्त्वित्यत आह—सशङ्खेति । तथाच तद्वारणाय संयोगातिरिक्तेति स्फोटकमेव सम्यगिति भाव. । अत इति । सामानाधिकरण्योक्तेरित्यर्थ । शङ्खचक्रेति । शङ्खचक्रशब्दो हि नियतार्थकः । तेन तु भिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवमपि सशङ्खचक्रशब्दसामानाधिकर-

---

१. 'यथा' क-पुस्तके नास्ति. २. 'देवदत्तः' क. ३. 'यत्' क.

सामर्थ्यं कारणत्वम् । तेन यथा—'मधुना मत्तः कोकिलः' इति । अत्र मधुशब्दस्य वसन्ते । अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलमादनासामर्थ्यात् ।

औचिती अर्हता । तया यथा—'पातु वो दयितामुखम्' इति । अत्रोत्कण्ठितमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य सांमुख्ये । न तूपायादौ । यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यं संभवत्येव तथापि मधुनेत्यत्र तृतीययेव तद्बोधाभावेऽप्यौचितीमात्रज्ञानादेव शक्तिनियमनमसंकीर्णमिति ।

देशेन यथा—'भात्यत्र परमेश्वरः' इति । अत्रात्रेति राजधानीरूपाद्देशात्परमेश्वरपदस्य राजनि ।

कालेन यथा—'चित्रभानुर्विभाति' इति । अत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे, रजन्यामाशुशुक्षणौ ।

व्यक्तिर्लिङ्गं पुंस्त्वादि । तया यथा—'मित्रं भाति' इति । अत्र नपुंसकरूपाल्लिङ्गान्मित्रपदस्य सुहृदि । 'मित्रो भाति' इत्यत्र पुंल्लिङ्गात्सूर्ये ।

स्वरस्तूदात्तादिर्वेदे बाहुल्येनार्थप्रतीतिकृद्दृश्यते । यथा 'इन्द्रशत्रो वर्धस्व' इति । अत्रेन्द्रशत्रो इत्यस्यान्तोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषप्रत्ययादिन्द्रस्य शातनकर्मत्वं लभ्यते । पूर्वपदान्तोदात्तत्वे च इन्द्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिलाभादिन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते । काव्ये तु नैवं बाहुल्यम् । ननु 'हे प्रसीद' इत्यादौ स्वरेण संबोधनं प्रकाश्यते तेन चार्थविशेषेऽभिधा नियम्यते, न तु साक्षात्स्वरेणैव । बाहुल्ये तु न नानार्थाभिधानियमनं किं स्वपदार्थस्यैव व्यञ्जनम् । स्वरशब्देनोदात्तादित्रयं विवक्षितम् । अतः काव्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्त्येवेति व्यर्थं बाहुल्येनेति विशेषणमिति । नैवम् । 'सुधाकरमुखदृक् दृष्टिः पङ्कजवैरिणी' इत्यादाविन्द्रशत्रुरिति न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येऽपि दुर्वारत्वात् ।

स्वरादय इत्यादिग्रहणादभिनयापदेशौ गृह्येते । अन्ये चोक्तान्तर्भूताः । अभिनयश्च साक्षादिवार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया । तया यथा—

ननु स्वरेणैवेत्यत आह—यद्वेति । तेन शब्दान्तरसंबन्धिना । उपायादाविति । तस्यापि मुखपदवाच्यत्वात् । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति कोशात् । ननु सीतारामावित्यत्र दाम्पत्यसंबन्धस्य, रामदशरथावित्यत्र जन्यजनकभावस्य, रामहनूमन्तावित्यत्र स्वामिभृत्यभावस्य रामायणे इत्यत्र स्वस्वामिभावस्य चाभिधानियामकत्वात्तदनुक्तानामेव तदुपगमन आह—अन्ये चेति । उक्तसाहचर्य एवान्तर्भूता इत्यर्थः । साहचर्यं हि परस्परसंबन्धित्वम् । तच्चैतेष्वविशिष्टम् । न चैवं गदाशङ्खचक्र इत्यत्रापि तदापत्तिः । शङ्खचक्रसंयोगेनैव शब्दान्तरेण तदभिधानियमनात् । धार्यधारकभावस्यान्यथावेन विलम्बेनप्रत्ययात्र शङ्खपदस्य सन्देहाच्च-

१. 'अत्रेति' ख-ग.　२. 'अर्थे' ग.　३. 'तु नानार्थाभिधानियमनं किं तु' न नार्थाभिधानियमनं किं त्व' ख.　४. ...' ख.

'एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहि अच्छिवत्तेहिं।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिँ दिअएहिं॥'

अत्र विकसितमुकुलिताभिनयविशेषसाहित्येन स्तनस्य [illegible]
विशेषेऽभिधा नियम्यते। एवं शेषपादत्रयेऽपि।

अपदेशोऽभिमतनिर्देशः। तेन यथा—

'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्॥'

अत्रापदेशेनेदंशब्दस्याभिधा वक्तरि नियम्यते।

इत्थं संयोगादिनार्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि यदनेकार्थशब्देन [illegible] दर्थान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः। नियमनात्[illegible] नापि लक्षणा। मुख्यार्थबाधादिविरहात्। किं त्वञ्जनं त्वञ्जनमेव व्यापा[illegible] यथा—

'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य।

१. "सौन्दर्यातिशयशालिन्या नयनगोचरमगताया गुणश्रवणमात्रजनितानुरागे[illegible] केनावस्थाया दृष्टाया दूत्या इयमुक्तिः—'एतावन्मात्रस्तनिका [illegible] भ्याम्। एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः॥' इति संस्कृतम्। परिमाणे [illegible] त्ययः। एतावत्परिमाणावामलकादिपरिमाणौ स्तनौ यस्याः सा। एवमेतान्[illegible] ययोस्ते एतावन्मात्रे विवक्षितकमलदलादिपरिमाणे ताभ्यामक्षिपत्राभ्या[illegible] उपलक्षितेत्यर्थः। उपलक्षणे तृतीयानुशासनात्। तथा एतावन्मद्विवक्षितपरिमाण[illegible] यस्यास्तथाभूतावस्था स्वरूपं यस्याः सा। एवमेतावद्वद्दिस्थ परिमाणं सरया येषां [illegible] र्दिवसैर्दृष्टया मत्कमी[illegible]पलक्षिता। [illegible] यावत्। [illegible] प्रायशो [illegible] व्यवहारसिद्धत्वात्। दिवसैरिति करणे वा तृतीया। अत्र मुकुलाकारस्तनाभिनयन स्तन[illegible] परिशेषे, [illegible] तत्र [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] च दिवसस[illegible] [illegible] [illegible] इत्युदाहरणचन्द्रिकायामुक्तम्" २ "भावय [illegible]" क. ३ [illegible] [illegible] ५५ श्लोकोऽयम्, काव्यप्रकाशे नैवोद्धृत, [illegible] [illegible]
४. "अस्य प्रकृतस्य राज्ञ. करो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सेवेन सुभगः शोभनोऽभूदित्यन्वयः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा यस्य [illegible]। तथा [illegible] [illegible] यस्य तथाभूतस्य। एवं विशाल [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] वा। तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] येन तस्य। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] वा। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजते। गजपक्षे तु—अस्य [illegible] [illegible]

यत्मोऽर्थान्तरयुक्तया ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ १५ ॥

स इति शब्दः । तेयेति व्यञ्जक इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो द्वितीय उल्लासः ।

तृतीय उल्लासः ।

एवं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्दव्यञ्जनायां निरूपितायां प्रमेयत्वार्थ व्यञ्जना निरूपणीया, तत्रैतदाशङ्क्यते—शब्दे निरूपितेऽवसरोऽयमर्थनिरूपणस्य, किं धार्ये धर्मिणि निरूपिते तद्धर्मो व्यञ्जनापि सुनिरूपा भवति, तदनुपपन्नमित्य व्यञ्जनानिरूपणमिति तदेनां शङ्कामपनिनीषन्नुक्तं स्मारयति—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । अर्थस्य संनिकृष्टतरत्वेऽपि तेषामित्यनेन योग्यत्व वाचकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते ।

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

ननु सर्वेषामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तैव, तदन्या कीदृशी सेत्याकाङ्क्षायामाह—

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । अतो न वाच्ये नाभेदः । काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः । वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्य संनिधिर्वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः । अतो न द्वन्द्वे एकवद्भावे नपुंसकत्वप्रसङ्गः प्रकरणम् । वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यम् । तच्च वक्त्रादिषु प्रत्येकमभिसंबध्यते वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः । व्यक्तिर्व्यञ्जना । करणव्युत्पत्तेः । अर्थ

तत्राभिधामूलध्वनेर्विषय इत्यर्थः ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाध्य ... द्वितीय ... काव्यप्रदीपटीकायां प्रभ
ख्यायां काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो नाम द्वितीय उल्लासः ॥

उपोद्घातेनेति । प्रकृतस्य व्यञ्जकशब्दनिरूपणस्य सिद्ध्यर्थतयेत्यर्थः ।
कीदृशीति । तथा च वक्त्रादिवैशिष्ट्यहेतुकत्वप्रकारेणार्थव्यञ्जकतोच्य

व्यञ्जकः' ख-ग. २. 'अपि' क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.

[illegible] न तु कस्यचिदेव। प्रतिभा[illegible]पामिव्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा। या वासनेत्युच्यते। तस्यां सत्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसत्त्वेऽपि [illegible] प्रतिपादितम्। अतएव वैयाकरणादीनां न तथा रस[illegible]। तथा चोक्तम्—

'सवासनानां काव्यादौ रसस्यानुभवो भवेत्।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसंनिभाः॥' इति॥

यथाक्रममुदाहरणानि—

'अइपिहुलं जलकुम्भं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअम्।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम्॥'

अत्र वक्त्री कामिनी। तस्या दुःशीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतां चौर्यरतगोपनं व्यज्यते।

'ओण्णिद्दं दोब्बल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअम्।
मह मन्दभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवइ॥'

[illegible] प्रतिकार्यं द्रष्टव्यं। अतीति। 'अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम्। श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम्॥' श्रमादौ [illegible] सलिलनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा निर्बला। ओण्णिद्दमिति। 'औन्निद्र्यं

१. 'दक्षाविन्दा' [illegible] अत्र [illegible] अलस्याः [illegible] इति [illegible] समानदीपे प्रतिबिम्बिनी प्रति काचिदाह—अइपिहुलमिति। 'विउलं' इति पाठे 'विपुलं' इत्यर्थः। [illegible]। अतिशयेन पृथुलं महान्तं जलपूर्णं कुम्भम्। [illegible] गृहीत्वा समागतास्मि। [illegible] विश्रमः। [illegible] श्रमादौ [illegible] निःसहा निर्बला। [illegible] विश्राम्यामि [illegible]। [illegible] चौर्यरतगोपनं व्यज्यते। [illegible] कामिन्या दुःशीलत्ववैशिष्ट्य[illegible] [illegible]

२. [illegible] 'ओण्णिद्दमिति। [illegible] मयेति वा। 'तुहेति' [illegible] इति केचित्। 'तुहेति' द्वितीयान्तमेव। [illegible] इति टीकाकाराः। [illegible] संस्कृतच्छायापि [illegible] बोध्या। [illegible] 'अहह' इति [illegible] [illegible] इति केचित्। [illegible] इति चण्डीदासः। हे सखि, [illegible] मन्दभागिन्या मम [illegible] [illegible]। [illegible] निद्रम भाव [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] तु [illegible]

ङ्ग्यं गुणीभूतम्, अतो न ध्वन्यत्वं काकुरिति चेत्, वक्तव्यङ्ग्यस्य शोभन-
वाच्यस्यैव तदङ्गत्वात्। तदेतदुक्तम्—'न च वाच्यसिद्ध-
ङ्गं काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शाश्वतम्' इति। तथापि काकाक्षिप्तव्यङ्ग्य-
स्य गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदता कथमपनेयेति चेत्, न। अत्र नेति प्रश्नकाकादि
वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात्। यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्यते
तयैवाक्षिप्तस्य गुणीभावात्। यथा—'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्'
इत्यादौ भीमसेनादौ वाच्ये वक्तरि। तदेतदुक्तम्—'प्रश्नमात्रेणापि काको-
र्विश्रान्तेः' इति।

अन्ये तु—'कुरुषु न मत्प्रीति मन्त्काकुः किमर्था। ततः प्रश्नरूपः किमर्थं
च इत्याक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावो व्यापारः। ननु क्रमेणापि काका व्यङ्ग्यो
गुणीभूतो भवति। अतएव गुणीभूतविभागे काक्वाक्षिप्तमिति इत्यर्थगर्भा-
क्षिप्तपदप्रयोगः' इति तात्पर्यमाहुः।

'तैहूआ मह गण्डत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो।
एह्णिं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी॥'

[illegible]थार्थोपस्कृतो हि वाच्यार्थः बोधप्रकर्षपर्यवसायीति शोभन इत्यर्थः। ध्वन्यत्वं
[illegible]नित्वप्रयोजिका। स्फुटत्वानुत्तानत्वरूपं हेतुं स्वयं दर्शयति—उक्तेति। बोधप्रक-
[illegible]कतया रसान्तरकृत्वेन व्यङ्ग्यमेव प्रधानम्, वाच्यं तु तदङ्गमिति वैपरीत्यात्
[illegible]गीभूतमित्यर्थः। इत्थं हासस्मितादौ त्रिदशदेवेनैव मन्येन कृतावपि दर्शयितु-
[illegible]ह—तदेतदिति। अपराङ्गत्वाभिप्रायं वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति पदमिदं दोषोपन्यासे
[illegible]र्शितमिति न विरोधः। प्रश्नमात्रेणेत्यन्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वासहानि
[illegible]रकत्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति। तस्मात्प्रश्नतया प्रश्नव्यञ्जकया काकादि
[illegible]क्यार्थोपपत्तौ [illegible] इत्यादिगमकागतकाका व्यङ्ग्यस्यानीतिवत्वस्य न काकाक्षि-
[illegible]प्तम्। यां विना वाक्यापर्यवसान [illegible] व्यङ्ग्यस्यैव [illegible] समाधान
[illegible]न्धार्थमाह—अत्रेत्यादिना। किमर्थेति। [illegible]
[illegible]ङ्ग्यो यस्या इत्यर्थः। क्रमेण प्रश्नरूपव्यङ्ग्य[illegible]। [illegible]
[illegible]र्थबोध, तदङ्ग काकु, तत्प्रश्नरूपसनीतिवत्त्वमित्यर्थः। [illegible]
[illegible]धातुदयात। काक्वाक्षिप्तरूपगुणीभूतभेदाद्[illegible] [illegible]
[illegible]व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यादाद[illegible] इति [illegible] तदुक्तम्। [illegible]

१. [illegible]
[illegible]

अत्र दूती प्रतीयमाना तस्या अप्यत्रापि ह्रदुद्वेदश वैशिष्ट्येन तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते । अत्रान्यदीयमुखविहताधिकममत्र सान्निध्ये तस्यास्तमुखविहताधिक व्यञ्जनम् इति केचित् । तदयोगात् । तत्रावधी विहतान्यवनागावस्थापेनात् ।

'नैषा भूमौ स्फुटमुपगतो कमलानवसा
वने व्यापे मार्गे मृगितमुदितं वनवल्योः ।
गिरावल्याशये लिनमदृचिताररमणीपुष्पे
गृह एव शिवे सति भवति मायापि कुरुतु ॥'

गेहे माध्यर्थम् । अत्र गेहे सति भवति मायापि कुरुविधि कर्णोदैके द्वारमपि न बोधं कुरु पुनर्वीर्य आत्मवेदिति व्यज्यते । वनवीथे वायुप्रहोन वाग्जल सिद्धि सोपगन्धविनिः क्रियते । तथा वाक्याद्वार

यत्रैवं गुणीभूतम्, अतो न ध्वन्यङ्गं काकुरिति चेत्, वक्तव्यङ्ग्यस्य क्रोधप्रकर्षपर्यवसन्नतया वाच्यस्यैव तदङ्गत्वात् । तदेतदुक्तम्—'न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्' इति । तथापि काक्वाक्षिप्तव्यङ्ग्यरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदता कथमपनेयेति चेत्, न । अत्र नेति प्रश्नकाका निषेधार्थप्रतीतिपर्यवसानात् । यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्यते तथाक्षिप्तस्य गुणीभावात् । यथा—'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्' इत्यादौ भीमसेनादौ तादृशे वक्तरि । तदेतदुक्तम्—'प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः' इति ।

अन्ये तु—'गुरुषु न भजतीति प्रश्नकाकुः किमर्था । ततः प्रश्नरूप' किमर्थ एव इत्याक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावो व्याख्यः । ननु क्रमेणापि काका व्यङ्ग्यो गुणीभूतो भवति । अतएव गुणीभूतविभागे काक्वाक्षिप्तमिति इत्यर्थगर्भाक्षिप्तपदप्रयोगः' इति तात्पर्यमाहुः ।

'तइआ मह गण्डत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एह्निं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥'

भाग्यपर्योपस्कृतौ हि वाच्यार्थ- क्रोधप्रकर्षपर्यवसायीति शोभन इत्यर्थः । ध्वन्यतं ध्वनिव्यपदेशप्रयोजिका । स्फुटत्वादुक्तावनुक्तं हेतुं स्वयं दर्शयति—उक्तेति । क्रोधप्रकर्षकतया रसान्तरगतत्वेन व्यङ्ग्यमेव प्रधानम्, वाच्यं तु तदङ्गमिति वैपरीत्याय गुणीभूतमित्यर्थः । इत्थं शङ्कातत्परिहारौ निदर्शकेनैव ग्रन्थेन कृताविति दर्शयितुमाह—तदेतदिति । अपराङ्गत्वाभिप्रायं वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति पदमिति शङ्कोपन्यासे दर्शितमिति न विरोधः । प्रश्नमात्रेणेतिग्रन्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाशङ्कानिवारकत्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति । तन्मात्रगतया प्रश्नव्यञ्जिकया काकापि वाक्यार्थोपपत्तौ [illegible] इत्यादिगमनगतस्य व्याख्यानात् [illegible] न काक्वाक्षिप्तत्वम् । यां विना वाक्यार्थपर्यवसान [illegible] तथात्वादिति समाधानग्रन्थार्थमाह—अत्रेत्यादिना । किमर्थेति । [illegible] व्यङ्ग्यो यस्या इत्यर्थः । क्रमेण प्रश्न[illegible] वाच्यस्य निद्धि [illegible] काकु, [illegible] । तेन [illegible] बोधानुदयात् । काक्वाक्षिप्तरूपगुणीभूतभेदाशङ्का [illegible] प्राधान्यादाशङ्कानवकाश इति ध्येयम् । तइयेति । [illegible]

१. [illegible] । २. [illegible] । ३. [illegible] किमर्थे' ख. । ४. [illegible]
इति । [illegible]

वाक्यमनेकरदम्। तेनात्र तदेदानींपदात्मकवाक्यवैशिष्ट्यान्मत्सखी स्मनिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादृशी। चलितायां तु तस्यामन्यादृशी प्रच्छन्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते।

'उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।
किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते यान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः॥'

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य तद्विशेषणस्य वैशिष्ट्यात्सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते।

'णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो॥'

स्थानिममां दृष्टिं म नयसम्यतः। इदानीं सैवाहं तावेर कपोलौ न सा दृष्टि
उद्देश इति। कर्धदेश उपस्तीरभूप्रदेश इत्यर्थः। वातविशेषणं सुरतसुहृ
कुञ्जविशेषणं कुञ्जम्मपुष्पम्मम उत्कर्षं। णोल्लेइ इति। 'नुदत्यनार्द्रमनाः श्

अत्र [illegible] । तेनात्र प्रतिवेशिनीं प्रति प्रवर्तिते वाच्ये [illegible] इति व्यज्यते ।

'सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमेअ किं ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥'

अत्र प्रकरणस्य [illegible] प्रत्यभिसर्तुं न योग्यमिति व्यज्यते ।

'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥'

अत्र देशस्यातिविविक्तत्वादि[illegible] प्रच्छन्न कामुको [illegible] इति विश्वस्तां प्रति व्यज्यते ।

[illegible] । क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः ॥' 'अन-[illegible]' इति पाठे [illegible] इत्यर्थः । [illegible] । सुव्वइति । 'श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम् ॥' एवमेव निर्व्यापारा । करणीयं स्नपनादि । सज्जय साधय ॥ प्रक-[illegible] । अभिसारसंबन्धिन्येति । अभिगमनप्रस्तावे [illegible] । अन्यत्रेति । कुसुमानामवचायं हस्ते-[illegible] । 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ् । [illegible] । सख्यः

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] विश्रामो भवति नहि [illegible] । अथवा न भवति इति योजना । अत्र [illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

१ [illegible] ।

[illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

'पुंस्सत्तरस्स सिअ हि भणामि सुह मअरभाहुणीअ अइय।
भत्त राअं वबरि वब सअं ओरर सुणहि काणिजम् ॥'

[illegible]िमुमर[illegible]सिद्धा[illegible]रत्तराणिरो[illegible]दिनादि[illegible] ध[illegible]
[illegible] तत्त्वं गताश्च जीवामि, तत्र तु न जानामि गतिमिति [illegible] प्रभ
[illegible] भवन्ते।

[illegible]विद्रुमायेनेश्लीलानि । तत्र येद्रे यथा—

'[illegible]यदि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोत्[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] पुनः [illegible] [illegible] लोचने
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥'

[illegible] [illegible] । सुदसननेति । '[illegible] सिय कि भणामि तव मन्[illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥' [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] —[illegible]िति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

मध्योऽन्यसमागमादिर्विचेष्टाविशिष्टाद्वाच्यप्रकारादुक्तविषय आकूतविशेषो व्यज्यते । तत्र प्रथमार्धेन रहस्यमालिङ्गनम्, शिरोऽनुकं पुरत आनीतमित्यनेन गुरुसमागतोऽस्तीति, अपाङ्गिते चले लोचने वाचमत्र निवारितं समरस्थितमित्येतावद् सूर्योऽस्तमये कोलाहलरहिते काले समागन्तव्यमिति, संकोचिते दोर्लते द्वयेनैव पारितोषिकमालिङ्गनं करोमीति व्यज्यते । यद्यप्येकत्रैवोदाहरणे भेदान्तराण्यपि सन्तीति तद्भेदोदाहरणान्तरं संभवति, तथापि निःसंदेहव्युत्पत्तये प्राधान्यतया पुनः पुनरुदाह्रियते । वक्त्रादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जकत्वम्, किंतु मिलितानामपीति द्रष्टव्यम् । तत्र द्वयोर्व्यञ्जकत्वं यथा—

'अत्ता एत्थ णीमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।
मा पहिअ रत्तिअन्धिअ सज्जाए मह णिमज्जिहिसि ॥'

नन्वर्थमात्रस्य व्यञ्जकत्वे शब्दार्थयुगलस्य व्यञ्जकत्वं न सिद्धमित्यत आह—

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयस्तृतीय उल्लासः ।

निर्व्यवधाने । प्रोत्साह्य प्रसार्य । स्पृष्टकमिति । दूरस्थस्यैव प्रियस्य स्वाङ्ग-साक्षात्येव मेलयित्वाऽऽलिङ्गनं स्पृष्टकमित्याहुः । भेदान्तराण्यपीति । अन्यत्र पूर्वमित्यत्र वक्तृवैशिष्ट्यवद्बोद्धृवैशिष्ट्यमपि दर्शितम् । अथेति कालवैशिष्ट्योदाहरणेऽपि वस्त्ववस्थाविशेषवत्त्वविशिष्टमित्येवमित्यर्थः । अत्तेति । 'श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय । मा पथिक राज्यन्ध शय्यायां मम निमङ्क्ष्यसि ॥' आवयोरिति वा । निमज्जति निःस्पन्दा शेते । अहमित्यत्र शयनक्रियानुपादानान्निद्राविरहव्यञ्जनम् । शब्देति । प्रत्यक्षीकृतकामिमिथुनादौ न इत्यादौ काव्यादतिहादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यापि हेतुत्वम्, परिवृत्तिसहत्वतदभावाभ्यां तु शब्दाप्राधान्यमर्थप्राधान्यं विपरीतं चन्द्रिकावादिविशेष इति भावः ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाध्यायरामचन्द्रभट्टसूरिसूनुवैद्यनाथभट्टविरचितायां काव्यप्रदीपटीकायां प्रभाख्यायामर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ॥

चतुर्थ उल्लासः ।

यद्यपि काव्यलक्षणं विभागं च विधाय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्यपदस्यार्थः शब्दार्थौ विचारितौ, इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां निरूपणमुचितम्, न तु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानाम्, तथापि ध्वन्यादेर्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोरवगमो भवति । तयोर्विशेषनिष्ठत्वात् । यथा श्रुतिकटुत्वं दोषो ध्वनिविशेषे शृङ्गारादिध्वनौ हेयः, रौद्रादिरसध्वनौ चित्रभेदे वा अहेय एव । माधुर्यादिर्गुणः शृङ्गारादिध्वनावुपादेयः, रौद्रादिध्वनौ त्वनुपादेय एव । अलंकारोऽपि यमकादी रसादिध्वनावनुपादेयः, चित्रभेदे तूपादेय एव । तथाच दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेदत्रयभेदो निरूपणीयः । तत्र प्रथमे ध्वनिभेदः । तत्र तावद्ध्वनिर्द्विधा—अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च । तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यात्तन्मूलको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः, तथापि लक्षणामूलव्यञ्जनायाः प्राङ्निरूपणात् 'पशूननक्ति' इत्यत्रेव प्रावृत्तिकं क्रममुपादाय, सूचीकटाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभजते—

भेदेषु ज्ञातेष्विति । रसध्वनित्वादिना ज्ञातेष्वित्यर्थः । तयोर्हेयोपादेयतयोः । **विशेषेति ।** ध्वनिविशेषनिष्ठत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति—**यथेति ।** यस्य हि योऽपकर्षप्रयोजकः स दोषस्तत्र हेयः । अन्यत्र तु स न दोषः । अतएव न हेयः । **यमकादिरिति ।** चित्तविक्षेपकत्वादिति भावः । चित्रभेदे शब्दचित्राख्ये । **काव्यविशेषप्रभेदेष्विति ।** काव्यविशेषाणां ध्वन्यादीनां प्रभेदेषु रसध्वन्यादिरूपेषु । नन्वेवमपि यन्निरूपणं विना दोषादिनिरूपणं न संभवति त एव भेदा निरूपणीया न त्वन्येऽपि तत्राह—**प्रसङ्गादिति ।** तच्च उल्लासत्रयेण ते । **प्रागिति ।** अभिधामूलव्यञ्जनातः पूर्वमित्यर्थः । **पशूनिति ।** प्रजापतिदेवत्ययागसाधनानां सप्तदशपशूनामुपाकरणादयः षोडशसंस्काराः सह कर्तव्याः । 'प्राजापत्यानालभन्ते' इत्येकशब्देनोपादानात् । अतः सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा ततोऽञ्जनमिति पदार्थानुसमयात्मकक्रमेण किमञ्जनमुपाकरणवदेव कुतश्चित्पशोरारभ्य कार्यमुत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं तेनैव क्रमेणेति संशये नियामकाभावादस्त्वनियमः । अञ्जनादिकरणे तु पूर्वप्रवृत्तोपाकरणक्रमस्यैवोपस्थितस्य नियामकत्वसंभवात्तुल्यव्यवधानसंभवे न्यूनाधिकतत्करण-

---

महेत्यावयोरन्वये निपातः । स्वमात्रोपादाने रहस्यप्रकाशापत्तेः । तरुणतया स्वशय्यापतनस्यात्यन्तानुचितत्वाच्च स्वमात्रोट्टङ्कनम् । निमज्जसि शयिष्ठाः । 'णिमज्जइ' 'णिमज्ज' इति पाठे निषीदसि निषत्स्यसीति संस्कृतम् । अत्र गृहे विशमानायाः श्वश्र्वा बधिरनिश्चेष्टत्वादियोगादन्यस्य [illegible] यव इति [illegible] इति दिक् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'पदस्यार्थशब्दार्थौ' क, 'पदार्थ शब्दार्थौ' ग. २ 'अपि' क-पुस्तके नास्ति [illegible] क, 'ध्वनिर्द्विविधः' ग.

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

विवक्षा वाच्यत्वादिधर्मो धर्मी अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयबोधविषयतया अनपेक्षितो यत्र सः । तत्र यद्यप्यविवक्षितवाच्यमात्रस्य नायं विभागः, किंतु तद्विशेषस्य ध्वनेः । ननु शब्दार्थयोरागमः । तथापि यतः [illegible] तत्र ध्वनाविति तत्तत्प्रकारेषु व्यङ्ग्यभेदे तत्तत्प्रकारेऽपि ध्वनिरेव लभ्यते । अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति संभवति । अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः । सा च वाच्यस्यानुपयुक्तत्वेन, उपयोगिनि रूपान्तरे तात्पर्याद्वा, स्वत एवान्वयायोग्यत्वाद्वा । अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात्, विशेषाभावकत्वाभावाद्वा । तत्रोभयथापि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि रूपान्तरे तात्पर्यावच्छेदके संक्रमितमाश्रयत्वेन परिणमितम् । वाच्योऽप्यर्थो रूपान्तरेण दृश्यत इत्यर्थः । द्वितीये तु वाच्यमत्यन्तनिरस्तं न येनापि रूपेणान्वयप्रविष्टम् । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं ध्वनिं यथा—

नायोगाच्च प्रवृत्तिकर्मणैवानुष्ठानमिति मीमांसकसिद्धान्तोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । प्रकृतेऽपि लक्षणामूलव्यञ्जनाया लक्षणामूलध्वन्युपयुक्ततायाः पूर्वं प्रवृत्तिरुपजीवितलक्षणामूलध्वनेः प्रथमं निरूपणमित्येतावता साम्यात् । लक्षणामूलव्यञ्जनरसादिध्वन्योर्द्वारित्वेन परस्परसंनिकर्षस्य न्यायसिद्धत्वात् । लक्षणामूलध्वने यथाविरूपणे तदनन्तरलक्षणामूलव्यञ्जननिरूपणस्याभिधामूलव्यञ्जनरसादिध्वन्यभिधामूलध्वनिभ्यां द्वाभ्यां व्यवधानमिति विप्रकर्षापत्तिरिति भावः । दृष्टान्ते विध्यवगतसाहित्यानुरोधात्क्रमनियमः, इह तु तदभावात्सा न युक्त इत्यत आह—सूचीति । अभिधामूलस्य बहुभेदत्वादिति भावः ।

ननु आरादेरेव वाच्यस्यार्थविशेषाभावाभ्यां [illegible] [illegible] तात्पर्येऽपि वाच्यस्य रूपान्तरेण [illegible] [illegible] स्यादित्यत आह—वाच्य इत्यादिना । [illegible] रूपेण [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । लक्षणामूलेति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] आश्रय रूपेणेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—वाच्यो दर्शीति । [illegible] रूपान्तरेण लक्षणाया [illegible] [illegible] [illegible]

'ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिँ घेप्पन्ति।
रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥'

अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः।

विशेषाधायकत्वमात्राद्यथा—

'त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'

अत्र वच्मीत्यनुपयुक्तार्थम्। अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः। अत उपदेशत्वं लक्ष्यम्। तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः। एवं त्वामस्मीतिपदे अप्यनुपयुक्तार्थे। संबोध्यतयैव युष्मदर्थस्य वचनकर्मतावगतेः। वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य तत्कर्तृकत्वप्रत्ययात्। अतस्ताभ्यां लक्ष्ययोरुपदेश्यासत्त्वयोस्तद्वाच्यौ संक्रमितौ। तथा आत्मीयाया एव मतेः सर्वैरास्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितम्। 'अस्मद्युत्तमः' इत्यत्रार्थग्रहणादस्मियोगे वच्मीत्युत्तमपुरुषः।

अत्यन्ततिरस्कृतं यथा—

'उपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥'

प्रसिद्धा गुणाः सहृदयैर्गृह्यन्ते तदोत्कर्षहेतवो जायन्त इत्यन्वयः। दृष्टान्तमाह—रवीत्यादि। अनुगृहीतानि स्पृष्टानि कमलानि कमलानि सुरभीण्याह्लादकानि वा भवन्ति। अत्रातथाभूतेषु कमलत्वजात्यभावो व्यङ्ग्यः कमलपदलक्षणालभ्यः। अत्र रविकिरणाननुग्रहेण न केवलं सौरभादिगुणहानिः, अपि तु कमलत्वसाम्यान्तर्गतिरपि नेति लक्षणामूलध्वनिः।

त्वामस्मीति। अत्रोपदेशलक्षणामूलं हितसाधनत्वं व्यङ्ग्यम्। त्वामित्युद्देश्यत्व-

१ "त्वामस्मीति। अस्मीत्यहमर्थे। एवं च यत इत्यध्याहृत्य 'यतोऽत्र विदुषामसाधारणज्ञानवतां समवायः एकवाक्यतापन्नः समुदायस्तिष्ठति तत्तस्मादात्मीयामप्रतार्यां मतिमास्थायावलम्ब्यात्र स्थितिं विधेहीति वाक्यार्थस्य त्वामुपदेशार्हमहमाप्तो वच्म्युपदिशामीत्युपदेशक्रियाकर्मत्वेनान्वयः। 'आदाय' इति पाठे गृहीत्वा। अवलम्ब्येति यावत्। विद्वत्समवायात्मीयशब्दानामज्ञपरपराभवपरानभिभवनीयत्वाबाध्यत्वानि दर्शितलक्षणामूलानि व्यङ्ग्यानि। एवं त्वामस्मीत्यनयोरवश्योपदेश्यहिताहितत्वानन्तर्नीयाशङ्क्ये। वच्मीत्यस्य चादरणीयत्वमिति। केचित्तु—'स्थितिशब्देनापि सावधाना स्थितिर्लक्ष्या। विपक्षच्छिद्रापेक्षित्वं व्यङ्ग्यम्' इत्याहुः। पूर्वत्र पुनरुक्ततयाद्विहेतुविशेषाधायकत्वादर्थान्तरसंक्रमितत्वमिति द्वयमप्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेरुदाहरणम्।" इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. "उपकृतमिति। त्वया बहूपकृतं तत्र तद्विषये किमुच्यते किं वाच्यम्। बहुत्वादक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। परं केवलं सुजनता प्रथिता प्रकटिता। तथा च सौजन्यप्रयुक्त एवैतावानुपकारः, न प्रत्युपकाराभिलाषादिप्रयुक्त इति भावः। हे सखे, ततः यस्मात्सुजनता प्रथिता

अत्रापकारिण्यन्वयायोग्यैरुपकृतादिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते । नच तत्र कथंचिन्प्रवेशः । त्वयैवमपकारेऽपि क्रियमाणे मया प्रियमेवोत्पन्न स्वसाधुत्वं व्यङ्ग्यम् । तयोरुपकारापकारविवेको नास्तीति वा । अयं च प्रभेदो न केवलं विरोधिलक्षणया, किं त्वन्यत्रापि । यथा—

'आधूतसस्वेदकरोत्पलायाः सितावगूढप्रतिकूलवाचः ।
प्रियो विहायाधरमायताक्ष्याः पपौ चिराय प्रतिषेधमेव ॥'

अत्र पराविम्बनेन सोत्कण्ठं निरीक्षणं लक्ष्यम् । उत्कण्ठातिशयो व्यङ्ग्यः ।

द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकार्धेनोद्दिश्य विभजते—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

ध्वनिरिति प्रकरणाल्लभ्यते । अन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतम् । अयं भेदोऽभिधामूलकत्वव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति द्रष्टव्यः । एष तु—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २ ॥

सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पूर्वमुद्देशः । तस्यैकरूपत्वात् । द्वि-

---

लक्षणामूलं वाक्यस्य वाच्यविहिताहितत्वम् । तथाप्यमीत्युपदेशोऽलक्षणामूलं चानुसन्धनीयाऽत्वं व्यङ्ग्यम् । एवमात्मीयास्मिन्नाभिनीनपक्षाश्रयणमित्युक्तम् । उपकृतमित्यादावपकारातिशयोऽपि व्यङ्ग्यो बोध्यः । आधूतेति । स्मितलावगूढाच्छादिना प्रतिकूला मामेति निषेधबोधिका वाग्यस्या इत्यर्थः । प्रतिषेधं तद्बोधकवाक्चेष्टादिकम् ।

अन्यपरमित्यस्यान्यतात्पर्यकमित्यर्थे व्यङ्ग्ये तात्पर्यविषयत्वानभ्युपगमादसंभव इत्यतो व्याचष्टे—व्यङ्ग्येति । लक्ष्यालक्ष्यक्रमत्वादिविभागो विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैवेति दर्शयितुमाह—एष त्विति । न लक्ष्यो वाच्यप्रतीत्यपेक्षया क्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यत्रेत्यर्थः । एकत्वात् अलक्ष्यक्रमस्यानेकभेदत्वात् । पञ्चदशेति । शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन त्रिविधस्य लक्ष्यक्रमस्य शब्दशक्तिमूलस्यालङ्कारवस्तुरूपव्यङ्ग्यद्वैविध्याद्द्वैविध्यम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः । उभयशक्तिमूलस्यैक । इत्येवं पञ्चदश भेदा बोध्याः ॥ ननु विभावानुभावव्यभिचारिसमूहालम्बनस्यैव रसादिव्यञ्जकत्वात् [illegible] क्रमस्याभावादक्रम इत्येव वाच्यम्, न त्वलक्ष्यक्रम इति

[illegible] विषयत्वं [illegible] मुख्यत्वं यथा [illegible] आगत्य [illegible] । [illegible] बहुविकारस्य प्रति बोधितो [illegible] लक्षयति । यथा— [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] व्यङ्ग्य । [illegible] प्रियव [illegible] वा । तयोरपकारापकारविवेको नास्तीति व । [illegible] व्यङ्ग्यमि [illegible] । [illegible] व्यङ्ग्यनेक [illegible] इत्युपकारत्वं [illegible]

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ ५ ॥

अथेति समुच्चये । कारणानि प्रमदोद्यानादीनि कारकोद्दीपकरूपाणि । कार्याणि—

'स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥'

चालनोद्बुद्धिदर्शितास्वरूपाणि च कटाक्षभुजक्षेपादीनि । सहकारीणि तेषु जनयितव्येषु चिन्तौत्सुक्यादीनि । विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपाः । चेद् यद्यर्थः । तत् तदेत्यर्थः । यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वम्, किं तूत्पन्ने तस्मिन्नीषदुत्कर्षाधायकत्वरूपमुद्दीपकत्वम् । तथाप्युद्दीपितोऽप्यजातमात्र एवेत्युद्दीपकेऽपि कारकत्वोपचारात्तत्रापि विभावव्यवहारः । विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगात् । तथा—वासनात्मतया स्थितान्रत्यादीन्स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्तीति विभावाः । अनुभावयन्ति च

सुरागात्स्यरति प्रत्यक्षत्वाविशेषाभ्यां कारणत्वावधारणात्कारणत्वम् । इत्युदयादेर्थोन्मत्तस्य स्थादेरन्त्ययंप्रादुर्भावकत्वम् । लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि कारणानीत्यादन्वयः । स्वेद इत्यादि । स्तम्भो निश्चेष्टता । स्वरभङ्गो गद्गदत्वादिस्वरान्यथात्वम् । वैवर्ण्यं वर्णान्यथात्वम् । प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः । सात्त्विका सत्त्वोद्रेकजनिता । संकल्पविकल्पादिरूपमिव मनः । निश्चयरूपा बुद्धिः । आरम्भः क्रिया । आदिना लीलाविलासादिहावपरिग्रहः । तेष्विति । रत्यादिस्थायिनो तेषु सात्त्विकभावादिषु कार्येष्वित्यर्थः । आलम्बनमनुरागस्य विषयतया कारकहेतुः । तानि नाट्यकाव्ययोर्निबध्यन्त इति शेषः । तदा विभावादयः क्रमेण कथ्यन्ते । तत्काव्यव्यपदेश्यानि भवन्तीति कारिकार्थः । तत्र रत्यादौ स्थायिसंज्ञानिमित्तं दर्शयन्नेव विभावादिशब्दानां योगं दर्शयति—वासनेति । अन्तःकरणधर्मरूपस्य रत्यादेः [illegible] यद्यपि [illegible] स्थायित्वाभाववद्रसप्रतीतिकालमनुसरतां [illegible] । तदुक्तम्— विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥ [illegible] स्थायिभावादन्येषां भावानामनुगामी [illegible] पुत्रात्म [illegible] ॥ इति । तान्विभावयन्ति । [illegible] । [illegible] विभावमात्रेणैव रसाभिव्यक्तिरित्याह—रसास्वादेति । रसास्वादाङ्कुर [illegible] । तद्योग्यतां प्रापयन्तीत्यर्थः । [illegible] सहृदयहृदये वासनात्मकतया स्थितं रत्यादिभावं [illegible] । इयदा [illegible] च रत्यादिरसाङ्कुर इत्युच्यते । एवमनुभाव [illegible] । कार्याणि हि रोमाञ्चा-

तानित्यनुभावाः । पोषकतया विशेषेणाभितः काव्ये स्थायिनं चारयन्ति विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तीति वा व्यभिचारिणः । व्यक्तः स इति । व्यक्तिश्चर्वणेति पर्यायः । सा च विशेषणम् । तथाच व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रसः एवंच रसस्याकार्यत्ववचनं विभावादिभिः काव्योपस्थितैः स्थायिनो जनना[illegible] विभावादिकार्यताया एव प्रकृतत्वात् विशिष्टत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्वा । तस्मात्स्थायी न रसः किंतु विभावादिमेलकम्, मद्यैव वा । 'अन्यथा न कार्य' इत्यादि ग्रन्थविरोधात्' इत्यादि प्रलपितमनादेयम् । स तैरिति । यस्य यानि कारणादीनि स तैस्तज्जातीयैरित्यर्थः । स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहो भावः । यदुक्तम्—

दीनि स्वकारणमाधिक्येन व्यञ्जयन्तीत्यर्थः । **पोषकतयेति** । पोषणं च मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जनम् । कटाक्षादिकार्यसमर्थत्वं वा । अभितः सर्वाङ्गव्यापितया चारणं मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जनम् । अभीत्यस्यार्थान्तरमाह—**आभिमुख्येनेति** । कार्यजनन आनुकूल्येनेत्यर्थः । तदुक्तम्—'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥' इति । स्थायिनि समुद्रप्राये उन्मग्ना उद्गता निर्मग्ना निलीनाः । अत एवानियतत्वादपि व्यभिचारिण इति ज्ञेयम् । अत एवोक्तम्—'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति । एवं च विभावैरीषदभिव्यक्तिः, अनुभावैः स्फुटा, व्यभिचारिभिः स्फुटतरेति समुदायजन्याभिव्यक्तिरेव रसत्वापादिकेति । **विशेषणमिति** । न तूपलक्षणमिति भावः । अकार्यत्ववचनं स च न कार्य इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । काव्योपस्थितैः सीतारामादिभिः । **स्थायिन इति** । रसीभवनयोग्यस्य सामाजिकगतरत्यादेरित्यर्थः । एवमपि यत्किंचित्कामिनीजन्यत्वमस्त्येवेत्यत आह—**विभावादीति** । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति पञ्चम्या विभावादीनां हेतुत्वावगमात्तज्जन्यताया प्रसक्ताया निषेधकं तद्वाक्यमित्यर्थः । यत्तु [illegible] काव्योपात्तैरेव विभावादिभिः स्थायिनो जननं तत्कथमकार्यत्ववचनसंगतिरत आह—**विशिष्टस्येति** । अभिव्यक्तिविशिष्टस्येत्यर्थः । मेलकं समुदायः । तत्र कस्याप्यहेतुत्वान्न कार्यत्वं युक्तमिति भावः । समुदायस्यातिरेकादाह—**मद्यैवेति** । [illegible] भावः । **अनादेयमिति** । अकार्यत्वोक्तिर्व्याहते । रसास्वादकाले [illegible] विभावानुभावयोः [illegible] [illegible] केवलस्य रस[illegible] । **तज्जातीयैरिति** । अयमाशयः—सामाजि[illegible] । तथाच काव्योपात्ताः सीताद[illegible] [illegible], कार्याणि न वा [illegible] [illegible] । किंतु [illegible] सीता[illegible]

[illegible]

'विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥' इति ।

न चेदं वचनं सूत्रकारस्य । उक्तं हि भरतेन—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । एतद्विवृण्वते भट्टलोल्लटप्रभृतयः—'स्थायिनो विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्व्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः । तथाहि ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः, उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः, अनुभावैः कटाक्षभुजक्षेपप्रभृतिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः । नटे तु तुल्यरूपतानुसन्धानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुः' इति तदपेशलम् । सामाजिकेषु तदभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात् । न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः । लौकिकशृङ्गारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसङ्गात् । न चानुभावादिविज्ञानबलादेव आरोपस्तथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम् । काव्यमनुसारी वैपरीत्यदर्शनात् । अन्यथैवोपपत्त्या तादृक्कल्पनायां मानाभावाच्च ।

श्रीशङ्कुकस्तु—"स्थायिनो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकभावरूपात्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः । तथाहि नियमविषया धीः सम्यग्बुद्धिः । यथा

नादिकाव्यादिसाधारणधर्मेण गम्यमानैरलौकिकविभावादिपदवाच्यैः सहृदयस्य रसाभिव्यक्तिः । विभावादीनां साधारण्येनाभिव्यक्तिरेव विभावनानुभावनादिव्यापारेणेति दर्शयिष्यत इति स्थायिपदार्थकथनम् । अतिरस्कृतेति । अतएव न विरुद्धानां [illegible] । विरुद्धा रत्यादिनिर्वेदादय । अविरुद्धा हर्षौत्सुक्यादयः । उत्पत्तिरित्यादीनां भावेनेत्यादितृतीयान्तत्रयेण यथाक्रममन्वयः । अनुकार्य इति । अनुकार्ये रामादौ जनित उद्दीपित प्रतीतियोग्य कृत परिपोषितश्च स्थायी रत्यादिको रसपदवाच्य इत्यर्थः । 'इमां मुग्धया दृष्ट्या' इत्यस्यापि [illegible] इत्यर्थः । अथवा अनुकार्येऽत्यर्थः । आरोप्य [illegible] । अथ नाट सामाजिकानां [illegible] नट इत्यादि । [illegible] रसपदं [illegible] रस-सहृदयेन [illegible] नाट्यादावनुभाव्यते । [illegible] दर्शनेनपुष्पं [illegible] पर्यवसे लौकिक [illegible] हेतुरिति । न च [illegible] इति चेत् । न । अत्र मदस्य [illegible] । चन्दनेति । नहि चन्दनारोपश्चमत्कारहेतुः, अपि तु वस्तुतश्चन्दनसबन्ध एव । तथा [illegible] कि

१ [illegible]

'राम एवायम्' 'अयमेव रामः' इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदविषये। अनन्तराव-तीर्णबाधा तु मिथ्याधीः। यथोत्तरकालिके 'न रामोऽयम्' इति बाधे 'रामो-ऽयम्' इति। विरुद्धोभयकोटिका तु संशयः। यथा 'अयं रामो न वा' इति सदृशोभयविषया धीः सादृश्यधीः। यथा 'रामसदृशोऽयम्' इति। ताभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षणया चित्रे 'तुरगोऽयम्' इतिवत् 'रामोऽयम्' इति बुद्ध्या प्रथमं पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते। ततस्तत्राविद्यमानमपि विभावा-दित्रयं लिङ्गमवगम्यते। कुतः पूर्वमेव रोमाञ्चाद्याविर्भावने गुरुशिक्षामासा-कृतातिशयिताभ्यासेन नटेन—

'सेयं[3] ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता॥' इति।

'दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम्॥'

तु वस्तुनो विद्यमानमेवेत्यर्थः। अन्यथैवेति। वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः। विलक्षण-येति। यद्यपि चित्रे तुरगबुद्धिरपि मिथ्यैव तथाप्यनन्तरावतीर्णबाधा[illegible] वैलक्षण्यमस्तीति न दोषः। तत इति। रामत्वेन नटस्य विषयीकरणादित्यर्थः। [illegible] तत्र नटे। रामभेदाग्रहेण बाधाग्रहादिति भावः। कुत इति। सानेकपंक्तियो-रभावादालम्बनोद्दीपनयोः कथंचिच्छब्दयोरपि [illegible]रनुभावस्यासनिकर्षे[illegible]

---

१. 'प्रथमे' क. २. 'आविर्भावने' ख. 'अनुभाव' ग. [illegible] मेयं प्रो[illegible]
श्वरी मम मनसः सकाशाल्लोचनगोचरं गतेति [illegible] नानतैरात[illegible]
न्कालो गमितः। गोचरमाप [illegible] अन्यवासीत[illegible]
अधुना बहिरपि दृष्टेत्यर्थः। [illegible] पर्य[illegible]
रम्भेण [illegible] [illegible]
पूर्णो द्रवो यस्य तत्पूतस्य [illegible] [illegible]
शरीरिणा मूर्तिमता [illegible] [illegible]
पद्वानम्। अत्र [illegible] [illegible]
[illegible]मुक्त्वा [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

इत्यादि काव्यानुसंधानबलादात्मन्यभिनयन्तौ तदनुगुणस्य रोमाञ्चादेर्दर्श-नीयस्याभिनयेन व्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात्। अथ तैः कृत्रिमत्वेनाज्ञातैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायी रत्यादिरनुमीयते। सैव चानुमितिः सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणा। अतस्तया विषयीक्रियमाणः स्थायी रस इत्युच्यते। चर्वणा च सामाजिकानामिति तेष्वेव रस इति व्यवहारः। ननु साक्षात्कारस्य सचमत्कारः, न त्वनुमित्यादिरपि। अन्यथा सुखादावनुमीयमानेऽपि स स्यात्। न स्यात्। वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन स्थायिनामन्यानुमेयवैलक्ष-ण्यात्। तथापि स्थायिनो नटेऽसत्त्वाद्बाधावतारेऽनुमितिरेव कथं स्यादिति चेत्। न। बाधनिश्चयाभावात् स्थायितया संभाव्यमानत्वात्।" एतदप्यहृद-यमादि। यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारम्, नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिम-पह्नुत्यान्यथा कल्पने मानाभावः। ग्रन्थस्याप्यर्थे योजनासंभवात्।

भट्टनायकस्तु—'न तावन्नटगतत्वेन न रामगतत्वेनानुमीयते, न चोत्पा-

---

दर्शनायोगात्, उत्कण्ठादेरभिव्यञ्जकाभावादित्यर्थः। **दर्शनीयस्येति**। यद्यपि शब्दावगतस्याप्यनुमापकत्वं संभवति तथापि पुरोवर्तिनि नटे बाधावतारात्तच्छब्दे-नापि तद्धीर्न संभवतीति तद्दर्शनापेक्षा। एवमनुमितेश्चमत्कारित्वार्थमपि तदपे-क्षेति ध्येयम्। **व्यञ्जनीयस्येति**। वाच्यतायां दोषाभिधानाद्व्यञ्जनीयस्येत्यर्थः। **तत्कार्येति**। उत्कण्ठादिकार्यशून्यदृष्ट्यादेः संपादनेनेत्यर्थः। तथा चैतन्मतेऽनु-मानानभिचारिणामवगम इति भावः। अत्रापि शब्दावगतकार्येणापि व्यभिचार्य-नुमानसंभवेऽप्यनुमितेश्चमत्कारित्वाय कार्यं प्रकटीकरणमुक्तम्। **सचमत्कारेति**। चमत्कारजनिकेत्यर्थः। अत्र च काव्यजन्यभावनाविषयत्वं विभावादीनां मूलम्। तेन लोके प्रत्यक्षेणोऽनुमानतो वा गृहीतैर्विभावादिभिर्दुष्यन्तसाया अनुमितेर्न चमत्कृ-तिजनकत्वापत्तिः। सचमत्कारतया चानुमितेरिष्टविषयत्वान्मुद्गरादिदुःखमिश्रा न पक्षताक्षतिः। एवं सामाजिकानामित्यस्य रस इत्यनेनान्वयं दर्शयितुमाह— **चर्वणा चेति**। अनुमितिधारेत्यर्थः। विशेषणादस्य सामाजिकनिष्ठत्वाद्रसादेस्तस्य तथात्वव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः। वस्तुतस्तु एवं वासनात्मकतयेत्यनेन स्वगत-वासनात्मकस्थायिना अप्रतिभेदतया सामाजिकनिष्ठ इति व्यवहार इति प्रतिपा-दितम्। **रसनीयत्वेनेति**। मुहुरास्वाद्यमानत्वादास्वाद्यत्वेनेत्यर्थः। अनुमानाका-रस्तु—रामोऽयं सीताविषयकरतिमान्। सीताद्यालम्बनविभाववत्त्वे सत्युद्दीपनवि-भावरोमाञ्चाद्यनुभावाश्रुपाताद्यभिचारिभाववत्त्वात्। यो यदालम्बनविभाववत्त्वे सत्यनुभावसंचारिभाववान्स तद्विषयरतिमानिति यत्रास्ति सामान्यतो व्याप्तिः। यो नैवं स नैवमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्वा बोध्या। **नानुमित्यादिरिति**। रत्यादिस्थायिभाव-विषय इति शेषः। इदमुपलक्षणम्। नटे स्थायिबाधप्रतिसंधानेऽपि सामाजिकाना रसोद्बोधे नानुमितिपक्षस्यासंभव इत्यपि बोध्यम्। **न तावदिति**। नटगतत्वेन नानुमीयते रामगतत्वेन नोत्पद्यत इति क्रमेणान्वयः। 'पारमित्याद्यांशिकत्वात्ता-

यते, न सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते । आद्यपक्षयोरुक्तदोषात् । अन्यगतेनान्यस्य चमत्कारामावाच । अन्त्ये सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् रसस्य चासिद्धत्वात् । सर्वेषामेवाभिव्यक्तिप्रसङ्गाच । तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थः । न च भोगपक्षेऽपि दोषावकाशः । भोगस्यालौकिकत्वात् । तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठैरेव विभावादिभिः कथमन्येन भोक्तव्यः । अतिप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते—शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः—अभिधा, भावकत्वम्, भोजकत्वं च । तत्राभिधा निरन्तरसान्तरार्थनिष्ठत्वेन द्विधा । भावकत्वं साधारणीकरणम् । तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः । स्थाय्यनुभावादीनां च संबन्धिविशेषानवच्छिन्नत्वेन । अन्यं व्यापारद्वयं नाट्येऽपि । एवं काव्ये नाट्ये च द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारमाहात्म्येन तथाकृत एव स्थायी भुज्यते । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशते य आनन्दस्तात्स्वरूपा अनन्यालम्बना या संवित्तत्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः । सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुखदुःखमोहाः प्रकाश्यन्ते । उद्रेकश्च स्वेतरावभिभूयावस्थानमिति सांख्यसिद्धान्तानुसारेण विवृणुते" तदपि न सम्यक् । एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् । भुक्तेर्ज्ञानातिरेकस्यानुभवबाधितत्वेन निर्णीयमानस्य धात्वभिव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् ।

परायत्तया तथा । अनुकार्यस्य रत्यादिर्द्वेधो न रसो भवेत् ॥' इति । पारिमित्यतदालिकत्वपरिमितत्वात् । सापरायतया गमनादावित्येकत्वेनया । असिद्धत्वादिति । प्रमाणाभावादिति भाव । अस्त्वसिद्धस्यैवाभिव्यक्तिरित्याह—सर्वेषामिति । वासनावता [illegible] । [illegible] सहृदयस्य [illegible] दोषेति । असिद्धस्य भोगस्य [illegible] अलौकिकत्वादिति [illegible] व्यापारो लोकसिद्धमर्योऽति [illegible] अनुभवादा स्वान्वयं श्रय [illegible] तयेति । [illegible] विशेष इति भाव । साधारणीकरणं चेति । [illegible] तयोरप्यनेन लक्षणया गतार्थत्वम् । [illegible] व्यापारेण विभावादिस [illegible] । तदनन्तरं च भोजकव्यापारेण [illegible] । इत्थं [illegible] स्थितिः । [illegible] प्रमाणाभावादिति । [illegible]

[illegible]

भावादीभिनवगुप्तपादास्तु—"स्थायिनो विभावादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपसंबन्धाद्विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगान्मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः। तथाहि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन पश्चादयं झटिति प्रवृत्तिमत्त्वात् सामाजिकानां सूक्ष्मतयान्तःस्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणालंकारयोगाच्चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यतानिविशिष्टैरेव कारणादिभिर्व्यज्यते। नन्वेवं येषां पूर्वं रत्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव। कः संदेहः। अतएव शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्य, निर्विण्णभावानामेव शान्तरसाभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते। किं चापरापि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी। यां विना शृङ्गारिणामपि मीमांसकवैयाकरणादीनां न रसाभिव्यक्तिः। तदुक्तम्—'वासना चेह हेतुः स्यान्न स्यान्मीमांसकादिषु' इति। तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिः। उच्यते—'ममैवैते' 'शत्रोरेवैते' 'तटस्थस्यैवैते' इति संबन्धिविशेषस्वीकारनियमस्य, 'न ममैवैते' 'न शत्रोरेवैते' 'न तटस्थस्यैवैते' इति संबन्धिविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः। साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसंबन्धितया प्रतीतिः। किं तु संबन्धिविशेषीयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिः। यद्वा 'अमुकस्यैवैते' इत्यवधारणं विना 'अमुकस्य' इत्येवं प्रतीतिः।

भिधानिरपेक्षोऽपरार्थव्यञ्जकतया चर्वणैकशरीरसहकारेण तत्तद्धर्मकतया च सिद्धेन व्यञ्जनाव्यापारेणैव गतार्थतया तदतिरिक्तव्यापारद्वयकल्पने मानाभावादिति भाव। रसो व्यज्यत इति व्यवहारस्तु 'ओदनं पचति' 'यूपं तक्षति' इतिवदुपचाराद्रसविषयत्वेऽप्युपपन्न इति ज्ञेयम्। लोक इत्यादिना तद्गताभिव्यक्तं सामाजिकानां रसोद्बोधयोग्यताप्रयोजकं विशेषणम्। तेन श्रोत्रियव्युदासः। सूक्ष्मतया वासनारूपतया। अन्त अन्तःकरणे। **चतुर्विधेति**। 'आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा। चत्वारोऽभिनया प्रोक्ता नाट्यशास्त्रविशारदैः॥' इत्युक्तेः। आहार्यो रामादिव्यञ्जको वेष। सात्त्विकः स्तम्भादिरूप। दशा च साधारण्येन प्रतीयमानतारूपा। **कः संदेह इति**। [illegible] — तदागमनात्तु शृङ्गारिविशेषकृत्या- [illegible]सानना [illegible] इति। [illegible] — **अतएवेति**। [illegible] वासनामात्रया स्थित एवाभिव्यज्यते [illegible]। तत्र न [illegible] [illegible] सदृशम् [illegible], [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible]। ननु [illegible] बोधे [illegible] [illegible] आह—**यद्वेति**। यद्यपि [illegible] बोधे [illegible], [illegible] प्रथमवाक्य[illegible] [illegible] द्वितीयवाक्यस्य [illegible]नम्। तद्-

१ [illegible]विशेषत्वेन ग

[illegible]—'ममैवैते, इति [illegible]' इति । तथा च [illegible] [illegible] । एवं च [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible]

विशिष्टश्च रत्यादिः स्थायी चर्व्यमाणतैकप्राणतया चर्वणासारो विलक्षणो रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस इत्युच्यते । तस्येयं स्थायि-विभावादिव्यतिरेकेणाभिन्ना रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् । तच्च न युक्तम् । विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिविरहात् । घटपटादिवत् समूहालम्बनवदिति चेत् । न । पानकरसन्यायेन चर्वणात् । यथा पानके कर्पूरादेर्न पार्थक्येनानुभूयते तथात्रापि विभावादयः । ननु विभावादीनां परामर्श्यान्वयव्यतिरेकात्कार्य एव रसः किं नोच्यत इति चेत् । न । विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणत्वमेव । न च तन्नाशस्य कार्यनाशकता रसे । स्मृत्यादीनां तथाभावस्यादर्शनात् । चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखा-

स्त्रीकियते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ननु [illegible] [illegible] प्रतीतावतिप्रसङ्ग आह—अभिव्यक्त इति । अभिव्यक्तत्वाभावे [illegible]-दोषः । ता तु विशेषणमिति विभावाद्यभावेन तथिद्भूतौ विशिष्टस्यादिरूपता भावात्मोक्तदोष इत्यर्थः । चर्व्यमाणता एवैकः मुख्यः प्राणः स्वरूपं यस्येत्यर्थः । चर्वणानाशे हेतुमाह—विभावादिजीवितेति । जीवितमवधिर्यस्य । पुर इत्यादिना तदनुभववर्णनम् । अत्र पुरःस्फुरणादिविशेषणैरद्रिव्यानुभवो भेदः । आश्रयं गत —प्रथमं [illegible] ततो वाक्यार्थ-[illegible] विभावादिपरामर्श । ततो [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तेन च साधारण्येनैव विभावादिसंवलितरत्यादिपरामर्श [illegible] [illegible] विभावादिरेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यथा—

'[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥'

[illegible] ।

'[illegible]

[illegible] ।

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि॥'

दूरादुत्सुकादिविशेषणवशादायामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिभावानाम्। यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति, तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तया निर्देशादनभिव्यक्त एवेति। नैवम्। एषां विभावादीनामसाधारण्येनाव्यवधानेनाक्षेपकत्वेनापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात्। ननु तेषां केवलसाधारण्यं किमव्यवधानाक्षेपकत्वेन। एकैकव्यभिचारेण हि प्रयोजनम्। अथ साधारण्यमेव कथं तर्हि व्यभिचारिविशेषयोग्यविभावाद्याक्षेपकत्वमिति। उच्यते— एकस्य व्यभिचारिमिलितानां व्यञ्जकत्वे स्थितेऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यते। किंच रसस्य विभावादिसमूहालम्बनरूपत्वादेकस्मादसाधारणादपि व्यञ्जनाभावान्मिलितानामेव व्यञ्जकत्वम्। अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते। ततो मिलितानामभिव्यक्तिः" इति।

प्रणयिन्योऽनुभावोऽप्युक्तः, तथापि नायिकागताया रतेरस्यानुपस्थितेरिति तात्पर्यम्। अनुभावनाप्यत्र तदनन्तरमुपस्थितानामनुपपद्यते। एवं व्यभिचारिमात्राणामिति... एकस्येति ... दर्शनस्याव्यभिचार्यादिव्याक्षेपकत्वेनेत्यर्थ। ... इत्यर्थः ... प्रसादस्य ... धर्मादिमत्त्वस्य ... अनुरोधादितराक्षेप ... रसस्यानि-

केचिदाहुरेक एव शृङ्गारो रसः, केचिच्च द्वादशेत्यादि, तन्निरासाय भेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥

शान्तस्य रोमाञ्चादिविरहेणानभिनेयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधानात्साष्ट इत्युक्तम् । यद्वा नाट्ये तावदष्टौ रसाः प्रतिपादिताः, अतः काव्येऽपि तावन्त एवेत्यर्थः । ननु रसः सुखात्मक इति प्रतिपादितम्, तत्कथं दुःखमय करणादिको रस इति चेत् । न । लोके तथात्वेऽपि काव्यादौ पार्यन्तिकालौकिकसुखोदयात् । अन्यथा प्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः । शृङ्गारादीनां च लक्षणं

निःश्वासपाण्डुतादेरनुभावादेरुपन्यस्तत्वेन रसव्यक्तिरित्युक्तम् । **एक एवेति ।** शृङ्गारस्य लोके आस्वाद्यतया सर्वानुभवसिद्धत्वात् काव्ये गुणालंकारयोगेनापि आस्वादगोचरतया रसत्वं युक्तम्, न त्वितरेषाम् । लोके सुखात्मत्वाननुभवात् काव्य एव तथात्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । अद्भुतस्य च विस्मयप्रकृतिकत्वात् तस्य चोद्भटालंकारवर्णनादावपि नीरसेऽभ्युपगमान्न रसत्वमित्याशयः । **द्वादशेति ।** भक्तिवात्सल्यश्रद्धाख्यैस्त्रिभिः सहिता शृङ्गारादयो नवेत्यर्थः । तत्र भक्तिर्भगवति प्रसिद्धा । श्रद्धाप्यास्तिक्यनिश्चयात्मिका वेदेशास्त्रविषया शिष्टानां प्रसिद्धैव । वात्सल्यमपि पुत्रमित्रादौ प्रेमाभिधानम् । **तन्निरासायेति ।** 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन तन्निरासबोधनायेत्यर्थः । तत्र भक्तिवात्सल्ययोर्भावान्तर्गतिः । 'रतिर्देवादिविषया' इति वक्ष्यमाणत्वात् । श्रद्धायाश्चानुभाव[illegible]चमत्कारानुत्पादकत्वाच्च न रसत्वमित्युक्तम् । **काव्यमात्रेति ।** श्रव्यमात्रेत्यर्थः । **अभिधानादिति ।** [illegible] रसभेदात् । [illegible] नाट्ये न [illegible] 'अभिमानात्' इति [illegible] निर्वेदस्य [illegible] । अभिनयकार्यस्य [illegible] शान्तस्य नाट्ये [illegible]—**यद्वेति ।** [illegible] किंतु ये नाट्ये दर्शितास्त एव काव्येऽपीत्यर्थः । **तावन्त एवेति ।** न शान्तः [illegible] । किंतु [illegible] ज्ञेयम् । **पार्यन्तिकेति ।** [illegible] **अन्यथेति ।** [illegible]

[illegible]

त्यादिवदवगन्तव्यम् । तत्र मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः । तत्प्रकृतिको रसः शृङ्गारः । स द्वेधा—संभोगो विप्रलम्भश्च ।

तत्र—

'अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।
दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥'

स च परस्परालोकनालिङ्गनादिभेदादगणेय इत्येक एव गण्यते ।

'भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥'

स च संगमपूर्वः, तदन्यश्च तत्राद्योऽभिलाषहेतुक इत्युच्यते । अभिलाषपदेन तद्धेतोरत्यादिसंगमाभावस्य लक्षणात् । अपरस्तु कश्चिदीर्ष्यया प्रणयेन वा मानरूपः । स ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते । ईर्ष्यापदेन मानहेतोरपि लक्षणात् । कश्चित्तु कार्यवशाद्देशान्तरस्थितेः । स प्रवासहेतुकोऽभिधीयते । उत्पद्यमानोऽत्स्यमानश्चापि प्रवासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति भाष्याशयः । प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणाद्वा । कश्चिच्छापात् । स च शापहेतुक इति व्यवह्रियते । कश्चित्तु प्रियतमातिरिक्तगुरुजनादितः कारणात् । स एव विरहहेतुक इत्युच्यते । करुणशृङ्गारस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । तत्र संभोगो नायिकारब्धो नायकारब्धश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

'शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

र्णनाद्रूपाणां तदुदयात् । तत्र दुःखलेशस्याप्यसंभावनीयत्वादिति दिक् । सुखसंवेदनमिति । सुखात्मकज्ञानमित्यर्थः । सुखसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । वस्तुतस्तु तदन्यः प्रेमाख्यो भावो रतिरिति बोध्यम् ।

तद्धेतोरिति । इदं इच्छाविरहात्संगमप्रागभावोऽभिलाषप्रयोजक इत्यभिलाषपदेन लक्ष्यते । अन्यथा सर्वस्यैव विप्रलम्भस्याभिलाषहेतुकत्वेन भेदानुपपत्तेरिति भावः । **प्रणयेन चेति** । तदुक्तम्—'द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि । प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ॥' इति । कारणं विनेत्यनेन कोपस्याहार्यत्वं सूचितम् । **कार्यवशेति** । 'यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमना भवति यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥' इत्युक्तः । यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । **शून्यमिति** । अत्र नायिकार-

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥'

आलोक्येति लज्जया समानकर्तृकम्।

'त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि।

[illegible]निविष्टविलग्नमौलिमौलेर्गन्धवानन्दितो
निर्यान्तः [illegible]स्मालीजनः ॥'

[illegible]

विप्रलम्भेऽप्यभिलाषहेतुको यथा—

'प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥'

प्रेम स्नेहः। स एव प्रवृद्धः प्रणयः। स एव परिचयातिशयेन दुरुत्सहो रागः।

[illegible] अपि तु [illegible]। प्रियतमे [illegible] इत्य- [illegible] तथा [illegible] भोजनाय [illegible] [illegible] [illegible] विलासदर्शनैव चेष्टा [illegible] भिन्नतुल्या वा [illegible] [illegible] [illegible] दृष्ट्वा हर्षोदयसेनानन्दितः सैवा- [illegible] भोजनीयः [illegible] निर्गत इत्यन्वयः। [illegible] [illegible]। विप्रलम्भ इत्यभिप्रायेणेयम्, [illegible] व्यज्यते। अत्र मुग्धाक्षी प्रियतमश्च परस्पर- [illegible]। नायकस्योद्दीपनं नयनश्री-दर्शनादि। स्मितादिवचनवीटिका- [illegible]नुभावो। [illegible] प्रतीयमान उत्क- [illegible]। तथा नायकस्योद्दीपनं नायकानुभावो। स्मितादिरनुभावः। तदयमत्रो [illegible] नायक- [illegible]

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जा नम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥'

आलोकयेति लज्जया समालक्तर्तृकम् ।

'त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।

भूतप्रवासहेतुर्यथा मम—

'किं त्वत्सु भवेद्गुंभरायां कति वा पल्लवसंचया भवेयुः ।
विपत्नी च समुद्दिश्यमुज्ञानां परितापोऽपहृदयेन धिः कृताञ्जलाः ॥'

तस्याः प्रकाशितं भाविके प्रतीपयुक्तिः ।

भवत्तद्धेतुको यथा ममैव—

'किं गूढे परिशिक्षसे कतिपयैरेव प्रिये वासरै-
रायाता यमेहि धेहि परितः प्रास्थानिकं मङ्गलम् ।
एवंवादिनि वल्लभे दयितया निःश्वस्य पाणौ धृतो
मङ्गल्यः कलशो विलोचनपयोधाराभिरापूरितः ॥'

शापहेतुको यथा—

'त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥'

भाविन्येवापीर्ष्याविषय एव ।

यद्यपि त्वामालिख्येत्यत्र क्रूरपदेनासूयाख्यभावध्वनिप्राधान्यं 'दृष्टेन विधिना' इति प्रतिभाति, तथापि 'दृष्टिरालुप्यते मे' इत्यन्तेन वाक्येन विप्रलम्भावगमोत्तरं क्रूरपदेनासूयाभिव्यक्तिरिति न तत्प्राधान्यम् । किन्तु रसाङ्गत्वमेव । दृष्टेनेत्यत्र विधिवाक्य एवासूयाभिव्यक्त्यनन्तरं निर्देशनेन पश्चाद्विप्रलम्भाभिव्यक्तिरिति भाव-प्राधान्यमिति विशेषो बोध्यः । अयं भेदप्रतिपादनावसरे ईर्ष्यादिहेतुत्रयातिरिक्त-

ईर्ष्याहेतुको यथा—

'सा पत्युः प्रथमेऽपराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः॥'

सन्देशोपदेश सख्योपदेशः।

अनिष्टस्वप्नहेतुको यथा—

'प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते॥'

भूतप्रवासहेतुर्यथा मम—

'किं वदन्तु भवेद्वसुंधरायां कति वा पल्लवसंचया भवेयुः ।
कियती च समृद्धिरम्बुजानां परितापोऽपह्रियेत यैः कृशाङ्ग्याः ॥'

अस्याः प्रवासिनं नायकं प्रतीयमुक्तिः ।

भवत्प्रवासहेतुको यथा ममैव—

'किं मूढे परिखिद्यसे कतिपयैरेव प्रिये वासरै-
रायाता वयमेहि धेहि परितः प्रास्थानिकं मङ्गलम् ।
एवंवादिनि वल्लभे दयितया निःश्वस्य पाणौ कृतो
मङ्गल्यः कलशो विलोचनपयोधाराभिरापूरितः ॥'

शापहेतुको यथा—

'त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥'

आलिख्येत्यपीर्ष्याविषय एव ।

यद्यपि त्वामालिख्येत्यत्र क्रूरपदेनासूयाख्यभावध्वनिप्राधान्यं 'शठेन शिक्षिता' इतिवत्प्रतिभाति, तथापि 'दृष्टिरालुप्यते मे' इत्यन्तेन वाक्येन विप्रलम्भावगमोत्तरं क्रूरपदेनासूयाभिव्यक्तिरिति न तत्प्राधान्यम् । किन्तु रसाङ्गत्वमेव । शठेनेत्यत्र त्वेकवाक्य एवासूयाभिव्यक्त्यनन्तरं निर्देशनेन पश्चाद्विप्रलम्भाभिव्यक्तिरिति भावप्राधान्यमिति विशेषो बोध्यः । अयं भेदप्रतिपादनावसरे ईर्ष्यादिहेतुप्रवासीतिक-

---

प्रयुज्यमानो हृतः [illegible] तथापि प्रकृते [illegible] । एष प्रवास-हेतुकः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकायामपि [illegible]

१. 'त्वामिति । मेघदूते कुबेरदासयक्षविरहविधुरस्य [illegible] प्रति संदेशोक्तिरियम् । प्रणयेन कुपितां मानवतीं त्वां धातुरागैर्गैरिकादिभी रक्तधातुभिः शिलायामालिख्य [illegible] मुहुरुपचितै- [illegible] इति । [illegible] कृतान्तो दैवमेव [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥' इत्युदाहरणं [illegible]

विरहहेतुको यथा—

'अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृ-
द्यो मां नेच्छति नागतश्च हहहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥'

एषा विरहोत्कण्ठितेत्यभिलाषहेतुकादेर्भिद्यते ।

'विकृताकृतिवाग्वेषैरात्मनोऽथ परस्य वा ।
हासः स्यात्परिपोषोऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥'

'न्यङ्गमीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते ।'

न्यङ्गं वैकृतम् । तेन हासप्रकृतिको हास्यः । यथा—

'आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।

हेतुकत्वेनान्ते विरहहेतुकस्याभिधानादुदाहरणमन्ते दर्शितम् । एषेति । विरहोत्कण्ठितेति यतो मुनिनोक्ता । न तु प्रोषितभर्तृकाद्यभेदान्तर्गता विप्रलम्भसामान्यप्रयुक्ता वा । अतो विरहस्यान्ये-योऽभिलाषादिभ्यो भेदं गमयतीत्यर्थः ।

---

१. 'अन्यत्रेति । इत्युक्तप्रकारेणातिनरामितरैरपि कल्पनाभिर्वितर्ककरणैः कवलितमस्तम् । व्याप्तमिति यावत् । स्वान्तं मनो यस्यास्तथाभूता बाला निशान्तस्य गृहस्यान्तर्मध्ये निशि निद्रां नाप्नोतीति सम्बन्धः । किंभूता । वृत्त [illegible] विवर्तनस्य पार्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकरः समूहो यस्यास्तथाभूता । कल्पनाप्रकारमाह—अन्यत्रेति । अन्यत्र नायिकान्तरगृहे व्रजति गच्छतीति कथापि का । न कापि अस्ति । [illegible] किमु गमनमित्यपिशब्दस्योऽर्थः । खलु निश्चितम् । अस्य नायकस्य तादृक् सुहृदपि न यो मां नेच्छति [illegible] । तयाच तत्कृतनिवारणमप्यसम्भाव्यमित्यर्थः । नहि [illegible] गमनमप्यसम्भाव्यं तत्राह—नागतश्चेति । [illegible] विस्मये हहहेति । सहर्षेति वा पाठः । [illegible] अहेतुकशापोत्पादस्य । सहर्षेतिपाठे ननु दैवगत्या गमनं [illegible] अस्मात् । तथाच विधिर्वैधा किमपरं [illegible] दैवाधीनानि यन्त्रिय । [illegible] नापि हेत्वन्तरस्य विरहस्य [illegible] नोऽस्या भेदान्तरत्वानापत्तेः [illegible] उदाहर [illegible]

[illegible] विप्रलम्भानुसन्धान [illegible] दुर्निवारम् । [illegible] आकृष्य हि [illegible] वादेनोपस्थि [illegible] निर्वेदेन [illegible]

[illegible] अत्र हास्यम् [illegible] उदाहरणं वक्ष्यमाणोदाहरणे स्फुटः ।

तारस्वरं प्रथितथूत्कमदभ्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा॥'

अत्र ताड्यमानो विष्णुशर्मा तत्क्रन्दनं च विभावौ रसाश्रयस्य। ए
मनुभावः। चापलादिर्व्यभिचारीति।

'इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक्।'

आदिग्रहणादनिष्टाप्तिः। शोकप्रकृतिकः करुणः। यथा—

'हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषो
धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि॥'

अत्र विपन्ना काचिदीश्वरी संबोध्या, तदङ्गनाश्च विभावौ।

'प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते।'

तत्प्रकृतिको रौद्रः। यथा—

'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।

विभावावालम्बनोद्दीपनरूपौ। एवमग्रेऽपि।

कृतमनुमतमित्यादावर्जुनादय आलम्बनविभावाः। निर्मर्यादत्वमुद्दीपनम

'अनर्थप्रतिमा द्रष्टा परकीयास्त्वदुर्नयात् ।
वैवर्ण्यकम्पवैमुख्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् ॥'
'परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादयः ॥'
'संमोहानन्दसंभेदः स्खलदङ्गवचोगतिः ।
मधुपानादिजो ज्ञेयो मदो विविधभावकृत् ॥'
'उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः ।
परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥'
'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः श्वासनिद्राभरादिकृत् ।
श्रमग्लान्योर्विभेदं तु चक्रे कारणकार्यता ॥'
'श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिमूचिरे ।
बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥' इत्येके ।
'आलस्यं श्रमगर्भादेर्जैह्म्यं जृम्भाक्रियादिकृत् ।
दौर्बल्यादेरनोजः स्याद्दैन्यं कार्श्यामृजादिकृत् ॥'
'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।
प्रयत्नपूर्विकान्वेष्यस्मृतिश्चिन्तेति केचन ॥'
'मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।
घूर्णनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥'

बिम्बा रजनय इव निद्राक्रान्तर्नालोत्पलाक्ष्य । तिमिरमिव दधानाः संतिनः केश पाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्व ॥' इत्यादौ । विप्रलम्भरत्या यथा—'परिमृदितमृणाली-' इत्यादौ । परकीयाच्छ्दा यथा—'क्रिया मवैसासौ हरति विदितास्मीति वदनं द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मविषयाम । सखीषु स्मेरासु प्रथयति च वैलक्ष्यममम प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरम् (हृदयनिहितातङ्कविधुरा) ॥' इत्यादौ । अत्र वामवदनाया कामामागतिकाया शङ्का। गर्वादसूया यथा—'अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्ति प्रभा' इत्यादौ । अध्वजश्रमो यथा—'अलमलुलितमुग्धान्यध्वसंपातखेदादशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि । मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥' इत्यादौ। इय सीता प्रति श्रीरामोक्ति । रतिश्रमो यथा—प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्वहस्तनभरा सुरतस्य । शश्रमु श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेश्य ॥' इत्यादौ । गर्भजमालस्य यथा—'चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कथंचिदालीनाम् । आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनु ॥' इत्यादौ । दारिद्र्याद्दैन्यं यथा—'मद्गेह मशकोव मपरमपारम मा रोदर मा अमरा सुनी मुनीव गृहिणी वाच्य किमन्यो जन । भृत्या मा शनमुच्चै र । मपदय दाग वंध्रूतानन्तुशिताः नन्दनसुनी चुर्श चिर रोदिति ॥ इत्यादौ । चिन्ता यथा—'अस्मितविषयगा

१. 'सादन' क

'सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्काराज्जायते स्मृतिः ।
भ्रूसमुल्लासकम्पादिस्तदुद्भवः ॥'
'अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः ।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥'
'दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावोऽभिधीयते ।
वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखादिकृत् ॥'
'चेतोनिमीलनं व्रीडा स्मरहासस्तवादिभिः ।' इति केचित्
'मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः ।'
'आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ।' इति केचित् ।
'तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥'
'मनःप्रसादो लाभादेर्हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।
आवेगो राजविद्रावरस्यादेः संभ्रमो मतः ॥'
'तत्र विस्मरणं स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्गतिः ।'
'अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥'
'क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ।' इत्येके ।
'गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः ।

'प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः ।
निःश्वासोच्छ्वाससंतापसहायान्वेषणादिकृत् ॥'
'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः ।
तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥'
'निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोच्छ्वसनादयः ॥'
'विरोधिभावात्पूर्वस्य प्रस्मृतिर्विस्मृतिर्भवेत् ।
ध्यानजाड्यप्रमोहादिपरितापादिकृत्तु सा ॥'
'स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥'
'निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥'
'अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रियाः ॥'
'लज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्थात्मन्यविक्रिया ।
व्यापारान्तरसक्तित्ववदनानमनादयः ॥'

मालि निगृहीतसाध्वस शकरो रहसि सेव्यतामिति । सा सखीभिरुपदिष्टमाकुलं नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥' इत्यादौ । गर्वो यथा—'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥' इत्यादौ । विषादे यथा—'नन्वेष राक्षसपते स्खलित प्रयाग (प्रताप) ग्रामोऽद्भुत परिभवो हि मनुष्यपोतान् । दृष्ट स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथो दैन्य च गजनि दृगद्धि किमाचरामि ॥' इति रावणपुत्रोक्तौ । औत्सुक्यं यथा—पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोत्क [illegible] । [illegible] न [illegible] मपि तं यदमी स्पृशन्ति भावा ॥' इति । निद्रा यथा—'निद्रा [illegible] नाल्पं वन्ति न च यान्ति निरर्थकानि । [illegible] तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥' इति । [illegible] यथा—'तस्या मान्द्वि[illegible]-इत्यादौ । 'अपस्मार' (पुरस्यापस्मृति) इति पाठे तु 'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् । फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥' इत्युदाहार्यम् । स्वप्नो यथा—'जाने कोपपराङ्मुखी' इत्यादौ । विबोधोऽप्यत्रोदाहार्यः । अमर्षो यथा—'प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् । न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥' इति । अवहित्था यथा—'एवंवादिनि देवर्षौ

१ [illegible] क । [illegible]
[illegible] । [illegible],
[illegible] इति [illegible] क. २ [illegible] क. ३ [illegible]
क.

'व्रीडेऽस्त्रापदौर्गत्यधैर्यैरवदनगुप्तता ।
अत्र स्वेदशिरःकम्पनादनानमनादयः ॥
'भ्रान्तिश्चेष्टोपदेशाभ्यां साम्यादेर्मानयोर्मतिः ।
स्मरणा एव निर्वेदो वस्तुमात्रमयात्मनि ॥
'व्याधयः संनिपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ।
प्रस्वेदकम्पनाद्याश्च अनुभावास्तयोरिताः ॥'
'उन्मादोऽर्थशोकादेरन्यादृक्चित्तविभ्रमः ।
तस्मिन्नकस्मादुरुदितगीतहासासितादयः ॥'
'जीवस्योत्क्रमणारम्भो मरणं परिकीर्तितम् ।
संमोहेन्द्रियवैकल्यनिपातविशेषणादिकृत् ॥'

अत्र च मरणस्थाने केचिच्छङ्कां पठन्ति । सा च परदुःखमहाणेर्ष्यालाघवा- दिजनितेष्टव्ययपायशङ्काद्यनिष्टोत्प्रेक्षणम् इति तल्लक्षणमत्रानुचितमित्येके । अन्ये तु तस्या दैन्यादीनामपि व्यभिचारित्वनियमात् तल्लक्षणार्थविरोधमित्याहुः । न चात्र संचारित्वादूनत्वं प्राकृतदिति वाच्यम् । स्थायिनामपि साधारणत्वात् । तेऽपि हि क्वचन संचारिणः । तदुक्तम्—

'शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥
इत्याद्यन्यत्समुत्प्रेक्ष्यं स्वयं भावितबुद्धिभिः ॥' इति ।
'तर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः ।

पार्श्वे पितुरधोमुखी । लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥' इत्यत्र । उग्रता यथा—'प्रणयप्रमनिशुम्भशाभवधनुर्द्वैधाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजास्तम्भा- पविद्धः क्षणात् । उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो मृडः ख्याप्यते ॥' इति । मतिर्यथा—'सहसा विदधीत न क्रियाम- विवेकः परमापदां पदम्' इति किराते । व्याधिर्यथा—'पाण्डुक्षाम वदनं—' इत्यादौ । उन्मादो यथा—'भ्रातर्द्विरेफ भवता भ्रमता समन्तात् प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम्' इत्यादौ । मरणं यथा— 'कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव कथयति मृता नु कथयामि या श्वसिति ॥' अत्र कुशले पृष्टे जीवन्त्या कुशलमाशिति जीवती- त्यस्याभिप्रायः । तमबुद्ध्वा पुनः प्रश्ने स एव भङ्ग्यन्तरेण सूचितः । प्रसिद्धमरण- स्यानभिधानोच्छेदेन शोकस्थायिभावतापत्तेः । साधारणत्वादिति । तथा च तेषामपि व्यभिचारिषु गणनापत्तिरिति भावः । त्रासो यथा—'अस्यन्ती चलश- फरीविघट्टिताक्षामाकम्पितोरुयुगा विभ्रमस्य । क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो- र्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥' इति । वितर्को यथा—'कः समुचिताभि-

१ 'च' क पुस्तके नास्ति

ऊहो वितर्कः संदेहान्निरोहस्तिनर्नकः ॥'

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथमनिर्देश्यत्वेऽपि प्राङ्निर्देशो मुख्यत्वप्रकाशने स्थायित्वप्रतिपादनाय तेन

निर्वेदस्थायिभावाख्यः शान्तोऽपि नवमो रसः ।

तत्प्रकृतिकत्वात् । यथा—

'अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥'

इदं श्रीमम्मटः । वासनाभ्यां दृढोद्भेदोऽनुभूयता द्योत्यते । अत्र वदन्ति—शान्तो नाम रसस्त्वनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः । न चैतस्य स्थायी निर्वे पुष्यते । तस्य विषयेष्वलम्प्रत्ययरूपत्वादात्मावमानरूपत्वाद्वा । शान्तेश्च निवि ष्टविषयपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानन्दस्यादुर्भावमयत्वानुभवात् । तदुक्तम्—

'यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥'

...र्वेष्टृतिविरामोऽस्य स्थायी' इति निरस्तम् । अभावस्य स्थायिभा-
...त्वात्प्रशमोऽस्य स्थायी । निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः । स च शमो
...पायामानन्दः । स्वात्मविश्रामादिति ।
...वोऽन्यत्रदयश्रमेषु पठितः स किंरूपः । रत्यादीनां रसरूपत्वात्,
...णां रसाङ्गत्वनियमेन प्राधान्याभावात्, सात्त्विकानामप्यङ्गत्वादित्यत

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ॥ १२ ॥
भावः प्रोक्तः

...तीति स्थायिभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेत्यप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम् ।
...देवादिविषया सर्वा, कान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिः, हासादयश्चाप्राप्तरसा-
...ः, प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यर्थात्स्यम्—यदुक्तम्—

'रत्यादिश्चेदनिरङ्गः स्याद्देवादिविषयोऽथवा ।
अन्याङ्गभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥

...तदेवाह वृत्तिकारः—'कान्तादिविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः ।'
तत्र देवविषया रतिर्यथा—

'कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥'

मुनिविषया यथा—

'हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥'

...स्थितिर्येन य आनन्दः समास्वाद्यस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिस्तस्याश्रयत्वानुभवादि-
...र्थः । निर्दिष्टेति । विषयव्यापारशून्यतेत्यर्थः ।

---

१ 'रसाद्या' क [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

...तः]

...सारो यथा—

...हेतुमः के वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान्रणमखमुखे यं मृगयसे ।
...सुप्ते को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥'

...त्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविषया रतिर्ध्वन्यते । मन्वत्र व्यापारस्य ...विषयत्वमसिद्धम् । एकत्रापि तादृशव्यापारसंभवात् । यत्तु—'अनेककर्म... ...पादानमनेकविषयत्वं क्रियाणां प्रकटयति । एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेव ...पदमुपाददीत' इति । तदयुक्तम् । हनुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्य... ...नामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेनानन्वये तदन्वयिनोऽभिन्नस्यापि [illegible] । ...त्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणात् । अत्र ब्रूमः—युवाद्ये... ...व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते । एवमेकत्र भेदाभिप्रायेऽपग... ...ऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते । बहुपदमनेकपरं वा ।

...अगम्याविषयत्वसंग्रहः । एवं बहुनायकविषयत्वेन । व्यभिचारिणां तु रसाङ्गतायाः ...माभासत्वम् । वाशब्दः कुत्रचिद्भ्रमादलिखित एव । एकविषया एकमात्राश्रया । तत्र ...बन्दीकृत्येति पद्यमोहाग उदाहरणं रसाभासस्य भावाङ्गतायामुदाहरिष्यते । तत्र ...संनिकर्षेण रतिर्न तु बन्दीषु । सुदाम्नेति । यं तु ध्यायसीति ध्यानकर्मीभूतस्ये... ...तरेभ्यो व्यवच्छेदप्रतीतेर्भिन्नत्वमवगम्यते अत सर्वेषामपि स्वरतो भेदप्रतीतेर्ना... ...पदयो युज्यते । आभासत्वस्याङ्गनादित्यर्थः । बहुपद बहुव्यापारोपादानमिति रति... ...गतम् । पयमिति । तत्र तिर्यगादिविषयतायाम्—'मिथ्ये क्वापि गते सरोरुहवने ...बद्धानने ताम्यति कन्दरसु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुर सारगम् । चक्राह्वेण ...वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य ...निर्गच्छत ॥' इत्युदाहार्यम् । एवं गुर्वाद्यालम्बनतया हासस्य वीतरागाद्याश्रयतया

---

१ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] माक्षि, वाम सुन्दरम्, [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । क्व शशिमुखि चन्द्र... [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

भावाभासो यथा—

'राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गी ।
तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥'

अत्र रतेर्व्यभिचारिभूता चिन्ता प्रतीतिपथमवतीर्णा । नायिकाया अननुरक्ततया रतेरनुत्कृष्टत्वेन तद्व्यभिचारिणोऽपि तथात्वात् । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।

भावशान्त्यादिक्रम इत्यत्र भावशान्त्यादिपदमनिपातमाह—

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ १२ ॥

संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः । शबलता तु कालभेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम् । न च भावस्य शबलताया शान्त्युदयाभ्यामविशेषः । शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादे तद्भेदद्वयोपगमात् ।

तत्र भावस्य शान्तिर्यथा—

'तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।

करुणस्य, पिशाचालम्बनतया रौद्रवीरयोः, वीरगतत्वेन भयानकस्य, यज्ञीयपशुवसायालम्बनतया बीभत्सस्य, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनतयाद्भुतस्य, चाण्डालादिगतत्वेन शान्तस्य चाभासत्वमूह्यम् ।

---

१. "राकेति । सीतामुद्दिश्य रावणोक्तिरियम् । सा सीता राकायामखण्डचन्द्रायां पूर्णिमायां यः सुधाकरश्चन्द्रस्तद्वन्मुखं यस्यास्तथाविधा । [illegible] आयते दीर्घे अक्षिणी यस्यास्तथाभूता । स्मेरमीषत् [illegible] यावत् । तेन तरङ्गितास्तरङ्गवदुत्तरोत्तरारम्भ [illegible] सा तथाभूतेति निदर्शनक्रमेण सुखादिगत [illegible] नानुपेक्ष्यत्वात्किं करोमि । तल्लाभार्थमिति शेषः । [illegible]—विदध इति । अत्रास्याः सीताया मैत्रीं कथं केनोपायेन विदधे करोमि । तदुपायोऽपि न प्रतिभातीत्यर्थः । ननु सैव त्वां स्वीकुर्यात्तत्राह—तदिति । [illegible] बुद्धिविषयीकरणं तस्य व्यतिकरे सम्बन्धे उपायो हेतुः क इव । [illegible] । 'विभ्रमास्या' इति पाठे तथाविधमास्यं यस्या इत्यर्थः । 'स्यात्' इति पाठे क उपायः स्यादित्यन्वयः । अत्र चिन्ताख्यव्यभिचारिभावस्याननुरक्तनायिकाविषयतया आभासत्वमिति भावाभासोदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'विभ्रमास्या' ख-ग. ३ 'अत्र ख. ४. 'तस्या इति । [illegible] नायिकया [illegible] वृत्तान्त वधस्य प्रति ईर्ष्यितो धृष्टनायकस्येयमुक्तिः । तस्याः सपत्न्याः । असूयातिशयान्नामानिर्देशः । सान्द्रं श्रीखण्डादिविलेपनं यत्र तथाभूतस्य स्तनतटस्य समीपे ममस्थानस्य तटपर्यन्त । अतएव प्रकृष्टो यः श्लेषः परीरम्भस्तेन या मुद्रा स्तनाकारं विलेपनमयं चिह्नं

इन्दुते च नदिन्दुरीवे सहसा तन्वीमसाद्दृ मया
साहित्य रसेन तद्गुणवशात्सन्ना के तद्विस्तृतम् ॥'

अत्र धैर्यस्य शमनादेव चमत्कारविश्रामः ।

रसो यथा—

'ऐन्दं बिम्बमपास्ते विपक्षरमणीकामपदे गुप्तया
सदो मानपरिग्रहालसितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥'

अत्रौत्सुक्यस्योदयः ।

सन्धिर्यथा—

'उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

सत्सङ्गप्रियतेन च वीररसमेदोवृत्तरसेकर ।

[illegible] विदितम् । [illegible] । [illegible] प्रत्यासन्नो मे अ-
[illegible] संमतः [illegible] वा [illegible] किं [illegible] संप्रमार्ष्टुं
[illegible] मया च [illegible] आविष्टा [illegible] । तद्गुण-
[illegible] सा सहसा अप्रसादेव एवमेव त्वरया [illegible] । [illegible]
[illegible] तद्गुणाद्दिगुणं [illegible] [illegible] यानि ॥
[illegible] दीयते । अत्र धैर्यस्य अभिव्यक्तिभावस्य
[illegible]
[illegible]

सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः ॥'

अत्र पूर्वार्धे संभ्रमात्मक आवेगः । उत्तरार्धे हर्षः । अनयोर्तुल्यमेवास्वादः

शबलता यथा—

'क्काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥'

अत्र क्काकार्यमित्यादौ वितर्कः, भूयोऽपीत्यौत्सुक्यम्, दोषाणामिति मतिः कोपेऽपीति स्मृतिः, किं वक्ष्यन्तीति शङ्का, स्वप्नेऽपीति दैन्यम्, चेतःस्वास्थ्यमिति धृतिः, कः खल्विति चिन्ता स्फुटं पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रतीयमाना शबलता चमत्कारभूमिः ।

पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वेषां मतिशङ्काधृतिपर्यन्तानां शान्तिसंचारिणां सर्वेषामुपमर्दे

म्भश्च । विदेहो जनकः । स एव विगतदेहः कामस्तस्य पुत्री । विजये महायत्वात् । तस्य परिरम्भ आश्लेषश्च मा रुणद्धि । मुनिपार्श्वगमने प्रतिबध्नातीत्यर्थः । चकारः पूर्वोक्ताभ्यां तुल्यत्वस्य तुल्यकालत्वस्य च संधिरूपस्य सूचनाय । एकस्य परिरम्भस्य सत्सङ्गप्रेमोत्फालाभ्यां तुल्यत्वसंपादकं विशेषणमाह—मुहुरित्यादि । मुहुर्वारंवारं चैतन्यं ज्ञानमामीलयन्विषयान्तरादावर्तयन् हरिचन्दनं चन्दनभेदः इन्दुश्चन्द्रश्च तद्वच्छिशिर. शीतलश्चासौ स्निग्धः प्रेमसवलित· । अतएव रुणद्धीति युक्तम् । स्निग्धेन युद्धे निवर्तनात् । 'स्पर्श- इति पाठे तथाविधः स्पर्शो यस्येत्यर्थ. । अत एवानन्दी आनन्दजनक. । अत्र मुनावत्यादर- णीयत्वज्ञानजन्यत्वरात्विशेष पूर्वार्धगम्यः, हर्षस्तूत्तरार्धगम्य इति नयोस्तुल्यकालत्वात्संधिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'कर्षति' ख. २ 'स्पर्शो' ख. ३ 'तुल्यकाल' ख. ४. 'केति । शुक्रकन्यां देवयानी दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्ति । अकार्यं ब्राह्मणकन्यायामासक्तिरूप क, शशो लक्ष्म चिह्न यस्य चन्द्रस्य कुल च क । कद्वयेन महानवस्थानप्रतिपादननात्यन्तानौचित्य प्रकाश्यते । भूयोऽपीत्युत्कलिकोपमर्देनौत्सुक्यम् । भाविना असंभावनोत्कटता सूच्यते । नोऽस्माक श्रुत शास्त्रश्रवण दोषाणा प्रमादावेशादीना प्रशमायात्यन्तिकनाशायेति मत्यौत्सुक्यबाध । अहो आश्चर्यम् । कोपेऽपि मुख अधात्तस्याः कान्त कमनीयमिति मतिबाधेन स्मरणम् । अनयन नम्यक दुश्चरित येभ्यस्तादृशा कृते महात्मभिराचरिते शुचरिते धीर्येषा ते तथाभूता सत्पुरुषा कि वक्ष्यन्तीति निन्दाशङ्कया पूर्वोपमर्दः । स्वप्नेऽप्यमुनाहृदयटकेऽपि सा दुर्लभेत्यनेनाभिमताप्राप्तिप्रयुक्तदैन्येनाशङ्कातिरस्कार. । हे चेत , स्वास्थ्यमुपैहि उपाचयेन चैर्य पूर्वमितरभवत् । क खलु धन्य , नाहमित मन्दभाग्यो युवा तदनीयमधर पास्यतीति चिन्ता सर्वमर्दिकेति भवति शिमान्तिरिच्यधेयम् । अत्र भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनाभिव्यक्तिर्या शबलता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

...नु भावस्य शान्त्यादिचित्तवृत्तिरपि प्रकारः संभवत्येव तत्कथं नोक्त इति
..., न । भावोदयस्यैव तद्ध्वनेः । भावध्वनेरेवाभिमतत्वात् ।
...नु व्यभिचारित्वेन नियमतो मुख्यस्य रसस्यापरत्वानं तत्कथं भावोदयाद-
...भेतत् कथं वा भावध्वनित्वम् । रसादरत्वेन तेषां गुणीभावादित्यत आह—

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्यादयः । कदाचन यदा न प्रधानाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते । विवक्षन-
...श्रुताननुगम्यमानमूलत्वम् ।

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदानाह—

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ १४ ॥
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

घण्टायां हन्यमानायां मुख्यशब्दानन्तरं यथा क्षोदीयानपरोऽनुरणनरूपः शब्दः प्रतीयते तद्वत्संलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यत्र सः । शब्दश्चार्थश्चोभयं चेति द्वन्द्वः । तेन शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यः, उभयशक्तिमूलव्यङ्ग्यश्चेति त्रिधेत्यर्थः । शब्दशक्तिमूलत्वं चैतदेव यत्तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिः, न तु पर्यायान्तरेणापि । एतद्विपरीतं चार्थशक्तिमूलत्वम् । न त्वभिधया तत्प्रतीतिरिति । एतेन "अभिधाया यत्र न नियमनं तत्रैव भेदो द्रष्टव्यः । तन्नियमने तु नाभिधामूलत्वम्, किन्तु व्यञ्जनामूलत्वमेव 'भद्रात्मनः—' इतिपद्येन" इति यत्केनचिदुक्तं तन्नादेयम् । 'भद्रात्मनः—' इत्यादेरप्येतद्भेदत्वेनेष्टत्वात् । अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्तेः । किंच प्रथमोदाहरणे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन, द्वितीये भवानित्यनेन, तृतीयेऽपी... एतेन, प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात्तेषामुदाहरणत्वं विरुध्येत । तस्मा... प्रयोजकमेव व्याख्येयम् ।

प्रतीयमाना चिन्ता शबलतायाधमस्यास्य भूमि । विश्रान्तिस्थानमित्यर्थ । ...
निर्वचिन्तया च शृङ्गारत्वं [illegible] भवति ।

न प्रधानाङ्गित्वेनेति । [illegible] ...
[illegible]
[illegible]
...इति । अनुरणनरूपो संलक्ष्यक्रमो [illegible] ...
[illegible] ।
[illegible] ...
...। यत्र तु [illegible] ।
... एतेनेति । [illegible] ...
... इति वदन्ति तद्दूषयति— एतेनेति । [illegible] तदुदाहरणासंगतिरित्याह— ...
[illegible]

तेषु मध्ये—

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ १५ ॥
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा । अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशादित्यर्थः । तत्राद्यो यथा—

'वेल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥'

कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः स एव महदम्बु धाराजलं वहतीति महाम्बुवाहः । यद्वा मह उत्सवः स एवाम्बु तद्वाहः । गर्जितं सिंहनादः । अत्र करवालमुल्लास्य एतावन्मात्रे वक्तव्ये यदेतादृशशब्दप्रयोगस्तस्यासंबद्धार्थकता मा प्रसज्यतामित्यप्राकरणिकैरिन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः । स च शब्दशक्ति-

---

भवच्छन्दस्य संबोध्यवाचित्वादप्रकृतस्य च संबोध्यत्वायोगादप्रकृतत्वम् । एवमर्थोऽपि ध्रुवप्रयोगापेक्षमिति प्रकृतत्वगमकमित्यर्थः ।

प्रधानत्वेनेत्यस्यानुभासत इत्यनेनान्वयं दर्शयति—प्राधान्येनेति । धाराजलवाहकत्वोक्तौ धाराजलैरित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—यद्वेति । उत्सवो वैरिजयरूपः । स एवाम्बु तद्वन्निरन्तर प्रवृत्तिशीलः तस्य धारक इत्यर्थः । उपमालंकार इति । प्राधान्येनेति शेषः । नच समासोक्तिवदुपमायाः प्रकृतोपस्कारकतया अपराङ्गस्वरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिः । तत्र व्यङ्ग्यस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्येन प्रतीती चम-

---

१. 'अत्र वाच्यपक्षे येन प्रकृतेन देवेन नृपेण जरठ कठोरमूर्जितं बलवद्गर्जितं सिंहनादो यस्य तथाविधेन कालो वैरिसंहर्ता य करवालः [illegible] यन्महदम्बु धाराजलमस्य वाहः प्रवाहः प्रसरणमुल्लास्य तीक्ष्णीकृत्य धाराजलैः खड्गकान्त्या । खड्गकोटिकान्तिर्धारा[illegible]प्रयोगात् । रिपूणां शत्रूणां त्रिजगति त्रिभुवने ज्वलितो विख्यातः सकल एव प्रतापः शौर्यम्[illegible] रणे निर्वापितः । [illegible] इत्यर्थः । महदम्बु धाराजलम्, मह उत्सव एवाम्बु वा वहतीति तथा कालकरवालः कृष्णायसखड्गश्यामो स चेति कर्मधारयः । [illegible] [illegible]र्थो वा । व्यङ्ग्यार्थे तु येन देवेन मेघाधिपतिनेन्द्रेण कालकरं कृष्णरश्मि [illegible] [illegible] । [illegible] । महाम्बुवाहं मेघमुल्लास्य प्रकाश्य रणे तेजो[illegible] [illegible] धाराजलैस्त्रिजगति त्रिभुवने रिपूणामधोभुवनस्थानां [illegible] सकलः [illegible] [illegible] । [illegible] देवेन । जरठोर्जितगर्जितेन । [illegible] [illegible] । [illegible] मेघमुल्लास्य । [illegible] । [illegible]मपि मोदाहरणत्वमपि ।' [illegible] । २. 'स एवं' क.

मूलः । पर्यायान्तरेण भूषादिना संदर्षोपस्थितौ तद्ध्वनिः । एवमभेदेऽप्यूह्यम् । एवमलंकारान्तरेष्वपि । यथा—

'तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥'

अत्र तिग्मरुचिः, अप्रतापः, एवं क्रमेणैकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

पदाभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—

'अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥'

ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव नेत्युच्यते तत्कियती सीमा । अपि-शब्दादेर्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वं तदभावे व्यङ्ग्यत्वमिति ।

'निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥'

स्फुटभावेन गुणीभावेऽप्यत्रोपमायाः प्राधान्यसंभवेन गुणत्वानङ्गीकारात् । एवमध्येवपदोपस्थितयोरभेदाध्यवसायाद्रूपकध्वनिरेव युक्त इति चेत्, न । तथाविधाभेदप्रत्ययस्यापि चमत्कारातिशयानाधायकत्वात् । प्रधानीभूतेतराङ्गतया हि कविसंरम्भगोचरः । प्रसिद्धसादृश्यमूलकतदाकारे तु प्रथमोपस्थितत्वादुपमाया एव ध्वन्यत्वमुचितमिति संक्षेपः ।

---

१. 'मूले व्यङ्ग्य.' ग. २. 'तदुपस्थितौ' ख. ३ 'तिग्मेति । हे विभो प्रभो, भवान्विभाति शोभत इत्यन्वयः । कीदृग् । तिग्मरुचिस्तीक्ष्णभासा रुचिरो मनोज्ञः शत्रुमित्रपक्षयोः प्रतापो यस्य सः । विधुराणां शत्रूणां निशेव निशा मरणं करोतीति । तथा मधुरा मनोज्ञा लीला चेष्टा यस्य सः । मतिः शास्त्रतत्त्वज्ञानं मानश्चित्तसमुन्नतिस्तयोस्तत्त्वेन सारेण वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः । प्रतिपद् पक्षाणां सहायानामग्रणीरग्रेसरः । अत्र तिग्मरुचि सूर्योऽप्रतापोऽनुष्ण । विधुश्चन्द्रो न निशाकृद्रात्रिकर्ता । मधुर्वसन्तोऽलीलः क्रीडाशून्यः । मतिमान्प्रज्ञावद्बुद्धिरतत्त्वेऽवस्तुभूते वृत्तिर्व्यवसायो यस्य स तादृक् । प्रतिपत्तिथिरपक्षाग्रणी. पक्षादिभूता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । द्वितीयार्थस्याप्रकृतत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप ४. 'अमित इति । हर्षं शत्रुमित्रयोर्ददाति खण्डयति ददाति चेति तथाभूत हे प्रभो, त्वं समित संग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैरमितोऽपरिच्छिन्न । असतां खलानामहितो दण्डकृत् । अतएव साधुभिरुत्कृष्टैर्यशोभिः सहितो युक्तोऽसीत्यन्वयः । साधिवति क्रियाविशेषणं वा । यद्वा अमित इति पञ्चम्यन्तं संग्रामविशेषणम्, उत्कर्षैरित्यर्दा चान्वयः । अत्र मित मानं तद्रहितस्तत्सहितश्च । तथा हितशून्यो हितसहितश्चेति विरोधो व्यङ्ग्य । अप्रकृतत्वादिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. 'निरुपादानेति । तस्मै शूलिने महादेवाय नम इत्यन्वयः । कीदृशाय । निर्गत उपादानसंभार उपकरणसमष्टिर्यस्य तथा स्यात्तथा । अभित्तावनाधारे । एव इति यावत् । चित्रं नानाकारं जगत्तन्वते विस्तारयते । यद्यप्युपादानसंभारं विना न

चित्रं नानाकारमालेख्यं च। कला चन्द्रस्य षोडशो भागः कौशलं च। अग्रोपादानैर्भित्तावालेख्यकारिभ्यः कलावद्भ्यः शूलिनो व्यतिरेको व्यङ्ग्यः। तस्य चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलता।

ननूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यम्, न वा। आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम्। अन्यानलंकरणात्। द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम्। व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यादिति चेत्, न। पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलंकारव्यपदेशात्। यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्धसंन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः। नन्वेवं व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलंकारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न। अलंकारपदेन तद्योग्यताया विवक्षितत्वात्। न चैवं रसादिध्वनावप्यलंकारध्वनित्वप्रसङ्गः। संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य तथाभिप्रेतत्वात्। वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, नतु रसापेक्षयापि। तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात्। तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयालंकारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोषलेशावकाशः।

वस्तुमात्रं यथा—

'पंन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे।

ननु द्वितीयार्थस्य प्रकृतत्वेन विरोधस्य व्यङ्ग्यत्वे सर्वत्रैव तदापत्तिरिति न क्वापि तस्य वाच्यता स्यादित्याशयेन शङ्कते—नन्विति। सीमा मर्यादा। कियत्सुपक्षे वाच्यता कियति चोक्ते व्यङ्ग्यतेति व्यवस्थेत्यर्थः। अपीति। द्योतकत्वे स्फुटप्रतीतेर्वाच्यायमानतया वाच्यत्वमेव व्यवह्रियते, अन्यथा तु व्यङ्ग्यतेत्यर्थः। पूर्वं वाच्यतादशायाम्। अलंकारपदेनालंकारध्वनिशब्दगतेन। योग्यताया इति। अलंकारजातीयरूपाया इत्यर्थः। न चैवमिति। तत्रापि रसवदलंकारजातीयत्वसत्त्वादिति भावः। तादृशस्य कदाचिदलंकारस्य। तथेति। अलंकारध्वनित्वव्यपदेश्यतयेत्यर्थः।

पन्थिअ ण एत्थेति। 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे।

भवत्सुधाप्युपकरणमस्ति [illegible] भगवदिच्छाधीनत्वेन [illegible] त्वमुपचारेण बोध्यम्। एवं कलया चन्द्रषोडशांशरूपया [illegible] अनया तु चित्रकलाशब्दाभ्यामालेख्यनत्वाविर्णेपरिस्थित्य। [illegible]। कलावद्भ्य उत्कर्षः प्रतीयते।' इत्युदाहरणवदिदम्। १

१. 'पथिअ' क ग. "स्वपतौ [illegible] परे [illegible]" इति काम[illegible]मनुसृत्य पथिकमाह—पन्थिअ इति। हे पथिक, प्रस्तराणां पाषाणानां [illegible] कदाचिदपि [illegible] पाषाणबाहुल्येन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

उण्णअपओहरे पेक्खिऊण अइ वससि ता वससु ॥'

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्स्वेति व्यज्यते । तच्च पओहरेति शब्द-शक्तिमूलमिति ।

तथा—

'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥'

अत्र प्रथमार्धे शनिरशनिश्चेत्यनेन विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु व्यज्यते, न तु विरोधालंकारः । शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधिकरण्याभावात् । विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः । द्वितीयार्धे तु नोदाहरणम् । तत्र चशब्दस्याप्यर्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात् । समुच्चयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव व्यञ्जनादिति ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपं व्यङ्ग्यं विभजते—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ १६ ॥
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ १७ ॥
वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ द्वादशात्मकः ।

...उन्नतपयोधरे प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥' इति । विरुद्धावपीति । नन्वो विरो-...र्थकतया अशनिरित्यनेन शनिविरुद्धार्थबोधादिति भावः । सामानाधिकर-...येति । परस्परानन्वयेनैकधर्मिबोधकत्वाभावात् । यथा शनिरिति वाचय इत्यर्थ । ...र्थशक्त्युद्भव इति । अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थाद्ध्वनिर्द्वादशात्मक । द्वादशभेद ...न्वय । कथम् । यतेन हेतुना व्यञ्जकोऽर्थः स्वतः संभवी कवेस्तेनोम्भितस्य ...दस्य वा प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वस्तुरूपोऽलंकाररूपो वेति षड्भेद । अमी ...

[illegible]

धीरां प्रति प्रणिहिते तु वरे [illegible]
तन्व्यः तथापि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥'

अत्र वाच्येन वस्तुना त्वमधन्या, अहं तु धन्येति वस्तु व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते। ननु व्यञ्जको धन्यासीति स्वपदार्थस्य व्यतिरेकालंकार एव। तत्कथं [illegible]व्यञ्जकोदाहरणमेतदिति चेत्, न। संयोगव्यतिरेकलाघव वाच्यः। तत्र [illegible]। व्यञ्जकस्तु यद्यपि भवत्येव, तथापि तमन[illegible] वाच्येन वस्तुमात्रेण यथोक्तव्यतिरेकव्यञ्जनादिति।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

'दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-
संक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः।

चन्ना जाता ॥' [illegible] आह—
[illegible]तीति। व्यतिरेकप्रतीतिरित्यर्थः। न [illegible] प्रतीते-
[illegible] आत्मनीति। अहं न [illegible] त्वं तु [illegible] व्यतिरेक[illegible]।
न [illegible] वाच्य[illegible] एव [illegible] व्यतिरेक[illegible]।
[illegible] व्यञ्जकत्वमत आह—तमनपेक्ष्येति। [illegible]

[illegible] न पुनरागता [illegible] इति [illegible]। यदि [illegible] मामपि [illegible] [illegible] प्रवेशादभिमर्श [illegible]। [illegible]। [illegible] तस्या एव सौभाग्यातिशयाः [illegible]। [illegible] तथात्वात्तस्य इति बहुवचनमिति [illegible]। अत्र च [illegible] [illegible] इतिमत्तासंवेद्यया [illegible] [illegible]। [illegible] बहुवचनस्य [illegible] [illegible] तत्स्यत्वम्। एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] व्यतिरेका[illegible] इति [illegible]। अत्र [illegible] वस्तुना [illegible]ध्वनिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

१. 'दर्पान्धेति। [illegible] इव [illegible]। [illegible]। [illegible] न हन्ति प्रतिक्रिया। न [illegible] ॥' इत्युदाहरण[illegible] [illegible] एव [illegible] तन्मध्यभाग एव [illegible] तस्य कुट्टिमभाग वा [illegible] [illegible] निघ्नमधीन तेन वा निघ्न [illegible] घनं निबिडं यच्छोणितं तस्य शोणा [illegible] [illegible] तादृश। कटाक्ष. [illegible]। [illegible] तथाभूत। [illegible] सम्भावगमानन्तरमुपमानगर्भ सकलेत्यादि वस्तु व्यक्तीभवति। तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]रणचन्द्रिका. २. 'शोचि.' ख

कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यञ्जकेऽर्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो ध्वनिर्यथा—

'कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम्।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥'

अत्र यद्यपि बिसिनीकाण्डसंजातशङ्का इति भ्रान्तिमान्, ससंदेहो वालंकारो व्यञ्जक इति वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वोदाहरणमयुक्तम्। तथापि तदङ्गानैरपेक्ष्येणापि किंचिच्छुतं कर्णे प्रविशतीत्येतावतापि वस्तुमात्रेण येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवं भ्रमसूलत्वादिबुद्धिजननेन त्वत्कीर्तिर्भ्रमकरोतीति ध्वनिसंभवा-द्वस्तुमात्रोदाहरणत्वयुक्तम्। अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तरं कर्णे हस्तावर्तनं हस्तिनो न स्वतःसंभवि। किंतु कविसंप्रदायात्कविना वर्णितमिति कविप्रौढोक्ति-सिद्धत्वम्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्।

अत्रैव वस्त्वलंकारस्य यथा—

'केसेसु बलामोडिअ(मोडि) [तह] तेण समरम्मि जअसिरी गहिआ।
जह कंदराहिँ विहुरा तस्स दढं कण्ठअम्मि संठविआ॥'

दाहरणत्वायोगात्। अतो भ्रुकुटिकरणमोष्ठदशनतद्व्यापारावनयोगप्रयत्नविरोध एवाभा-समानो व्यञ्जकः। वाच्यतया सामानाधिकरण्येनाप्रतीतस्यापि व्यञ्जनया तथा

---

१. 'कैलासस्येति। कैलासस्य प्रथमशिखरे मूर्धन्यशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिर्वेणुध्वनि-तानैः। 'स्वरः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्छनामिति तां प्राहुर्ग्रामवयविदो जनाः॥' इत्युक्तेः। विबुधानां देवानां रमणीभिरप्सरोभिर्गीयमानां यदीयां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः संबन्धिनीं कीर्तिं श्रुत्वा सरसस्य [illegible] बिसिन्याः पद्मिन्याः काण्डस्य मृणालस्य संजाता शङ्का संदेहो भ्रान्तिर्वा येषामेवंभूताः, तथा स्रस्तापाङ्गाः [illegible] नेत्रप्रान्ता येषां तथाभूताश्च दिङ्मातङ्गा दिग्गजाः श्रवणयोः कर्णयोः [illegible] पुलिन इव समीपदेशे हस्तं शुण्डामावर्तयन्ति चालयन्ति। आवर्तुमिति [illegible]। 'प्रथम मुख्ये। सर्वोच्च इत्यर्थ' इति केचित्। धवलत्वस्य श्रोत्रमात्रान्तस्य [illegible] इति। पुलिन इत्यनेन श्रवणयोः सर-[illegible]भ्यामाभ्यां मृणालत्वभ्रमौचित्यं व्यज्यते। केचित्तु—'श्रवणपुलिने इति रूपकम्। पुलिनेऽपि विसंभवादित्याहुः। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना [illegible] भ्रम-[illegible] त्वत्कीर्तिः [illegible] वस्तु व्यज्यते। कीर्तिधवलत्वस्य [illegible] कविप्रौढोक्तिसिद्धत्व बाध्यम्। एवमग्रेऽपि।' इत्युदाहरणचन्द्रिका। २ 'केसेष्विति। बलामोटितमुच्यते [illegible] दृष्टौ। जयश्रीरित्यनन्तरं गर्हितं पूरणीयम्। तेन राज्ञा समरे युद्धे जयश्रीर्जय-[illegible] केशेषु तथा गृहीता यथा कन्दराभिर्गुहाभिस्तस्य राज्ञो विधुरा [illegible] दृढं [illegible] स्वसंनिवेशे संस्थापिता इत्यन्वयः। तेन पराजिताः शत्रवः पलाय्य गुहास्वेव [illegible]स्थानं [illegible]। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनोक्तवाक्यार्थरूपवस्तुना [illegible] [illegible] कन्दराभिर्विधुराः कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षा [illegible]।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

अत्र तेन तया समरे केशेषु जयश्रीर्गृहीता यथा तस्यारयः कंदराभिः कण्ठे स्थापिता इति वस्तुना एकत्रैव सङ्ग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यलिङ्गम्। न पलाय्य गतास्तद्वैरिणः, अपि तु ततः पराभवं संभाव्य कंदरा एव न तांस्त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च व्यज्यते। यत्तु केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कंदरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इति तदवैदेवम्, यदि पूर्वं कंदरादीनां नायिकात्वाद्यारोपः स्यात्। अन्यथा केशग्रहणस्य मदनोद्दीपकत्वायोगात्। तदभ्युपगमे च न वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वम्। किंतु समासोक्तेरलंकारस्य।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

'गाढालिङ्गणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ।
माणंसिणीण माणो पीलणभीरु व्व हिअआहिं॥'

अत्र पीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्षयालंकारेण प्रत्यालिङ्गनादि तत्र जृम्भत इति वस्तु ध्वन्यते।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

'जा ठेरं व हसन्ती कइवअणम्बुरुहवद्धविणिवेसा।
दावेइ भुअणमण्डलमण्णं विअ जअइ सा वाणी॥'

प्रतीतिसंभवादित्येव युक्तम्। केशेष्विति। 'केशेषु बलात्कारेण [तया] तेन समरे जयश्रीर्गृहीता। यथा कंदराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः॥' इति। इदं प्रथमव्याख्यमुक्तं दूषयति—यदिवेति। तदभ्युपगमे नायिकात्वाद्यारोपस्वीकारे प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसमारोपस्य समासोक्तिरूपत्वादित्यर्थः। गाढेति। 'गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति मनस्विन्या मानः पीडनभीरुरिव हृदयात्॥' उत्प्रेक्षयेति। भीरुत्वोत्प्रेक्षया झटित्येव माननिवृत्तिर्गम्यत इति प्रसादातिशयानुभावानां प्रत्यालिङ्गनादीनामभिव्यक्तिरित्यर्थः। जा इति। 'या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा। दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा

---

१. 'गाढेति। गाढालिङ्गन [illegible] दर्पेण वेगेन वा दयिते प्रिये उद्यते सति मनस्विन्या मानः पीडना[illegible] [illegible] हृदया[illegible] शीघ्रं सम्यक्त्वेन दोषतोऽपसरतीत्यन्वयः। मनस्विन्या हृदयादित्यपि [illegible] इति पाठे भीत इत्यर्थः। अत्रोभयत्रैव [illegible] रसभोगाय [illegible]भिव्यक्तिः, न तु गाढालिङ्गनोद्यते मानोऽपसरति [illegible] वेगहरणो.' इति विश्वः।" इत्युदाहरणचन्द्रिका'

२. 'जा इति। [illegible] [illegible] नवमिव वेनाभ्यवगिता काव्यरूपा या कविवदन [illegible] [illegible] न तस्मिन्नोपहसनीयत्वात्। हसन्तीव। भी इत्यादि। [illegible] विनिवेशः स्थितिर्यया तादृशी भुवन[illegible] [illegible] नयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यन्वयः। अत्र [illegible] [illegible]त्प्रेक्षया चमत्कारक[illegible], अन्यदिवेत्युत्प्रेक्षया जगतो नवनव

अत्र जा टेरं च इत्यन्तोत्प्रेक्षालंकारेण चमत्कारिकारणं सर्व सर्व जगद् [illegible] निर्मिमीत इति वाच्या महतो व्यतिरेकः प्रकाश्यते। यद्यप्युत्प्रेक्षा [illegible] व्यतिरेकोऽयं प्रकाशते 'नियतिकृतनियम—' इत्यादिवत्, तथापि न [illegible]। यद्वा तावन्मात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वं न विहन्यत [illegible]।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

> 'जे लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिण्णोरई-
> फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणम्।
> ते एह्णि मलआनिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
> जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ॥'

अत्र यथोक्तेन वस्तुना निःश्वासेन मांसलत्वम्. किं किं न कुर्वन्तीति वस्तु व्यज्यते। तारुण्णपुण्णा विअ इत्यस्य व्यभावानुपयोगात्। न चैवमस्याप्रयोजकत्वम्। उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात्। निःश्वाससंपर्कस्य बहलत्वहेतोरुत्पादामात्रात्स्तिरेव व्यञ्जकत्वेति चेत्, न। तस्य हेतुत्वाविवक्षयापि तथा व्यक्तेः।

वाणी॥' इत्यन्तोत्प्रेक्षेति। इदमन्यदपि उत्प्रेक्षाया भावलक्षणम्। जे इति। 'ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिताः संभोगखिन्नोरगीस्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम्। त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो जाता

[illegible]। कविवक्तेत्यादिना भवलक्ष्यक्रम इति बोध्यम्। [illegible] उत्प्रेक्षया व्यतिरेक इति [illegible]। [illegible] [illegible]।'' इत्युदाहरणं [illegible]

तत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

'सहि विरहऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासम् ।
पिअदंसणविहलसणक्खणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम् ॥'

अत्र प्रियदर्शनविह्वलत्वक्षणे धीरत्वेनापसृतमिति वस्तुना अकृतेऽपि मानं
सा प्रसन्नेति विभावना, नूनं प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्य
इत्युत्प्रेक्षा च व्यज्यते ।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

'ओल्लोल्लकरअरअणक्खएहिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णम् ।
रत्तंसुअं पसाअं कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥'

अत्र किमिति कुपिते लोचने वहसीति प्रश्नोत्थयनादुत्तरालंकारेण कोपेन
इमे ण अक्कमिआ इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन न केवलमार्द्रक्षतानि गोपयसि, कि
नु तेषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तु व्यज्यते ।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

'महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥

झटिति शिशुत्वेऽपि वहलास्तारुण्यपूर्णा इव ॥' इति । **सहीति** । 'सखि विरच
मानस्य मम धीरत्वेनाभासम् । प्रियदर्शनविशृङ्खल(विह्वल)लक्षणे सहसेति देव
पसृतम् ॥' इति । **धीरत्वेनेति** । अत्र धैर्येऽपसृतत्वरूपचेतनधर्मारोपाद्यौ
क्तिसिद्धार्थस्य व्यञ्जकत्वं ज्ञेयम् । **सखीति** । अत्र सहीत्युदाहरणे नायिका
वक्तृत्वेऽपि सखीनिरूपितं सखीत्वमन्येव । **ओल्लोल्लेति** । 'आर्द्रार्द्रकरजरदन
क्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ॥' इति
ओल्लेत्यत्र तु सखीत्वं गौणं द्रष्टव्यम् । **इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेनेति** । नि
धरूपाया अपह्नुतेः कोपप्रमञ्जकप्रश्नाक्षेपकत्वादुत्तरालंकाराङ्गत्वमिति भावः । महि

१. 'सहीति । हे सखि, मम धीरत्वेन धैर्येण मानस्याश्वासं धीरो भवेति समाश्वास
विरचय्य कृत्वा प्रियदर्शनेन विशृङ्खले (विह्वले) व्याकुले क्षणे स्वस्याकुलत्वस्य क्ष
उपचारात् । सहसेति तेन धैर्येणापसृतम् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तद्योतने योजनी
इत्यन्ये ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासमेतेऽ २. 'सौभाग्यबलम्' क. ३. 'ओल्लोल्लेति । किमि
कुपिते लोचने वहसीति पृच्छन्तं परनायिकानखक्षतादिचिह्नवन्तं नायकं प्रति नायिका
उक्तिरियम् । नखेत्यनन्तरमेव इति शेषः । ओल्लेति आर्द्रार्द्र । अत्यार्द्रैरित्यर्थः । करजर
नखानां रदनानां दन्तानां च क्षतैः परनायिकाकृतैर्मम लोचनयो रक्तांशुकं रक्तं वस्त्र
इव रक्तांशुकं त्वदीयः प्रसादो दत्तः कोपेन पुनरिमे लोचने नाक्रान्ते इत्यर्थः । अ
भावमुत्तरस्य नायकप्रश्नोत्थापकत्वादुत्तरालंकारो न केवलमार्द्रक्षतानि गोप
यसि यत्तेषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तुव्यञ्जकः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासमेतेऽ
४. 'महिलेति । विरहकृशा नायिका नायकायावेदयन्त्याः सख्या उक्तिरियम् ।

ननु रसभावादीनां बहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमित्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते।

कथमनन्तत्वम्। इत्थम्—नव रसाः। तत्र शृङ्गारस्यैव द्वौ भेदौ, संभोगविप्रलम्भौ। तत्र संभोगस्यापि परस्परालिङ्गनादयो बहवो भेदाः। विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः। तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम्। तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम्। तत्रापि देशकालावस्थादिभेद इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यम्। का गणना त्वन्येषाम्। कुतस्त्वेकैकेन गणनम्। असंलक्ष्यक्रमरूपमेकं सामान्यमाश्रित्य।

वाक्ये द्व्युत्थः

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एव। ननु नायं नियमः। शिशुपालवधे तद्दूतोक्तौ प्रबन्धेऽपि दर्शनादिति चेत्, न। तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वाभावात्तुल्यप्राधान्यभावात्। 'ब्राह्मणातिक्रमत्यागः' इतिवत्। अन्यत्रान्येदं संभाव्यत इति चेत्संभाव्यताम्। न तु क्वापि निश्चीयते येन तदादाय विभक्तं स्यादिति।

पदेऽप्यन्ये

अन्ये सप्तदश ध्वनिभेदा वाक्ये पदेऽपि। ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे किमायात

प्राधान्यम्, ननु पथिकाद्यर्थस्येति न तत्रोभयशक्तिमूलवस्तुध्वनिः। किं तूक्ते दूषणजातीयेष्वलंकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम्। व्यङ्ग्यभेदेन काव्यभेदात्तस्य चेहानवादिति। **अष्टादशेति**। अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यरूपं भेदद्वयम्। विवक्षितान्यपरवाच्ये रसादिरसंलक्ष्यक्रम एकः। शब्दशक्तिमूलस्य वस्त्वलंकृतिरूपं भेदद्वयम्। अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः उभयशक्तिमूलश्चैक इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **तयोरपीति**। संयोगविप्रलम्भयोर्द्वयोरपीत्यर्थः। विभावा उद्दीपनरूपा अनुभावाश्चोत्कालिङ्गनादिव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः। तथा नानाविधव्यभिचारिणश्च। वैचित्र्यमित्यर्थः। **तत्रापीति**। तस्मिन्वैचित्र्येऽपीत्यर्थः। **नायकयोरिति**। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। तत्रापि उक्तप्रकृतित्वे सत्यपि भेद इत्यनन्तरं वैचित्र्यहेतुरिति शेषः। देशो निकुञ्जादि। कालो वसन्तादिः। अवस्था नवयौवनादि। सामान्यं रसभावादिसाधारणं धर्मम्। शिशुपालवधे माघकाव्ये तद्दूतोक्तौ 'दमघोषसुतेन—' इत्यादिषोडशसर्गे श्रीकृष्णं प्रति शिशुपालदूतोक्ते 'उभयं युगपन्मयोदितम्' इत्यन्तेन प्रबन्धेन सुधीर्वाच्यतया विग्रहस्य च व्यञ्जनया प्रतिपादनादुभयशक्तिमूलत्वमस्त्येवेत्यर्थः। **तुल्येति**। वाच्यार्थेन तुल्यप्राधान्यादित्यर्थः। **ब्राह्मणेति**। जामदग्न्यदूतोक्तौ क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं क्षणेन करिष्यतीति व्यङ्ग्यम्। यथा वाच्यतुल्यचमत्कारसत्वेऽपि विवक्षितत्वेन दुर्मनायत इति वाच्यस्यापि गम्भीरोक्त्या चमत्कारित्वात्तथात्रापीत्यर्थः। **पदमिति**। उभयशक्ति-

---

'विप्रलम्भश्च' ख-ग.

अत्र विमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते। नच तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः। इष्टकार्यकारित्वं व्यङ्ग्यम्। यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नान्वयायोग्य इति कुतो लक्षणा, तथापि धीराणामधीरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यम्। नच तल्लक्षणां विना संभवति। अधीरव्यवसायेऽपि मोहाभावादित्यवश्यं लक्षणा स्वीकार्या।

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं यथा—

'लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्॥'

अवयवस्य संस्थानसौष्ठवं रूपम्। अवयविनस्तदेव लावण्यम्। कान्तिरुज्ज्वलता। अत्र विप्रलम्भार्थे वाक्येऽनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशयतां तत्पदानां प्राधान्यम्। एवमग्रेऽपि। न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किं त्वन्येषामपि। यथा—

'मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरीकुरु प्रेयसि।

व्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम्। हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति॥' इति। इष्टेति। इष्टकार्यकारित्वायोगव्यवच्छेद इत्यर्थः। तान्त्वबोधकणिनिप्रत्ययात्। तदेवेति। अवयवसंस्थानसौष्ठवमेवावयविनो लावण्यमुच्यत इत्यर्थः। केचित्तु—'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यद

मित्रेण बहुमता अनुमोदिता धीराणां व्यवसाया उद्योगा न विमुह्यन्ति। न प्रतिहता भवन्तीत्यर्थः। अथवा सत्प्रतारणया स्वार्थसाधने न खिद्यन्तीत्यर्थः। अत्रोक्तार्थे लाक्षणिकस्य विमुह्यन्तीत्यस्येष्टकारित्वं व्यङ्ग्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंग्रहः।

१. 'लावण्यमिति। काव्यं नद्विरहिण उक्तिरियम्। तदनुभवैकगोचरं लावण्यम्। कान्तिरुज्ज्वलता। [illegible] संस्थानसौष्ठवम्। वचनक्रमः परिपाटी। [illegible] स्थानमभूत्। [illegible] महान् ज्वर [illegible] ज्वर। [illegible] सामर्थ्यसंग्रहः [illegible] मुग्धे [illegible] मुग्धतयैव [illegible] —मानं धत्स्व धृतिं बधान। [illegible] प्रतिबोधिता [illegible] हृदये [illegible]

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति। तत्र मदागमपदेन स्तुतिर्व्यज्यते। उभयोश्चैतयोः शब्दप्राधान्यम्। परिवृत्त्यसहत्वात्।

अर्थशक्त्युद्भवेषु स्वतःसंभविन्यर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः।
आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम्॥'

अत्र तव सौकुमार्यमाश्चर्यम् येनाधुना क्लान्तासीति वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्तासीति वस्तु अधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते।

वस्तुनालंकृतेर्यथा—

'तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा॥

कर्तर्यपि 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यनुशासनात्। **काचिदिति**। सखी दूतीत्यर्थः। एवं मच्छास्त्रविषयप्रकटीकरणेन मुख्यया अभिधावृत्त्या संकेतदायिनं शंसति। सकेतदानेनेष्टसंपादकतया व्यञ्जयतीत्यर्थः। गोपनार्थं प्रकृतस्याप्रकटीकरणम्। अप्रकृतस्य च प्रकृतवदभिधानात्। **स्तुतिरिति**। अत्यन्तहितकारितारूपेत्यर्थः। **अधुनेति**। सायंस्नानोत्तरमित्यर्थः। तत्तु पुरुषसमागमादेवेत्यधुनेत्यस्य प्राधान्यम्।

मुक्तिर्विरहादिदुःखत्यागः। तौ करोतीति तथा। एकान्तस्य संकेतस्थानस्य समादेशने तत्पर इति पूर्वत्रोपमाध्वनौ भीमपदस्य, इहोक्तवस्तुध्वनौ प्रधानभूतस्य सदागमपदस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वं ज्ञेयम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१ 'सायमिति उपपतिं संभुज्य तज्जनितश्रमापनयनाय स्नानादिकृतवतीं सखीं प्रति ज्ञातरहस्याया सख्या इयमुक्तिः। हे सखि, तव सौकुमार्यमाश्चर्यम्। येन कारणेनाधुना श्रमनिवर्तकस्नानादिसमवधानदशायामपि समन्ततो बहिरन्तश्च क्लान्तासि श्रान्तासि। कथम्? तत्राह—नेत्रेत्यादि। ते तव नेत्रयोर्द्वन्द्वं युग्मं न विद्यते मीलनस्य व्यतिकरः पौनःपुन्यं यत्र तथा आसितुं स्थातुं न शक्नोति। तथाच मीलनपौनःपुन्यं सर्वाङ्गीणं श्रमं गमयतीति भावः। आश्चर्ये हेतुः। तत्राह—सायमित्यादि। सायंकाले स्नानमुपासितं श्रमापनोदनसमर्थं यथा स्यात्तथा कृतम्। मलयजेन चन्दनेनाङ्गं सम्यगासमन्तादलेपितम्। अम्बरस्याकाशस्य मणिरिव मणिः सूर्योऽस्ताचलस्य मौलिं मस्तकं यातः। अस्तंगत इत्यर्थः। तेनातपादिजनितक्लमसंभावनापि निवृत्ता। अत्र मन्मन्दिरे विस्रब्धं निःशङ्कं मन्थरं वा आगतिरागमनम्। एतेन गमनजन्यश्रमस्य नास्तीत्युक्तम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'अस्ताचलचूल' क. ३ 'तदप्राप्तीति। विष्णुपुराणगतमेतत्पद्यम्। पूर्वोक्तायाः गोपस्त्रियः कन्यकाया निगत उच्छ्रासः प्राणोत्क्रमणं यस्याः सा तथाभूता। तस्याः भावनया तया। प्राणोत्क्रमणं विनत्यर्थः। 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेः। मुक्तिं गता भावनया सदृशं प्राप्तेत्यर्थः। कीदृशी। तस्य कृष्णस्याप्राप्त्या वियोगेन यत्

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

'सो मुद्धसामलङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो ।
तीए खन्धाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ॥'

अत्र सुरतसंगरे धम्मिल्लः स्मर इति रूपकालंकाराभ्यां तथा केशपाशः स्कन्धे पतितो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्तेच्छः कामुकोऽभूदिति विभावनाकल्पपदप्राधान्येन व्यज्यते ।

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थशक्त्युत्थध्वनिभेदेषु पदप्राधान्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'णवपुण्णिमामिअङ्कस्स सुहअ को तं सि भणसु मह सच्चम् ।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणिव्व तुह अज्ज ॥'

अत्र यथोक्तेन वस्तुनान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वमभूर्न तत इति वस्तु णवपुण्णिमामिअङ्कपओसरअणिपदप्राधान्येन द्योत्यते । अत्र पदे रजनीवेत्युपमानिरपेक्षेण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

'सहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कवाली सहीएँ णिविडाए ।

स्तनभरसौहार्देन विशुद्धजातित्वाच्च चलतीत्यर्थः । **स इति** । 'स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः । तस्याः स्कन्धाद्बलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसंगरे जयति ॥' स्कन्धः सेनानिवेशोऽपि । बलं सैन्यमपि । **णवेति** । 'नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम् । का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥' **अत्रेति** । पदे प्रदोषरजनीपदे । अत्र प्रदोषरजन्याः केवलेनापि व्यञ्जनसंभवाद्गुणमात्रव्यञ्जकतोदाहरणत्वं वृत्ताविभिप्रेतमिति भाति । **सहीति** ।

१. 'स इति । स धम्मिल्लः केशपाश एव स्मरः कामः । तस्या नायिकायाः स्कन्धोऽत्र एव स्कन्धः सेनानिवेशः. तस्माद्बलं सामर्थ्यमेव बलं सैन्यं गृहीत्वा सुरतरूपे सङ्ग्रामे जयत्युत्कृष्टो भवति । कीदृशः । मुग्धः सुन्दरः श्यामलमङ्गं यस्य सः । तथा कलितः पुनरामोदितो ललितो मनोहरो निजदेहो धम्मिल्लरूपो येन तथाभूत इत्युत्प्रेक्षागमम् । अत्र धम्मिल्लस्य स्कन्धसबन्धेन शोभातिशयलाभात्तत्प्राधान्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २ 'खण्डिताया स्वामिनं प्रतीयमुक्तिः । हे सुभग, त्वं नवस्य प्रथमोदितस्य पूर्णिमासंबन्धिनो मृगाङ्कस्य चन्द्रस्य संबन्धी कः असि मम सत्यं भण वद । तत्संबन्धित्वं विना क्षणिकानुरागित्वस्य तत्स्वभावस्य त्वय्यनुपपत्तेरिति भावः । तथा चन्द्रस्य प्रदोषरजनीव तव का नायिका सौभाग्यं नायकानुरागादि समग्रं यस्याः सा तथाभूतेत्यर्थः । अत्र नवेत्यनेन क्षणिकानुरागित्वलाभः । पूर्णिमामृगाङ्कत्यनेन नायिकान्तरसंसर्गित्वं व्यज्यते । एवं प्रदोषेत्यनेन प्रकृष्टदोषवत्त्वम्, रजनीत्यनेन रागित्वमित्यूह्यम् । केचित्तु 'नवः प्रतिपदुदितः' इत्यप्याहुः । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना णवेत्यादिपदप्राधान्येन मदीयान्यस्यामपि क्षणिकानुरागित्वमिति वस्तु ध्वन्यते ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'सख्याः प्रश्नोक्तिः । हे सखि, नव नूतनं निधुवनं सुरतमेव समरः सङ्ग्रामस्त-

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागतं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं हारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मयावगतम् । तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये व्रज । अहं तु श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति वस्तु हारस्पर्शमिषेणेत्यपह्नुत्या वाक्यस्मेरेणेति पदेन द्योत्यते ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

'जोह्णाएँ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा ।
बुड्ढा वि णवोढव्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम् ॥'

अत्र परवधूत्वेन सा तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालंकारेणाज्ञानुक्रियां वृद्धां परवधूमभिलषसीति त्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राधान्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाश्यते ।

शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति । तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात् । एवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ १९ ॥

टिम् । हारस्पर्शमिषेण चात्मा गुप्तः इति पातयित्वा विभिन्नः ॥' जोह्णाए इति । 'ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमना सा । वृद्धापि नवोढेव परवधूः अहह हरति तव हृदयम् ॥' आक्षेपेति । अत्र त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यत इति द्योतनफलो वक्ष्यमाणस्य त्वयैवं कर्तुं न योग्यमित्यात्मवचनस्य निषेधरूपो य आक्षेपालंकारस्तस्य द्योतनमभिप्रेतम् । 'निषेधो वक्तुमिष्टस्य' इत्यादिना तथा वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र वाक्यस्यैवेति । पदनिष्ठत्वग्रहणेनैकपदस्यासंभवार्थम् । एवमिति । उभयशक्तिमूलस्य पदप्रकाश्यत्वानङ्गीकाराभिप्रायम् । पूर्वोक्ता वाक्यप्रकाश्या अष्टादश । उभयशक्तिमूलरहिता पदप्रकाश्या एकादश । इति पञ्चत्रिंशदित्यर्थः । [illegible]

[illegible]

अर्थशक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबन्धे च । प्रबन्धश्च पञ्चरितकथात्मकवाक्यसमुदायः । स च ग्रन्थरूपस्तदवान्तरप्रकरणरूपश्चेति । तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतम् । प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ । तथा हि—

'अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥'

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य मृतबालकपुरुषविसर्जनपरं वाक्यमेतत्कम् ।

'आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥'

इति निशि प्रभवतो गोमायोर्विसर्जनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्ध एव

---

१. 'अलमिति । महाभारते शान्तिपर्वणि मृतं बालं गोधूलिसमये श्मशाने समानीय दृष्ट्वा दिवसे समर्थस्य रात्रावसमर्थस्य गृध्रस्य तद्बन्धुविसर्जनार्थमियमुक्तिः । हे जनाः, अस्मिञ्श्मशाने स्थित्वा अलं पूर्यताम् । कीदृशे । गृध्रैर्मांसादैः पक्षिविशेषैर्गोमायुभिः शृगालैश्च संकुले व्याप्ते । तथा कङ्कालान्यस्थीनि बहूनि यत्र तथाभूते घोरे दारुणे अत एव सर्वेषां प्राणिनां भयंकरे भयजनके । तथा च प्रयोजनाभावे भयविषये स्थले स्थितिरनुचितेत्यर्थः । ननु मृतस्यापि पुनर्जीवनं संभाव्यत इत्यत आह—न चेहेति । इह संसारे कालधर्मं मरणमुपागतः प्राप्तः प्रियो वा द्वेष्यः शत्रुर्वा कश्चिदुदासीनो वा न जीवितः । तथा चैतन्मर्मभावितमित्यर्थः । समाधानमाह—प्राणिनां संसारिणामीदृशी प्राणोत्क्रमणरूपा गतिः स्वभावः । एवं च स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वान्मोहो न कार्य इति भावः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'आदित्योऽयमिति । रात्रौ समर्थस्य गोमायोर्जनव्यावर्तनार्थमुक्तिः । हे मूढा मूर्खाः, अयमादित्यः सूर्यः स्थितः । अस्तीति शेषः । तथा च रात्रिचरेभ्यो भयमधुना नास्तीति भावः । अतः साम्प्रतमधुना स्नेहं स्निग्धस्थितिरूपं कुरुत । स्नेहं जीवनोपायानुष्ठानलक्षणमिति केचिदाहुः । मृतस्य जीवनासंभवात्स्नेहकरणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—बहुविघ्न इत्यादि । अयं संध्याकालो मुहूर्तो बहुविघ्नः राक्षसपिशाचादिकृतविघ्नबहुलः । तथा चैतन्मुहूर्तापगमे तद्विघ्नोपशान्तौ कदाचन जीवेदपीति संभावनायामपिशब्दः । एवं जीवनसंभावनामुत्पाद्य मोहयितुमाह—अमुमिति । हे मूढाः, गृध्रस्य वाक्यात्पूर्वोक्तादविशङ्किताः कथमकस्मात्स्वाभ्योऽयं बाल इति विचाररहिता निःशङ्का वा अमुं बालं कथं त्यजध्वमित्यर्थः । एतेनेतरम् । कीदृशं बालम् । कनकवर्णवदाभा यस्य तथाभूतम् । ननु कनकाभम् । तदा कनककाठिन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तथा न प्राप्तमासादितं यौवनं येन तम् । अत्र बालत्वेन मृत्युकालाभावः, कनकाभत्वेन मृत्युचिह्नवैवर्ण्याभावः, अप्राप्तयौवनत्वेन परदाराभिगमनादिदोषराहित्येनायुः सत्त्वं च सूच्यते । मूढा इत्यत्र 'बालः' इति क्वचित्पाठः । तत्राविवेकिन इत्यर्थः । अत्रोदाहरणद्वये क्रमेण जनविसर्जनव्यावर्तनयोः प्राधान्येनाभिव्यक्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागतं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मयावगतम्। तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये व्रज। अहं तव श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेत्यपह्नुत्या वारणंमनि-रोणेति पदेन द्योत्यते।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

> 'जोह्णाएँ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउसुअमणा सा।
> वुड्ढा वि णवोढ व्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम्॥'

अत्र परवधूत्वेन सा तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालंकारेणाज्ञातुर्जित्वा वृद्धां परवधूमभिलषसीति त्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राधान्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाश्यते।

शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति। तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात्। एवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः॥ १९॥

टिम्। द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः॥' जोह्णाए इति। 'ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुक्यमनाः सा। वृद्धापि नवोढेव परवधू रहह हरति तव हृदयम्॥' आक्षेपेति। अत्र त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यत इति द्योतनफलो वक्ष्यमाणस्य त्वयैवं कर्तुं न योग्यमित्यादिवचनस्य निषेधरूपो य आक्षेपालंकारस्तस्य द्योतनमभिप्रेतम्। 'निषेधो वक्तुमिष्टस्य' इत्यादिना तथा वक्ष्यमाणत्वात्। तत्र वाक्यस्यैवेति। परिवृत्तिसहनदसहानेकपदरूपस्येत्यर्थः। पञ्चमिति। उभयशक्तिमूलस्य पदव्यङ्ग्यानन्तर्गतत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्ता वाक्यप्रकाश्या अष्टादश। उभयशक्तिमूलरहिता पदप्रकाश्या सप्तदश। इत्येवं पञ्चत्रिंशदित्यर्थः। मेलकं समूह। गमनं निवर्तनं चेति द्वन्द्व। रचनाया वैदर्भ्यादिसत्त्विकायामष्टमे

गुरुरिति हतो पातयित्वा विभिन्नो। [illegible] नाय द्वारस्पर्शादिव्याज। किं तु [illegible] यपह्नुति। अत्रो-नापह्नुत्या पूर्ववदनुवृत्ति। [illegible] तदुद्धरणोन्नेति।' इत्युदाहरणार्थं टीकाभाष्य

१. [illegible] न विकाया इत्युक्ति। अहह खेदे। वृद्धा [illegible] मधुनो नवस्य रसेनास्वादेन च वितीर्णं दत्त यत्तारुण्य [illegible] नवोढेव तव हृदयं हरति। हन परवधू। [illegible] नरमसीति भाव। [illegible] हृदयहरण इत्युक्ति काव्यलिङ्गमिति व्याख्यानम्। [illegible] पदप्राधान्यम्।' इत्युदा[illegible] २ 'वाच्यस्यैव' ख.

अर्थशक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबन्धे च । प्रबन्धश्च संघटितनानावाक्यसमुदायः । स च ग्रन्थरूपस्तदवान्तरप्रकरणरूपश्चेति । तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतम् । प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ । तथा हि—

'अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥'

इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मृतदेहकपुरुषपरित्यजनपरं वाक्यमेतत् ।

'आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥'

इति निशि प्रगल्भस्य गोमायोस्त्यागवर्जनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्ध एव

---

१. 'अलमिति । महाभारते शान्तिपर्वणि मृतं बालं गृहीत्वा समवेते श्मशाने समानीतं दृष्ट्वा दिवसे समर्थस्य रात्र्यन्धस्य गृध्रस्य तद्बन्धुविसर्जनार्थमियमुक्तिः । हे जनाः, अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं पूर्यताम् । कीदृशे । गृध्रैर्मांसादैः पक्षिविशेषैर्गोमायुभिः शृगालैश्च संकुले व्याप्ते । तथा कङ्कालान्यस्थीनि बहूनि यत्र तथाभूते घोरे दारुणे अत एव सर्वेषां प्राणिनां भयकरे भयजनके । तथा च प्रयोजनाभावे एवंविधे स्थले स्थितिरनुचितेत्यर्थः । मृतस्यापि पुनर्जीवनं संभाव्य स्थेयम् इत्यत आह—न चेहेति । इह संसारे कालधर्मं मृत्युमुपागतः प्राप्तः प्रियो वा द्वेष्यः शत्रुर्वा कश्चिदुपागतो वा न जीवितः । तथा तत्संभावितमित्यर्थः । समाधानायाह—प्राणिनां संसारिणामीदृशी प्राणोत्क्रमणरूपा गतिः । एवं च स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वान्मोहो न कार्य इति भावः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'आदित्योऽयमिति । रात्रौ समर्थस्य गोमायोर्जनव्यावर्तनार्थमुक्तिः । हे मूढा मूर्खाः, यदादित्यः सूर्यः स्थितः । अस्तीति शेषः । तथा च रात्रिचरेभ्यो भयमधुना नास्तीति भावः । अतः साम्प्रतमधुना स्नेहं मदीयस्थितिरूपं कुरुत । स्नेह जीवनोपायानुष्ठानरूपमिति केचिदाहुः । मृतस्य जीवनासंभवात्कथमयमस्थानमित्याशङ्क्याह—बहुविघ्न इत्यादि । अयं संध्यात्मको मुहूर्तो बहुविघ्नः राक्षसवेतालाद्यावेशादिरूपविघ्नबहुलः । तथा चैतन्मुहूर्तोपगमे तद्विघ्नोपशान्तौ कदाचन जीवेदपीति संभावनायामपिशब्दः । एवं जीवनसंभावनामुत्पाद्य मोहयितुमाह—अमुमिति । हे मूढाः, गृध्रस्य वाक्यात्पूर्वोक्तादविशङ्किताः कथमकस्मादुत्थोऽयं बाल इति विचाररहिता निःशङ्का वा अमुं बालं कथं त्यजध्वमित्यर्थः । आत्मनेपदम् । कीदृशं बालम् । कनकवर्णवदाभा यस्य तथाभूतम् । ननु कनकाभम् । तथा कनककाठिन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तथा न प्राप्तमासादितं यौवनं येन तम् । अत्र बालत्वेन मृत्युकालाभावः, कनकेत्यनेन मृत्युचिह्नवैवर्ण्याभावः, अप्राप्तेत्यनेन परदाराभिगमनादिदोषाभावेन त्वरितं च सूच्यते । मूढा इत्यत्र 'बालाः' इति क्वचित्पाठः । तत्रार्थविवेचका इत्यर्थः । अत्रोदाहरणद्वये क्रमेण जनविसर्जनव्यावर्तनयोः प्राधान्येनाभिव्यक्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागतं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मयावगतम्। तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये व्रज। अहं तव श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेत्यपह्नुत्या वाल्मंमलि-सेणेति पदेन द्योत्यते।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

'जोह्णाएँ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा।
वुड्ढा वि णवोढ व्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम्॥'

अत्र परवधूत्वेन सा तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालंकारेणाक्षानुक्रियन्ते वृद्धां परवधूमभिलषसीति त्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राधान्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाश्यते।

शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति। तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात्। एवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः॥ १९॥

श्विम्। द्वारस्पर्शमिषेण चाल्मा गुरुः इति पातयित्वा [illegible]॥' जोह्णाए इति। 'ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा। वृद्धापि नवोढेव परवधूः अहह हरति तव हृदयम्॥' आक्षेपेति। अत्र [illegible] वक्तुं न शक्यत इति द्योतनपक्षे वक्ष्यमाणस्य त्वयैव कर्तुं न योग्यमित्यादिवचनस्य निषेधरूपो य आक्षेपालंकारस्तस्य द्योतनमभिप्रेतम्। 'निषेधो वक्तुमिष्टस्य' इत्यादिना तथा तस्य लक्षणात्। तत्र वाक्यस्यैवेति। [illegible] एवमिति। [illegible] पूर्वोक्ता वाक्यप्रकाश्या [illegible] पञ्चत्रिंशदिति [illegible]।

अर्थशक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबन्धे च । प्रबन्धश्च संघटितनानावाक्यसमुदायः । स च महावाक्यरूपोऽवान्तरप्रकरणरूपश्चेति । तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतम् । प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ । तथा हि—

'अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥'

इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मृतबालकपुरुषविसर्जनपरं वाक्यमेतत् ।

'आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥'

इति निशि प्रगल्भस्य गोमायोर्बालत्यागनिषेधपरं वाक्यमिति प्रबन्ध एव

---

१. 'अलमिति । महाभारते शान्तिपर्वणि मृतं बालं गृहीत्वा श्मशाने समागतान् दृष्ट्वा दिवसे समर्थस्य ... गृध्रस्य बन्धुवर्गं प्रत्युक्तिः । हे जनाः, अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं पूर्यताम् । कीदृशे । गृध्रगोमायुभिः पक्षिविशेषैः पशुविशेषैश्च संकुले व्याप्ते । तथा कङ्कालानि बहुलानि यत्र तादृशे घोरे दारुणे अत एव सर्वेषां प्राणिनां भयंकरे भयजनके । तथा च प्रयोजनाभावे दर्शिते स्थाने स्थितिरनुचितेत्यर्थः । ननु एतस्यापि पुनर्जीवने संभावना इत्यत आह—न चेहेति । इह संसारे कालधर्मं मरणमुपागतः प्राप्तः प्रियो वा द्वेष्यः शत्रुर्वा कश्चिदुदासीनो वा न जीवितः । तथा चैतस्य ... । प्रमाणमाह—प्राणिनां संसारिणामीदृशी प्राणान्तमरणरूपा गतिः स्वभावः । एवं च स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वान्मोहो न कार्य इति भावः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'आदित्योऽयमिति । रात्रौ समर्थस्य गोमायोर्जनसंघं प्रत्युक्तिः । हे मूढा मूर्खाः, अयमादित्यः सूर्यः स्थितः । अस्तीति शेषः । तथा च रात्रिचरेभ्यो भयमधुना नास्तीति भावः । अतः साम्प्रतमधुना अत्र स्नेहं ... कुरुत । स्नेहं जीवनौपयिकलक्षण... । मृतस्य जीवनाभावात् ... आह—बहुविघ्न इत्यादि । अयं संध्यागमो मुहूर्तो बहुविघ्नः ... । तथा ... कदाचन जीवेदपि ... । एवं जीवनसंभावनामुपपाद्य गोमायुः ... आह—अमुमिति । हे मूढाः, गृध्रस्य वाक्यात्पूर्वोक्तादविशङ्किताः कथं ... बालं त्यजध्वम् । कीदृशं बालम् । कनकवर्णवदाभा यस्य तथाभूतम् । ननु कनकाभम् । तदा कनकगतकाठिन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तथा न प्राप्तमागतं यौवनं येन तम् । अत्र बालत्वेन दुःखातिशयः, कनकवर्णत्वेन मृत्युचिह्नवैवर्ण्याभावः, अप्राप्तयौवनत्वेन ... सर्वं च सूच्यते । मूढा इत्यत्र 'बालाः' इति क्वचित्पाठः । तत्रापि स एवार्थः । अत्रोदाहरणद्वये ... प्राधान्येनाभिव्यक्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अथ सुप्तिङ्विशेषेषु यथा—

'लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥'

अत्र लिखन्नित्युक्तम्, न तु लिखतीति । तेन शत्रा लिखनस्याप्राधा
बुद्धिपूर्वकत्वरूपम् । आस्त इत्युक्तम्, न त्वासीदिति । तेन तयावस्था
प्रसादपर्यन्तता तिङ्विभक्त्या व्यज्यते । यद्यपि शतृप्रत्ययः सुपः प्रकृति
तथापि तिङादेशिलङ्कृतितया तिङ्त्वेनैवोदाहृतः । भूमिमित्युक्तम्, न
भूमाविति । तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किंचिल्लिख्यत इति सुब्विभक्त्या व्यज्य

'गामारि अह्मि गामे वसामि ण अरट्ठिइं ण आणामि ।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥'

व्यसमुच्चारण इत्यादिवत् । अत्र शतृप्रत्ययेनातीतान्वयप्रकाशनस्य मुधा मिक्रत्वाभिप्र
चानुवृत्तेर्वृत्तिविरोध इत्याशयः । अबुद्धिपूर्वकत्वरूपमिति । स्वगतेष्टसाधन
बुद्धिपूर्वकत्वाभावरूपं क्रियान्तरेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनकृतिसाध्यत्वपर्यवसितमित्य
तेन बुद्धिपूर्वकमित्यत्र तु भिन्नमेवाबुद्धिपूर्वकत्वं पूर्वोक्तादिति ज्ञेयम् । गामेर्
'ग्रामीणास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पतीन्हरामि

---

१. 'लिखन्निति । बहुदिनव्यापिमानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे कठिने कठि
दये, तव प्राणा इव दयितः प्रियोऽवनतो नम्रो बहिर्बाह्यशालाया भूमिं निरन्तरं
तया लिखन्नास्ते उपविष्टोऽस्ति । तथा सख्यः सर्वा निर्गत आहारो यासां तास्तथाभू
सत्यः सतत निरन्तर बहुदिनं रोदनं तेनोच्छूने जातशोथे नयने यासां तथाभूता
सन्तीति शेषः । तथा पञ्जरस्थैः शुकैः सर्वं हसितयुक्तं पठितं परित्यक्तम् । तव नेयमव
दृश्यमानालम्बलक्षीणतरा विशिष्य वक्तुमशक्या । अतोऽधुना ईदृशातिशये सति मानं वि
सृजेत्यन्वयः । अत्र शुकेऽपि हास्यवर्णनं न विरुद्धम् । 'विहायसा तेन विहस्य भूप.'
नैषधादौ दर्शनादित्याहुः । अत्र लिखन्निति शतृप्रत्ययेन यावदुपवेशनकालिकस्य लिख
व्यज्यते । एवमास्त इति वर्तमानव्यापकात्मनेपदरूपतङा उपवेशनस्य प्रमादरूपफलपर्य
न्तत्वम् । आसित इत्युक्तौ तदलाभात् । भूमिमिति द्वितीयया तस्या एव लिखनकर्मत्वाव
बुद्धिपूर्वकत्वलेखनाभावव्यक्तिः । विभक्त्यन्तरेण व्यञ्जकत्वोपदर्शनायोदाहरणान्तरोक्तिः ।' इत्यु
दाहरणचन्द्रिका. २ 'गामेति'। कलह का त्वमसीत्याक्षिपन्तीं नागरिकांप्रति ग्राम्यस्त्रि
इयमुक्तिः । 'गामरुहम्मि' इति पाठे ग्रामरुहा ग्रामजातास्मि । वसामि तिष्ठामि । नगरस्थि
वैदग्ध्यरूपां मर्यादाम् । नागरिकाणामित्यनादरे षष्ठी । तथा च नगरे भवा नागरि
अनादृत्य तासां पतीन्हरामि । वशीकरोमीत्यर्थः । पतिपदकृतेन तासामनादरे एव
प्रयोजकत्वमवगम्यम् । यथापि 'षष्ठी चानादरे' इत्यनुशासनादाख्य एव सः षष्ठ
१ गवहरणस्यभिचारिभावस्य प्रकाशस्य विवक्षितमनुमेयम् । अतएव परिकरोऽ
२ । एवं मायेवविभक्ते दृष्टव्यमिति दिक् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र नागरिकाणामिति पदेन प्रतिपदार्थे तादृशकलाभिज्ञत्वादिरूप वक्तुः प्रकाश्यते । 'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्' इत्यत्र लुङादीनद्यतनकालविहितेना-धिनं तदीयहिंसायाः सुकरत्वं व्यञ्जयता प्राधान्येन धूर्जटिधनुर्भङ्गजन्मा भार्गव-रोषः प्रकाश्यते ।

वचनविशेषो यथा—

> 'तीर्णं गुणग्गहणाणं ताणुक्कण्ठाणं तस्स पेम्मस्स ।
> ताणं भणिआणं सुन्दर एरिसिअं जाअं अवसाणम् ॥'

अत्र गुणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां नानाप्रकारत्वेऽपि कार्यं प्रेम एकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनैकवचनाभ्यां व्यज्यते ।

पुरुषव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वं यथा—

> 'रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-
> प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
> किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
> मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ ॥'

अत्र त्वं मन्ये अहं विहरिष्यसे इति 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम

भवन्ति ता गवाक्षि ॥' अत्रेति । नागरिकमात्रविषयत्वप्रतिपादनेन तत्कृतेषु वैदग्ध्यं [illegible]त्वेन व्यभिचारादिरूपं । यथा अनादरार्थत्वेऽपि नागर वैदग्ध्यव्यञ्जकमेव [illegible]त्नम् । ताणं इति । 'तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः । तेषां भणितानां सुन्दर ईदृशं जातमवसानम् ॥' पूर्वनिपातादय इत्यादिपदेन

१. ताणं इति । 'एरिसिअं' इति पाठे ईदृशमिति छेदम् । [illegible] हे सुन्दर, [illegible] [illegible]

एकत्र' इतिसूत्रेण युष्मदस्मदोर्योगे उत्तममध्यमयोर्विधानेन नियतं प्रकाश-मभिव्यनक्ति ।

पूर्वनिपाताद्यपः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशा एव गम्यन्ते । पूर्वनिपातस्य यथा—

'येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते संमतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ।
ये क्ष्माशक्र पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥'

अत्र चातुर्थे पराक्रमनयेत्यत्र नयस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपातमप्राप्य परा-*क्रमस्य तथाभावोऽभ्यर्हितत्वं द्योतयति ।*

उपपदविभक्तिविशेषस्य यथा—

'प्रधनाध्वनि धीर धनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम्।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥'

अत्र वीररसात्मनि भवान्दिवसेनायुद्धेति 'अपवर्गे तृतीया' अपवर्गश्च फल-प्राप्तौ क्रियापरित्यागः । अतो भवत्पदार्थस्य युद्धरूपक्रियाया फलं विजय-*सम्प्राप्तिस्तृतीयया द्योत्यते ।* यस्तु *'युद्धविधौ साधु' क्रियाविशेषणम्'* इति व्याख्यातवांस्स छन्दोभङ्गमपि नाज्ञासीदिति ।

प्रत्ययरूपस्य प्रकृत्यैकदेशस्य यथा—

'भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

---

१. 'येषामिति । येषां राज्ञां दोर्बलं बाहुबलमेव । एवकारेण नीतिबलव्यवच्छेदः । राजानो दुर्बलतया निर्बलत्वेन संमताः । नीतिज्ञानाम् । वृद्धानामिति शेषः । तैर्दोर्बल-शरणैः केवलनीतिरीतिशरणैश्चोर्वीश्वरैः पृथ्वीश्वरैः प्राय किं कार्यम् । न किमपीत्यर्थः । समुच्चयार्थकस्यापिशब्दस्य भिन्नक्रमतया योजनात् नीतिर्नीतिशास्त्रम् । तदुक्तरीत्यर्थक रीति । हे क्ष्माशक्र पृथ्वीन्द्र, ये पुन पराक्रमनययो स्वीकारेण कान्तो रमणीयः क्रमो व्यवसायो येषां तथाविधास्त त्रिजगति भुवनत्रयेऽपि नैव स्युन स्युरेव । यदि वा स्युस्त-पर केवल भवादृशा भवन्त्या पवित्रा द्वित्रा । न बहव इत्यर्थ । अत्र पराक्रमस्य पूर्व-निपातस्तदर्थस्याभ्यर्हितत्व गमयति । 'अभ्यर्हित पूर्वम्' इत्यनुशासनात् ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिका. २. 'प्रधनेति । हे वीर, धनुषो ध्वनि टङ्कारस्त बिभर्तीति धनुर्ध्वनिभृत् तथाभूते प्रधन युद्धमेव प्रवेशानि मरणहेतुत्वादध्वा मार्गस्तस्मिन्नव विधुरै शत्रुभिर्दिवसं व्याप्य योधि युद्धमकारि । हे नरप नरान्पाति रक्षतीति तथाभूत, भवास्तु दिवसेन विधि-विधानेन सिद्धस्य न तु कृत्रिमस्य साधुवादस्य कीर्तेः पद स्थान यथा स्यात्तथा अयुद्ध युद्ध कृतवानित्यर्थ. । अत्र दिवसेनायुद्धेत्यनेन 'अपवर्गे तृतीया' इत्यनुशासनादपवर्ग युद्धक्रियासमाप्तिरूपोऽपवर्गो युद्धफलस्य विजयस्य प्राप्तिं द्योतयति । क्रियायाः फलप्राप्तिः ...।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. 'धीर' ख ४. 'भूयो भूय' इति । मा ...न नो मालतीधात्रेय्याः स्वक्रियया' इति चार्थिकायनका कामन्दकी

साकाङ्क्षं नवमिव रतिमीलिनी माधवं य-
द्गाढोत्कण्ठाललुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥'

अत्राङ्गकैरिति कस्वरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते ।
उपसर्गरूपस्य तदेकदेशस्य यथा—

'प्रेरिप्सेद्धर्ताशः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपदं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः । उपसर्गाणामवाच-
कत्वात् ।

पूर्वोक्तपुरस्परस्य परिग्रह । उपसर्गरूपस्येति । तदेकदेशस्य पदैकदेशस्य ।
प्रकृत्यन्तर्गतत्वाभावात्कथं प्रकृत्येकदेशत्वमत आह—प्रकर्षेति । प्रकृत्यर्थ एवा-
स्यार्थ इति पृथगर्थाभावात्तदन्तर्भूत इत्यर्थः । पृथगर्थाभावमेवाह—उपस-
र्गाणामिति । यद्यस्य पृथगर्थत्वात्कथमेकदेशतेति शङ्कते—यद्यपीति ।
अनुस्वारादीनामपि शाक्तमिति शेष । उपसर्गाणां वाचकत्वपक्षेऽप्येकदेशत्वमुपपाद-

वचनमिदम् । सख्यास्तदीं वाक्या इदमोत्कण्ठया औत्सुक्येन लुलितैर्म्लानैः सङ्कुलैर्निमी-
लितैरङ्गकैस्ताम्यति ग्लायतीति मालत्याः धात्रीपुत्र्या लवङ्गिकया कथितमिति चूलिकावा-
क्येनान्वयः । [illegible] कृत्वा । भूयो भूयो वारंवारं गत्यिधया निकटस्थया नगरीसंबन्धिन्या रथ्यया
राजमार्गेण यदेतत् गच्छन्तं नव युवानं माधवं रतिः कामनिव साक्षात् । ननु विषादी
इदा दृष्ट्वा पुनःपुनरवलोक्य । [illegible] सङ्गोत्कण्ठस्वभाव । [illegible] मालती । भवनस्य वास-
गृहस्य संबन्धिनी या वल्भी उपरितनगवाक्षसमीपे तुङ्गं उच्चं वातायनं गवाक्षं तिष्ठतीति
तथाभूता । न तु रथ्यायाम् [illegible] पश्यति । पश्यन्ती
माधवं यदेवेति शङ्कया [illegible] पाठविनिमी-
लितैरित्यथ । अत्रानुकम्पया [illegible]
निष्पादिताम [illegible]

१ परिच्छेदा [illegible]
मम बोधि [illegible] वाचक ।
तथा नाप नि [illegible] किं मा वा
समर्गीनोद्रिक्त [illegible] यद्येवाना वचनाना
शब्द [illegible] अनुमत्यपद्यं वाच । पुन
शब्दोत्र [illegible] । तथा च
दा [illegible]
[illegible]
[illegible]

निपातरूपपदैकदेशस्य यथा—

'कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥'

अत्र चद्वयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककालतारूपः समुच्चयो द्योत्यते । यद्यपि चेति भिन्नमेव पदम्, न त्वन्यस्यैकदेशस्तथापि केवलस्य तस्यासाधुत्वात्पदैकदेशत्वोपचारेणोदाहरणम् । अत एवोक्तं भोजराजेनोपमाप्रकरणे—'नहीवादेः सार्थकत्वेऽपि पृथक्पदतामनुशास्ति' इति । एतेन क्रियासमभिव्याहृता उपसर्गा अपि व्याख्याताः ।

अथ बहूनां यथा—

'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।

व्याप्त इत्यर्थः । अत्र प्रशब्देन समून्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तद्द्वारा वा मोहप्रकर्षो व्यज्यते । तेन रागातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशय इति ज्ञेयम् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. कृतं चेति । नृपं प्रति मन्त्रिण उक्तिः । हे राजन्, त्वया मनो गर्वाभिमुखं न तु गर्वितं कृतं च किमन्यत् । अपेक्षितमिति शेषः । एवं शस्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निहताश्च । न तु निहनिष्यन्ते । दृष्टान्तमाह—तमांसीति । अंशुमान्सूर्यो यावदुदयाद्रेर्मौलिस्थितो शिरोलङ्कारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति । तस्मिंस्तु तथाभूते न तिष्ठन्तीति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । अत्र चकाराभ्यां स्वसमभिव्याहृतक्रिययोस्तुल्यकालतारूपः समुच्चयस्तद्द्वारा वा वीरप्रकर्षो ध्वन्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'रामोऽसाविति । राघवानन्दे रावणमुद्दिश्य कुम्भकर्णवचनम् । असौ खरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धो रामो भुवनेषु न तु यत्रकुत्रचित् विक्रमसंबन्धिभिः [illegible] गुणैर्न तु दोषैः परामुत्कृष्टां प्रसिद्धिं प्राप । यदि परमित्यखण्डो निपातोऽवधारणार्थः । तं रामं देवो भवान्केवलमस्माकं [illegible] भाग्यस्य विपर्ययादुर्भाग्यत्वेन परं नाव जानाति, न तु [illegible] । [illegible] न स्वमन्दत्वम् । [illegible] न देवो जानात्येव । यदि न जानाति तदा [illegible] केवलं भाग्यविपर्ययादित्यर्थः । यदि पुनः [illegible] पाठः [illegible] । प्रसिद्धिं [illegible] उदाहरणमाह—[illegible] । [illegible] तैनाकिक इव समभिः शरैः [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] अङ्गीभूताया [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।'

इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशद्भेदेन पञ्चाशता गुणयेत् । तथा च 'रसद्-काब्धिभेदेभ्यः' इति त्रयोदशशतानि पञ्चाशदधिकानि जायन्ते । योगभङ्गः-प्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु 'वेदाब्धदहनेषवः' इति पञ्चसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संकीर्णभेदा इत्येव ज्यायः" इति वदन्ति ।

अत्र ब्रूमः—अनुभवसिद्धौ लावण्यचन्द्रकादीदुरसेष्विव ध्वनिष्वपि हृद्यता-तिशयानुशयौ । तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य पदान्तरगतात्यन्ततिरस्कृत-वाच्येन तद्योजनम् । यत्र तु तद्विपरीत्यं तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजन-मिति व्यपदेशः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेवं यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारुत्वं तत्र भेदान्तरं स्यादिति । नैवम् । अपकर्षा-भावमात्रव्यपदेशेन विवक्षितत्वात् तत्रोभयभेदसंकरस्वीकारात् । एतादृशे चा-स्थाने पदालम्बनमात्रमेव महत्तौरवमिति सहृदयभावमास्थायालोचनीयमिति ।

शुद्धभेदैः सह

शरेषुयुगखेन्दवः ॥ २१ ॥

तेषु दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

'खणपाहुणिआ देअर जाआए सुहअ किंवि दे भणिदा ।
रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥'

अत्रानुभयतेर्वाच्योऽनुनयः किमुपभोगलक्षणे ऽर्थे संक्रमितः, आहोस्वि-द्विवक्षित एवोपभोगस्य व्यञ्जक इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः संदेहसंकरः ।

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

, कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुख्यार्थबाधालिप्तपदं संपर्कं लक्षयदतिशयं व्यनक्ति। पयोदे चाचेतने सौहृदाभावात्सुहृत्पदमुपकारित्वं लक्षयत्तदतिशयं प्रतिपादयति। पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात्। रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तस्वार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति। तत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरः। तयोरुद्दीपकत्वात्। रामपदेन चैकव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः। रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणामूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे वाक्यव्यङ्ग्येऽप्यस्य प्राधान्यात्। एवमन्यदप्युदाहार्यम्।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिप्रभेदविभागश्चतुर्थ उल्लासः।

पभोगप्रतिपादकः। उपभोगगतसामञ्जस्यं व्यङ्ग्यम्। अथवा बाधाभावाद्वाच्य एवो पभोगव्यञ्जक इत्यर्थः। उभयथाप्युपभोग एव तात्पर्यपर्यवसानात्संदिहन्त्यादौ तत्। लक्षणामूलस्येति। सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यङ्ग्यस्येत्यर्थः॥ इति श्रीमत्तत्पदुपास्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां प्रदीपप्रभायां चतुर्थ उल्लासः॥

एव घना निबिडाः कामं यथेष्टं सन्तु। तथा शीकरिणोऽम्बुकणशालिनो वाताः। शीकरेण इति नित्ययोगे। तेन मान्द्यलाभः। एव पयोदे मेघ. सुहृत्केकाद्युपकारजनको येषां ते तद्भूताः केकापदमानिध्यान्मयूराः। तेषामानन्देन केका वाण्यः। अतएव कल मन्द्रकण्ठाः। आनन्देन कण्ठजाड्यात्काम सन्तु। सुहृदमनिशदिन कठोरहृदयोऽहं रामः सकलदुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोऽस्मि। अतएव सर्वमुक्तोद्दीपकातिशयजनितं क्लेशं सहे। वैदेही विदेहराजपुत्री तु सुकुमारतया दुःखाक्षमा कथं भविष्यति जीविष्यति। तस्या जीवनं न संभाव्यत इत्यर्थः। हहाहेति द्वयो निपातः खेदातिशये। भावनोपनीतां सीतां संबोध्याह—देवीति। धीरा भव धैर्यं कुरु। अतएव देवीति संबोधनम्। देवत्वेन धैर्यस्योचितत्वात्। यद्वा—'सीतामरणं मनस्य पृथ्वीं प्रत्याह—हे सर्वसहे वसुधे देवि, धीरा भव दुहितृशोकेन त्वं मा [illegible] भूरित्यर्थो मदाप' इत्युक्त्वा पूर्वोक्तार्थेऽज्ञानकृतसंबोधान [illegible] सुहृदर्थेऽर्थ्यत्वम्। अत्र दृढदयमसंयोगस्य [illegible] सुहृत्वस्य [illegible]। तेषु दृढत्वयोः सर्वथान्वयानुपपत्तेः [illegible] लक्षणाविषयौ व्यञ्जकौ। तयोश्चिकरमेदरामाभावसङ्कटः। रामपदेन च सकलदुःखानुपयुक्तार्थतया उत्कर्षमतिशयत्वेन पीडासहत्वसाधनेऽपि प्राणधारणं [illegible] व्यङ्ग्ये। तत्र च घनकेकादिरत्यन्ततिरस्कृतयोरेकसुहृत्पदयोरनुग्राहकत्वं [illegible] रामपदेन दुःखभाजनत्वलक्षणया रामत्वागतराममयस्य [illegible] अतिशयस्याभिः। तद्वारा च सीतां विनापि जीविष्यामीति [illegible] विप्रलम्भपरिपोष इति लक्षणामूला-
[illegible] सङ्कर इति दिक् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुख्यार्थबाधाल्लिप्तपदं संपर्कं लक्षयदतिशयं व्यनक्ति। पयोदे चाचेतने सौहृदाभावात्सुहृत्पदमुपकारित्वं लक्षयत्तदतिशयं प्रतिपादयति। पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशालित्वात्। रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति। तत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरः। तयोरुद्दीपकत्वात्। रामपदेन चैकव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः। रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणामूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे वाक्यव्यङ्ग्येऽप्यस्य प्राधान्यात्। एवमन्यदप्युदाहार्यम्।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिप्रभेदविभागश्चतुर्थ उल्लासः।

स्पर्धाबन्धसमिद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥'

अत्र वक्तुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देव्योः शृङ्गारोऽङ्गम् ।

भावे भावस्याङ्गत्वं यथा—

'अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥'

अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

आभासस्याङ्गत्वं यथा—

'बन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥'

अत्र प्रथमार्धे शृङ्गारोऽननुरक्तविषयतया, द्वितीयार्धे तु रतिरूपो भावः पशुविषयतया आभासः । तौ च राजविषयकरतिभावस्याङ्गम् ।

भावशान्तिर्यथा—

> '[1]अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।
> ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥'

अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः । तस्य शमो राजविषयकरतिभावेऽङ्गम् ।

भावोदयस्य यथा—

> '[2]साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
> कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।
> अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं
> केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥'

अत्र विषमावस्थाव्यङ्ग्यस्य त्रासस्वरूपभावस्योदयो राजविषयरतिभावस्य ।

भावसंधेर्यथा—

> '[3]असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
> कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।

वीरादीनामुपलक्षणमव्यभिचारित्वं चेतस्युदासीनत्वेनानुभूतेनान्वयादिरर्थः । गर्वरूपो भाव इति । गत इत्यनेन मुख्यार्थबाधाद्ध्वंसो लक्ष्यते । तत्स्वरूपेषु

१. "अविरलेति । हे राजन्, अविरलं निरन्तरं करवालस्य खड्गस्य कम्पनैः, भ्रुकुटीपूर्वैस्तर्जनैर्दिग्भिरभिमुखाङ्गुल्यादिकरणैः, गर्जनैर्हुङ्कारसिंहनादरूपैर्मुहुस्तव वैरिणां यो मदोऽस्माभिर्दुर्दर्शो दृष्टः स मदो तवस्त्वदीक्षणे ददृशे क्षणात्क्वापि गतः । इत्यन्वयः । अत्र गत इत्यनेन [illegible] मुख्यार्थबाधाद्ध्वंसो लक्ष्यते । तद्विशिष्टश्च व्यङ्ग्यो राजविषयभावस्याङ्गम् । अत्र [illegible] '[illegible]' इति" इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. "साकमिति । हे विभो प्रभो, [illegible] कुरङ्गदृशा [illegible] कान्तया सुहृद्भिरपि साकं सार्धं मधुपानाय [illegible] कर्तुं [illegible] अन्याभिधायि अन्यपुरुषाभिधायकं [illegible] केनापि [illegible] तव वैरिणि [illegible] विषमामवस्थामकरोदित्यन्वयः । अत्र [illegible] राजविषयभावाङ्गम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'असोढेति [illegible] एतदंशं [illegible] महदस्य वचनमिदम् । कपटेन [illegible] यो [illegible] वेषस्यापनयने मोचने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपत्समकालमभियुक्तः आक्रान्तः [illegible] इत्यादय इत्यन्वयः । त्वराशैथिल्ययोर्हेतुमाह विशेषणद्वयम् [illegible] —असोढेत्यादि । तस्य [illegible] पष्ठी । [illegible] भावस्य [illegible] तपःस्वरूपस्य [illegible] तत्र स्यात्, तादृशस्य तपसोऽसोढा न [illegible] 'तपोवनाद्बहिर्गमनं स्वरूपप्रदर्शनाय अनुमत्यर्थं' इत्येके । 'उल्लसदसहभावस्य' इति पाठे उल्लसदसहभावो निरपराधा यस्य तथा । अथवेति समुच्चित समुच्चयार्थकम् । शैलदुहितुः पार्वत्याः कथानां विस्रम्भेषु विश्वा

स्पर्धाबन्धसमिद्धयेव मुदढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारमरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥'

अत्र वक्तुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देव्योः शृङ्गारोऽङ्गम्।

भावे भावस्याङ्गत्वं यथा—

'अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥'

अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गम्।

आभासस्याङ्गत्वं यथा—

'बन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥'

ध्वनिप्रभृतिभिरित्यादि । एवं गुणीभूतव्यङ्ग्य इत्यादिव्यपदेशानां नियम इति चेन्न, प्राधान्यात् । यत्र हि यत्प्रधानं तत्र तेन व्यपदेशः । प्राधान्यं चातिशयितचमत्कारः । न च गडुव्यङ्ग्यद्वैवेत्येव इति भाविद्वः ।

अथ वाच्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा—

'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'

अत्र पादत्रयस्योपादि रामेण सदृशमा मयाप्तं रामत्वमित्यनेन वाच्यतां नीता । तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः ।

दसमार्थर्भिभावनाबल्लाय शृङ्गालंकार' इति । यत्र इतीति । तथा च 'अयं स रशन-' इत्यादौ करुणजन्यचमत्कारातिशये स्मर्यमाणशृङ्गारस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वाद्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि व्यवहार इति भावः । वाच्यतां नीतेति । रामत्वमित्यस्य मुख्यार्थबाधाभावादस्यमिदर्थं एव पर्यवसानादिति भावः । कथं सादृश्यमित्यपेक्षायां वाच्यस्यान्योपस्थितार्थद्वयस्यैकवाक्यतायादिति । व्यञ्जकस्य द्वितीयार्थस्य तदङ्गत्वमित्याह—तदङ्गं चेति । प्रकाशे तु 'वाच्यतां नीत.' इत्येतावदेवोक्तम् । तदङ्गं तु व्यञ्जनं स्पुरत्वासोपन्यस्तम् । अन्ये तु—''वाच्यस्याङ्गतां नीतः' इति प्रकाशपाठः । उपमानोपमेयभावश्च व्यङ्ग्य एव । रामत्वं प्राप्तमिति रामधर्मप्राप्तिमात्राभिधानान्नावगतोपमाया अप्रतीते. । वाच्यश्च व्यतिरेकालंकारः । राम-

१. जनस्थान इति । कश्चिन्निम्बवैरिस्तुति. । मया रामत्वं रामरूपत्वमात्रं प्राप्तं । कुशलवसुता तु नाधिगता न प्राप्ता । कुशलं परिणामसुरसमुद्देशनिरामे निपुणं वा वसु धनं यस्य तया । कुशलयौ सुतौ यस्याः सा तथाभूता च । कथं रामत्वं प्राप्तमित्याकाङ्क्षायामाह—जनस्थान इत्यादि । कनकस्य मृगो मार्गणं प्रार्थना वा तत्र तृष्णयान्धिता विवेकशून्या धीर्यस्य । कनके मृगतृष्णया निष्फलाशयान्धिता वा धीर्येन तथाभूतेनैव । कनकमृगे मारीचे तृष्णयान्धितधिया । अन्धितया धियेति कर्मधारयो वा । जनानां स्थाने ग्रामनगरादौ भ्रान्तमेव । जनस्थाने दण्डकारण्ये भ्रान्तमिति श्लेषोपस्थितयोरभेदारोपाद्रामत्वोपपत्तिः । 'विक्रममानसद्रुस-' इत्यादिवत् । एवमग्रेऽपि । वै निश्चित देहीति वचो वचनं प्रतिपदं प्रतिस्थानमुदश्रुमश्रु यत्र तथा प्रलपितम् । रामपक्षे—वैदेहीति वचः । वैदेही सीता । भर्तुर्धरणकर्तुर्धनिकस्य परिपाटीषु सभारचनासु का घटना अलमन्यर्थे न कृता मदर्थे । अथवा कामभर्तुः कुत्सितस्य भर्तुर्वदनपरिपाटीषु मिथ्याभाषणप्रकारेषु घटना उपपत्तिरूपमन्वर्थं कृतेत्यर्थः । 'वदनपरिपाटीषु मुखविकलनादिषु सम्यक् सङ्घटनार्थं घटना उपायः कृत इत्यर्थः' इत्यन्ये । रामपक्षे तु लङ्कायाः भर्तू रावणस्य वदनानां मुखानां परिपाट्या श्रेण्याः विषूणां शराणां घटना संयोजना कृतेत्यर्थ. । अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपस्य द्वितीयार्थव्यङ्ग्यस्य ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥'

अत्र स्मरहरगतयोरावेगधैर्ययोः संधिः शिवविषयरतिभावस्याङ्गम्।

भावशबलतायां यथा—

'पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥'

अत्र पश्येत्कश्चिदिति शङ्का। चल चपल रे इत्यसूया। का त्वरेति धृतिः। अहं कुमारीति स्मृतिः। हस्तालम्बं वितरेति श्रमः। हहहेति दैन्यम्। व्युत्क्रम इति विबोधश्चैतन्यागमरूपः। क्वासि यासीत्यौत्सुक्यम्। एषां शबलता नृपविषयरतिभावेऽङ्गम्।

एते च गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलंकारव्यपदेशं लभन्ते। ननु गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेयः, रसभावाभासावूर्जस्वि, भावशान्तिः समाहितमित्यस्यैव पूर्वेषामलंकारव्यवहारः, न पुनर्भावोदयादिषु। तत्कथमेतदुच्यत इति चेत्। यद्यप्यवचनं विना मद्वचसि नादरस्तर्हि कश्चित्प्रेक्षायानतरां शृणु 'रसादिना तुल्यन्यायत्वात्' इति। ननूदाहृतेषु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेषु ध्वनिभेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैरलंकारभेदैश्चावश्यं संकरः संसृष्टिर्वा वर्तते। तत्कथं ध्वनिरिति क्वचित्, क्वचिद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इति। तत्रापि क्वचिदलंकारत्वमिति,

---

व्यङ्ग्य इत्याशयः। कश्चित्प्रेक्षायानिति। तदुक्तं चालंकारसर्वस्वकृता—[illegible]

मेषु। विस्रम्भकथास्विति यावत्। रसिक प्रीतिमाश्रित्यर्थः। अत्र त्वराशैथिल्याभ्यामस्य मनोरावेगधैर्ययोः संधिः शिवविषयरतिभावाङ्गम्" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'नृपविषय' क. २ "पश्येदिति। हे पृथ्व्याः परिवृढ प्रभो, अरण्ये वृत्तिर्येन [illegible] भवद्विद्विषः शत्रोः कन्या फलानि किसलयानि कोमलपल्लवांश्च [illegible] ददाना गृह्णती कंचित् [illegible] पुरुषं [illegible] इत्यन्वयः। [illegible] —पश्येदित्यादि। [illegible] शङ्का। [illegible] रे चपल [illegible], [illegible] कामुक [illegible] का त्वरेति धृतिः [illegible]। अहं कुमारी। [illegible] कुमार्या मम नैव [illegible] इति स्मरणम्। हस्तावलम्बनं [illegible] वितर देहीति [illegible]। हहहेति [illegible] दैन्यम्। व्युत्क्रमो विपरीताचरणम्। [illegible] बोधः। [illegible] विशेषः। [illegible]। क्व यासि [illegible] औत्सुक्यम्। [illegible] पूर्वपूर्वोपमर्दिनोत्तरोत्तरभावा [illegible]। [illegible] [illegible]" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कश्चिद्व्यपदिश्यतेत्यादि । एवं तद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इत्यादिव्यपदेशानां नियम इति चेत्, प्राधान्यात् । यत्र हि यत्प्रधानं तत्र तेन व्यपदेशः । प्राधान्यं चातिशयितचमत्कारः । स च सहृदयहृदयैकवेद्य इति तात्पर्यम् ।

अथ वाच्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्य व्यङ्ग्यस्य गुणीभावो यथा—

'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'

अत्र यद्यपयोरपि रामेण सहोपमा मयाप्तं रामत्वमित्यनेन वाच्यतां नीता । तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः ।

— — —

इदमव्यङ्ग्योऽभिधेयवाच्यत्वाय पृथगलंकारः' इति । यत्र हीति । तथा च 'अयं स रशन-' इत्यादौ करुणस्य चमत्कारातिशये स्मर्यमाणशृङ्गारस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वाद्गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति व्यवहार इति भावः । वाच्यतां नीतेति । रामत्वमित्यस्य गुणसाम्यबाधात्सादृश्यमित्यर्थ एव पर्यवसानादिति भावः । कथं सादृश्यमित्यपेक्षायां कश्चिद्यद्वैपरीत्यार्थद्वयमेवं वाच्यमवगमयतीति । व्याप्यस्य द्वितीयार्थस्य तदङ्गत्वमित्याह—तदङ्गं चेति । प्रकृते तु 'वाच्यतां नीतः' इत्येतावदेवोक्तम् । तदङ्गं तु व्यक्तं स्फुटत्वाद्योतनार्थम् । अन्ये तु—''वाच्यस्याङ्गतां नीतः' इति पाठमाहुः । उपमानोपमेयभावश्च व्यङ्ग्य एव । रामत्वं प्राप्तमिति रामधर्मप्राप्तिमात्राभिधानात्तावता चोपमाया अप्रतीतेः । वाच्यश्च व्यतिरेकालंकारः । राम-

१. जनस्थान इति । कर्णानिन्दवैरिप्रमुक्तिः । मया रामत्वं रामस्वरूपत्वमात्रं प्राप्तं । कुश-लवसुता तु मत्प्रिया न प्राप्ता । कुशल परीक्षायामनुकूलसुदृढेनिरासे निपुण वा वसु धनं यस्य तस्य । कुशलो गुणो यस्याः सा तथाभूता च । कथं रामत्वं प्राप्तमित्याकाङ्क्षाया-माह—जनस्थान इत्यादि । जनस्य मृगो मार्गेण प्रार्थना वा तत्र तृष्णयान्धिता विवेकर-हिता धीर्यस्य । कनक मृगतृष्णया लिप्साद्याम्भिता वा धीर्यस्य तथाभूतेनैव । कनकमृगे मारीचे तृष्णयान्धितधिय । अन्धितया विधाति च भ्रमाविष्टो वा । जनानां स्थाने मानस-गतादौ भ्रान्तम । जनस्थान दण्डकारण्य भ्रान्तमिति कृपाविलयनवारभवाद्यादामर्थोप-पत्तिः । 'विडम्बनमहत्त–' इत्यादिवत् । एवमग्रेऽपि । वैदेहि निश्चित दर्शति वचो वचन प्रतिपदं प्रतिस्थानमुदश्रुपथम् यत्र तथा प्रलपितम । रामस्तु —वैदेहीति वचः । वैदेही सीता । अनुवेणवनुर्वेतिकस्य परिपाटीषु सभावनासु या घटना सम्बन्धश्च न कृता मद-र्थेन । अथवा यास्तु कुत्सितस्य अनुर्वेदनपरिपाटीषु निष्पादनप्रकारेषु घटना उपपादित-स्वरूपं कृतत्वम । 'वदनसौंदर्येषु सुरविकलनादिषु यस्तु तदुपमार्थं घटना उपायः कृत इत्यर्थ' इत्यन्ये । रामपक्षे तु लङ्कायाः भर्तुः रावणस्य वदनानां मुखानां च पङ्क्तिषु धारा घटना संयोजना कृतश्च । अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपस्य वाच्याङ्गस्य ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

...तायेऽपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यपदेशः, किं त्वर्थशक्तिमूलत्वेन । प्राधान्येन व्यपदेशा इति न्यायात् । तद्व्यतिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्ति... भवाच । न चोपमात्र व्यङ्ग्या । 'उन्नतस्य काल-' इत्यादिवद्रूपाभावात् । न... वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । इति प्रकृतिनीवृत्तान्तस्यैतदपेक्षयैव सिद्धेरिति ।

वाच्यसिद्ध्यङ्गं द्विधा—एकवक्तृकपदवाच्याङ्गमन्यवक्तृकपदवाच्याङ्गं च ।

'भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'

अत्र हालाहलरूपो विषशब्दार्थो व्यङ्ग्यः । जलेऽभिधानियमनात् । स च जलदभुजगेति रूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति । अन्यथोपमासंदेहसंभवात् ।

...इत्यादि न पादपद्मप्राधान्यमित्याह—तद्व्यतिरेकेणापीति । रूपाभावादिति । तथा च नायिकाद्युपस्थापकपदाभावाद्गम्यमानवृत्तान्तावच्छेदकत्वेनैव प्रदर्शितेनोपमाध्वनिरिति भावः । न चाप्रकृतवृत्तान्तारोपस्य समासोक्त्यलंकारत्वात् 'दमुरुप' इति प्रकाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रकृतवृत्तान्तारोपविषयवृत्तान्तस्य समासोक्तिरूपतया तदेकदेशस्यालंकारत्वाभावात् । एकवक्तृकेति । व्यञ्जनपदगमानकर्तृकेत्यर्थः । भ्रमिमिति प्रलय इन्द्रियचेष्टाविरहः । तमोऽन्धकाररूपदर्शनम् । रूपणस्य रूपकस्य । सिद्धिं निश्चयम् । अन्यथेति । हालाहलरूपव्यङ्ग्याभावे हि भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्य जलेऽन्वयसंभवादुपमा सम... [illegible] भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यापि संभव इति तयोः संदेहः स्यात् । हालाहले तु व्यङ्ग्यत्वे सति जलाभिन्नत्वेनाध्यवसिते भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यैव संभवः, न तु भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्येति रूपकनिश्चय इति भावः । न च व्यङ्ग्यहालाहलाभिन्नत्वेनावगते जले भुजगसदृशजलदजन्यत्व संभवतीत्युपमाया अपि संभव [illegible] हालाहलप्राधान्यस्यैवौचित्य[illegible] इति वाच्यम् । [illegible] नियन्तुं शक्यते । तथ[illegible] त्वात् । यद्यपि प्रसिद्धागमसमर्थेन प्रकरणेनाप्रसिद्धेऽप्यभिधा नियन्तुं [illegible] शक्ति निहताभत्वस्य [illegible] तद्रूपत्वा [illegible]

[illegible]

यथा वा मम—

'तारम्भूरसमप्रमादकलकक्षोदाम्बुधाराचिता
श्रीरामुः कविरत्र भान भवनमाला यशोभङ्गवः ।
भर्यान्निमद्भिः पुरातनतराम्भयो मदाम्बुवैरी
वाभि कलमहौषधीभिरगदंकारायते भारती ॥'

अत्र इमप्रमाद इत्यत्र मलप्रमादरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । स च वाक्यार्थ-
कलकक्षोदाम्बुधारोपमाया अङ्गम् ।

अव्यक्तस्फुटसारूप्यस्य निदर्शनं यथा—

'ऐरावतस्तुन दर्शितम भगवः किं नृसिंहस्तने
किं त्वेतं धिअतमायोर्हस्तनः गोभायमयाम्यया ।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थाभिरेवाकला-
भालिङ्गनपुलकोत्कराञ्चितवपुर्गोपी हरिः पातु वः ॥'

अस्फुटं यथा—

'अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥'

अदृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति व्यङ्ग्यं सहृदयस्यापि न स्फुटमवभासते ।

संदिग्धप्राधान्यं यथा—

'हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥'

अत्र चुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यम् । युगपल्लोचनत्रयव्यापारणं वाच्यम् । तयोश्च प्राधान्ये साधकबाधकप्रमाणाभावेन संदेहः । वाच्यस्याप्यलौकिकत्वेन चमत्कारकारित्वादुत्कटातिशयप्रकाशात् ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ।

नम् । मम विप्रलम्भदर्शनान्तरमयोगावधेः सतोः प्रस्तुत एकतमः कुपितो गेयोऽन्यथा संभावयति एवमेव तथापि संभावयतीति वाच्योऽर्थः । व्यङ्ग्यस्तु—हे अच्युत विप्रलम्भदिवसादिव्यादर्शनेऽपि धैर्यच्युतिरस्ति, भवतो दर्शनेन किं सुखिता लभ्यते, अपि तु संभोगेनैव । किं स्वेदकम्पादिनान्यथा संभावनमावश्यकम् । तद्वैयाख्याने चमत्कार इति सूचयन् व्याख्यातदूषितोद्देशः । मुखोत्पन्न इत्येतेन सूचयन्नाह । किं स्वेदकम्पादिना भेद इति । स चैवाभासयोग्यतायाः सिद्धिरिति' इत्युदाहरणचन्द्रिका

१. 'अदृष्ट इति । कस्याश्चित्प्रिय प्रत्युक्तिः । अदृष्टे त्वयि दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे सति विच्छेदभीरुता । अस्ति इति शेषः । विच्छेदे वियोगभयमिव भवतीत्यर्थः । इत्थं नादृष्टेन दृष्टेन वा भवता तुभ्यं सुखं न लभ्यते । भवसि शेषः । अदर्शने दर्शने सुखाभावः । अदृष्टो वियोगभयाच्च सुखस्य परिहरणीयतया सुखसंपृक्तम् ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका

२. 'हरस्त्विति । कुमारसंभवे पद्यमिदम् । चन्द्रोदयारम्भे उत्तालकल्लोलवारिराशिरिव किंचित्परिवृत्तधैर्यः हरस्तु 'बिम्बफलाधरोष्ठे' यत्र तथाविधे, बिम्बफलसमधरपल्लवयुक्ते बिम्बफलाधरोष्ठे । तथाभूतायाश्च तत्र पार्वत्या वा उमाया मुखे विलोचनानि व्यापारयामास । ओष्ठ इव सुखं । अत्र चुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च संदेहे प्राधान्यम् । युगपल्लोचनत्रयव्यापारणमपि सौन्दर्यात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. 'ब्राह्मणेति । परशुरामस्य रावणं प्रति वचनम् । ब्राह्मणानामतिक्रमोऽपमानस्तस्य त्यागो भवतामेव भूतये । भवतामिति शेषः । न तु ब्राह्मणानाम् । जामदग्न्यः जीवति भाव । अन्यथाऽपि

अत्र जामदग्न्यः क्षत्राणामिव रक्षसामपि क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यमिव वाच्यमपि प्रधानमेव । दुर्नयन इति गम्भीरोक्त्या चमत्कारित्वात्, विग्रहवत्संधेरपि विवक्षितत्वाच्च ।

काकाक्षिप्तं यथा—

> 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपा-
> द्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
> संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
> संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥'

अत्र मथ्नामीति व्यङ्ग्यम् । तच्च वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितम् । तादृशकाकुं विना वाच्यस्य बाधितत्वेनाप्रादुर्भावात् । इदंतैव तदाक्षेपाङ्गेत्युक्तं प्राक् ।

असुन्दरं यथा—

> 'वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।
> घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाइं ॥'

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम् । तस्माद्वाच्यं चम-

णेत्यर्थः । **वाणीरेति** । 'वानीरनिकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः । गृहक-

बहुवचनेन सकलसभाक्षेपः । अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमस्यायोगं तथा नादृशत् । तत्प्रभृति सकलरहस्यवेदीत्यर्थः । मित्र जामदग्न्यो दुर्नयने क्षुब्धान्तःकरणो वर्ततीत्यर्थः । सामीप्या-भिप्रायेण वर्तमाननिर्देशः । तथा च तत्क्षोभे सकलराक्षसक्षयरूपोऽनर्थो दुर्वार इत्यादि व्यज्यते । अत्र जामदग्न्य क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यं दुर्नयनत्व इति वाच्यं च गम्भीरोक्त्या तुल्यप्राधान्यम् । विग्रहवत्संधेरपि विवक्षितत्वात्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'मथ्नामीति । वेणीसंहारे संधिश्रवणकुपितस्य भीमस्योक्तिः । अत्र प्रतिज्ञात-कुरुकुलक्षयस्य भीमस्य न मथ्नामीत्युक्तिर्विरुद्धेति तत्र काकुः स्पष्टैव । तथा च समर्था-न्तरे व्यज्यमानमुद्धारितत्तथाविध प्रतीयते इत्यभावाभावरूपं मथ्नाम्येवेत्यर्थान्तरं गम्यते । एवमग्रेऽपि । उरस्तो हृदयात् । सुयोधनस्योरू इति द्वितीयाद्विवचनम् । भवतां न तु मम । प्रजानां वा । स्वबुद्ध्या राज्यत्यागात् । अत्र ब्रोवाक्तिप्रायेण मथनादिक्रियासु वर्तमानत्वाभि-मानः । भविष्यत्सामीप्ये वा वर्तमानव्यपदेशः । दुःखेन योधनीयत्वाभावाभिप्रायेण दुर्यो-धनपदं विहाय सुयोधनपदप्रयोग इति द्रष्टव्यम् । अत्र तत्काकुः हठेनाक्षिप्तत्वाद्व्यङ्ग्य-गुणीभूतम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'वाणीरेति । गृहसमीपवर्तिवानीरनिकुञ्जे दत्तसंकेताया निकुञ्जोड्डीनपक्षिकोलाहलश्रवणेन ज्ञातनायकप्रवेशायाः गुरुजनपारतन्त्र्येण गृहकर्मणि रन्धनादौ व्यापृताया अवश्यावर्जनमिदम् । सीदन्तीति वर्तमाननिर्देशादवसादस्याविरामः सूच्यते । तथा श्रवणसमकालं तत्कालद्वाविमात्रस्य कथनव्याजेऽतिशयोक्त्या उत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । अत्राङ्गानि सीदन्तीति वाच्यात् संकेती लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यमसुन्दरम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

त्कारकारि । शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वाङ्गीणवसारसंतन्यमानतारूपस्य तस्याति-सौन्दर्यानुभवादतिशयचमत्कारकत्वात् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

पूर्ववद्ध्वनेरिव । चकारो भिन्नक्रमः । पूर्ववच्चेत्यर्थः । यथायोगं यथासंभवम् । तेनायमर्थः—न केवलमेत एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः किं त्वर्थान्तरसंक्रमित-वाच्यत्वादिभिर्यथा ध्वनेर्भेदास्तथा असंभविनो विहायान्यान्यपि तद्रूपाभिमिः शुद्धभेदाः । संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेवं च संकीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः । असंभविनश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबन्धनाः । तदुक्तं ध्वनि-कृता—

'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥' इति ।

अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यतया । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता ध्वनिरेव ता व्यज्यन्ते । तदाश्रयस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः । कुतः, काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्काव्यवृत्तेस्तदभि-संधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रापेक्षयालंकारस्य चारुत्वनियमादित्यर्थः । ननु यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य चारुत्वनियमस्तदा कथमलंकारेण वस्तुमात्र-व्यञ्जने ध्वनित्वमिति चेत्, उच्यते—स एवार्थो वाच्यः सन् तथा चमत्करोति यथा व्यङ्ग्यतायामित्यनुभवसिद्धम् । अतो वाच्यता अपकर्षहेतुः, व्यङ्ग्यता उत्कर्षायेति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं तत्रालंकारस्य वाच्य-त्वेन किंचिदपकर्षात् । वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किंचिदुत्कर्षाद्युज्यत एव ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनालंकारो व्यज्यते तत्र वस्त्वलंकारयोर्वाच्यव्यङ्ग्य-त्वरूपाभ्यां निरतिशयेनोत्कर्षापकर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वावकाशः । इदं तु चिन्त्यम् । एवं चारुत्वाभावनिबन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगूढत्वादिनि-बन्धने तु तस्मिन्को वारयितेति । यदुक्तानामेव भेदानां संकीर्णत्वमात्रनि-देशकमिदं सूत्रमिति व्याख्यानं तदबोधात् । तथा सति हि यथायोगमित्यनेन वस्तुव्यङ्ग्यालंकाररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यम् । संकरादीनां तथाप्यव्याहतेः ।

एवं सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः । इदानीं विजातीययोगमाह—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

सालंकारैरिति विभिन्नार्थैकरूपनानाशब्दैकशेषः । एकस्यालंकारपदस्य भाव-

---

मैव्यापृताया यथा सीदन्त्यङ्गानि ॥' संतन्यमानतेति । अनुपरम इत्यर्थः । वर्तमाननिर्देशात् ।

ननु वस्तुव्यङ्ग्यालंकृतीनां प्रधानभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकतया ध्वन्यङ्गत्वेऽपि तासां गुणी-भूतव्यङ्ग्यत्वस्य न क्षतिरत आह—ध्वन्यङ्गतयेति । तथाप्यव्याहतेरिति । प-र्युदासाभावेऽपि संभवादित्यर्थः ।

प्रधानत्वात्। तया च तैरेवालंकारैरलंकारसहितैश्च तैरित्यर्थः। तेन ध्वनिन गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालंकारेण च ध्वनेर्योग इति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति। तदुक्तं ध्वनिकृता—

'सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा॥' इति।

स ध्वनिः सालंकारैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैः स्वैः प्रभेदैः सह संकरसंसृष्टिभ्यां बहुधा पुनरप्युद्द्योतत इत्यन्वयः।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी॥ २॥

एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रभेदैश्च योजनेऽतिप्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः। एवं प्रभेदैरुपनिबध्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो नवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोपदर्शनम्।

यदुक्तं ध्वनिकृता—

'ध्वनेर्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा निदर्शितः।
एतेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः॥' इति।

तदेवमनन्तानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च काव्यभेदानामनुगतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः। व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्। तथा हि किंचिद्व्यङ्ग्यं वाच्यसहं किंचिच्च तदसहम्। वाच्यत्वसहत्वं त्वभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वम्। तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंकारश्च। अलंकारस्य प्राधान्येऽपि यथालंकारत्वं तथोक्तं प्राक्। रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते। स हि सामान्यतो रसभावादिपदैर्विशेषतः शृङ्गारनिर्वेदादिपदैर्वाभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात्। न त्वेवम्। अभिधानेऽपि विभावाद्यप्रतीतौ चमत्काराभावात्। विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेऽपि व्यक्तस्य चमत्कारकारित्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानतयेति निर्णीयते। तेनासौ व्यङ्ग्य एव चमत्कारी। ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसादिः। न हि विभावादिवाचिपदं विना तत्प्रतीतिरिति चेत्, न। मुख्यार्थ-

[illegible] इति भावः। पूर्वं चतुर्थोल्लासे। तैरेवेति। गुणीभूतव्यङ्ग्यैः। [illegible] तैरलंकारसहितैरित्यर्थः। पूर्वापराभ्यां चतुर्थपञ्चमोल्लासाभ्याम्। स्वैः प्रभेदैः [illegible] ध्वनेर्यं इति। [illegible] स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि प्रदर्शित इत्यर्थः। [illegible] ध्वननव्यापारो व्यञ्जना। तद्वत्त्वं च ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च [illegible] ध्वनिपदेनोक्तम्। [illegible] तत्त्वात्। उक्तं प्रागिति। [illegible] चतुर्थ उल्लास इत्यर्थः। रसादीनामपि [illegible] '[illegible]' [illegible]

१ [illegible] क

बाधादिविरहात् । ननु व्यञ्जनायाः शक्तिविषयत्वाभावात्कुतो व्यञ्जनरूप-वृत्तौ भेद इति चेत्, उच्यते । लक्षणामूले वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न संभवतीति प्राक्प्रतिपादितम् । अभिधामूलेऽपि शब्दशक्तिमूलो द्वितीयोऽर्थ-स्तेन समम् उपमा वा व्यङ्ग्यैवेति निर्विवादम् । अभिधाया नियमनात् । अर्थ-शक्तिमूलेऽप्येवमङ्गीकर्तव्यम् । यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थ-विशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम् । द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात् । यतोऽभिहितान्वयवादेऽन्वय एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते । शब्दबुद्धि-कर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम् । येऽप्यन्विताभिधानवा-दिनः "देवदत्त गामानय' इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा तदनन्तरं प्रयो-ज्यवृद्धेन सास्नादिमन्तमर्थमानीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयकैतत्क्रियागोचर-कार्यताज्ञानवांस्तद्विषयकचेष्टावत्त्वात्तद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वाद्वा मद्वदिति प्रयोज्य-वृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते । ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या अखण्डवाक्यस्या-खण्डार्थनिरूपितां तज्ज्ञाने कार्यत्वकारणत्वरूपां शक्तिमवधारयन्ति । अथ तैः संबन्धं विना वाक्यस्य सा शक्तिरनुपपन्नेत्यर्थापत्त्या अखण्डवाक्यार्थेनाखण्ड-वाक्यस्य वाच्यवाचकभावरूपं संबन्धमवधारयन्ति ।

यदुक्तम्—

'शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥'

दर्शीति । बाधादीति । आदिना इतरप्रयोजनसंग्रहः । तेन यष्टीत्यादिवाक्यान्वया-नुपपत्त्यापि न लक्षणासंभवः । विभावादिवाचिनो रसादिवाचकत्वप्रसिद्ध्यभावेन लक्षणाभावात् । रसादीनामानन्दमयसंविद्विश्रान्तिरूपतया प्रयोजनान्तरस्याप्यभा-वात् । अतो वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यर्थः । उपमा वेति । वस्तुमात्रध्वनावुपमाया अलङ्कारत्वविरहमेति दर्शयितुं वाशब्दः । पदार्थविशेषाणां गवादिपदार्थगोत्वादिसा-मान्याक्षिप्तगवादिव्यक्तीनाम् । अन्वयविशेषरूपस्य गवानयनकर्मत्वादिरूपस्य । सर्वसिद्धमिति । अन्यथा वाक्यभेदस्य दोषत्वाभावापत्तेरिति भावः । येऽपीति । प्राभाकरा इत्यर्थः । तत्र 'इत्यादि' इत्युत्तरग्रन्थेनान्वितम् । अयमिति । प्रयो-ज्यवृद्ध इत्यर्थः । एतच्छब्देन गवादिरुच्यते । द्वितीयेन तेनानयनादिक्रिया । तथा च गोविषयकानयनक्रियागोचरकार्यताज्ञानवानित्यर्थः । क्रियाजनकप्रयत्ने कृति-पदात्तत्त्वान्यचेष्टाया अपि शक्तिनमङ्गलन्यायेन गोचरत्वम् । प्राचीननैयायिकमते इच्छादीनामेवेति ज्ञेयम् । तद्विषयकेति । गोविषयकचेष्टावत्त्वादित्यर्थः । एवं चेष्टया साक्षाज्ज्ञानानुमानमुक्तम् । कदाचिच्चेष्टयानुमितया प्रवृत्त्या तदनुमानमित्याह— तद्विषयकेति । अत्र च यो यद्विषयकचेष्टावान् स तद्विषयकप्रवृत्तिमान् स तद्वि-षयककर्तव्यतागोचरकार्यताज्ञानवानिति सामान्यतो व्याप्तौ मद्वदिति दृष्टान्तः । अत्रैव वृद्धसंमतिमाह—यदुक्तमिति । प्रत्यक्षपदं करणपरम् । तत्र श्रोत्रेण शब्दं पश्यति

१ 'अन्वयरूपविशेषस्य' ख २ अर्थं दृष्ट्वा-नानीयमान' ख ३. 'व्यापारेण.'

सिद्धान्तः । अस्यार्थः—भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सि भव्याय साध्यायोपदिश्यत इति । कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमान सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साध्यीभूतया स्वक्रियया योगात्साध्यायमान तामापुवन्ति । स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इ भवन्ति । ततश्च यथा दहनेनादग्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमपि तथा यावदेव प्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा ऋत्विक्प्रचरणेऽन्यत प्राप्ते 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा । उष्णीषस्यापि प्राप्तौ तु लौहित्यमात्रम् । हवनस्यान्यतः सिद्धौ च 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन दध्नः करणत्वं न तु दधि हवनं वा । एवं 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा असिद्धावेकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा । ततश्च यावदेव विधेयं तावत्येव तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुष्ठूक्तं 'शब्दोपात्त एव तात्पर्यम्' इति । यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं तदा 'पूर्वो धावति' इत्यादौ पूर्वादिमसमानसंविस्संवेद्यतया प्रतीतेऽपरार्थेऽपि कदाचित्तात्पर्यं स्यात् । ननु तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति न व्याप्तिः । 'विषं भुङ्क्ष्व, मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यत्र विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यस्य मा चेत्यादिवाक्यार्थे तात्पर्यादिति । मैवम् । यत एतदेकमेव वाक्यम् । चकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चाख्यातवाच्यक्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति । 'गुणानां च पदार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति न्यायात् । सुहृद्वाक्यं चैतत् । अतो भवितव्यमत्रान्वयेन । ततो विषभक्षणादप्येतद्गृहभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा नास्य गृहे भुङ्क्था इति वाक्यार्थः । तथा च तद्वाक्यस्य पदोपस्थापित एव

कर्तव्यतारूपविध्यन्वयसंभवाय कर्तव्यक्रियाङ्गत्वम् । तस्य व्यापारे विनोदासीनानामसभवाच्छिरोवेष्टनावदानग्रहणादिक्रियायोगं चोक्तसाध्यक्रियायोगेन साध्यायमानत्वात्तेषां विध्यन्वये नियामकं तात्पर्यम् । तच्च 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायादप्राप्ते पर्यवस्यतीति सदृष्टान्तमाह—**ततश्चेति** । ऋत्विजां प्रचरणं तत्तदनुष्ठानम् । **अन्यत इति** । श्येनयागे ज्योतिष्टोमातिदेशादित्यर्थः । **हवनस्येति** । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यनेन प्राप्तावित्यर्थः । **न तु दधीति** । केवलमित्यर्थः । दधिवत्तत्करणताया अप्यप्राप्ते । प्रकाशेऽपि 'दध्यादेः करणत्वमात्रम्' इति मात्रचा हवनव्यावृत्तिर्बोध्या । वेद इव लोकेऽपि विधेरप्राप्तार्थ एव तात्पर्यमित्याह—**एवमिति** । **गुणानां चेति** । गुणानामङ्गानां परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबन्धः । कुतः । समत्वात् । गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवति न तु गुणयोः प्रधानयोर्वा गुणत्वस्य प्रधानत्वस्य वोभयत्र समत्वादाकाङ्क्षाविरहादिति जैमिनिसूत्रार्थः । **सुहृदिति** । अतो विषमित्यादिवाक्यं स्वातन्त्र्येण स्वार्थपरत्वायोगान्मा चास्येति मुख्यवाक्यार्थे गुणत्वेन स्वार्थान्वयो वाच्यः । त चैवमित्याह—**तत इति** । मा चेति

---

१ 'साधन' ख.

दर्शपौर्णमासकथंभावाकाङ्क्षायां पाठवशाच्छेषत्वम् । स्थानं क्रमः । स चाने-कस्याम्नातस्य संनिधिविशेषाम्नानम् । यथा—'दब्धिरसि' इत्यत्राग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेण ब्राह्मणेषु पठिताः । मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणत्रयं पठितम् । तत्राग्नेयाग्नीषोमयोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः । 'दब्धिरसि' इत्यत्र तु न लिङ्गादि विनियोजकम् । किं तु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयागविधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रणेऽस्य विनियोगः । समाख्या योगबलम् । यथा—हौत्रमौद्गात्रमित्यादि । तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानि । अथैषां विरोधोदाहरणानि—तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गस्य दुर्बलत्वं यथा—'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि' इत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति । अत्र चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति । अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनियोगायोगात् । श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने स प्रतीयते । गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति । क्रियाजन्यफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् । एवमैन्द्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वम् । क्रियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात् । तदत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः । न च वाच्यं निरपेक्षया द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते न त्वैन्द्रीं प्रति । तथाप्यैन्द्रीं प्रत्यपि संभवतीति कुतो विरोधः । ऐन्द्र्येति पदमपेक्ष्य विशेषबोधनाद्विरोध इति चेत्, न तर्हि श्रुतेर्विरोधः किं तु वाक्यस्य । तच्च लिङ्गापेक्षया दुर्बलमेवेति । यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः श्रुत्यैवावगम्यते । पदान्तरप्रक्षेपात्तु विशेषे व्यवस्थाप्यते विशेषसंबन्धमात्रस्य पदान्तरसंबन्धात्प्रतीतेः । तस्माच्छ्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्योऽसौ वाक्यरूपं विशेषमपेक्ष्य लिङ्गप्रतिपादेन विरुध्यते । तत्रायं पूर्वपक्षः—सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका । न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रेणापि विनियोक्तुं शक्यते । यथा वह्निः प्रसेके । जलं वा दाहे । अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रस्योपस्थानेऽस्या विनियोगः । तदनुरोधितया

इत्यर्थः । स्थानं क्रम इति । स्थानक्रमशब्दावेकार्थतया प्रतिपादितावित्यर्थः । संनिधिविशेषेति । कर्मान्तरव्यवहितेनेत्यर्थः । तच्च द्विविधं समानदेशत्वं [illegible] । तत्रापदमुदाहरति—यथेति । अन्यत्तु विशेषोदाहरणे वक्ष्यते । विशेषसंबन्धेति । शेषशेषिभावसामान्यसंबन्धमात्रसंस्पर्शं । अत्र मत—[illegible] श्रुतिरस्य [illegible] । [illegible] तत्त्वम् । [illegible] न तु [illegible] इति । किं च [illegible] । न च [illegible] । तत्र [illegible] । किं तु श्रुतेरेव [illegible]

---

१. '[illegible]' क. २. '[illegible]' क.

द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया । गार्हपत्यसमीपेऽथवा इन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थः पर्यवस्यति । सिद्धान्तस्तु—श्रुतिः स्वरूपसत्तामर्थमपेक्षते न तु तद्बोधमपि येन लिङ्गं बलवद्भवेत् । तस्य च पूर्वं सत एव ज्ञानं विनियोगायान्यथानुपपत्त्या पश्चादुपजायते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । यद्यनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात्स्वमतः प्रतीयते । किं त्वीदृगिन्द्र इत्येतावन्मात्रम् । तथा च प्रकरणाद्यनुपात्तसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या विनियोगः कल्पनीयः । तथा चार्थविप्रकर्षः । तथा हि—श्रुतार्थोपस्थितसाधकत्वायेन मन्त्रोपस्थापितेनैव शाब्दी आकाङ्क्षा पूर्येत इति लिङ्गेनानया इन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया । तदन्यथा विनियोगो भवेत् । ततो यावल्लिङ्गे श्रुतिकल्पनायै प्रक्रान्तव्यापारं तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कथमनुपपन्नया श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं परमैश्वर्यवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यते । लिङ्गवाक्ययोर्यथा पुरोडाशस्य स्थानकरणस्थापनस्वरूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणे 'स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति मन्त्रः पठितः । तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः सदने, शेषभागस्तु सादने प्रयोक्तव्य इति लिङ्गात्प्रतिभाति । अयं मन्त्रः एकं वाक्यम् । यत्पदाक्षेपेण कल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थत्वेनैकवाक्यताद्विभागे साकाङ्क्षत्वाच्च । ततश्चैकवाक्यत्वात्समस्त एवायमत्र विनियोक्तव्यः 'देवस्य त्वा—' इत्यादिवत् । इति वाक्याद्बाध्यते । तदनयोर्विरोधः । अत्र पूर्वपक्षः—कल्पैकवाक्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । तत्कल्पितया श्रुत्या विनियोगो भवेत् । यथा 'देवस्य त्वा—' इत्यादिमन्त्रे 'अग्नये निर्वपामि' इति पदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यतया प्रकारता पदान्तराणां सामर्थ्यकल्पना । तथा चैकवाक्यत्वनिर्वाहाय इह सामर्थ्यं न प्रत्याख्यातुमर्हति । किं तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयन्समस्तस्यैव विनियोगं निराकरोति कल्पयतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभयत्र विनियोग इति । सिद्धान्तस्तु—यद्येकवाक्यताप्र-

दस्या यान्यत इति नवेदं निरूप्य विरोध इति । स्वरूपसत्त्वेति । अन्यथा प्रामाण्यानुपपत्तेरिति भावः । न त्विति । [illegible] शाब्दबोधहेतुत्वादिति भावः । पश्चादिति । [illegible] । विनियोजनेऽपेक्षत इति । [illegible] । सर्वेषु [illegible] मते तु [illegible] । उभयत्रेति । सदने सादने च । [illegible] इति भावः । [illegible] 'देवस्य त्वा सवितुः' इति । तत्र हि निर्वपामीत्येकवाक्यतया 'देवस्य त्वा',

१ 'प्रकाशन' क. २ [illegible] ख. ३ 'पुनरं' क. ४ [illegible] क.

मात्र इति संदेहः । तत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वात्सर्वाङ्गतावगम्यते । स्थानस्य तु बलवत्त्वेऽभिषेचनीयाङ्गता । तदनयोर्विरोधः । यद्यप्याकाङ्क्षासंनिध्योरुभयोरपि तुल्यबलता 'अयमेति पुत्रो राज्ञः' इत्यादौ 'गामानय' 'ग्रामादं पश्य' इत्याद्यनुभयविरहेणान्वयायोगात् । तथापि विनिगमनाविरहादुभयोस्तुल्यबलत्वाच्च विकल्पेनाङ्गतास्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । आकाङ्क्षासंनिधी द्वे अपि विनियोगप्रयोजिके इत्युभयसंमतम् । राजसूये च कथं स्यादित्याकाङ्क्षा क्षत्रियस्य धृति यावदनुवर्तते । संनिधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिसंनिहितत्वादस्त्येव । अभिषेचनीये च सत्यपि संनिधाने आकाङ्क्षा उत्थाप्या । तथा च यदोत्थिताकाङ्क्षेन प्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्पनीयं तदा संनिधानादाकाङ्क्षोत्थापनम् । तथा चैकत्र सामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युन्नयनं विनियोगः । अपरत्रैकवाक्यताकल्पनं सामर्थ्योन्नयनं श्रुतिकल्पनं विनियोगश्चेत्यर्थविप्रकर्षात्स्थानस्य दुर्बलत्वात्प्रकरणेन सर्वत्र राजसूये शौनःशेफोपाख्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति । स्थानसमाख्ययोर्यथा—दर्शपूर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे सांनाय्यक्रमे 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः श्रूयते । स च प्रकरणाद्दर्शार्थः । तथात्वे च तस्य समवेतार्थत्वेनौचित्यात्कस्यचिच्छुन्धने विनियोगाद्भवेत् । शुन्ध-

'कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः ॥'

इत्यादौ च स्वरूपभेदः । प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः । द्वितीये वाच्यः संशयरूपो व्यङ्ग्यस्तु शान्ते शृङ्गारिणि वा वक्तरि तदन्यतरैक-कोटिनिश्चयः । तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः । कालभेदस्तु सर्वत्र । एवं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः । प्रतीयमानस्य तु पदतदेकदेशीभूतककारादितदर्थवर्णसंघटना इत्याश्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणकोशादिमात्रेणावगमः । प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः । वाच्येन वस्तुमात्रस्य प्रतीतिमात्रम् । व्यङ्ग्येन तु विदग्धसहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः । 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ इतिमात्रेण वाच्य एकः । प्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः ।

'कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआएँ सव्वणं अहरम् ।
सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्णिम् ॥'

[illegible] । [illegible] । एवं प्रतिपत्तृभेदोऽपि बोध्यः । छायेति । 'कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ॥ सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' सखी [illegible] ।

---

१. [illegible]

इत्यादौ वाच्यार्थस्य संबोध्या सखी विषयः । तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोतर्यवतिष्ठते । प्रतीयमानस्य तु भ्रमरेणास्या अधरः खण्डितो न तूपपतिनेति तत्कान्तः । ममैव वैदग्ध्यमित्यस्य प्रतिवेशिनी । इदं मया समाहितं पुनरेवं त्वया न विधेयमित्यस्योपपत्तिः । एवं सख्यादिर्विषयोऽपीति विषयस्य भेदः । एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदः । किं च वाचकव्यञ्जकयोरपि वैधर्म्याद्भेदो वक्तव्यः । यतो वाचकस्य संकेतितार्थापेक्षा । संकेतित एव ह्यर्थेऽभिधा प्रवर्तते । न त्वेवं व्यञ्जकः । अन्यत्रापि व्यञ्जनया प्रत्ययजननात् । यथोक्तम्—'तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणं' इति तदितोऽप्यनुपपन्नम् । यतो व्यङ्ग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः । अन्यथा सर्वत्र सर्वव्यङ्ग्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा च यत्र 'वाणीरकुडङ्ग—' इत्यादौ व्यङ्ग्यप्रतीतावपि वाच्य एव वाक्यविश्रामस्तत्र तात्पर्यविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः कथं प्रतीयेत । 'यत्परः शब्दः' इत्युक्तमते तु सुतराम् । एतेन 'तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यापारः' इत्यपि निरस्तम् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः । नन्वस्तु लक्षणा । नहि वाच्यवल्लक्ष्योऽपि व्यवस्थितो विशेषव्यपदेशहेतुर्वा । यतः 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःखभाजनत्वम् ।

> 'प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा
> सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः ।

उपपतिर्जारः । इतीति । इत्यस्य प्रतीयमानस्येत्यर्थः । तत्कान्तस्तस्या नायिकायाः पतिः । सख्यादिरिति । प्रियाया एवं दर्शने रोषो नाप्रियाया इति व्यङ्ग्यस्य विषय इत्यर्थः । स्वरूपादिभेदादिति । तत्प्रतीतेरित्यर्थः । ननु वाच्यवैधर्म्येण तद्भेदेऽपि सिद्धिः । नानार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यवच्छब्दार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वप्रकरणादिसापेक्षत्वादिलक्ष्यसाधर्म्यस्य व्यङ्ग्येऽपि सत्त्वादिति शङ्कते—न त्विति । अन्यत्रापि व्यङ्ग्यत्वाभिमतेऽपि भावेऽपि । तस्मादभिधेयादन्यो भक्तिर्लक्षणा तया मार्गणं प्रकाशनं यस्य स इत्यर्थः । प्रकरणादीत्यादिपदेन वक्त्रादिवैशिष्ट्यपरिग्रहः । नियतत्वमेवेति । एकस्मिन्वाक्य इति

---

१. 'प्रत्याख्यानरुचेरिति सीतां प्रति रामस्योक्तिः' । हे प्रिये, इति भावनोपनीतां प्रति संबोधनम् । प्रत्याख्याने निराकरणे रुचिर्यस्याः । तत्परायाः इत्यर्थः । हे तव क्रूरेण रक्षसा रावणेन समुचितं कृत्योग्यं कर्म कृतम् । तच्च त्वया तथा सोढं यथा कुलस्थो जनो महत्त्वेन उच्चैरुन्नतं शिरो धत्ते । श्लाघनीयत्वात् । अन्यथा लाञ्छनेन नम्रीभावापत्तेः । रामेण तु मया प्रेम्णा उचितं योग्यं न कृतम् । किंभूतेन, प्रियं जीवितं यस्य तथाभूतेन । पुनः किंभूतेन, संप्रत्यस्यां दशायां व्यर्थेनेदं धनुर्बिभ्रता धारयता । प्रतीकारासमर्थत्वात् । तथा तव व्यापदां विपत्तीनां साक्षिणा द्रष्टा । उदासीनत्वेन तत्समर्थाभावादिति भावः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यर्थं संप्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदः साक्षिणा
रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् ॥'

इत्यत्र कातरत्वम् 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः–' इत्यत्र स्वरूपगादिदृन्त्वं च लक्ष्यते। अतो रामपदस्य लक्ष्य एवानेको भवति। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति। एवमन्यत्रापि स्यात्। तदुक्तम्—'भाक्तमाहुस्तदन्यः' इति। लक्षणीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण शक्यार्थेन स्यात्। अतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानः। मैवम्। लक्षणीयस्य नानात्वेऽपि हि नानार्थसैन्धवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव। न खल्वनियतसंबन्धो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते। प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन नियतसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे दर्शयिष्यते। किं च 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ–' इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा। मुख्यार्थबाधाभावात्। ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुपपत्तिः। 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादाविवेति चेत्, न। लक्षणायां प्रयोजननियमात्। तस्य च व्यापारान्तरागम्यत्वात्। तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमतोऽपि लक्षणया। अथ निरूढलक्षणायामिवान्यत्राप्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेत्, न। यथा हि संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाधनयोगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्यार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा। तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्य वा भावे भवेत्। यतः संकेतग्रहसापेक्षात एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः। किं च न लक्षणाव्यञ्जनयोरभेदः। लक्षणामुपजीव्यात्तव्यापारात्। नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यम्। अभिधोपजीवनेनापि भावात्। न च लक्षणाभिधोभयानुसार्येव। वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते रसादिव्यञ्जना। न च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा। नापि शब्दानुसार्येव। विकसन्नवनीनेत्रविभ्रमालोकनादावपि प्रसिद्धेः। तस्मादभिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वननव्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव। तत्र 'अत्ता एत्थ

दोषः। व्यङ्ग्यस्य स्वेकत्रैव वाक्ये 'गतोऽस्तं' इत्यादावनियतत्वमुदाहृतम्। ननु लक्ष्यस्याप्यनियतत्वे कुतो न स्यादत आह—न खल्विति। सामीप्यादिनियतसंबन्धिन्येव लक्षणाश्रयणादिति भावः। लक्षणामुपजीव्येति। तथा भिन्नप्रयोजनयोरभेदासंभव इति भावः। नापीति। लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाभावाद्व्यञ्जनस्य ध्वनेर्लक्षणस्य यदुक्तं तल्लक्षणमित्यादीत्युक्तं युक्तमित्यर्थः। न चेति। तथा चान्यतरानुसारित्वनियमादन्यतरस्यैव व्यञ्जना न तु व्यतिरिक्तेत्यर्थः। वर्णेति। 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः–' इति वक्ष्यमाणवर्णानां माधुर्यव्यञ्जकत्वात्। रसभावस्य तत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेतस्य ध्वनिलक्षणान्तरभेदसिद्धावन्यत्रापि व्यञ्जनयैव बोधसंभव इत्यर्थः। ननु वर्णानामप्येकाश्रयकोकादिशो व्यञ्जकत्वमस्त्येवेत्यत आह—नापि शब्देति। व्यङ्ग्य नियतसंबन्धानियतसंबन्धमुदाहरिष्यन् इत्युक्तं तदुदाहरति—तत्रेति। निय-

१. 'प्रथमतोऽपि' ख. २. 'विक्रमाद्यनेकोदन्तदर्शनेनापि प्रसिद्धेः' ख.

संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य तन्निवारणायाविनयवत्या इयमुक्तिः । तत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतया श्वनिवृत्त्या गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः । स एव निकुञ्जभ्रमणायोग्यतानुमितौ पर्यवस्यति । यद्धीरभ्रमणं तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम् । निकुञ्जे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसनाद्भ्रमणस्य व्यापिका भयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीता । तद्विरुद्धं भयकारणं तदुपलब्धेः । यथा नात्र तुषारः स्पर्शो वह्नेः । अनुमानं च—इदं गोदावरीनिकुञ्जं भीरुभ्रमणायोग्यम् । सिंहवत्त्वादिति । अत्रोच्यते—भीरोर्धीरस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यं धीरस्वभावस्य वा । विशेषादागोन्येन तत्सामान्यस्यैव वा । आद्ये व्यभिचारः । प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि तत्र भ्रमणदर्शनात् । अत एव नान्त्योऽपि । मध्यमे तु विरोधः । हस्त्यादिशङ्कया अपौरुषेयतया वा अतो बिभ्यतोऽपि मृगयादिकुतूहलेन सिंहवद्देशे धीरस्य भ्रमणात् । किं च पक्षे सिंहसद्भावो न मानान्तरेणावधारितः । किं तु पुंश्चलीवाक्यादवधारितः । न च तद्वचनं निश्चायकम् । अर्थेन समं संबन्धानियमात् । इत्यनिश्चयरूपा सिद्धिः । एवं 'निःशेषच्युत-' इत्यादौ चन्दनच्यवनादीन्युपभोगव्यञ्जकतयोपात्तानि । न च तानि तथाख्यानि । कारणान्तरतोऽपि संभवात् । अत एवाह स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि । अतो नैकान्तिकात्कथमनुमानं

कुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' व्यापकविरुद्धो व्यापकाभाव. । प्रतीतेति । अनिष्टने-
भ्रमणहेतुत्वेष्टस्य अर्थान्तरभूताया भयहेतुभनिष्टयुपलब्धे कार्ये भ्रमणं प्रति
व्यापकत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अत्र योपलब्धिपदमुपलभ्यमानभयकारणाभावपरमनुपल-
भ्यमानभयहेतुमत्त्वे व्यभिचारवारकं ज्ञेयम् । अत एवानुमाने सिंहवत्त्वादिति हेतौ
वक्ष्यति—यथेति । तुषारस्पर्शव्यापको हि वह्निभेदस्तदभावे वह्न्यभावे वह्निनाशा
वा तुषारस्पर्शाभावानुमितिरित्यर्थः । अत्र च भ्रमणभयकारणाभावयो तद्व
तद्धृदे निश्चित इति सपक्षसत्त्वम् । विपक्षासत्त्वं व्याप्तिग्रहादेव ज्ञातम् । व्याप
भावस्य च भयहेतुसिंहवत्त्वस्योपलम्भेन निकुञ्जरूपपक्षधर्मत्वं गृहीतमिति
व्यभिचार इति । यद्धीरभ्रमणं तदुपलभ्यमानभयकारणाभावपूर्वकमि
व्याप्तिरेवासिद्धेति भाव । अत एव दर्शनबाधादेव । विरोध इति । यत्र
तत्र सर्वत्र भीरोरपि धीरस्य भ्रमणयोग्यतानास्तीत्यादौ भयहेत्वनुमानावि
बाधाभावादित्यर्थः । ननु यद्युपलभ्यमानभीरुभयकारणवन्न तद्धीरभ्रमणायोग्यमि
मोक्षदोष इति धीत्रायह—किं चेति । पक्षे निकुञ्जे । अर्थेनेति । आन्त

सिद्धान्तवेन लिप्सा मता बोध्यत इ० ५५.५२ । अत्र निकुञ्जे सिंहसत्त्व
सिंहवत्त्वे दृष्टान्तवत्कि

१. 'तदुक्त' ख. २ 'वह्नि' ख ३ 'पदुव' ख. ४ 'अन्यत्' ख
'एव' ख. ७. 'भ्यदभ्यदेव' ख. ८. 'अनुमिति' ख

तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥' इति ।

अस्यार्थः—अर्थस्यैव विभावादिरूपत्वेन रसव्यञ्जकत्वात्तन्निष्ठो रूपकादिरेवालंकारः कैश्चिदुक्तः । केचित्तु 'काव्यस्यालंकारो वाच्यः । काव्यं च कविकर्म शब्द एवेति तदाश्रिता व्युत्पत्तिर्विशिष्टोक्तिरलंकारः । रूपकादिस्त्वर्थाश्रितोऽलंकारो बाह्यः । अलंकारप्रयोगस्तु तत्र गौण एव' इति वदन्ति । व्युत्पत्तिरेव कथं नार्थालंकार इत्यत आह—तदेतदाहुरित्यादि । शब्दाभिधेयेति । शब्दवदर्थस्यापि कविसंरम्भगोचरत्वमर्थस्येव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत उभयाश्रितोऽप्युभयरूपोऽलंकार इति ।

तत्र शब्दचित्रं यथा—

'प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥'

अत्रार्थालंकार उपमा गुणीभूता । शब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानम् । आसक्तापि कवेस्तत्रैव संरम्भात् । प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वात् ।

अर्थचित्रं यथा—

'ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥'

केवलार्थालंकारस्य रूपकस्य चोपलम्भोऽस्तीत्यत आह—उपलम्भेऽपि चेति । उभयेति । वक्ष्यमाणोदाहरणे उपमानुप्रासयोः सत्त्वे तृतीयभेदस्य शब्दार्थोभयचित्रस्य

---

१ 'वा' इति क. २. 'प्रथममिति । मालतीमाधवे चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । मृगलाञ्छनश्चन्द्रः क्षणदामुखे रजनीप्रारम्भे प्रथमं तावदरुणच्छायोऽरुणवर्णः । तावदित्यवधारणे । अरुणच्छाय एवेत्यर्थः । ततः कनकमिव प्रभा यस्य । तदनु पश्चाद्विरहेणोत्ताम्यन्ती या तन्वी तस्याः कपोलतलस्येव द्युतिर्यस्य स पाण्डुरवर्णः । ततः सरसायाः स्निग्धाया बिसिन्याः कन्दो मृणालं तस्य च्छेदस्येव च्छविः कान्तिर्यस्य । अतिधवलस्वरूपोऽभूत् । अत एव ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसे क्षमः समर्थः । अत एव विशदप्रकाश उदयतीति । अत्र स्वभावोक्त्युपमयोः सत्त्वेऽपि वर्णानुप्रासप्राधान्याच्छब्दचित्रता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'त इति । ते प्रसिद्धाः पक्ष्मले पक्ष्मबहुले दृशौ यासां तथाभूतानां कामिनीनामलकाः केशास्तथा खलाः दुष्टजनाश्च दृष्टिमात्रे पतिताः दृष्टिगोचराः अपि न पुनर्मनसा भावितस्वरूपा व्यवहारगोचरा वा अत्र लोके कस्य क्षोभाय चेतनाशाय क्षुब्धत्वाभावाय न । भवन्तीति शेषः । अपि तु सर्वस्य क्षोभाय भवन्ति । ते के, ये कुटिलता

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणपदेऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । करणसाधनो हतिशब्द इत्येके । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणम् । तेनार्थांशेऽगतिः स्यात् । किन्त्वन्यदित्याह—रसश्चेति । रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते । नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्याद्रसाभावादित्यत आह—तदाश्रयादिति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवम् । मुख्यशब्दार्थस्य नानार्थत्वेनाननुगमः । काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् । नन्वेवं रसवति सर्व एव दोषाः, नीरसे त्वविलम्बितचमत्कारिवाच्यार्थप्रतीतिविघातका एव दोषा इति मन्तव्यम् । नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं, न तु शब्दादीनामित्यत आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं प्रतिपादकत्वात्मकशब्दनव्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्णने । ते आद्यपदाद्वर्णरचने संगृहीते इति प्रकाशकारस्वरसः । न च तत्र बीजाभावः । अन्यथा वर्णेऽस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः । स्यादेतत् । हतिर्विघातः । न च दोषेण रसो नाश्यते । तस्मादलक्षणमेतत् । मैवम् । हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् । नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं न स्यादिति । यथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस उत्पन्न एव पदं स्वपदेनोच्यते तत्राव्याप्तिः । तदेतल्लक्षणमनिदर्शितमिदंपर्यो । कृतमतिवाग्गुम्फनीयमनसिविवेचनापकृष्यमाणमपरं परिहरन्ति । किं चार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुपपत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति ।

अत्र ब्रूमः—उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीतिः रसवत्यविलम्बितास्वादरूपरसविषया च नीरसे त्वविलम्बिता चमत्कारिणी वाच्यविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो

दुष्टेषु कश्चिद्रसास्वादप्रतीतिरोध, कश्चित्प्रतीयमानस्यापकर्षं, कश्चित्तु वि-
लम्बः । एवं नीरसे कश्चिद्दोषो गुणालंकारप्रतीतिरोध, कश्चिद्विलम्बेन
प्रतीतिः, कश्चिच्चमत्कारितेत्यनुभवसिद्धम् । इत्युद्देशक्रमोऽप्यनुगुणो भव-
त्येव । तद्विभागकथा च कस्यचिन्नाशात् । यथा रसदोषाणाम् । कस्यचित्तरल-
तया । यथा शब्दार्थदोषाणाम् । तेष्वपि कस्यचिदर्थोऽस्मिन्निरभावात् । यथा-
समर्थत्वादेः । कस्यचिद्विलम्बात् । यथा क्लिष्टार्थत्वादेः । कस्यचिद्रसास्वादबो-
धाभावात् । यथा च्युतसंस्कृत्यादेः । कस्यचित्तत्र विलम्बात् । यथा क्लिष्टत्वादेः ।
कस्यचिच्चाहृदयगुणसमाधानाभावादनेन । यथा निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरो-
ध्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा विरुद्धमतिकृत्त्वादेरित्यानु-
पूर्वीयम् । निपातकत्वं च कस्यचिज्ज्ञानस्य । यथा व्याहतत्वादेः । कस्यचित्तु
स्वरूपतस एव । यथा निहतार्थत्वादेः । स चायं द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च ।
तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा च्युतसंस्कृत्यादिः ।
अन्यादृशस्त्वनित्यः । यथाश्रुतादिः । अथ विशेषलक्षणानि वक्ष्यन्ते । तत्र
द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः । शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां
यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्क्रमेणैव[1] दोषभेदा निरूपणीया इति शब्द-
दोषाणां प्राथम्यम् । शब्दस्तु त्रिधा—पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तदा-
श्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्रथमं
तद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः । तत्रेदं निरूप्यते । एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि
प्राथम्यात्तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हति । अत्र भास्करः—'सत्यमुच्यते । परं
पददोषेष्वेव यथासंभवं केचित्पदैकदेशदोषाः' इति समादधे तदानीमनोरमम् ।
अस्त्वेवम् । तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति । वयं
त्वालोचयामः—उपदेशे मानप्राथम्यादिविचारणा । अतिदेशस्तूपदेशानन्तर-
मेव । न च पदैकदेशे दोषोपदेशः *। अतिदेशेनैव तल्लाभे लाघवात् ।* न च पदै-
कदेश एवास्तूपदेशः, पदे त्वतिदेश इति वाच्यम् । पदैकदेशावृत्तीनामपि केषां-
चिद्दवृत्तित्वेन तदर्थं पदेषूपदेशस्यावश्यकत्वादिति ।

प्रतीत्यनुपपत्त्या वा विशेषणानुपपत्त्या विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तिः सर्वत्र दुष्टत्वमित्यर्थः ।
रसदोषाणामिति । स्वशब्दवाच्यत्वादीनामित्यर्थः । कस्यचिदिति सामान्याभि-
प्रायमेकवचनम् । **वाक्यार्थेति** । नाथत इत्यादावसाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधप्रति-
बन्धकत्वम् । यावत्तदुपार्थोपस्थितिस्तु धातुलौ भवत्येवेत्याशयेनेदम् । अथ वा
पदार्थानुपस्थितिप्रयुक्त एव वाक्यार्थबोध इति द्रष्टव्यम् । **विरसेति** । असमपर्ग-
र्थत्वमित्यर्थः । **यथापूर्वमिति** । पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः । **एवमिति** । मनीषि-
शीपः । न च पदैकदेशत्वस्य पदघटितत्वात्पदस्यैव प्राथम्यमिति शङ्कनीयम् । प्रकृ-
तिप्रत्ययत्वादिना निरूपणस्य पदानपेक्षत्वादिति भावः । अर्हतीत्यस्य प्राथम्यमेव
कर्तृ । **नातीति** । अतिदेशानुकूलत्वान्मनोरममपि तस्यावश्यवक्तव्यस्यावचनात्

---

१. 'ततः क्रमेणैव' क, 'क्रमेणैव' ग.

पददोषविशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् ॥ २ ॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावात्तस्याप्युपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इति । उच्यते—रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणबोधयोरपि प्रत्ययः । यथा—'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः' इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गौतमीये । अथैवं लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाऽश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यञ्जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तदर्थत्वात् । तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्वेजकत्वं तच्च पुरुषभेदेनानियतं तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितम् । तच्च परुषवर्णत्वम् । तच्च दुर्वचत्वम् । उदाहरणम्[1]—

'अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥'

अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं परुषवर्णप्रायम् । किं पुनरस्य दूषकताबीजम् । उद्वेगजनकत्वमिति चेत् । न रौद्रादावपि दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितमेव तदुद्वेजकतानि चेत्तर्हि तादात्म्येन ज्ञातं तद्यथा, रत रसरू-

---

विसर्गाधीनमिति भावः । कथमिति । लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धबोधकत्वादिति भावः । रूढीति । तथा च रूढ्यर्थो लक्ष्यः योगार्थो लक्षणमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । जिघ्रतीति घ्राणमित्यादिर्योगार्थो लक्षणं बोध्यः । तदर्थत्वात्तत्प्रतिपादकत्वात् । परुषत्व निर्वक्ति—तच्चेति । तादात्म्येन माधुर्यव्यञ्जक-

---

१. 'अनङ्गेति । अत्र शोभतेरित्यध्याहार्यम् । तृतीया चोपलक्षणे । तथा च तैरुपलक्षितया तन्वङ्ग्यालिङ्गितः स नायकः कदा कार्तार्थ्यं कृतार्थतां लभते प्राप्स्यतीत्यन्वयः । कदाशब्दयोगे लट् । वीडुदीयेर्थे । अनङ्गस्य मङ्गलगृहं आगारमपाङ्गश्च तस्य भङ्गिभिः प्रकारविशेषैस्तरङ्गितानि संजाततरङ्गाणि नेत्रवद्भूते । यद्वा तरङ्गितैरिति णिजन्ताद्भावे क्तः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गतुल्याकारत्वं लक्षयतीति तन्वङ्ग्यास्य विशेषणम् । अथवा आचारक्विबन्ताद्भावे क्तः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गवदाचरणैरुत्तरोत्तरविच्छेदरूपैश्चेष्टितैरित्यर्थः । करणे वा तृतीया । तन्वङ्ग्यालिङ्गितः संस्तरङ्गितैः कार्तार्थ्यं कदा लभत इति तन्वङ्ग्या तरङ्गितैर्दार (?) भूतैरालिङ्गित इति वार्थ इति । अत्र कार्तार्थ्यमिति कटेः श्रुतिकटु ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सदेव । नाद्यः । रसनिर्दोषव्यञ्जकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकतादृशशब्दश्रवणेनोद्वेगाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । अन्ये तु सत्यादयः प्रमाणम् । नह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्वेजयन्ति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किं चैवं वैयाकरणादौ वक्तरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् ।

अत्रोच्यते—ख्यायते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति स एव तद्बीजम् । अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः । तस्य कर्णोपतापाहेतुत्वात् । अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाभावः । आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया स्वादप्रत्ययाभावाद्द्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्वेगाभावात् । तृतीये च श्रोतुरेतानुद्वेगात् । चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात् । एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते ।

च्युतसंस्कृति च्युता स्खलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो यत्र । यद्वा तत्संस्कारकव्याकरणलक्षणविरुद्धं यत्तत्प्रकाशायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः । दैवं तु न लक्षणविरुद्धं किं तु तदविषयः । संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृतत्वाच्च तत्राव्याप्तिः । यथा—

'एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

वचनामध्यगुम्फितत्वेन । अन्यत इति । वस्तुगत्या माधुर्यव्यञ्जकवचनामध्यगुम्फितं न तु तत्त्वेन ज्ञानमिति पक्ष इत्यर्थः । सत्यादय इति । 'सत्येन धारयेद्वित्तं' इत्यादि स्मृत्युक्ता [illegible] इत्यर्थः । नान्यत्रेति । न रौद्रादिरस इत्यर्थः । ननु माधुर्यव्यञ्जकवचनामध्यगतत्वेन ज्ञानमेवोद्वेजकमित्येवानुभव इत्यतो दोषान्तर- मत—किं बीजमिति । दोषत्वाभाव इति । [illegible] [illegible] प्रकारेति । [illegible]

[illegible]

तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥'

अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृति । सामान्यतः 'तिप्-' आदि-सूत्रेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नियामकेन 'आशिषि नाथः' इति सूत्रेणानाशिषि तन्निषेधात् । तस्मात् 'नाथति स्तनयुगं' इति पठनीयम् । ननु नाथत इति स्वरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविशेषेण तदेति वक्तव्यम् । एवं चार्थदोषत्वं प्राप्तमिति । नैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वम् । यस्तु तदपगमे निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् । अत्रार्थाप्रतीतिर्दू-षणबीजमिति नित्यदोषत्वम् । अनुकरणेऽर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः ।

अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्न प्रयुक्तम् । यथा—

'यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥'

अत्र 'दैवतानि पुंसि वा' इत्यनेनाम्नातोऽपि पुंल्लिङ्गो दैवतशब्दः कविभिर्न क्वापि प्रयुक्तः । ननु अत्र किं दूषकताबीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तत्स्मरणात् । शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नास्ति । शब्दानुशासनेन तद्गते स्मृतौ अनिबन्धकाभा-वादिति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तु बीजम् । अत एव श्लेषयमकादावदोष-त्वम् । उत्कटालंकारसंपत्त्या प्रतीतिविलम्बस्य तत्रानुद्वेजकत्वात् । वस्तुतस्तु ताद-शविगमप्रतिबन्धकप्रयोगानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थविच्छित्तिर्दूषकताबी-जम् । अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः । यमकादावप्यदोषत्वम् । अन्यत्राप्रयुज्य-मानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ।

असमर्थमित्यस्यार्थे नम् । तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षि-तार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः । समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेत् । न । उपसं-दानोपजीविन्यास्तस्य सामर्थ्यस्य । यथा हनधातोः गतिगमनप्रहारादिषु पदान्तरोप-संदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यम्, न पुनरविशिष्टस्य । यथा—

— —

रणस्यापि स्वरादिरर्थः । देश्यं तत्तद्देशभाषारूपम् । संज्ञाशब्दा इत्यादयः । लडहा-दयश्च प्राकृताः । 'उणादयो बहुलम्' इतिवत् 'लडहादयो बहुलम्' इति प्राकृतसू-त्रात् । अर्थाप्रतीतिर्वाक्यार्थाप्रतीतिः पदार्थाप्रतीतिर्वा । उभयानङ्गीकारे तु सहृद-यैकमुख्यं बोध्यम् । पदार्थोपस्थितिविलम्बेऽपि दोषत्वानुभवादाह—वस्तुत-

१. 'यथेति । अय यथा यादृशो दारुणाचारः क्रूराचरणः । सर्वदैव न कदा-चने दृश्यते तथा तदनुरूपोऽस्य दैवत उपास्यः पिशाचोऽथवा राक्षस इति मन्ये अन्वयः । 'यथा यतस्तथा तत इत्यर्थ' इति केचित् । 'दैवतानि पुंसि वेत्याम्नातो शब्दः (पुंलिङ्गे) कविभिरप्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम्॥'

अस्यार्थोपस्थितिर्दूषकत्वाबीजमिति नित्यता।

निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य तत्। गूढेऽप्यर्थे क्वचित्प्रयोगादप्रयुक्तमेतत्करः। उदाहरणम्—

'यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा॥'

अत्र शोणितपदम्। अस्य रुधिरे प्रसिद्धिः। अप्रसिद्धिस्तूज्ज्वलीकृतस्वरूपे विवक्षितार्थे। दूषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्बोपस्थितिः। अतो यमकादावदोषत्वम्। तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसंमतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वात्।

अनुचितार्थमनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारकोऽर्थो यस्य तत्। यथा—

'तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः॥'

स्थितेति। मार्गान्तर्येति। मार्गान्तर्योपस्थितिसहकारेणेत्यर्थः। क्वचिदिति। श्लेषयमकादिस्थलातिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः। अप्रयुक्तस्य तु श्लेषयमकादिनिर्वाहार्थ एव प्रयोग इति ततो भेदः। उज्ज्वलीकृतत्वेति। आरक्तीकृतत्वेत्यर्थः। शोणं करोतीति व्युत्पत्त्यपेक्षयायमर्थो विलम्बितः। रुधिरस्यैव द्रागुपस्थिते विवक्षितेति। विवक्षितार्थस्य शौर्यादेस्तिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धस्तज्जनको ज्ञानविषयोऽर्थो यस्येत्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वं च कातरत्वादेः शौर्यविरोधितो

१ 'तीर्थान्तरेषु' [illegible] पुण्य [illegible] नदी गङ्गा तां प्रति [illegible]। [illegible]। शेषं स्पष्टम्। अत्र 'हन' [illegible] [illegible]। [illegible]' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २ 'शोणित.' [illegible] ३ [illegible]। [illegible] च [illegible] शोणिता [illegible] [illegible] नवाभूतेन [illegible] [illegible] [illegible] मुग्धा विलोक्य [illegible] सहसा [illegible] परिचुम्बिते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। अत्र [illegible] [illegible] [illegible]।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४ [illegible]। या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। अत्र [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र तदर्थे प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति । तदर्थे तस्या दर्शनात् । विरहमतिस्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः । दूषकताबीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोषत्वम् ।

निरर्थकमविवक्षितार्थकम् । वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत एव वाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च स्वल्पादिपदमदुष्टम् । तच्च निपातरूपं चादिपदं मुञ्चवचनादि च । उदाहरणम्—

'उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥'

अत्र हिपदम् । अर्थस्याविवक्षितत्वात् । दूषकताबीजं त्वस्य चिन्त्यताम् । नहि न तावदर्थानुपस्थितिः । पदान्तरैरेव वाक्यार्थाभिधेयोपस्थापनात् । न चैवमवाचकादौ । तत्र तदभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात् । नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता । चादीनां सार्थकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्वप्रसङ्गात्स्वरूपस्य तादूप्यादिति । उच्यते—निरर्थकं प्रयुञ्जानस्य वचसि सहृदयानां वैमुख्यं दूषकताबीजम् । प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा ।

अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदित्यर्थः । अत एवासमर्थाद्भेदः । तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात् । एतादृशविशिष्टविरहश्च क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात् । क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् । क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात् । तच्चाद्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च । तयोराद्यं यथा—

'अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥'

अत्र पूर्वार्धे दारिद्र्यरूपापद्विघातकतया दातृत्व विवक्षितमिति द्वितीयार्धे

व्यञ्जनादित्याह—अत्रेति । तदर्थे पशुपदार्थे । तस्या कातरताया । बहुवचना-

१. 'उदित । उत्फुल्ल विकसित यत्कमलं तस्य केसरस्य परागो धूलिस्तद्वद्गौरा द्युतिः कान्तिर्यस्याः तत्संबुद्धौ हे गौरि । मम अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु इति संबन्धः । अत्र हिशब्दो निरर्थक । ... पूरणाय स्वयंकृतः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २ 'अवन्ध्येति । ... पुरुषस्य ... दैन्यम् ... दाशुभिक्षु यथाक्रमम् । अवन्ध्य ... कोपो यस्य तथाभूतस्य । पवमापदा निहन्तुनाशयितु दातुरिति यावत् । स्वयमेव प्रयत्नं विना वश्या भवन्ति । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि दृढयितुमाह—अमर्षेत्यादि । अमर्ष कोप ... जन्तुना ... अनादृतेन विद्विषा शत्रुणा ... न क्रियते । तथा जात हार्द स्नेहो यस्य ... जन्तुना ... इति यावत् । ... न ... । ... अक्षरार्थः । ... अत्र जन्तुपदं विवक्षितवाचकत्वाद्दानरूपणावाचकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रि-

तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि प्रयुक्तम् । अत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य तस्य वाचकत्वेऽपि न विवक्षितया भद्रानृतया प्रकारेण सेतरवाचकम् । अनपेक्षितयोगं यथा—

'हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेदरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥'

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम् । तामसीत्यनेन तद्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्याभिधानायोपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या दिनत्वेन वाचकम्, न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम् । द्वितीयं यथा—

'जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिदः ।
इदं बृंहितमश्वानां ककुभानेव हेषते ॥'

अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबन्धादनभिधकत्वैव ।

तृतीयं गूढसगर्भसंसर्गाद्यन्तरगतमन्यथा च । तयोराद्यं यथा—

'जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।

१ 'हा धिगिति । राज्ञी सन्ने उर्वशी हृदयः पुरूरवा उक्तिरियम् । यत्र रात्रौ सा [illegible] शशिमुखी मया दृष्टा सा किल तामसी तमस्विनी कल्पितेति [illegible] [illegible] । विधिस्तु चन्द्रवानिति वा । [illegible]

भर्तुर्नूत्नानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥'

अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तः न च धारणे धारणार्थे वा समर्थः । स्वंसंसर्गिक-
करणे नियमितशक्तित्वात् ।

अस्मिंस्तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां 'प्राभ्रभ्राड्-' इत्यादावुदाहरिष्यते । तदेवं
निरूपणे प्रकाशे यत् 'असमर्थे धर्मधर्मिणोर्द्वयोरपि शक्तिविरहः । अवाचके तु
धर्ममात्रे सः । विदधदित्युदाहरणं स्ववाचकप्रकरणमध्ये समर्थस्येव' इति प्रल-
पितं तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिबन्धनं संदर्भविरुद्धं चेत्यवधेयम् ।
दूषकताबीजं तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायम् ।

त्रिधाऽश्लीलमिति । अश्लीलत्वमश्लीलार्थे नियमादिश्लीलप्रत्ययः । कविप्रत्यादि-
त्वान्नेपथ्यस्य लयम् । तथा च काम्यभावकदिति पर्यवसानम् । ग्राम्यभावकमनि-
मत्तम इति व्रीडाजुगुप्सामङ्गल्यव्यञ्जकहेतुकत्वाद्विशेषो वक्तव्यः । न चैवमपेक्ष-
निष्पादकसमुदायं न सम्भवीति व्रीडादिहेतुत्वाभिमतस्तु नानार्थोऽसमर्थोऽस्ताकम्
इत्यर्थः । तच्च प्रत्येकं त्रिविधम् । क्वचिद्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यव्यञ्जकत्वात् ।
क्वचिदविवक्षितस्य निर्वाहितस्यापि त्वात् । क्वचित्तादृशार्थस्यानिर्वाहितोऽपि स्मृति-
मात्रहेतुत्वात् । एषु क्वचित्किञ्चिदुदाह्रियते । तत्र व्रीडाव्यञ्जकार्थोल्लास
तथाभावो यथा—

'साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥'

अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंव्यञ्जनमर्थान्तरम् ।

जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—

'लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाथवा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥'

अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयति । न तु तदर्थतया वाक्यमुपयाचते ।
अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा—

'मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-
द्घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
रतिविलु[3]लितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही[4] ॥'

अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः ।

एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारत्वमूहनीयम् । न्याय-
साम्यात् । दूषकताबीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकतादृशार्थोपस्थितिः । नीरसे तु

...ांहिण इति शेषः । तथाभावो हेतुत्वम् । तथाभूतार्थेति । जुगुप्सालम्बनेत्यर्थः ।

...दन्यस्य न विलोक्यते । असाधारणमित्यर्थः । तस्य धीशालिनो नीतिशस्त्रशालिना कोपेन
...कुटिलीकृता भ्रूः कोऽन्यः सहेतेत्यर्थः । अत्र साधनशब्दः पुंव्यञ्जनरूपार्थान्तरोपस्थापक-
...तया व्रीडादायी । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१ 'लीलेति । अन्यस्य वनितया न त्वन्यया वनितया । तदेव '(वै)' व को-
...पातिशयात् निःशङ्कं दष्टोऽधरो यस्य तथाभूतः । कश्चिल्लीलार्थेन तामरसेन कमलेनार्थो-
...ऽन्यवनितया आहतः सन् केसरपरागदूषिते आकुले ईक्षणे यस्य तथाभूत इव च्छलेन
...नेत्रे व्यामील्य स्थितः । तत्सन्दीपितत्वानभिज्ञतया कुड्मलितेन तदाकारीकृतेनाननेन
...तस्य नायकस्य । 'नेत्र' इति पाठे नेत्रयोः । वायुं फूत्कारं ददती स्थिता सा मुग्धा तेन
नायकेन नतिमृते प्रणामं विनैवानिशं चिरं चुम्बिता । तत्र हेतुः—भ्रान्त्या धूर्ततयाथवेति ।
...तस्याः कोपोऽपगत इति भ्रान्तिः । कोपापगमेऽपि सापराधत्वदशायामपि निराबाधं चुम्ब-
...मिति धूर्तता । अत्र वायुशब्दोऽपानवायुस्मारकतया जुगुप्सादायी ।' इत्युदाहरणचन्द्रि-
...संक्षेपः. २ 'मृद्विति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीविरहिणः पुरूरवस उक्तिरियम् । मृदुना
...मन्देन पवनेन विभिन्नो विकसितः । घनो निबिडश्यामो रुचिरश्यामो कलापो मयूरपिच्छं
...मत्प्रियाया उर्वश्या विनाशाददर्शनादेव निःसपत्नः सदृशरहितो जात इत्यन्वयः । सुकेश्याः
...शोभनकेश्या उर्वश्याः ... सत्यपि मयूरः कं हरेदनुरञ्जयेत् । न कमपीत्यर्थः ।
...मयूरकलापसमाश्वाय विनाशात्—रतौ विलुलितः शिथिलो बन्धो यस्य तथाभूते । तथा
कुसुमैः सनाथे युक्ते । तेन चन्द्रकसाम्यम् । 'बर्ह.' इति स्वपाठः । 'पिच्छबर्हे नपुंसके'
इत्यनुशासनात्' । इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३ 'विगलित' ख-ग. ४. 'बर्ह.' ख-ग.

चमत्कारापकर्षकत्वं तस्याः। अथवा तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यं तदीयम्। अतः शमकथायां दोषत्वाभावः। तादृशोपस्थितेः शमपोषकत्वात्। भाष्यम-हस्तादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम्। वैमुख्याभावात्। शिवलिङ्ग-भगिनीब्रह्माण्डादिशब्देषु तु संवीतगुप्तलक्षितेष्वसभ्यार्थानुपस्थितेः।

संदिग्धे विवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयः। यथा—

'आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु॥'

अत्र वन्द्यामिति पदं वन्दीशब्दे सप्तम्यन्तं वन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति संदेहः। प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्यामाशीः परम्परामित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात्। दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः। अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यस्तत्र यत्र च वाक्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वम्।

अप्रतीतमिति नयोऽप्यर्थतया शास्त्रानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः। अत एवासमर्थाद्भेदः। तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः। उदाहरणम्—

'सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम्॥'

अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः। स चैवं योगशास्त्र एव प्रसिद्धः। एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्यूह्यम्। दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः। अत एव यत्र तच्छास्त्रविज्ञ एव प्रतिपत्ता स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम्। प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणत्वम्।

ग्राम्यं ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेऽपि । अत एवाव्युत्पादेद' इत्येके । अपरे तु 'देश्यमनेन संगृह्यते । कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः । किं तु गल्लमल्लादयः' इत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य व्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् । तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्देशे सर्वैर्लोकैर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवह्रियते तदित्यर्थः । तेन देश्यमपि संगृहीतम् । अत एवाग्रे खादनपानगल्लादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीदध्यादयश्च प्रत्युदाहर्तव्याः । उदाहरणम्—

'राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥'

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिदूंषकताबीजमिति ऋजवः । वस्तुतस्तु नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैदग्ध्योन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते । अत एव विदूषकाद्यवधमे वक्तरि न दोषत्वम् । तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं नाश्लीलत्वमिति न तत्संकरः ।

नेयार्थं नेयोऽर्थो यस्य तत् । नेयत्वं च—

'निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते चाधुना काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥'

इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वम् । यथा—

'शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥'

अत्र चपेटादिपदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रूढिर्न वा

न्तद्वितीयान्तत्वादिरूपद्वयप्रकारको य संदेहस्तद्विषय इत्यर्थः । समस्तेत्यस्य विवरणं **तस्मिन्देश इत्यादि** । नागरो विदग्धमात्रप्रसिद्ध । तत्सदृशस्ततः किंचिदून उपनागर । **ग्राम्यताप्रयोजकमिति** । व्रीडाद्यालम्बनत्वरूपमश्लीलत्वं न ग्राम्यताप्रयोजकम् । अपि तु विदग्धाविदग्धसाधारणप्रयुक्तत्वमेवेति न सांकर्यशङ्केत्यर्थः । तेन क्वचिदुपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरान्न दोष इति भावः । **चपेटादीति** । तत्रैकं

---

१ 'राकेति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा तत्संबन्धी यो विभावरीकान्तश्चन्द्रस्तस्य संक्रान्ता द्युतिर्यत्र तथाभूतं तव मुखं, तपनीयस्य सुवर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र सा कटिर्नितम्बश्च मनो हरत इत्यन्वयः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः । पामरसाधारण्येन प्रयुज्यमानत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'शरदिति । हे तन्वि, ते तव मुखं कर्तृ समुल्लासी यः पूर्णिमासंबन्धी शर्वरीप्रियश्चन्द्रस्तं चपेटापातनस्य करतलप्रहारस्यातिथिं पात्रं करोतीत्यन्वयः । अत्र मुख्यार्थबाधाच्चपेटाशब्देन निर्जितत्वं लक्ष्यते । तथा निर्जितत्वस्य चपेटापातनसंबन्धस्तत्र करोतीत्यर्थः पर्यवस्यति । रूढिप्रयोजनान्यतरविरहेणानिषिद्धलाक्षणिकत्वरूपं नेयार्थम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

प्रयोजनम् । मुख्यतावद्यार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः । दूरस्थताबीजं च मुख्यभावेनार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः ।

अथ मध्येऽक्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्धः । तदयमर्थः—क्लिष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति । तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपदत्वात्पददोषता । असमासे वाक्यदोषत्वमेव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदनैरपेक्ष्येणैव दुष्टत्वादिति ।

तत्र क्लिष्टमर्थप्रतीतौ व्यवधायकम् । यतो विवक्षितस्याभिमतविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलम्बिता भवतीत्यर्थः । निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति तयोर्भेदः । विलम्बप्रतीत्यप्रतीत्योर्वा, सामान्यशब्दात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य प्रागनुपस्थितेर्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'अभिमतस्य—' इत्यादौ । अन्त्ये तु पददोषत्वमपि । यथा—

'अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥'

प्रयोजनम् । मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः । दूरकल्पनाबीजं च शक्त्यभावेनार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः ।

अथ सर्वे क्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्धः । तदयमर्थः—क्लिष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति । तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव समासैकपदतया पददोषता । असमासे वाक्यदोषत्वमेव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदनैरपेक्ष्येणैव दुष्टत्वादिति ।

तत्र क्लिष्टमर्थप्रतीतौ व्यवहितम् । यतो विवक्षितस्याभिमतविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलम्बिता तदित्यर्थः । नेयार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो भेदः । क्लिष्टत्वमसमस्तानां वा, सामान्यशब्दात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य झगित्यनुपस्थितेर्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'धम्मिल्लस्य—' इत्यादौ । अन्त्ये तु पददोषत्वमपि । यथा—

'अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥'

अत्रात्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वययोग्यत्वेऽप्यत्रिलोचनसंभूतेत्यादिना चन्द्रादेर्न झगुपस्थितिः । अन्यस्यापि तथाभावयोग्यत्वस्याभावाच्च । अतः कुमुदैरित्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः । इदमेव च 'अत्रिदृशः समुद्भूतज्योत्स्नेनावभासिभिः' इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम् । दूरकल्पनाबीजं प्रतीतिविलम्बः । प्रहेलिकादौ तु तस्येष्टत्वाददोषत्वम् । ससोक्त्यादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात् ।

'अविमृष्टविधेयांशम्' अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सामुदेश्यानन्तर्यम् । अतो 'न्यक्कारो ह्ययमेव—' इत्यादौ 'क्षणमप्यनुगुण—' इत्यादौ वा

लक्षणमितरतात्पर्यप्रापकमिति भावः । मुख्यशब्दार्थेति । निश्चितमिति मुख्यशब्देन प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तदतिरिक्तस्येत्यर्थः । मुख्यशब्दप्रयोगादलभ्यं हि शीलपावनत्वं प्रयोजनं न चेद् तथा प्रतीयमानमस्ति । दूरकल्पनेति । उक्तहेतुलक्षणाया एव वृत्तित्वमुक्तमिति भावः । अर्थप्रतीतौ वाच्यार्थप्रतीतौ । पदार्थोपस्थितिरेवेति । शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेत्यर्थः । इह तु शक्यतावच्छेदकस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यात्तेन रूपेणोपस्थितस्य [illegible] विशेषरूपेणानुपस्थितिमात्रमित्यर्थः । अन्वयस्यापीति । चतुर्थे [illegible] इत्यर्थः । [illegible]

१ [illegible]

नाऽस्ति । प्रथमे उद्देश्यप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्राधान्यानिर्दे-श्यानिर्देशेन विशिष्टविमर्शस्याभावात् । उदाहरणम्—

'मूर्धामुद्धृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥'

अत्र नगरीरक्षण एव यत्प्रयासमलन्मूर्ध्ना महिम्ना मिथ्येति मिथ्यात्वं विधेयम् । अप्राप्तत्वात् । अत एव च नानुवाद्यम् । प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नामफलत्वमेवोचितम् । अतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसंबन्धः स्यात् । तच्च बहुव्रीहावन्यपदार्थे गुणीभूतम् । विशेषणप्राधान्ये समासानुशासनात् । किं चोद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठेते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते । न च समासे पृथक्पदादुपस्थितिः । अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति । एवं समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र कर्मधारये यथा—

'स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्तीं पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥'

सभाभित्वेन कुमुदस्यापि न द्रागुपस्थितिः । चन्द्रविकासकुसुमान्तरसाधारण्यादित्युक्तम् । तच्चेति मिथ्यात्वं चेत्यर्थः । **विशेषणेति** । एकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । कैयटादयस्त्वेकस्मिन्समस्तपदे उद्देश्यविधेयभावो न संभवतीत्याह—**किं चेति** । प्राप्तत्वेनावगतं ह्युद्देश्यम् । अप्राप्तत्वेनावगतं च विधेयम् । न चैकस्मात्पदा-

---

१. 'मूर्धाम्' [illegible] वेणीसंहारे राक्षसोक्तिः । मम मूर्धा दोष्णां हत्वा [illegible] यत्प्रयास एतदेव फलं किमित्यन्वयः । कि-[illegible] च कर्तेति विशेषणद्वयमाह—उद्वृत्तेत्यादि । [illegible] मस्तका गलद्गलन्ता या रक्तस्य संसक्ता अविच्छिन्ना धारा [illegible] शाङ्घ्री शिवचरणौ तत्प्रसादेनोपनतो लब्धो यो जयकेन जगति [illegible] भूतो महिमा येषामिति मूर्धविशेषणम् । कैलासस्योल्लासने उद्धरणे या इच्छा तस्या व्यतिकरस्य संबन्धस्य पिशुनः सूचकश्चासावुत्सर्पी उत्कटो दर्पस्तेनोद्धुराणां समर्थानामिति दोष्णां विशेषणम् । कैलासेन विमानगतिनिरोधे जाते तमुद्धर्तुं [illegible] इति पुराणम् । तथा चैवंविधानामेतत्फलमनुचितमित्यर्थो व्यङ्ग्यः [illegible] स्य विधेयस्य विवक्षितम् । अत एव समासे गुणीभावेन तदनिर्देशाद्विमृष्टविधेयांश [illegible] इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. 'स्रस्तामिति । कुमारसंभवे कामस्य [illegible] पार्वती 'अदृश्यत स्थावरराजकन्या' इति कुलकादिनोपक्रम्यैतत्पद्यम् । कथंभूता स्थावरराजकन्या । नितम्बात्स्रस्तां विगलितां केसरो बकुलस्तत्संबन्धिपुष्पमालारूपां काञ्चीं पुनः पुनर्वारंवारमवरोपयन्ती नितम्बे निवेशयन्ती । [illegible] स्मरेण स्थापिता निक्षेपीकृता कार्मुकसंबन्धिनी द्वितीयमौर्वीमिव । अत्र किमिति न्यस्ता

अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामुत्प्रेक्ष्य विधेयम् । तच्च समासे गुणीभूतम् । 'मौर्वी द्वितीया' इति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः । नन्वत्र कादृशी द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेत् । न । तथापि हि विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम् । द्वितीयसद्भावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात् । मौर्वीयं तु तस्याप्रयोजकम् । अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तद्रौचित्यादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रम् । तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्तव्यम् । अत एव 'आ कडारादेका संज्ञा' इत्यत्रैकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन समासो नाकारीति व्याख्यातारः । अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युद्देश्ये एकत्वविशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात् ।

बहुव्रीहावेव तद्विताऽर्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावो यथा—

'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥'

अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां पृथक्स्वदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलक्ष्यत्वं विधित्सितम् । तच्च समासे न्यग्भूतम् । 'अलक्षिता जनिः' इति पाठे तु पौर्वापर्यविपर्ययसत्त्वेऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते ।

नञ्समासे यथा—

'आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-
संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

दनेकश्लेषोपस्थितिरित्यर्थः । अयमेव चैकप्रसरताभङ्ग इत्युच्यते । यथा—'यशद्धर्तुः प्रथमशक्तः' इत्यत्र प्रासभङ्गानुवादेन प्राधम्यविधिः । तत्राप्येकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गेन

नान्यत्रेत्यत आह—स्थानविशेति । आश्रयसादृश्येन गुणप्रकर्ष इत्येतदेव स्थानं समर्पणयोग्यमिति जानतेत्यर्थः । अत्र न्यासीकरणौचित्येन पर्यवसानगत्या द्वितीयस्यैवोत्प्रेक्षणीयत्वात्तस्य च समासे गुणीभावादविधेयत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'वपुरिति । ब्रह्मचारिवेषधारिणं शिवस्य पार्वतीं प्रति वचनम् । भो बालमृगाक्षि, वरेषु यद्रूपकुलधनादि समस्तं मृग्यते तन्निखिलमपि त्रिलोचने हरे तद्व्यस्तमेकैकमपि किमस्ति । अपि तु नेत्यर्थः । बालमृगाक्षीतिसंबोधनेनैवंविधसौन्दर्यशालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुचितमिति व्यज्यते । एकैकस्याप्यभावं दर्शयति—वपुरित्यादिना । त्रिरूपाणि विषमाणि सोमसूर्याग्निरूपत्वात्त्रीण्येवाक्षीणि यस्य तथाभूतं वपुः । अलक्ष्यमज्ञेयं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । अज्ञातीति शेषः । दिगम्बरत्वेन नग्नतया वसु धनं निवेदितम् । कथितमित्यर्थः । अत्र जन्मनि विधित्सितमलक्ष्यत्वं समासे गुणीभूतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. आनन्देति । विरक्तं नायकं प्रति नायिकासखीनामियमुक्तिः । यासां त्वरी भवता सर्वदैव क्षणमप्यमुक्ता त्यक्ता तस्या उदन्तो वार्ता तच्चिन्तापि तव संप्रत्यधुना नास्ति वर्तते वैराग्यात् । अतोऽत्यन्तनिर्दयता । एवंविधसखीदु:खदर्शनादतिशोच्या वयमित्यर्थः

या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता
तान्तिं तनोति तव संप्रति धिग्धिगस्मान् ॥'

अत्रावान्तरवाक्येऽप्युक्तत्वेन ।

'नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥'

इत्यत्रैव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु—

'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥'

इत्यत्रात्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवदमुक्तानुवादेनान्यत्किंचिद्विधेयमस्ति । न च समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव । तदुक्तम्—

'विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' इति ।

कथं तर्हि 'अश्राद्धभोजी' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधलाभः । पर्युदासेनाक्षेपात् । ननु पर्युदासार्थोऽभुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत् । भवेदप्येवं यदि तथा सति क्षणमपीत्थत्वेन संबन्धः स्यात् । स हि भुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना

समासानुपपन्नेरुक्तरीत्यस्य च प्रसङ्गादिति । विधेर्यत्रेति । यत्र विधेः कर्तव्यताया प्राधान्यं प्रतिषेधे निवर्तनाख्येऽप्रधानता अविवक्षा स पर्युदासः । यथा 'नेक्षेतोद्यन्तम् (आदित्यम्)' इत्यादावनीक्षणसंकल्पकर्तव्यताप्राधान्यादीक्षणप्रतिषेधस्य चाविवक्षणात् । एतच्च भवतीत्यपेक्षायामाह—यत्रेति । उत्तरपदेनेति स्वोत्तरनामार्थान्वयितत्पदार्थेन । सबन्धन इति शेषः । आक्षेपादिति । श्राद्धं न भोक्ष्य

सखा । आनन्दस्य सिन्धुः समुद्रः । अतिवापकशालिनिधिरस्य [illegible] तदेकं सदनं स्थानम् । तत्रैव चित्तस्य विश्रान्तिरिति । अत्राप्युक्तेऽपि पर्युदासवर्णिते तु विधेयस्य मुख्यत्वं नेति प्रसज्यप्रतिषेधत्वविमृष्टविधेयांशदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाटीका.

१. 'प्रसज्यप्रतिषेधमुदाहृत्य दर्शयति—नवेति । विक्रमोर्वशीये विरहिणः पुरूरवस उक्तिः । अयं नवो जलधरः संनद्धः कवची दृप्तगुरुतरो वा दृप्तनिशाचरो न । अत्र [illegible] । एवमग्रेऽपि विशेषदर्शनेन पूर्वोत्पन्नभ्रमनिरासनिर्देशो नञो [illegible] । इदं सुरधनुरिन्द्रधनुर्दूरमाकृष्टं तस्य राक्षसस्य शरासनं न । [illegible] । अयमपि पटुर्निबिडो धारासारो धारावर्षः बाणपरम्परा न । कनकस्य [illegible] स्निग्धा [illegible] विद्युत् । मम प्रियोर्वशी न । [illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'जुगोपेति । अत्रस्तो [illegible] । [illegible] । [illegible] अर्थम् । [illegible] अप्रतिषेधविषयस्तत्कर्मकस्य विधेयत्वेन [illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

विवक्षितः । न च पर्युदासे तथा प्रसङ्गः । नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता । विधेयस्यानुपस्थितेः । किं तु धात्वर्थे विरुद्धमतिकृत्त्वमेव स्यात् । समासेऽर्थान्तरनिरूढत्वादिति चेत् । न । प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः । अत एव 'प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र' इत्याह वृत्तिकृत् न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति । तर्हि विरुद्धमतिकृतोऽप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेत् । न । तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् । अमुष्मेत्यस्याविमृष्टविधेयांशतायामपकर्षवेत्ता इति चेत् । न । उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे क्वचित्संकरेऽप्यदोषात् । दूषकताबीजं च विवक्षितार्थाप्रत्ययः । तस्मान्नित्यदोषोऽयम् ।

विरुद्धमतिकृत्पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिव्यवधायकप्रतीतिजनकम् । तच्चेदमनेकधा प्रवर्तते । क्वचित्समासान्तरविमर्देन । यथा—

'सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥'

अत्राकार्यं कार्यमन्तरेण मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते । क्वचित्पदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूढपदघटनया । यथा—

'चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः ।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥'

अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः । क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदद्वयपर्यायप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वप्रहात् । यथा—

'न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मनस्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ।

इति संकल्पस्य मनवाचिशिनिश्चयानुरोधेन लक्ष्यमाणत्वात्तस्य च श्राद्धभोजनवर्णनं विनानुपपत्तेरिति भाव । नन्वेवमपीति । अभवन्मतयोगप्रसङ्ग एव तत्साक्यं स्वयमेव निराकरिष्यति । पदान्तरेति । अनेन [illegible]नुचितार्थनिहतार्थव्युदास ।

१ 'सुधाक' । [illegible] विमलतया तत्सदृश विशारद प्रगल्भ [illegible] कार्ये उपायौ मित्र कार्यैर्मित्रम् । [illegible] धर्माद्गुणान् । 'विद्वत्सुप्रगल्भः [illegible] अकार्ये मित्रमिति विरुद्धमतिकृत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २ [illegible] लोचनयोरानन्ददायिनः [illegible] । अत्र गलग्रहशब्दो [illegible] विरुद्धमतिकृत् । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३ [illegible] तेन प्रकृतेन दाशरथिना यदि [illegible] भवानीपतेर्धनुः [illegible] तथा स्कन्द इव [illegible] विस्मृत इत्यन्वयः । [illegible] संभावनायाम् । [illegible] । क्रोधवेगेनेति [illegible] न संभावनम् ।

तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥'

अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवानीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्राक्प्रतीयते । नहि भव एवाभिधेये भवानीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम् ।

क्वचित्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्द्व्यर्थतया । यथा—

'गौरेपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।
सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः ॥'

अत्राम्बिकारमणपदयोर्गौरीप्रीतिकरत्वजन्मातृस्वामित्वमप्यर्थः । दूषकताबीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोषत्वम् ।

क्लिष्टादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधानाच्छ्रुतिकटुप्रभृतिष्वनियमोऽभ्यनुज्ञातः । तत्रासमासगतमुदाहृतमेव । समासगतेषु श्रुतिकटु यथा—

'सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।
बर्हिनिर्ह्रादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ॥'

समासादैकपद्यम् । एवं च्युतसंस्कृत्यादयो द्रष्टव्याः ।

उक्तान्पददोषान्पदैकदेशे वाक्ये चातिदिशति—

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

धनेरभ्यासे हेतुगर्भं विशेषणम्—भूतेत्यादि । भूतेषु य. करुणार्द्रतानः कृपासमूहस्तेन शान्त आत्मा यस्य तथाभूतात् । मदान्धो यस्तारकासुरस्तस्य वधाद्विश्वस्य देवगणस्य दत्त उत्सवो येनेत्युत्कर्षगर्भं विशेषणम् । स्कन्द इव प्रिय इत्यनेन धनुर्भङ्गापेक्षासंभावनाविरहसूचनम् । अहमित्यनेन क्षत्रियकुलान्तकत्वमकृतिनवाच्येन धनुर्भङ्गकर्तुः साहसकारित्वातिशयो व्यज्यते । अत्र भवानीपतेरिति विरुद्धमतिकृत् । भवस्त्रीपतिरित्यर्थकादस्मादन्यतरप्रतीतेः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'गौरपीति । सोऽम्बिकाया रमणो महेशो वो युष्मान्पायादित्यन्वयः । स क., यद्वाहनतां प्राप्तवतो गौर्वृषस्यापि सविधे निकटे सोऽप्यतिक्रूरतया प्रसिद्धोऽपि गिरिसुतायाः पार्वत्याः सिंहो निरहंकारः सौम्यः । भवतीति शेषः । अत्राम्बिकाया मातू रमण इति विरुद्धं प्रतीयते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'सेति । विरहिणो रामस्येयमुक्तिः सुधायाः सान्द्रास्तरङ्गा सुधासान्द्रतरङ्गा· सुधासान्द्रतरङ्गाः संजाता ययोस्ते सुधासान्द्रतरङ्गिते तथाविधे विलोचने यस्याः सा सीता दूरे । स्थितेति शेषः । अयं बर्हिणां मयूराणां यन्निर्ह्रादनमव्यक्तशब्दस्तदर्हस्तद्योग्यः कालो घनसमय एव कालोऽन्तकश्च समुपागत इत्यन्वयः । अत्र समासगतं श्रुतिकटुत्वम् । एवमितरेषामपि समासगतत्वं बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

च्युतसंस्कारेत्यादिर्भावप्रधानो निर्देशः। एते श्रुतिकट्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः। श्रुतिकटुत्वादय इत्यर्थः। अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः। न चासाधुत्वमसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति तद्भिन्नयोपादानमिति संप्रदायः। तदसत्। 'सोऽध्यैष्ट—' इत्यादिश्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात्। न च तत्रापि तथैवेति वाच्यम्। परुषवर्णारब्धत्वस्य स्वत एव सत्त्वात्। तथात्वेऽपि वा 'स पातु वो दुश्च्यवनः' इत्याद्यच्युताद्युदाहरणाव्याप्तिः। न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदान्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते। किं चावाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति।

अत्र ब्रूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाद्यवृत्तित्वे सति। नानापदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वमभिप्रेतम्। 'न्यक्कारो ह्ययमेव—' इत्यत्रापि नाव्याप्तिः। उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात्। अत एवाविमृष्टविधेयांशमिश्रवाक्यदोषोपादानम्। 'योऽसौ सुभगो तथागत.' इत्युदाहरणे प्रकाशो स्फुटमेतत्। एवं च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनम्। न चासमर्थमहोदरस्यावाचकस्यापि व्युदासो युक्तः। तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात्। यथोदाहृतेन जन्मुपदेन। च्युतत्वेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति।

तत्र श्रुतिकटु वाक्यगतं यथा—

'सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धून्।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥'

स्पष्टम्।

न च तत्रापीति। सोऽध्यैष्टेत्यादावपि वाक्यस्य श्रुतिकटुत्वं पदमात्रगततास्मादव्यवहितः सापेक्षमेवेत्याशङ्क्याह—तथापीति। नहीति। अप्रयुक्तत्वस्य पदमात्रधर्मत्वदिति भावः। ननु वाक्येऽप्यप्रयुक्तत्वाद्दस्त्वेवेति चादिनं प्रत्याह—किं चेति। सर्वव्याख्यानेषु दर्शितप्रकारेषु। विवक्षितेति। अत्र विवक्षितधर्मिप्रत्यायकनानापदवृत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे 'प्रभ्राड्–' इत्यादावसंभवः। सर्वेषां पदानां विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात्। अत पृथक्सत्यन्तम्। तादृशकिंचिच्छन्दगतत्वाच्च न दोष। च्युतसंस्कारादिस्त्वयं तु न तथेति तदपादानम्।

१. च्युतसंस्कृत्यसमर्थनिरर्थकत्वानामसौ दोषाव्याप्तत्वेनोदाहरति—सोऽध्यैष्टेति। [illegible] पदम्। स राजा [illegible] [illegible]। [illegible] 'पुनर्भव' इति [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] न्यवधीच्च। [illegible]। अत्र [illegible] श्रुतिकटुत्वस्य [illegible]। [illegible]

अमङ्गलार्थं यथा—

'पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारगणेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥'

अत्र पितृगृहं पावने वंशे इति च विवक्षिते पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ श्मशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ ।

संदिग्धं यथा—

'सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम् ॥'

अत्र सुरालयेति देवगृहमदिरामन्दिरयोः प्राप्तपर्याप्तकम्पन इति प्राप्तसैन्यत्वप्रासकम्पनयोरस्थापकम् । एवमग्रेऽपि ।

अप्रतीतं यथा—

'तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥'

---

१ 'पितृवसतिमिति' । शोकपीडिताया कस्याश्चिदियमुक्तिः । अहं परिवारजनेन सह तां पितृवसतिं गृहं व्रजामि गच्छामि । यत्र पितृवसतौ पावकान्वये पवित्रे वंशे पावकानां पवित्र्यकारकाणां पित्रादीनामन्वये संबन्धे सतीति वा । हृदयं च अशेषितं शोकरूपं शल्यकं कुत्सितं शल्यं यस्य तथाभूतं सपदि तत्काले भवतीत्यन्वयः । पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ श्मशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थकौ ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'सुरेति' । सुरालयो देवगृहं मदिरामन्दिरं वा । तत्रोल्लासो हर्षस्तत्परः । प्राप्ता पर्याप्ता पूर्णा कम्पना सेना येन । प्राप्त पर्याप्तं बहु कम्पनं कम्पो वा येन सः । मार्गणा [illegible]

अधिमात्रो दृढज्ञानवानुपायो यमादिर्येन। तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य तत्तायुक्तस्य। दृढभूमिर्दृढसंस्कारः। मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः। अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः।

ग्राम्यं यथा—

'ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा॥'

अत्र गल्लभल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः।

नेयार्थं यथा—

'वज्रवैदूर्यचरणैः क्षततारस्वरजःपरा।
निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम्॥'

अत्र वज्रवैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्विवक्षिताद्गुरुशब्देन गगनं लक्षितम्। न चास्य तत्र शक्तिरिति बाधकत्वलक्षणेन सम्बन्धेनाम्बरपदं लक्षयति। तस्माच्च गगनप्रतीतिः। यद्वा स्वबाधकबाध्यत्वलक्षणसम्बन्धेन गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा वेति परमार्थः। एवं वैदूर्यस्य मणौ चा-

विष्णुधामेति तथा शास्त्रप्रसिद्धपरियोगेन। तथा विषमाच्च इति चेदर्थः। लक्षित-

मृदुमध्यतीव्रसंवेगैस्त्रिभिर्भेदैर्नव योगिभेदा भवन्तीति। एवं च 'योगसंवेगतारतम्ये' इति सूत्रालम्बप्रसिद्धेति भावः। 'वीतराग' । दृढभूमि दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवया दृढा व्युत्थानसंस्कारैरनभिभूता भूमिर्विषयश्चित्तवृत्तिनिरोधरूपो यस्य सः। व्युत्थानं च चित्तस्य समाधिप्रच्युतनयावस्थानमिति। अत्र च 'अहम्भव' इत्यादिवचनेन योगिनिरूपणीयता व्यज्यते। तत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः। अत्राधिमात्रादिशब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वादप्रतीतत्वं दोष' इत्युदाहरणतात्पर्यसंक्षेप

१. ताम्बूलेति। ताम्बूलेन भृत [illegible] कपोलो यस्य सोऽयं मनुष्य [illegible] यथा तथेदं भक्षणं पानं च करोति तथा तु सदैव [illegible] वदति । [illegible] २. वज्रेति [illegible] वैदूर्यमणि [illegible]

[illegible]

घेलस्य पादे सत्त्वरजःपरेलस्य तमसि निष्कम्पेत्यस्य चाचलायां भूमौ युद्धमित्यस्य द्वन्द्वे चेद्येलस्य बोधने लक्षणैव । न च तद्बीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ।

क्लिष्टं यथा—

> 'धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
> रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥'

अत्र कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे प्रतीतिव्यवधानम् ।

अविमृष्टविधेयांशं यथा—

> 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
> सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

१. 'धम्मिल्लस्य—' इति । कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य केशपाशस्य शोभां प्रेक्ष्य अपूर्वा अद्भुता वा बन्धव्युत्पत्तिः कौशलं बन्धस्य व्युत्पत्तौ रचना वा तस्या हेतोः कस्य मानसं न रज्यति [illegible] । अपूर्वा बन्धव्युत्पत्तिर्यस्मिन्निति धम्मिल्लविशेषणं वा । [illegible] व्युत्पत्तिनिपुणता यस्या इति [illegible]विशेषणं वा । [illegible] क्लिष्टत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'न्यक्कार' इति । [illegible] अयमेव मे न्यक्कारो निन्दा । [illegible]

> धिग्धिक्शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
> स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥'

अत्र मिथ्यामहिमत्वमपि निष्फलप्रयासं न्यक्कारत्वं विधीयते । अतोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्यम् । 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्' इति नियमात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विरुद्धेन वा तथाभावः प्रतीयेत । अयं न्यक्कार इत्युभयोः पदयोर्मुख्यत्वाद्वाक्यदोषत्वम् । अतएव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तम् । अपि चात्र वृथोच्छूनैरित्यसंगतम् । उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादी-त्वात् । न तु वृथात्वविशेषितस्य । किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् । अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनत्वस्य तदविधि-त्वात् । ननु न्यक्कारोऽयमित्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययादर्थदोष एवायं स्यादिति चेत्, न त्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः । किं तु क्रमविशेषादविवक्षि-तार्थप्रत्यय एवेति शब्दविशेष एवापराध्यति । शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात् । यथा विरुद्धमतिकृति ।

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वमुख्यत्वाभ्यामेवायं वाक्यदोषः । किं तु विधे-यानुपस्थित्यापि । यथा—

> 'अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोररालान्तविलासवेल्लितम् ।
> विसारिरोमाञ्चनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः ॥'

लक्षणेति । लक्षितेनाम्बरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः । अर्थभेदोपगमेऽपीति । उच्छूनतायाः शुष्कस्वर्गलुण्ठनं न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, भुजवैफल्यं तु स्वपरा-जयदर्शनादन्यदिति भेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । एवं चाप्रयुक्तानुवादत्वरूपोऽर्थदोषोऽपि

---

१ 'अपाङ्गेति । नायकागमनेऽस्य निवेदयन्त्या सख्या इयमुक्तिः । तवेत्यस्य पद्य-[illegible] । [illegible], यो नायकस्तव दृशोरपाङ्गसंसर्गि नेत्रान्तगवक्र तरङ्गित [illegible] [illegible] [illegible] तनोर्विसारि सर्वाङ्ग-व्यापि रोमाञ्चनक[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । असौ नायक आगत [illegible] [illegible] [illegible] नुवादेन [illegible]कतया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यमानत्वादसा-[illegible] प्रतिपादकत्वात् । [illegible] स्वार्थ-[illegible] । [illegible] — '[illegible]' इति । स [illegible] [illegible] — [illegible] तत्प-[illegible] । [illegible] [illegible]सिद्धानुभूत [illegible] तत्पद्य-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]वाक्यगताक्षेपात् । [illegible] । [illegible] [illegible] स्फुटं वक्ष्यते इत्युदाहरणवत्सिद्धिः

अत्र योऽस्मादिति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचि यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतत्तत्प्रतिपादकम् । यच्छब्दसांनिध्येनादसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् । ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम् । उच्यते—अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते 'यत्तदोर्नित्यसंबन्धः' इति । स चाभिसंबन्धः शाब्द आर्थो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा 'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादर' इति । एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः । अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् ।

तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन । यथा—

> 'कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
> अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥'

अत्र स इति प्रक्रान्तं राजानमाह ।

> 'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
> कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'

अत्र सेति प्रसिद्धा ।

> 'उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
> ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

दर्शितः । अत्रेति । उद्देश्यविधेयबोधानुकूलतयाभिप्रेतमित्यर्थः । अनुवाद्यधर्मितया यच्छब्दोपस्थितं तच्छब्देन परामृश्यमिह विधेयं बोध्यते । तच्छब्दस्य च तच्छब्दार्थकत्वम् । यथा—'यो [illegible]' इत्यादाविति भावः । यच्छब्दसांनिध्येनेति । [illegible] । तथा च य प्रसिद्ध इत्युद्देश्यमेव

[illegible]

२. [illegible]

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमाश्रितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इत्यनुभूते । त्रिष्वप्येतेषु यच्छब्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम् । तदभावेऽप्याक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान्, या प्रसिद्धा, ये अनुभूते इति च प्रत्ययाविघातात् । यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः । यथा—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥'

यथा च मम—

'मातर्भारति चम्पकस्खलतया किं नाम नाचर्यते
मित्राणि स्थिरताविवेकविनयाः कार्यं सुहृत्प्रार्थितम् ।
इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागन्तर्हितं स्थीयतां
यावत्त्वादृशविप्रयोगसुलभा लक्ष्मीर्मया लभ्यते ॥'

पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते । यथात्रोदाहरणे पूर्वार्धपादयोर्व्यत्यासे ।

ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः । यथा 'नवभ्रुर्यदि हारितं कुवलयैः' इत्यादाविति चेत् । सत्यम् । समर्थो न तु सर्वत्र । किं तु यदीत्येतावद्रूपस-

---

समर्थकत्वात्तु विधेयसमर्थकतेत्यर्थः । मातरिति । हे मातर्भारति, चञ्चले लिखां या चम्पलता सेह वर्तते तथा किं नाम नाचर्यते किं स्वकार्यमपि क्रियत इत्यालोच्य विचार्य, तथा भो मित्राणि सुहृद स्थिरताविवेकविनया, सुहृदा प्रार्थितं कर्तव्यमित्यालोच्य इह राजसभायां मां विमुच्य मनागन्तर्हितं यथा तथा स्थीयताम् । कियत्पर्यन्तं तत्राह—यावत्त्वादृशानां [illegible] विरहेण सुलभा श्रीर्मया लभ्यते । तावदित्यध्याहृत्यते । अत्र [illegible] । नन्विति । अयं यच्छब्दः । तदाक्षेपेति । [illegible] तच्छब्दाक्षेपसमर्थ

स्पर्यायः । उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपत्वयेति विशेषः । यद्वा यदीत्यव्ययं न तु यच्छब्दः । तच्च भिन्नस्वभावमेव । एवं चेच्छब्दोऽपि ।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यार्थो यत्तदोः संबन्धः । यथा—

> 'ये[2] नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
> जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
> उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
> कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥'

अत्र य उत्पत्स्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्न इति स्फुटमेवावगम्यते । यथाश्रुते हि न पूर्वार्धेन कथमप्यन्वयः ।

यत्तु 'प्रकान्तार्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न' इति व्याख्यानं तत्र किविवेकाद्यनालोचननिबन्धनं प्रकाशकृदनभिमतं च । यदयं यच्छब्दोपादानं नापेक्षते' इत्याह । न तु 'यच्छब्दं नापेक्षते' इत्यादि । तस्मादयव्याख्यातमेवादरणीयम् । एवं च 'योऽसौ सुभगे' इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादानादाक्षेपासंभवाच्च यच्छब्दः साकाङ्क्षः ।

ननु स्यादेवैतत् । यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदःशब्दो न स्यादिति चेत्, तत्किमदसस्तच्छब्दपर्यायता । तथा सति

> 'असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
> वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥'

— — — —

पूर्ववाक्यगतोऽर्थोऽस्य । द्वयोरपीति तु प्रसङ्गादुदाहृतं न तु प्रकृतोपयोगितयेति ज्ञेयम् । तस्मादिति । 'शब्दः साकाङ्क्षः शब्देनैव पूर्यते' इति न्यायादपेक्षास्त्येव । परंतु कश्चिन्न्यूनपदत्वरूपो दोषो नास्ति । यत्र प्रकान्तार्थकादिषु शीघ्रमध्याहारेण प्रतीतिरिस्तेनावन्मात्रमेव सम्यगिति भावः । आक्षेपासंभवाच्चेति । यच्छब्दस्य

१. चेदिति शब्दोऽपि क. २ 'य इति । भवभूतेरियमुक्तिः । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् । तेन ममेत्येकवचनाविरोधः । नामेति कोपे कुत्सने वा । 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरोक्तेः । ये नाम केचिज्जना इह लोके मानवज्ञामनादरेण प्रथयन्ति कुर्वन्ति ते किमपि जानन्ति । अपि तु न किमपीति काक्वा अर्थः । तत्स्तान्प्रत्येष यत्नो मालतीमाधवाख्यप्रकरणारम्भरूपो न । भवतीति शेषः । अत्र ग्रन्थस्य पराधीनत्वादिदोषनिवेशस्य ... [illegible] ... उत्तरार्धम् । कालोऽयं निरवधिरनन्त इति हेतोः कोऽप्येको मम समानधर्मा य उत्पत्स्यते पृथ्वी विपुला विस्तीर्णेति हेतोरस्ति वा तं प्रति यत्न इति यत्तच्छब्दयोरध्याहारेण योजनीयम् । यथा कालेनानुत्पन्नस्य ... [illegible] ... परिहृतम् । अत्र यत्तदोरर्थस्यार्थ... [illegible] ... ध्याहारेणान्वयः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकायामुक्तम् । ३. 'असाविति । असौ दृश्यमानचिह्नो वसन्तकालो हनुमानिवागतः । कीदृशः । मरुता वायुना चुम्बितः

इत्यत्रादसःशब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदधाति विदमर्थम्। अथात्र वैपरीत्यादि-दोषसिसाल्लक्षसे तर्हि—

'केसरालबालरन्ध्रोऽसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमतः।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात्॥'

इत्यत्र स इत्येतत्पुनरुक्तं स्यात्। अदःशब्देनैव तदर्थाभिधानात्।

अन्यधर्मान्तरस्य न निवेशनः किं त्वनुभावीमतदर्थकत्वम्। कथमन्यथा—

'योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम्॥'

इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता। इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेन्, सत्यमाह। परंतु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिमात्रे निरूढः किं पुनरिदमादिः। यथा—

पूर्वपरत्वगमकत्वादिति भावः। तच्छब्दार्थमेवेति। एवं च यच्छब्दप्रयोगापत्ति-

---

केसराः केसरा बकुला नागकेसरा वा वल्लिन्तः। हनूमत्पक्षे महता पवनाभिघातवेगेन विना जृम्भिता. केसराः सटा यस्य। प्रमथ पक्षाराधितस्य चन्द्रस्य मण्डलं स्पर्शितुं प्रेमरो यस्य, प्रमथनाराधित एव मण्डलप्रणीदैशेति वा। तथाभूतो वसन्तः पक्षे ताराभिधया भिषोऽपि गुर्वीसमस्य मण्डल राहू मैत्र्यं वा तत्रामर्णिर्बुरुथः। विजुक्षाभी रामार्थी रमणीभिरातुरया कामया दृष्टा वीडिनो वसन्त.। विरहोद्दीपकत्वात्। पक्षे विजुम्भेन रामेन्द्रातुरयोधुवयः दृष्टा वीडित हनर्थ.। अत्रामाविरमानुतच्छब्दार्था-प्रतीतेनं.तास्पदर्थकत्वम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥'

इत्यादौ । तस्मात् 'योऽविकल्प-' इत्यत्रैव व्यवधानेनादःप्रयोगो युक्तः, न त्वव्यवधानेन ।

कथं तर्हि—'न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्' इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिद्ध्यर्थं इति चेत्, स इत्यत्र विच्छेदेन व्यवधानात् योऽस्मादित्यत्र तु संधिना यच्छब्दैकमिलितैकदेशत्वेनाविच्छेदात् । ननु भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्योऽभिसंबन्धः स्यात् । स एव तु नास्ति । कथमन्यथा 'यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे' इत्यत्रैकयत्परामृष्टस्यैकेन तदा परामर्शेऽपि द्वितीययच्छब्दाभिराकाङ्क्षा प्रतीतिः । द्वितीयतत्पदाभावात् । न च तत्राक्षेपोऽपि यदः पूर्ववाक्यगत्वादिति । मैवम् । न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तदोः परामर्शनियम इति ब्रूमः । किं त्वेकस्य नाम्नां परामर्श इति । तथा चात्रापि पापात्मकं वस्तु येनकेनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः । वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्विर्वाचकोऽयमादेशः । तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येन संबन्धपरताग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पदेऽपि । यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानमिति सारम् ।

रिति भावः । परं त्विति । 'यत्तया मेलनं' इत्यादिवारणाय समानाधिकरण इति । एवं लिङ्गवचनभेदेऽप्यनेनैव वारणम् । विशेषद्वयेनेति । कामकृतत्वाकामकृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । अत्राय पर्यवसितोऽर्थः—यच्छब्दोपस्थितार्थवृत्तिकिंचिद्विधेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबन्धेनान्वयबोधे यच्छब्दव्यवहितोच्चरिततच्छब्दजन्योपस्थितिर्हेतुः । एवं तच्छब्दार्थनिष्ठविधेयतयान्वयबोधे यत्पदजन्योपस्थितिर्हेतुः । तत्र द्वयोरुपादानं मुख्यम् । अनुपादानं तु यत्रैकेनापराक्षेपस्तत्र प्रतीतिविलम्बान्न दोषाय । यथा प्रक्रान्तादिार्थकतच्छब्दप्रयोगे यच्छब्दस्य । उत्तरवाक्यगतयच्छब्दप्रयोगे च तच्छब्दस्य । अन्यत्र त्वन्यतरानुपादाने न्यूनपदत्वं दोषः । आक्षेपासामर्थ्येन प्रतीतिविलम्बादिति । यत्र तु 'यद्यत्पापं' इत्यादौ यत्पदद्वयं तत्पदं चैकं

---

१. 'यत्तदिति । वेणीसंहारे भीमस्योक्तिः । अस्य भूपतेर्युधिष्ठिरस्य तत्प्रसिद्धं यदूर्जितमुद्भटमत्युग्रं क्षात्रं तेजः प्रतापरूपम् । आसीदिति शेषः । तदा द्यूतसंज्ञकैः पाशकैर्दीव्यता क्रीडतानेन राज्ञा नूनं तदपि तेजो हारितम् । अर्थाच्छत्रुभिर्गृहीतमित्यर्थः । राज्यं हारितमेव तदेव नूनं तेजोऽपीत्यपिशब्दार्थः । अत्र यच्छब्दानन्तरवर्ती तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिपरामर्शकः । किं पुनरिदमादिरिति योऽस्मानिखलोक्तदोषो वक्ष्ये-

अत्र क्षान्तिमन्तोऽनुरक्तमुखः कल्याणानीन्द्रियाणि गुरुप्रणामेन दुःखाभावमन्त-दोषेण इति विवक्षिते भूमिरहिता रुधिरस्थानानि शिराभिरान्विताः शरीरक्षरणेन गतप्राणेन्द्रियाः दोषेण इति विरुद्धं प्रतीयते । अप्रतरार्थे विरुद्धोऽन्यार्थो विवक्षित इति ततो भेदः । न च प्रकाशितविरुद्धसंकरः । तत्रार्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यञ्जकतया विशेषात् ।

पदैकदेशे यथासंभवमुदाहरणानि । तत्र श्रुतिकटु यथा—

'अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वा-
त्परिणतिविरसत्वात्संगमेनाङ्गनायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥'

एकपदे वर्णद्वयकटुत्वे पददोषत्वम् । पदस्यैव कटुत्वप्रतीतेः । एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वम् । न चैव 'सोऽध्यैष्ट–' इत्यादौ प्रत्येकं पददोषतामापन्नस्य वाक्यदोषतेति वाच्यम् । नहि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता किं तु नानापदघटितामात्रेण । सा च पदावच्छेदेन तदेकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः । त्वादित्यस्य कटुत्वासंमतौ,

'तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥'

अत्र सिद्ध्यै लब्ध्यै इत्युदाहार्यम् ।

निहतार्थं यथा—

'यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।

शरीरस्य क्षरणेन नाशेन गता अपत स्वानीन्द्रियाणि न येषां तथाभूताः शेरते निद्रान्तीति विरुद्धप्रतीतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

१ 'अलमिति । कस्यचित्कामिन्यामनुरक्तस्य कस्यचित्कामुकस्येयमुक्तिः । चपलत्वादिहेतवोऽङ्गनासंगमनिष्ठतया योज्यन्ताम् । तथा चातिचपलत्वादस्थिरत्वात्स्वप्नसदृशत्वात्, मन्त्रादिनासदर्थप्रकाशनेन मायासदृशत्वात् । परिणतिविरसत्वाद्विरहादिदुःखानुबन्धित्वाच्चाङ्गनाया संगमेनालं प्रयोजनाभाव इति तत्त्वं तत्त्वार्थं शतकृत्वोऽनेकवारं यदि वयमालोचयामस्तदपि तथाप्यन्तरात्मा हरिणाक्षीं न विस्मरतीत्यन्वयः । अत्र त्वादित्येकदेशे श्रुतिकटु ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका २ 'तद्गच्छेति । कुमारसंभवे कामं प्रतीन्द्रोक्तिः । हे काम, तस्मात्सिद्ध्यै कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ । कार्यं किं तत्राह— देवानां सर्वेषां न ममैव कार्यं स्कन्दोत्पत्तिरूपं कुरु । शिवयोः संगमैकलभ्येऽस्मिन्नर्थे किं मयेति शङ्कायामाह—अर्थोऽयमिति । अर्थान्तरेणोमामहेश्वरसंगमेन लभ्य एव लभ्योऽप्ययं स्कन्दोत्पत्तिरूपोऽर्थोऽङ्गस्य स्वरूपस्य लब्ध्यै लाभाय प्रत्ययं शिवस्य पार्वतीवशतासंपादनेन कारणमधारत्वामपेक्षते । अत्रोमामहेश्वरसंगमस्य वक्तुमयोग्यत्वादर्थान्तरशब्देनोक्तिः । कः किमिव । बीजाङ्कुर उदयात्प्रागम्भो जलमिव । अङ्गेति कामसंबोधनमिति केचित् । 'प्रत्ययमुत्तमं त्वां' इति क्वचित्पाठः । अत्र चतुर्थ्यन्तपदद्वयैकदेशः कटुः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'यश्चेति । तत्रैव हिमालयवर्णनम् । यश्च

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥'

अत्र मत्तशब्दः। न हि क्षीबार्थो सुप्रसिद्धः।

निरर्थकं यथा—

'आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम्।
संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥'

अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव वृत्तपूरणायोपात्तम्। एकस्याः कुरङ्गेक्षणाया दृग्द्वयस्याभावात्। 'भगवद्वदित-' इत्यादिव्यापारभेदाद्बहुत्व-मिति चेत्। न। तथैकार्थैरनिविष्टत्व तदनुपादानात्। न च भावसाधनतया दृक्शब्द एव व्यापारे वर्तते। विशेषणानन्वयप्रसङ्गात्। एवं कुरुत इत्यात्मने-पदमपि निरर्थकम्। प्रधानक्रियाफलसंबन्धस्य कर्तर्यविवक्षणात्। ननु 'आशिषि नाथः' इतिवत्कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्वेव न तु निरर्थकम्। नाथत इत्यपि वा निरर्थकमेव। अविशेषात्। एवं द्वयोरर्थदोषे-ऽवचनमसाध्वेवेति। उच्यते—'आशिषि नाथः' इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं नियम्यतानाशिषि तदभावो बोध्यते। तस्मादाशने तस्य युक्तमसाधुत्वम्। 'स्वरित-ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायां तद्वि-

---

मित्यर्थः। प्रधानक्रियाफलेति। पानक्रियाफलं हि अगम्यरूपं तत्संबन्धो मन्मथगतत्वेन विवक्षितो न कुरङ्गेक्षणागतत्वेनेत्यर्थः। अवयवाभिप्रायेण प्रत्ययो-

---

हिमालयस्य निर्झरे. करणभूतैर्धातुमत्ता गैरिकादिधातुमतो भावस्तया तां बिभर्तीत्यन्वयः। तादृशीम्। अप्सरसो विभ्रमार्थं विलासार्थं मण्डनान्यलङ्करणानि तिलकपत्रिकादीनि तेषां संपादयित्रीम्। तथा बलाहकानां मेघानां छेदेषु खण्डेषु विभक्तो रागो यस्यास्तथा-भूताम्। अकालसंध्यामिवेत्युत्प्रेक्षा। सन्ध्याकालेऽपि तद्वृत्तमानात्। अत्र मघोन्येकदेश. शीघ्रार्थे सुप्रसिद्ध इति निदर्शना।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप..

१. आदाविति। कस्याश्चिद्विरहातुराया कस्याश्चिद्वर्णनामिदम्। कुरङ्गेक्षणा काममत्यर्थेनाश्रुपयसा दृशामेव निषेकं कुरुत इत्यन्वयः। उत्प्रेक्षते। चेतोभुवो देवस्य मदनस्य भल्लीनां बाणविशेषरूपाणां पानकर्मवत्। दृक्शब्दस्यार्थवत्त्वाद्बहुकमत्वम्। धारानिक्षेपायाम् पक्वेन शस्त्राणां सतापस्य पयसा क्षालनं पानकर्मस्वरूपम्। तत्र लेप-तापयोः सम्पादनाय दृशां विशेषणमाह—आदावित्यादि। आदौ प्रथममञ्जनपुञ्जेन लिप्तं वपुः स्वरूपं यासां तथाभूतानाम्। भल्लानामप्यङ्गारचूर्णाञ्जनेन लेपात्तथाभूतत्वम्। ततोऽनन्तरं श्वासानिलनोल्लासितेन संधुक्षितेन एव प्रोत्सर्पन्त्या व्याप्नुवत्या यो विरहा-नलस्तेन संतापितानां चाति निकृष्टतया। भल्लीनां तु भस्त्राश्वासानिलोल्लसिते प्रोत्सर्पता विरहसदृशानलेन संतापितत्वमवगमेयम्। अत्र दृशामिति ...

इत्युदाहरणचन्द्रिका।

यमयता पराभिसंबन्धविवक्षायां तन्निषेधः प्रतिपाद्यत इति तत्रैवासाधुत्वम्
न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे । अत एव 'कर्त्रभिप्राय इति किम् । पराभिप्रे
क्रियाफले मा भूत्' इत्यवोचत् । न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इति ।
चात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्वं द्योत्यम् । किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाद्योतनमा
त्रमिति नासाधुत्वम् । एवं 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतत्सूत्रं बहुवचनं नियमय
द्व्येकयोरुपस्थितयोस्तन्निषेधति । न तु बहुत्वविवक्षामात्रे । दाराभित्यत्र च न
द्वित्वैकत्वे विवक्षिते येनासाधुत्वं स्यात् । किं तु बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यतर्
तैवेति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन 'अवयवाभिप्रायेण निरर्थकत्वं समुदायाभिप्राये
त्वसाधुत्वमेव' इति चण्डीदासमतमनादेयम् ।

अवाचकं यथा—

'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥'

अत्र विजेय इति यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तत्रावाचकः ।

अश्लीलेषु व्रीडादायि यथा—

'अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥'

अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्याङ्गसारकतया व्रीडादायी ।

शाभिप्रायेण समुदाय पदम् । अनादेयमिति । असाधुत्वस्वीकारीला प्रसक्त्य-
भावादिति भावः । न च तावता त्वत्रापि पदैकदेशदोषत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

---

१. 'चापेति । रावणदूतस्य परशुरामं प्रतीयमुक्तिः । हे राम, तव 'चापाचार्यो
धनुर्वेदाध्यापकस्त्रिपुरविजयी महादेवः । तथा कार्तिकेयः स्कन्दो विजेयो निर्जितः ।
शस्त्रेण व्यस्त उत्सारित उदधिः सदनं गृहम् । पृथिव्या दत्ताया परशुरामस्य निवासाय
शस्त्रनापितेन समुद्रेण भूर्दत्तेति पुराणप्रसिद्धिः । इयं भूः पृथ्वी हन्तकारो मासषोडशक-
रूपोऽतिथये देयो बलिः । तद्रूपकल्पयायाय दत्तेत्यर्थः । एतत्सर्वं प्रशस्तिहेतुरस्त्येव । न
कस्याप्यत्र संदेहः । किमु किं तु रेणुकाया स्वमातुः कण्ठबाधा कण्ठच्छेदनं कृतवता
तव परशुना बद्धस्पर्धश्चन्द्रहासनामा रावणस्य खड्गो लज्जत इति भङ्ग्या एवंविधनि-
न्द्यकर्मकारिणा त्वया सह स्पर्धायां रावणो लज्जत इत्युक्तं भवति । अत्र विजेय इति
यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽतीतत्वेऽवाचकः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. अतिपेलव-
मिति । शठोऽतिपेलवं कोमलमतिपरिमिता अल्पा वर्णा यत्र तथाविधं लघुतरमतिम-
न्दमुदाहरति वदति । पुनरिति त्वर्थे । परमार्थतस्तु स शठः कालकूटेन विषेण घटितमिव
हृदयं वहति । तथा च कृत्रिमतया श्रद्धानयमश्रद्धेयमिति त्वं मत्वास्त्येवोपदेशोऽयम् । अत्र
पेलेत्येकदेशो लाटभाषायां वृषणरूपगुह्याङ्गबोधकतया व्रीडादायी ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

जुगुप्सादायि यथा—

'यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ-
स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनितोर्जितमूर्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥'

अत्र पूयेति पूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायि ।

अमङ्गलं यथा—

'विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।
कथमेष स तद्वदीयतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥'

अत्र प्रेतेति भागोऽमङ्गलस्य स्मारकः ।

संदिग्धं यथा—

'कैस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पद्यतेतराम् ॥
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥'

अत्र चरभागो 'भूतपूर्वे चरट्' इति चरट्प्रत्ययो वा 'चरेष्टः' इति टान्तप्रत्ययानुवर्ती संदेहात्पूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थ इति संदेहः ।

नेयार्थं यथा—

'विमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥'

आशीःप्रयुक्त्यर्थसंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययाद्यानुपूर्वस्य पददोषत्वस्य तत्राप्युपग-

---

१. 'य इति । कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशंसनमिदम् । सोऽयं पूर्वोक्तगुणवान्महापुरुषः कस्यचिदेव पुण्यशालिनः पुंसो दृशो पतति । गोचरीभवतीत्यर्थः । स कः । यः सुरसरिद्गङ्गा तन्मुख्यानि तत्प्रधानानि तत्प्रभृतीनि वा तीर्थानि तेषां सार्थे समूहे स्नानेन तथा शास्त्रस्य वेदान्तादेः परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं संस्कारदार्ढ्यं तेन पूयते पवित्रो भवति । कीदृशः । सौजन्यमानयोर्जनितः स्फीतिमानम् । तयोर्जनितस्फीतिर्यस्मादिति वा । 'सौजन्यमान्य' इति पाठे सौजन्यमान्या जनितस्फीतिर्यस्येत्यर्थः । ऊर्जितानां बलवतां मूर्जितं बलम् । ऊर्जितानां बलानामपि बलमिति वा । अत्र पूयेत्येवदेशो विकृतरुधिरपूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायी ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २ 'विनयेति । हे अङ्ग, यः सततं विनयप्रणययोरेव केतनं स्थानं तादृशस्तत्तद्गुणवत्तया प्रसिद्धोऽभवत् । सोऽयं तस्याभिप्रेतमभिलषितं पदमपवर्गमिव समागतः प्राप्तः सन् कथमपूर्ववद्धर्मादिपरता दृश्यताम् । नीचपदप्राप्त्या गुणलोपादिति भावः । तदेतन्मतान्तरे प्रति कस्यचित्पूर्वप्रवृत्तनैष्ठिकस्य पुरुषस्य वृत्तान्तकथनम् । अत्र प्रेतेत्येवदेशोऽमङ्गलार्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. 'कस्मिन्निति । अस्य पुरुषस्य । उत्पद्यते दीप्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. 'विमिति । भूपालमौलीनां माला तस्यैवात्यन्तनिमा परिवृत्तात्र महामणेरेव जीवमणेरस्य राज्ञः किमुच्यते किं वर्ण्यते । न किमपि वर्णयितुं शक्यम् । यस्य

अत्र वचोवाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः। न च तत्र समर्थः। गीर्वाणशब्दयोरेव समस्तयोस्तदर्थरूढिर्न तु तत्पर्यायान्तराणाम्। अत एव गीःशरादिशब्दोऽपि तत्रासमर्थः। पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात्। तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता। एवं जलध्यादिशब्देऽपि पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यम्। परं तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यसहम्। वडवानलादौ तु पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः। नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरह एवोच्यताम्। स च प्रसिद्ध्यभावाप्रयोजकत्वाप्रयुक्तवाचकनिहतार्थादयोऽप्यसमर्थभेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथङ्निर्दिष्टा इति चेत्सत्यमाह। परं त्वन्यैरलंकारकारैर्भेदेन दर्शिता इति तथा निर्दिष्टाः। किं च वैजात्याभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रभेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विभज्योक्ता इति।

अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम्।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम्॥ ५॥
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम्॥ ६॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा।

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यद्वयोपस्थितिः। वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः।

तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत्। अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते। शृङ्गारे यथा—

'अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम्।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर॥'

मात्। अत्र तु प्रकृत्यर्थाबाधेन तद्वैलक्षण्यादिति। वाक्यमेवेति। यद्यप्येक-

वचोवाणैर्गीर्वाणैर्देवैः सुदुर्लभं विभाव्यते। शायत इत्यर्थः। अत्र वचःशब्देन स्ववाच्यनिरूपितवाचकत्वसंबन्धेन गीःशब्द एव लक्ष्यते। गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वात्। न च शब्दलक्षणाया रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः।

१. 'लक्ष्यलक्षण' क. २. 'अकुण्ठेति। नायिकासमागमोत्सुकस्य कस्यचिदियमुक्तिः। हे कलकण्ठि। कलो मधुरस्वरसंयुक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दूतीसंबोधनम्। विरहातुरतया कोकिलाया वा। मां कम्बुकण्ठ्याः शङ्खसदृशग्रीवाया नायिकायाः कण्ठे क्षणं कुरु। तदालिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः। कण्ठस्यार्तिं तदालिङ्गनौत्सुक्यरूपामुद्धरापहर। कीदृशं माम्। आकण्ठं कण्ठपर्यन्तमकुण्ठाप्रतिहता। उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत्। तथाविधा या उत्कण्ठा तया पूर्णम्। व्याप्तमित्यर्थः। अत्र शृङ्गारे 'अटवर्गाः' इत्यादिना प्रतिषेधाट्टकारः प्रतिकूल इति प्रतिकूलवर्णत्वं दोषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

तस्य महाप्रयोगेऽप्यास्वलाभात्। अस्य तु वाक्यस्थायित्वेन। अत एवास्य न पददोषत्वम्। एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात्। दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव। अत एव नित्यदोषोऽयम्। नीरसादावास्वलाभाभावात्। श्रुतिकटोस्तु नीरसादावास्वलाभादनित्यत्वमिति महान्भेदः। इदं तु चिन्त्यम्—रौद्रादिरसे श्लोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति। अथान्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वं निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत्, न। एवं हि क्लिष्टादावपि पददोषत्वं न स्यात्। किं बहुना यादृशविवक्षया क्लिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तयेदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभागः।

उपहतलुप्तविसर्गम्। उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं चेति द्वयमित्यर्थः। उपहता ओत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः। एकविसर्गस्य तथात्वेऽवैरस्यात्। उपघातश्चोत्वप्राप्तिः। उपघातान्तरस्य दोषान्तरत्वे प्रवेशात्। तेनै नैरन्तर्येणोत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तविसर्गत्वं च लक्षणे। द्वयोरेकमुदाहरणम्—

> 'धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः।
> यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभान्विताः' ॥

दूषकताबीजं बन्धपारुष्येण सहृदयोद्वेगः। अत एवायं नित्यः। भग्नादिंचिन्त्यम्—'भूयो महीयोऽनयशोविभूषितः' इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति।

विसंधि। विरूपः संधिः संनिकर्षो यत्र। वैरूप्यं च त्रिधा—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च। विश्लेषस्तु प्राप्तस्य श्लेषस्य संहिताकार्यस्याभावः। स च 'अन्यत्र तु विभाषया' इति वचनादैच्छिक आनुशासनिकश्च। तत्रान्त्यः प्रगृह्यादित्वात्, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेर्वा। तत्राद्यः सकृदपि वर्तमानो दोषाय। इच्छानिबन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथमत एव सहृदयोद्वेजकत्वात्। अन्त्या असकृत्। आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुमापकतया बन्धपारुष्येणैव हि तस्य दोषत्वम्। तच्चासकृत्प्रयोग एव। प्रकृष्टत्वबोधकतामनुगमयान्य-

नुकूल्यप्रातिकूल्ययोरनुभवसिद्धत्वाद्वाक्यदोषत्वमस्तीति तात्पर्यम्। **द्वयमित्यर्थ इति**। यद्यप्युपहतलुप्तान्यतरविसर्गत्वमेकं लक्षणं संभवति तथापि नीरसत्वाद्वैरस्यस्य भेदेनानुभवाच्च दोषद्वयमित्युक्तम्। **बहुवचनान्त इति**। इत्थं त्वेकवचनं जात्यभिप्रायमिति भावः। उपघातान्तरस्य स्वरूपप्रदर्शनम्। **दोषान्तरेति**। दुःश्रवत्वादिदोषेष्वित्यर्थः। **अन्यत्र त्विति**। 'संधिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः।

१ 'तत्तत' क. २ 'धीरत्व। अत्र स इति सावधारणम्। तेनात्र जगति स एव नृपो धीरत्वादिगुणयुक्त इत्यन्वयः। वर. श्रेष्ठ आकारो यस्य सः। यस्य भृत्याः सेवका बलेनोत्सिक्ता दृप्ताः। बुद्ध्या प्रभया तेजसा चान्विता युक्ता इत्यर्थः। अत्र पूर्वार्धे रोरुत्वप्राप्तिरुत्तरार्धे विसर्गलोपप्रासादुत्तरार्धे च तद्दोषान्यतरोऽपि स्पष्टम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'तत्रैकस्य' क.

[...]वेन । अश्लीलत्वबाधंत्वमेव वा । एवं त्रिप्रकारके विशेषे आद्यप्रकारद्वयं [...]
—

'राजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः ॥'

अन्यो यथा—

'तं उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदारकान्तकान्तिर्बत मुक्तामणिवच्चकारत्नमर्घः ॥'

दूषकताबीजमस्योक्तम् । अश्लीलत्वं यथा—

'वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥'

अत्र 'विड्' इत्यश्लीलम् ।

[...]निस' समासे इष्यते अन्यत्र तु विभाषया ॥' इति वचनम् । अन्यत्र वार्यं ।
इति [...] दोषायेत्यनुपज्यते । तं उदित इत्यादौ लुप्तविसर्गत्वं नाशङ्कनीयम् ।

१. 'राजन्निति । हे राजन्, भवतस्तानि चरितानि विभान्ति शोभन्ते । यानि रसातले सन्तीत्यर्थः । [...] दधति धारयन्ति । इन्दुवत्प्रकाशमानानि [...] प्राप्य भातः [...] इन्दोर्द्युतिं [...] उभे विजयस्य [...] संपत्तिमेत्य प्राप्य आतन्वती [...]नुसारिणी बुद्धिः । दोर्बल बाहुबलं ते उभे [...] उचितयोरवसरयोरनुवृत्ती अनुसरणे [...] अतितते अतिविस्तृते । उचितानुवृत्तिम्' इति क्वचित्पाठः । कुर्वाणे । यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः । उचितानुवृत्तिम्' इति क्वचित्पाठः । अत्र पूर्वोक्तनित्यतया [...] महदपि दोष । [...] 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यनुशासनेन प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तः [...] । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. [...] पूर्वोक्तावित्यमुदित उत्पन्न । [...] इत्यर्थः [...] महता [...] हारेण [...] इव । उदयाचलादुदयाचलात् [...] मुक्तामणि-मनोहारिणी [...] [illegible]

[illegible]

[...] इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

कष्टत्वं यथा—

'उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ।
नात्रर्जुः क्षमते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥'

अत्र दुष्करताबीजं पददोषप्रस्तावे उक्तमिति । अत्रापीदं चिन्त्यम्—समासे-नैकपदेऽश्लीलकष्टच्छन्दोनिबन्धनविशेषाणामश्लीलकष्टासाधुमध्यप्रवेशे श्लेषादिनि-निबन्धनविशेषस्य पदेऽपि सद्भावात्कथमस्य न पददोषत्वम् । यथा—'भूप उर्वीमिह वदान्यस्य उदारः' इति । वयं तु तर्कयामः—सकलप्रभेदभिन्ना एते दोषा दूषणान्तरासंकीर्णा वाक्य एवेति वाक्यमेव तथेति नियमार्थः । अतएव न पददोषविभागन्यूनतापि । तादृशस्यैव पदवृत्तेरत्र विभागादिति ।

हतवृत्तम् । हतं वृत्तं यत्र तत् । हतत्वं चात्रच्छन्दोगुरुकार्याक्षमपादान्त-लघुवर्णत्वं प्रकृतरसाननुगुणत्वं वा । छन्दनमन्येनैषामनुगमः । अप्रच्छन्नत्वं च लक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगाच्च । यद्वा हतत्वमप्रच्छ-न्नत्वमेव । तच्च गुर्वादिनियमरूपलक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेष-योगात् । शिखरिण्यादावन्त्यस्य लघोर्गुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च । तत्राद्यं यथा—

'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥'

तत्प्रयुक्तमध्यभावस्यैव वैरस्याधायकत्वेन दोषत्वात् । असाधुमध्यप्रवेशो-ऽपीति । ततश्च तेषां पददोषत्वे ह्यापत्तिरित्यर्थः । दूषणान्तरेति । पदे तु श्लेषादिनिबन्धनविशेषस्यासंकीर्णत्वेऽप्यश्लीलकष्टच्छन्दोनिबन्धनानामश्लीलादिभिर-संकीर्णत्वात् सकलप्रभेदानामसंकीर्णता । एवं प्रतिकूलवर्णत्वमपि शृङ्गारे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । लक्षणान-नुगमादिति । [illegible] । [illegible] । [illegible] — यस्मिन्निति । यस्मिन्पञ्चेति । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । यथा च यस्मिन्नामे-

---

१ [illegible] २. [illegible]

अत्र श्लोके प्रथमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गः ।

यतिभङ्गो वर्णवृत्ते यथा—

'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्ञो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥'

अत्र हरिणीच्छन्दसि षष्ठे दशमे च यतिरुचिता । चतुर्थे तु पादे तद्भङ्ग दुरवधेयता ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगो यथा—

'जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अह णवरं जस्स दोसो पडिपक्खेहिँ वि पडिवण्णो ॥'

अत्रार्याया द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ छन्दःशास्त्रेण दुःश्रवत्वेन प्रतिपादितौ ।

श्वेरे प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाख्या आकाशश्च प्रतिष्ठितस्तमेव धीरो ब्राह्मणो विज्ञाय निश्चित्य प्रज्ञां तत्त्वबुद्ध्यभ्यासं कुर्वीतेत्यर्थः । छन्दोभङ्ग इति । 'श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्' इति वचनादिति भावः । चतुर्थे त्विति । वदतु यदिहेति पदे हकारे यतिभङ्ग इत्यर्थः । यतिरुपरमः । 'वदतु मधुरं यत्स्वाद्यस्यत्प्रिया रदन(दशन)च्छदात्' इति तु युक्तम् । जं इति । 'यत्परिहर्तुं शक्यते मनागपि न सौन्दर्यगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥' [इति च्छाया] ।

---

१ 'अमृतमिति । अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । स्वादुतर-स्वायोगव्यवच्छेदो व्यङ्ग्यः । तथा चामृतममृतं स्वादुतरमत्र कः संदेहः । मधून्यप्यन्यथा न अमधूनि न । मधून्यपि [illegible] यावत् । चूतस्याम्रस्यापि प्रसन्नरसं स्वच्छरसं फलमधिकमधुरम् । [illegible] पुनरपि पक्षपातरहितम् । परन्तु रसान्तराभिज्ञ [illegible] कथं भूतो वा जनो मध्यस्थः पक्षपातरहितः [illegible] प्रियाया [illegible] । तदपेक्षयान्यथे । स्वादु मधुर यदन्यास्वाद्यम् [illegible] तथा च जगति [illegible] विघ्न इति भावः । अत्र हरिणीच्छन्दसि षष्ठवर्णे प्रतिपादं यतिरुचिता । चतुर्थपादगत षष्ठे हकारे परपदसंभा-नेन यतिभङ्गादश्रव्यत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २ 'जं परीति । मानवती प्रति दूत्या समाधानोक्तिरियम् । [illegible] सौन्दर्यगुणेन रमणीयताऽऽख्येन गुणेन मनागीषदपि परिहर्तुं न शक्यते न [illegible] । अथ च यस्य दोषः [illegible] प्रतिपक्षैरपि [illegible] न परिहृत । [illegible] तु दैव कर्मेण तस्य दैवान्यथा [illegible] न विषय इति भावः । द्वितीयस्य 'हरिउं' इत्यस्य गुरौ सगणस्य 'तीरइ' इति तृतीयस्यादिगुरोर्भगणस्य छन्दःशास्त्रनिषिद्धम् ।'' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप ।

पादान्तलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वं यथा—

'विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुञ्जितपुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥'

अत्र 'वा पादान्ते' इति पादान्तस्य गुरुत्वाच्छन्दोमञ्जर्यामादेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिनो रिकारस्य लघोर्गुरुकार्यकरणाक्षमत्वम् । इन्द्रवज्रादिषु तु तत्कार्यक्षमत्वाददोषः । तस्मात् 'हारिप्रमुदितसौरभ–' इति पठनीयम् । न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः । किं त्वन्ययोरपि । तत्र चतुर्थे यथा—

'अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
संभाराः किल तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितम्बस्थला-
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥'

अत्र 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे गुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ लघुरपि गुरुकार्यकारी संपद्यते । एवं द्वितीयपादेऽप्यूह्यम् । एषु चाश्रव्यता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टताबीजम् । अतो नित्यदोषोऽयम् ।

प्रकृतरसाननुगुणत्वं यथा—

'हा नृप हा बुध हा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।
मुग्ध विदग्ध सभान्तररत्न क्वासि गतः क्व वयं च तवैते ॥'

सगणेति । वर्णत्रयात्मक एकैको गणः । तत्र 'हरिउं' इति द्वितीयो गणः

१ 'विकसितेति । वसन्तो मुनेरपि मानसं हरतीत्यन्वयः । कीदृशः । विकसितानां सहकाराणामाम्रवृक्षाणां तारः उत्कृष्टो हारी मनोहरश्च यः परिमलस्तेन गुञ्जिना गुञ्जनयुक्ताः पुञ्जिताः पुञ्जीभूताश्च द्विरेफा भ्रमरा यत्र तथाभूतः । अथवा तथाविधः परिमलो यत्र स चासौ गुञ्जितपुञ्जितद्विरेफश्चेति विग्रहः । मुनिमनोहारकत्वसमर्थनाय वसन्तगतप्रकर्षाधायकतया विवक्षितस्य तथाविधपरिमलस्य शब्दतो वमनान्वयसंभवे अर्थतस्तत्संबन्धानुधावनस्यानुचितत्वात् । पुनः कीदृशः । नवकिसलयानि नवपल्लवा एव चारूणि मनोहराणि चामराणि तैः श्रीः शोभा यस्य सः । अत्राद्यपादान्तस्थस्य रिकारस्य गुरुत्वानुशासनेऽपि तत्कार्याक्षमतयाश्रव्यत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'अन्या इति । कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम् । स एष युवा विधिना यैः पदार्थैः सृष्ट उत्पादितस्तस्मात्तदन्तर्गतगुणरूपाणां रत्नानां संबन्धिन्यो रोहणस्य रत्नोत्पत्तिस्थानभूतपर्वतविशेषस्य भुवो भूमयोऽन्याः । विलक्षणा इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मृदुपादानभूतपार्थिवभागरूपा । संभारा उपकरणानि । स कः । यत्र यस्मिन्दृष्टे सति द्विषां करतलादस्त्राणि पतन्ति स्त्रीणां नितम्बस्थलाद्वस्त्राणि च पतन्तीति योजना । श्रीमदित्यादि मूढेत्यादि च द्विषां स्त्रीणां च विशेषणम् । मोहश्च द्विषां भयप्रयुक्तः स्त्रीणां कामावेशादित्यूहनीयम् । अत्र 'चोऽन्त्यस्य गुरुकार्याक्षमत्वम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. 'हा नृपेति । राज्ञि मृते तदीयानां विलापोऽयम् । मुग्ध सुन्दर, सभान्तरे सभामध्ये रत्नभूत, त्वं क्व गतोऽसि । तव संबन्धिन एते ईदृगवस्था वयं च क्व । वनखण्डे गताः स्म इति शेषः ।

इदं दोषकथनं श्लोकाननुगुणम् । तद्विरोधिहास्यप्रकाशकत्वात् । अस्य च प्रतिकूलवर्णत्वं दुष्टतावीजम् । नीरसे च मात्सर्यमलाभ इति नित्यदोषता ।

न्यूनाधिकेत्यादि । न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः । तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तत् । द्योतकन्यूनतायां त्वनभिहितवाच्यत्वमिति विशेषः । उदाहरणम्—

'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
　वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
　गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥'

अत्र पादत्रयमध्येऽस्माभिरिति, खिन्ने इत्यस्य पूर्वमित्थमिति च पदं नास्ति । आवश्यके च ते । अन्यथा कर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च तदर्थस्य विवक्षितत्वात् । अर्थबलादत्र एव विवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः । यत्र स्वयं एव न तावद् विवक्ष्यते तत्रार्थ एव दुष्ट इति साकाङ्क्षत्वं दोषान्तरमिति द्रष्टव्यम् । विवक्षितार्थाप्रतिपत्तिश्च दूषकतावीजम् । अतो झटित्याक्षेपतल्लाभेऽदोषत्वम् ।

अधिकपदं यथा—

'स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥'

'मोऽन्तगुरुः' इति वचनात्सगणः । 'तीरद्' इति च तृतीयो भगणः । 'भ आदिगुरु' इत्युक्ते । पादत्रयमध्य इति । दृष्ट्वेत्यत्रोपितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कर्तुरपेक्षणात् । इत्थमित्यभावे चैकवाक्यत्वासंभवात् तत्सत्त्वे तु तथाभूतनृपतनयादर्शनादिनः खिन्न इत्येकवाक्यतासंभव इत्यर्थः । झटितीति । 'मा मा मानद—'

प्रत्येकं कारकेण नृपस्यादेः प्रत्येकं प्राधान्येन शोकोद्दीपकत्वं भवति । इद दोषकथनं हास्यव्यञ्जकतया शोकाननुगुणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप

१. 'तथाभूतामिति । तृतीयोल्लासे व्याख्यातमेतत् । अत्र वल्कलधरैरित्यस्य विशेष्यत्वाकाङ्क्षत्वात् स्थितमित्यस्य च कैरिति कर्त्राकाङ्क्षत्वादस्माभिरित्यपेक्षितम् । तथा खेदमित्यत्र कारणाकाङ्क्षायामित्थमिति । अन्यथा खेदपदस्य पूर्वोक्तार्थसम्बन्धाभावेन हेत्वाकाङ्क्षानिवृत्तेरसंभवान्न्यूनपदत्वम् । न च दृष्ट्वा खिन्ने इत्यन्वयादित्थमिति व्यर्थमिति वाच्यम् । इत्थंस्य गुरुखेदान्वयात् । अन्यथानौचित्यापत्तेरिति दिक् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. स्फटिकेति । कस्यचित्कवेर्वर्णनमिदम् । स प्रकृतो विद्वान् कोऽपि । लोकोत्तर इत्यर्थः । कीदृक् । स्फटिकाकृतिनिर्मलः स्वच्छान्तःकरणः । अत एव प्रकामं प्रतिसंक्रान्तं निशातं तीक्ष्णम् । शास्त्राणां तत्त्वमिति यावत् । शास्त्रतत्त्वं शास्त्रस्थापाविनाशो यत्र तथाभूतः । एवमविरुद्धा समन्विता संगता उक्तिर्युक्तिश्च दोषरहिता यस्य सः । पुनः कीदृक् । प्रतिमल्लानां प्रतिवादिनामस्तमयदस्य न्यूनता उदयः प्रादुर्भावो यस्मात्तथाविधः । कदापि केनाप्यपरिभूतानामपि पराभवकर्तेत्यर्थः । अत्राहृतपदमधिकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेप　३ 'सदन्वितोक्ति' क.

अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायामुपमानं विवक्षितम् । उपात्तेऽप्याकृतिपदे यथाकथंचित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकम् । न तु व्यर्थत्वाद् अपुष्टार्थेन संकर इति वक्ष्यते । न केवलं समास एव पदाधिक्यं किं त्वसमासेऽपि । यथा—

'इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथो विकारः ।
यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥'

अत्र कृतमधिकम् । पूर्वार्धवत्तेन विनैव प्रतीतिपर्यवसानात् । कृतं प्रत्यु*मक्रममक्रमावहति । पूर्वार्धेऽकरणात् । तथा च 'यदपि च न कुरङ्गलोचनानां*' इति पठनीयम् । निष्प्रयोजनशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकताबीजम् । अतो हर्षादावभिव्यङ्ग्ये न दोषत्वम् ।

कथितपदं यथा—

'अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥'

अत्र लीलापदं वारद्वयमुपात्तम् । दूषकताबीजं च कवेरशक्त्युन्नयनेन श्रो-

---

इत्यादावायासयेत्यादिक्रियायाः शीघ्रं प्रतीत्या दोषत्वाभावो वक्ष्यत इति शेषः । यथाकथंचिदाकृतिपदस्य स्वरूपपरतया । न त्विति । इदं हि व्यर्थम् । तदर्थस्याश्रयसंयोगविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपुष्टार्थं तु न तथा । विवक्षितत्वेऽप्यर्थलभ्यत्वेनानुपादेयत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । कृतमिति । कृतमि-

---

१. इदमिति । इह जगति पुंसां जरास्वपि वृद्धावस्थास्वपि यन्मान्मथः कामसंबन्धी विकार इदमनुचितं वैरस्यापादकत्वादयुक्तम् । तथायमक्रमोऽप्रशस्ता परिपाटी । कुसंप्रदाय इत्यर्थः । बाल्ययौवनजरासु विद्याविषयोपभोगधर्मा इति शास्त्रोक्तसंप्रदायस्यैवावश्यानुसरणतया समीचीनत्वात् । यदपि च नितम्बिनीनां स्त्रीणां जीवितं रतं वा स्तनपतनावधि स्तनपतनपर्यन्तं तथाभूतं न कृतम् । अथ विधात्रा । तदप्यनुचितम् । पूर्वोक्तादेव हेतोः । अत एव कुसंप्रदायश्चेति योज्यम् । अत्र कृतमित्यधिकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. 'अधिकरतलं कपोलमाधाय चिन्तयन्तीं नायिकां प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे सुतनु, करतल्पे तल्पे इत्यधिकरतलतल्पम् । तत्रत्यर्थेऽव्ययीभावः । कल्पिता स्वापलीला यया तथाभूता परिमलनेन करतलस्पर्शेन रतिखेदवशान्निमीलन्निमीलन्पाण्डिमा यस्यास्तथाभूता तव गण्डपाली गण्डस्थली कर्त्री कस्य पुनः स्मरनृपतेर्लीलायां वशीकरणरूपायां यौवराज्याभिषेकमञ्जसा तत्त्वतो व्यञ्जयति सूचयतीति कथयेत्यन्वयः । यः कोऽपि स्वतः कर्तुमशक्यं दुर्घटमपि स्मरादि करोति स भूयं पुनः तेन स्मरेण यौवराज्येऽभिषिक्त इति भावः । अनेन दर्शनादिरहितं वशीकरणं व्यज्यते । अत्र लीलापदस्य द्विःप्रयोगात्कथितपदत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

दुर्वैमुख्यम् । अतो लाटानुप्रासाद्यदोषत्वम् । अदाक्त्यनुपपात् । इदं तु चिन्त्यम्—समासे प्रत्येकञ्चिन्नपि पदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासविरहेऽप्यस्य संभवात्कथं न पद्दोषत्वमिति ।

पतत्प्रकर्षम् अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरं पातो निकर्षः । यथा—

'कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः
　कं कं कः कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
　सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥'

सूकराद्यभिधानेऽपि विकटबन्धकृतोऽनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने पतितः । दूषकताबीजं चात्रात्युच्चपतनेन श्रोतुर्वैरस्यम् । रसानुगुणतया तत्पातेऽपि न दोषः ।

समाप्तपुनरात्तम् । समाप्तं सत्पुनरात्तम् । वाक्ये समाप्ते पुनस्तदन्वयिशब्दोपादानं यत्रेत्यर्थः । यत्तु समाप्ते वाक्येऽविशेषणविधायि विशेषणान्तरोपादानवत्त्वं तल्लक्षणम्' इति, तन्न । 'प्रागप्राप्त-' इत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणान्तरानुपादाने तल्लक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषत्वव्युत्पादनविरोधात् । उदाहरणम्—

स्वधित्वमित्यर्थः । कृते पठितम् । तत्पातेऽपीति । प्रकर्षपातेऽपीत्यर्थः । यथा—'प्रागप्राप्त-' इत्यादौ 'येनानेन-' इत्यादि चतुर्थपादे । समाप्तं सदिति । तथा च कर्मधारयसमासः । अभिमतान्वयबोधं सत्पुनरुपात्तम् । शब्दान्तरस्य तेन सहैकवाक्यत्वाय पुनरात्तमित्यर्थः । अस्य विशेषं दर्शयति—वाक्य इत्यादिना । तदन्वयिशब्दस्तदन्वयिबोधकशब्दः । केचित्तु विषयं दूषयितुमुपन्यस्यति—यत्त्विति । अविशेषणेति । प्रकृतोपयुक्तविशेषणाबोधकेत्यर्थः । तेन 'अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः' इत्यत्र प्रमाणेत्यादि विशेषणान्तरोक्तौ न

---

१. 'क, के'ति । कस्कादित्वात् कस्क इति युक्तम् । पञ्चाननः सिंहो यस्तां सिंहीं स्नेहेन यो विलासः कण्डूयनादिरूपस्तेन बद्धा स्थिरीकृता वसतिर्निवासो येन तथाभूतो वर्तते । अतः कः कः सूकरः कुत्र न घुरघुरायितं शब्दं कुर्यात् । अपि [illegible] सर्व एव सर्वत्र । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' इति धातुः । 'घुरेत्यवकरः' इति केचित् । [illegible] घुर्घुरायिता [illegible] घुरी [illegible] । 'घुरी घोर सूकरस्तोमम्' इत्यन्ये । 'घुरी [illegible]' [illegible] करी हस्ती कमलाकरात्मा- [illegible] कर्तुं नोद्यतः । अपि तु सर्व [illegible] । के के [illegible] कानि वनानि नोन्मूलयेयुः । अपि तु सर्वाणि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

'हुंकारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो
झंकारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः।
तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-
क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः॥'

अत्र 'तनोतु वः' इति समाप्तमेव वाक्यं 'नववय-' इत्यादि विशेषणेनोपात्तम्। निराकाङ्क्षत्वं च दूषकताबीजम्। अतश्चानित्यदोषोऽयम्। वाक्यान्तरारम्भे तदभावात्।

अर्थान्तरैकवाचकम्। द्वितीयार्थगतमप्रधानहेत्वर्थमेकं वाचकं यत्र तत्। यथा—

'अङ्गुल्यग्रनखातं गच्छतो भूः सदर्भा
विरचय शिखरान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च॥'

अत्र भूः सदर्भा नखाग्रनखातं गच्छतामिति वाक्यम्। तत्र च शिरः-शापीत्यन्तरगतम्। अत्र निराकाङ्क्षता दूषिबीजम्। गुणमात्रमेव भूषणं-

देन इत्यर्थः। श्यामयाम-इत्यादौ हि येन तादिना न पश्यो [illegible] कि
नु [illegible] इत्यर्थः। अथवा
[illegible] तात्पर्यम्। तदभावादि-
ति। [illegible]। अत्र [illegible]

स्याक्षेपादिना हेतुत्वप्रतीतेः । यत्र तु कर्त्रादेर्न तथा प्रतिपत्तिस्तत्रार्थान्तरोपादानेऽप्यारम्भलाभ एव नास्ति । तल्लाभेऽपि वा न दोषत्वमिति ।

अभवन्मतयोगम् । अभवन्नभिमतो योगो यत्र । न चाविमृष्टविधेयांशेऽस्यान्तर्भावः । उपरीत्यैव भेदात् । इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयो भवत्येव । परं त्वनभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण । अत्र तु संबन्ध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान्भेदः । नन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्र योगे मतान्वविशेषणानर्थक्यमिति चेत्, न । एकवाक्यस्थपदोपस्थापितान्वयादिरूपस्य योगस्यापि सत्त्वात् । मतत्वं चान्वयबोधविषयत्वमित्यभिप्रायः । एतच्च क्वचिद्विभक्तिभेदात् । यथा—

'येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।
येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम् ॥'

अत्र येषामित्यस्य [illegible] क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः । न च तेन तत्सम्बन्धयोगः प्रतीयते । विभक्तिभेदात् । अथ यैर्लीलापानभुवः कल्पिताः

स्तस्तव' इत्युक्तौ न दोष इति ज्ञेयम् । कर्त्रादेरिति । यथा—'तव तुल्य प्रभां नास्ति भुवनान्तर्गतोदरे । राजा न(य)[illegible] —' इत्यादावित्यर्थः । आरम्भलाभ एवेति । अप्रधाने गुणदोषत्वकल्पनाभावादिति भावः । तल्लाभेऽपीति । यथापुन इत्यत्र । [illegible] इत्यर्थः । योगो-ऽन्वयश्च । उपरीत्यर्थनेति । [illegible] । पदार्थयोरिति । [illegible] तथा च [illegible] । मतत्वमिति । [illegible] । प्र[illegible] [illegible] [illegible] आदि । [illegible]

येषां प्रतापोष्मभिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दाभिधेययोरेव तथान्वयोऽस्तु किं विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेत्, न । अनुवाद्यानां हि विधेयेनैव साक्षादन्वयः न तु तदनन्तर्भाव्यनुवाद्यान्तरेण । गुणत्वस्योभयत्र तुल्यतया विशेष्यत्वविनिगमनाया अशक्यत्वात् । तदेतदुक्तम्—'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति । अत एव 'अरुणयैकहायिन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति ।' इत्यारुण्यादीनां पिङ्गाक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा । तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन गुणत्वात् । किं तु क्रयेणैव । कथं तर्हि धर्म्यन्तरस्थैरारुण्यादिभिः क्रय इति चेत् । आरुण्यादीनां गवान्तानामार्थसमाजात् । तर्हि तद्वदेवात्राप्यार्थ एव समाजोऽस्त्विति चेत्, भवेदेवम् । यदि तद्वत्समानविभक्तिकत्वं भवेत् । कथं तर्हि भवत्यभिमतो योग इति चेत्, 'क्षपाचारिभिः' इति पाठे कथम् । सकलयत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शे तेषां सर्वेषां क्षपाचारित्वावगतेः । क्वचित्पूनतादिनिबन्धनो यथा—

'त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥'

ऽभेदसंसर्गेण विशेषणविशेष्यभावेनान्वय । 'य शुक्लयागामानय' इत्यादिषु यत्-च्छब्दजन्यतादृशबोधस्य समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि दर्शनादिति भावः । अनुवाद्यानां हीति । यत्पदनिर्देश्यानां हीत्यर्थ । विधेयेन विधेयत्वेन स्वार्थबोधकच्छब्दार्थेनैव । गुणत्वस्येति । यच्छब्देन यत्स्वधर्मविशिष्टं निर्दिष्टं तत्तत्पदविधेये गुणभूतम् । यथा [illegible] शुक्लयागनादेर्विधेयानयनाङ्गत्वेन गुणत्वमित्यर्थ [illegible] प्रधानत्वाद्गुणयोरसंगतेः । धर्म्यन्तरस्थैरिति । [illegible] साधनवस्तुपरिच्छेदक-तयारुण्यादि [illegible] आर्थसमाजादिति । परस्पराकाङ्क्षयार्थतः परस्परनियमादित्यर्थ । ननु [illegible] पक्षान्तराभ्युपा-नुसरणेनाशयेन पृच्छति—कथमिति । [illegible] तत्पदेन यच्छ-

१ [illegible] २ सुभग, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । कवि-[illegible] कलानां चातुरीणां परां सीमानं [illegible] इति पाठेऽपि स्फुट एवार्थः । तदपादि-[illegible] । [illegible] गुणितया [illegible] । [illegible] [illegible]' [illegible]

अत्र दोषसंपर्केऽगृहीता अयत्नयोजकान्वयो विवक्षितः । स च द्विधा संभवति—यदि तस्य चेदित्यर्थकतया, तथाहि पदार्थयोर्विवक्षया वा । तयोर्यदि प्रथमे तात्पर्यं तद्वाचकता । द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति । न च न्यूनपदस्याप्यर्थवानमोघः । क्वचिन्न्यूनपदेऽप्यध्याहारादिना सत्योगसंभवे विलम्बादेरदुष्टत्वसंभवात् । क्वचिदाकाङ्क्षाविरहाद्यथा—

'संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥'

अत्र पूर्वार्धार्थेनोत्तरार्धस्य योगो विवक्षितः, स च कथंचिन्नोपपद्यते । तथाहि—अर्थान्तो वाक्यार्थयोः क्रियान्वयेन वा कारकान्वयेन वा संबन्धान्वयेन वा एषां विशेषणतया वा हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा तद्वादिना पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्यैकवाक्यतया वा भवेत् । तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयपञ्चमपदाः पश्चाद्विशेषणता चाप्यभाविता एव । कारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्यत्र घटते । तत्राकर्णनक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वे विवक्षिते 'कोदण्डं शरान्' इत्यादि स्यात् । अथ परस्परान्विता मिलिताः पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकम् । अतो न प्रत्येकवाचककोदण्डादिशब्दादिद्वितीयेति चेत्, तर्हि शुद्धमात्रपरिकार्थमात्रार्थकत्वात्कोदण्डः शरा

इत्यादि प्रथमा स्यात्। 'माहिषं दधि सशर्करं पयः' इत्यादिवत्। अथ समासादनक्रियायां कोदण्डादीनां कर्तृतया शरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेत्, न। शराः समासादितमित्यनन्वयात्। किं च येन यत्समासादितं कोदण्डेन शराः समापादितास्तदाकर्णयेति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत न चाकाङ्क्षानिवृत्तिः स्यात्। अथ यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थ एव यच्छब्दार्थः। तथा च यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो जात एवेति चेत्, न। एवं हि कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात्। तस्मादस्ति कश्चित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इति तदवच्छिन्नतया योगः कथंचिदुपपादनीयः। एतेनाक्षिप्तयच्छब्दार्थत्वमपि निरस्तम्। अथ कर्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत्, न। कोदण्डेन येन शरा यत्समासादितं तदाकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषानुक्तावाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गात्, शरा यदित्याद्यन्वयवाहुल्यप्रसङ्गाच्च। अत एव 'कोदण्डादिशरादिकर्तृकर्मणी। तद्विशेषण तु यच्छब्दार्थं इत्यपि स्युदस्तम्। अथ येन

स्यात्। तदभावे तु प्रत्येकं साधुतायां प्रथमा स्यादित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह—**माहिषमिति**। 'माहिषं दधि सशर्करं पयः कालिदासकविता नवं वयः। एणमांसमबला च कोमला सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि॥' इत्यत्र हि माहिषदध्यादिसमुदायस्याभेदेन स्वर्गशेषपदार्थे कर्मणि समन्वयः। पूर्वा वाक्यार्थपदं पदार्थसमुदायपरम्। यथाश्रुते प्रथमाया आपादनासंभवात्। 'परस्परान्विता' इति पाठस्तु प्रामादिक एव। वाक्यार्थकर्मतायां अनुपदमेव शङ्क्यमानत्वादेरपि बोध्यम्। **अथेति**। एव च कोदण्डादि प्रत्येकं समुदितस्य वा नाकर्णनक्रियान्वयो येन प्रत्येकं द्वितीया प्रथमा वा स्यात्। किं तु समासादनादिक्रियायामुपात्तविभक्तिभिरेव वाक्यार्थ्यान्वय [illegible] समासादितमिति विग्र[illegible] [illegible] कि[illegible]ति। [illegible] कोदण्डेनोत्यदी[illegible] [illegible] इति। येन [illegible] न स्यादि। यं [illegible] [illegible]शरादिवाधे [illegible] अथेति [illegible] [illegible] [illegible] —यथं इति। [illegible] [illegible]रादेः [illegible] **आदिनेति**। [illegible] [illegible] अथेति। [illegible] [illegible]। **विशेषणानीति**। कोदण्डे[illegible] [illegible] येन कोदण्डेनै[illegible] [illegible] **अथेति**। अत्र [illegible] [illegible] [illegible] अत्र। [illegible] [illegible]

स्वसान्वयो विवक्षितो न प्रतीयत इति दुष्टत्वम् । एवं च चण्डीशमादिव्याख्यानमनादेयम् ।

क्वचित्समासाच्छन्नतया प्रतियोगाभावः । यथा—

‘[1]चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ॥

अत्र सङ्ग्रामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते । समासच्छन्नत्वात् ।

क्वचिद्व्युत्पत्तिविरोधात् । यथा—

‘जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥’

अत्र तनुपदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतो दण्डपादेन प्रतीयते । वाक्ये यत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः । दूषकताबीजमिष्टप्रतीतिविरह इति नित्यदोषोऽयम् ।

अनभिहितवाच्यमित्यावश्यके ण्यः । तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमवश्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः । वाचकपदानभिधाने न्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् । यत्तु "न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रमत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः । ‘अप्राकृत-’

जकमपि तत्रैव वक्तुमर्हम् । अतो विवक्षिताप्रतीतिरिति भावः । एवं चेत्यनन्तरं प्रतीति शेषः । **वाक्ये यत्प्रधानमिति** । प्रधानक्रियाकर्त्रन्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन स्वात्मादिपदपरिग्रहः । अनभिहितमनुक्तम् । वाच-

---

१. ‘चत्वार’ इति । वेणीसंहारे दुन्दुभिध्वानमाकर्ण्य रणयज्ञ आरब्ध इत्युक्त्वा भीमस्योक्तिरियम् । चत्वारो युधिष्ठिरव्यतिरिक्ता वयं भ्रातरः ऋत्विजः । अथास्मिन्सङ्ग्रामाध्वरे । एवमग्रेऽपि योज्यम् । स सर्वज्ञत्वेन प्रसिद्धो भगवान्हरिः श्रीकृष्णः कर्मणामुपदेष्टोपदेशकः सदस्यापरनामधेयः । सङ्ग्रामाध्वरे दीक्षितो गृहीतनियमो नरपतिर्युधिष्ठिरः । पत्नी द्रौपदी गृहीतं व्रतं दुर्योधनवधपर्यन्तं वेणीसंयमरूपं यया तथाभूता । सपत्नीकस्यैव यज्ञाचरणोचितत्वात् । कौरव्या दुर्योधनाद्याः शतं भ्रातरः पशवः । तत्तुल्यतया वध्यत्वात् । प्रियाया द्रौपद्याः परिभवः सभायां कचाम्बराकर्षणादिरूपस्तज्जनितस्य क्लेशस्योपशान्तिरेव फलम् । राजन्यानां क्षत्रियाणामुपनिमन्त्रणायाह्वानाय हतो दुन्दुभिः स्फीतं स्निग्धं यथा स्यात्तथा रसति । शब्दायत इत्यर्थः । ताडने स्निग्धशब्दोऽस्याभयसूचनम् । ‘यशोदुन्दुभिः’ इति पाठे यश एव दुन्दुभिरिति रूपकम् । स्फीतमिति यशोविशेषणं वा । अत्र ऋत्विगादीनामध्वरसंबन्धस्याभिमतस्यासंभवः स्पष्टः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मत्संबन्धिन्येव धीरशिशुप्राप्तिरेव विरुद्धा प्रतीतिः" इति कस्यचिद्व्याख्यानं तदनुभवविरुद्धम् । तथानुभवस्याप्रतीतेः । इदं वाच्य-यावाच्यस्यान्यथाभिधानाद्वा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वा । आद्यं यथा—

'अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टै-
रत्यद्भुतस्य मम नाम तथापि नाम्ना ।
कोऽप्येष धीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-
सौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥'

अत्राहमपह्नोऽस्मीति प्रकारेणापह्नवस्य विधिर्वाच्यः । तेन वाक्यद्वयसंपत्तौ तथापीत्युपपद्यते । द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतेः । अन्वयसविमृष्टविधेयांश एवेति चेन्, न । नहि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणम् । किं तु तथापीत्यस्यासंगतिरपि । तदनुरोधेनैव ह्यपह्नवस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु तत्प्राधान्यात् । एतेन 'अवान्तरवाक्येन विधेयाविमर्शः' इति समाधानमनादेयम् । बीजाभावात् । 'क्षणमप्यनुग-' इत्यवान्तरवाक्य एव तदुदाहरणाच्च । अस्तु वात्रोदाहरणे विधेयाविमर्शस्तथापि द्वितीयभेदे तद्धर्मकरमात्रेणैव दोषभेदव्यवस्थितेः । यथा—

'पूर्वोऽहमद्रितनयागुणपक्षजन्मा
भासः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।

कपदातिरिक्तमर्थांशोत्तकम् । अर्थाद्वैवाचकत्वमते तु व्यालक्ष्येणाप्रयोज्यम् । वाचकपदातिरिक्तत्वेन निवेशितमिति ज्ञेयम् । तथानुभवस्य तत्संबन्धितया धीरशिशुकानुभवस्य । द्वितीयवाक्येति । तस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव वाक्यार्थप्रतीतेरित्यन्वय । नन्वात्र [illegible] तथापह्नवस्य प्राधान्यमात्रपरकमतो विधेयाविम-

१. 'अप्राकृतस्य' [illegible] इयम् । दुर्बोधा [illegible] द्वारेण [illegible] चरितातिशयैश्च [illegible] मम नाम तथापि [illegible] नाम्ना । [illegible] सुरोवर्ती [illegible] [illegible] सौन्दर्य [illegible] [illegible]

[illegible]-

[illegible] ॥'

अत्र [illegible] पूर्ववाक्यार्थोऽन्यथा [illegible]। अप्रस्तु-तस्य [illegible]। [illegible] दोषो यथा—

'प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसस्त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः।
कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥'

अत्र लवमपीत्यर्थोऽवश्यवाच्यः। अन्यथा लवनिषेधे स्थूलसंभावना-स्यात्। [illegible] प्रत्युतोऽभिमतावनीतिः अवश्यवाच्यः [illegible] भिन्नोऽयम्।

अपदस्थेति। अस्थानस्थपदमस्थानस्थसमासं चेति द्वयमित्यर्थः। अस्था-नस्थस्य [illegible]। तयोराद्यं यथा—

'प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥'

ऽत्रस्येनोपन्न आह—अस्तु येति। द्वितीयभेदे गौतमानुविम्बे। अप्यर्थ इति। अन्यथाऽभिव्यक्तव्यवाच्य इति भाव। त्वमसीति। अन्यप्रतीयोगिमानिधि-

सुरासुरैर्मनसाप्यचिन्त्यगतिरित्यर्थः। अन्यथेन्द्रियान्तरगम्यत्वसंभावनापत्तेः। अत्रार्थो-ऽवश्यवाच्योऽनभिहित.।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'प्रणयेति। विक्रमोर्वशीये उर्वशीं प्रति पुरूरवस उक्तिरियम्। हे मानिनि, मान-कमपराधस्य लवं लेशं पश्यसि। यतो यस्मादपराधलेशादासमभूत् जनं मत्स्वरूपं त्यजसी-त्यन्वयः। कीदृशस्य मम। त्वयि निबद्धा स्थिरानुरागस्य। तथा प्रियवादिनः। एवं प्रणयभङ्गे [illegible] पराङ्मुखचेतसः। एवं विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावो-पपत्त्यभिप्रायगर्भत्वात् [illegible]। अत्रापि लवमपीत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा लवनिषे-धेऽपि स्थूलसंभावनापत्तेः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. काव्यप्रकाशपुस्तकेष्वस्मिञ्श्लोकपूर्वार्धे प्रथमद्वितीयपादयोर्व्यत्ययः. उदाहरणचन्द्रिकायामपि 'त्वयीति' इत्येव प्रतीकं गृहीतमस्ति.

२. 'प्रियेणेति। किरातार्जुनीये जलक्रीडावर्णने पद्यमिदम्। काचिन्नायिका प्रियेण कान्तेन विपक्षसंनिधौ सपत्नीसमक्षं संग्रथ्य सम्यग्ग्रथित्वा पीवरौ पीनौ स्तनौ यत्र तथाविधे वक्षस्युपाहितां निहितां जलेनाविलां म्लानामपि स्रजं मालां न विजहौ न परित्यक्तवतीत्यन्वयः। कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—वसन्ति हीत्यादि। हि यस्मात्प्रेम्णि गुणा वसन्ति न वस्तुनि। प्रेमसत्त्व एव वस्तुन उपादेयत्वचित्ताकर्षकत्वयोर्दर्शनात्तदभावे चादर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेमैवोपादेयं चित्ताकर्षकं च भवतीति तदेव गुणवदित्यर्थः। तथा च सपत्नीसमक्षं निर्माय प्रेमपूर्वकं कान्तेन हृदि निहितायाः स्रजो जलाविलतया सौरभाभावेऽपि प्रेमास्पदतयापरित्याज्यत्वं युक्तमिति भावः। अत्र नकारोऽस्थानस्थः। न काचित्, अपि तु सर्वा इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र न काचिदिति न योग्यं अतः स्थानम्। प्रतियोगिसंनिधिर्हि तथेति न दुष्टम्। तदवधानेऽपि 'न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्' इत्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात्। परं तु न काचिद्विजहौ अपि तु सर्वा एव विजहुरिति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गादयोग्यं स्थानमेतत्। विरुद्धप्रतीतिजननादिव विवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वम्। यथा—

> '[1]लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे
> मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम्।
> पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितव्रीडया
> प्रोन्मृष्टः करपङ्कजेन कुटिला ताम्रच्छविः पातु वः॥'

अत्र कुटिलाताम्रच्छविश्च नखलक्ष्मशङ्काबीजमिति तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टं दुष्टिबीजम्। निरत्वयम्।

अस्थानस्थसमासं यथा—

> '[2]अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
> स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।

---

१. 'लग्न इति। शितिकंधरस्य महादेवस्येन्दुशकलेन चन्द्रखण्डेन निद्रान्तरे स्वापमध्येऽन्तः-कपोलस्य कपोलस्थलमध्ये लग्नो मुद्राङ्कस्तदाकारचिह्नं वो युष्मान्पातु रक्षत्विति संबन्धः। कपोलस्थलं तु महादेवस्येति केचित्। पार्वत्या इत्यन्ये। शितिकंधरपदोपादानस्वार-स्यात्तु परमपक्ष एव युक्तः प्रतिभाति। कीदृशेनेन्दुशकलेन। केल्या क्रीडया यः कचग्रहस्तेन श्लथा शिथिला या जटा तस्यां लम्बो लम्बनं यस्य तथाभूतेन। एवं च कपो-लसंबन्धोपपत्तिः। कीदृशो मुद्राङ्कः। पार्वत्या नखलक्ष्मणि नखचिह्ने शङ्किता संजातशङ्का या सखी तस्या नर्मस्मितेन लीलास्मितेन या व्रीडा लज्जा तया हेतुभूतया करपल्लवेन प्रोन्मृष्टो मार्जितः। नर्मस्मितेन व्रीडा यस्या इति पार्वत्या विशेषणमित्यन्ये। पुनः [illegible]। कुटिलत्वाम्रच्छायत्वयो [illegible]। इदमेव च नखलक्ष्मशङ्काबी-जमिति। तत [illegible]। [illegible] २ 'अद्यापीति। असौ दृश्यमान [illegible] कोप [illegible] सीमन्ति-नीनां हृदि अद्यापि [illegible] क्रोधादिवालोहित। [illegible] लोहित [illegible] नखलक्ष्मणि [illegible] शङ्कित [illegible] कीदृश। [illegible] हृदय [illegible] लक्ष्म [illegible] अर्थात् [illegible] इत्यादि नखलक्ष्म [illegible] [illegible]

वंशदूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणो-
त्फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणीं शशी ॥'

अत्र पूर्वार्धे क्रुद्धस्य शशिन उक्तिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः कवेरुक्तिरुत्तरार्धमित्यस्थानसमासता। न च प्रतिकूलवर्णस्यान्तर्भावः। समासस्यावर्णरूपत्वात्। नापि पतत्प्रकर्षता। प्रथमप्रवृत्तस्य प्रकर्षस्याग्रे त्यागे हि तत्संभवः। अत्र तु तद्वैपरीत्यम्। किं चोभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्याभावे तत्संभवः। अत्र ह्येकतरत्रैव समासौचित्यमिति। दूषकताबीजं सहृदयैकसुखम्।

संकीर्णं वाक्यान्तरपदेन मिश्रम्। यथा—

'किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम्।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥'

अत्र पादगतं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, कोपं मुञ्चेति वाक्यद्वयेऽन्योन्यवाक्यस्थपदमादायानभिमतं प्रतीयते। इदमेव च दुष्टिबीजं प्रतीतिविलम्बो वा। एकवाक्ये क्लिष्टत्वमिति ततो भेदः।

गर्भितं जातगर्भम्। अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमित्यर्थः। तेन वाक्यं क्वचित्स्वभावत एवैकम्। क्वचित्तु वाक्यैकवाक्यतयैकीभूतम्। तत्राद्यं यथा—

'परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥'

अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितम्। द्वितीयं यथा—

'लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती।
तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥'

---

१ [illegible]

[illegible]

प्रसिद्धिहतमिति।

'मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रभृति॥'

इति प्रसिद्धिमतिक्रम्य। यथा—

'महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः॥'

[illegible]

[illegible] —प्रसिद्धेरिति। विरुद्धमति-[illegible]

[illegible]

कसंकरः । तुल्यैव रूपेणोभयत्र शक्तिमत्त्वेऽप्येकत्रैव क्वचित्प्रयोगनियमात् । अत एवायं वाक्यदोषः । विशेषणविशेष्यसंविधानेन निर्दोषत्वादिति ।

भग्नप्रक्रममिति । भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावौचित्यं यत्र तत् । तच्चानेकधा व्यवस्थितम् ।

तत्र प्रकृतेः क्रमभङ्गो यथा—

'नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तंगते हन्त निशापि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥'

अत्रास्तंगत इति गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रकृतिक्रमभङ्गः । भिन्नाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवद्भातीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदृशावस्थाप्रतीतिर्न संभवति । तस्मात् 'गता निशापि' इति युक्तः पाठः । ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इति वामनसूत्रम् । अत्रापि कथितपदं दुष्टमनुपदमेवोक्तम् । तथा च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्यादिति चेत्, न । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तं ह्येकं पदं द्विःप्रयोगनिषेधविषयः । तादृशे तु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । यथा—

तदर्थं संदेश इत्येव स्यादिति भावः । **अत एवेति** । वक्ष्यमाणहेतोरेव । तमेवाह—**विशेषणेति** । संनिधानं समभिव्याहारः । **औचित्यमिति** । तथात्वे कथितपदस्य प्रक्रमभङ्गदोषवारकतया गुणत्वमेव सर्वत्र स्यात् । औचित्यस्य तु क्वचिदेव सत्त्वादन्यत्र कथितपदत्वस्य दोषवत्त्वमुपपन्नमित्याशयः । प्रक्रमपदस्य पूर्वोपक्रान्तपरत्वे 'महीभृत पुत्रवत' इत्यादौ पुत्रपदे प्रक्रमभङ्गो न स्यादतः प्रस्ताव प्रक्रमपदार्थतयोक्त इति ज्ञेयम् । **यातेरिति** । पाठादिति शेषः । **भिन्नाभ्यामिति** । शब्दभेदेऽर्थभेदप्रत्ययस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । **उद्देश्येति** । उद्देशस्योक्तस्यैव पुन कथनं प्रतिनिर्देश । तच्च क्वचिदुद्देश्यतयोक्तस्य विधेयतया, क्वचिद्विधेयतयोक्तस्योद्देश्यतया । तत्र नाथ इत्यत्र चन्द्रास्तगमने निमित्ते निशाया अपि तद्विधीयते । उदेतीत्यादौ विधेयतयोक्तस्य ताम्रत्वस्य ताम्र एवास्तमेत्युद्देश्यतया निर्देश । इदं चोपलक्षणम् । लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये चादुष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'ते हिमालय–' इत्यादावस्मै इत्युद्देश्यस्य तच्छब्देन प्रति-

---

१ 'नाथ इति । निशाया नाथे चन्द्रे नियतेर्दैवस्य नियोगादस्तं गते सति निशापि तदनुरक्ता याता । हन्तेति हर्षे । स च दशानुरूपत्वात् । इदमेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयति—कुलाङ्गनानामिति । हि यस्मात्कुलाङ्गनानां दशानुरूपं पतिविनाशदशायोग्यमनोनुगमनात्परमन्यद्भद्रतरं शोभनतरं न समस्ति । नास्तीत्यर्थः । अत्र गते इति गमधातोः प्रक्रमादस्तेऽपि तत्प्रयोग एवोचितो न तु यातेति याधातोरिति प्रकृतेः प्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥'

अत्र 'रक्त एवास्तमेति च' यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं स्थगयति । प्रत्ययस्य यथा—

'यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति लक्ष्मीः ॥'

अत्र 'सुखम्' इति प्रक्रमे यशोऽधिगन्तुमित्येकरूपतामनीति स्थगयति । 'सुखमीहितुं वा' इति युक्तः पाठः । सर्वनाम्नो यथा—

'ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥'

अत्रास्मै इतीदमा प्रक्रान्तस्य तद्विसृष्टा इत्यत्रानेनैव विसृष्टा इत्येव वाच्यम् । न च तदिदमोरर्थाभेदः । इदमः प्रत्यक्षत्वपरामर्शकत्वात् । अन्यथा तयोः पर्यायतापत्तेः । पर्यायस्य यथा—

'महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥'

निर्विघ्नो हेतुः । एवंरूपतेति । सा प्रतिपाद्यार्थिनी निरन्तुकत्वादिविशिष्टाना

---

१. 'उदेतीति । तिरस्कारार्थम् । एवं चोदिते प्रतिनिर्देशरूपतया कथितपदत्वा-न्वयोगेऽतदुक्तप्रकान्तमेव ताम्रपदं प्रयुज्यते तथा सविनोदाहरणेऽपि प्रक्रान्तमेव प्रत्ययेनानुवर्तनीयमिति सिद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'यश इति । किरातार्जु-नीये द्रौपदी युधिष्ठिरं । यशोऽधिगन्तुमित्यादीनामभियोगभाजामित्यनेनान्वयः । सुखमनन्तं लब्धुम् । मनुष्येषु श्रेष्ठतां गणनामतिवर्तितुमतिक्रम्य वर्तितुम् । मनुष्यदुर्ल-भमुन्नतिं प्राप्तुमिति यावत् । निरुत्सुकानामौत्सुक्यरहितानाम् । अभियोगभाजामुद्यो-गवताम् । अङ्कमुत्सङ्गम् । अत्र तुमुन्प्रत्ययप्रयोगानुगुणप्रत्ययप्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरण-चन्द्रिका. ३. 'त इति । कुमारसंभवे पद्यमिदम् । ते मरीच्यादयो मुनयो हिमाल-यमामन्त्र्य पृष्ट्वा पुनः शूलिनं महादेवं प्रेक्ष्य चास्मै सिद्धमर्थं गौरीविवाहघटनाकार्यं प्रयोजनं निवेद्य कथयित्वा तेन शूलिना विसृष्टा आज्ञप्ताः खमाकाशमुद्ययुरुत्पेतुरित्यर्थः । अत्रेदम प्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'महीभृत इति । इदमपि तत्रत्यमेव पद्यम् । पुत्रवतोऽपि महीभृतो हिमालयस्य दृष्टिस्तस्मिन्गौरीरूपेऽपत्ये तृप्तिं निवृत्तिं न जगाम । न प्रापेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—अनन्तेत्यादि । हि यतः अनन्तपुष्पस्य मधो-र्वसन्तस्य संबन्धिनी द्विरेफाणां भ्रमराणां माला पङ्क्तिश्च चूते सविशेष सातिशय-सङ्गा आसक्तिर्यस्याः तथाभूता । भवतीति शेषः । अत्र द्विरेफमाला साधारणाति दृष्टान्तद्वारेणास्यानवगमेन बोध्या । अत्र पुष्पसामान्यवत्त्वाया तद्विशेषस्य दृष्टा-न्तार्थमुपादानसामान्यप्रमाणाभिधानार्थमपत्यवत इत्येव वक्तुमुचितं न तु पुत्रवत इति । दृष्टान्तवैषम्यापत्तेः । अत्र प्रक्रमभङ्गः । पर्यायस्य त्वेव

अत्रापत्येषु बहुषु सत्स्वपि तस्मिन्नपत्ये क्लेशातिशयविवक्षणादपत्यशब्दे प्रयोक्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगात्पर्यायप्रक्रमभङ्गः । केचित्तु 'अजनि पुत्रे सुतायां स्नेहो युक्तस्तस्य तु सत्यपि पुत्रे तस्यां सोऽभूदिति विवक्षणान्नात्र दोषप्रतीतिः' इति समादधिरे । तदयुक्तम् । अनपत्यस्य द्यूते इति दृष्टान्तवैषम्यप्रसङ्गात् । तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिके तथैवौचित्यात् । तस्मात् 'अपत्यवतोऽपि' इति युक्तः पाठः । न चात्रापि बहुत्वालाभाद्दृष्टान्तवैषम्यम् । अपत्यान्यस्य सन्तीति बह्वर्थ एव मतुपो विधानात् । एतेन "साधुरेव 'पुत्रवतः' इति पाठः इत्यतः केचिदित्यनेन सांप्रदायिका इत्यर्थकेन वृत्तिकृतोऽत्रानुमतिरेव" इति चण्डीदासमतमनादेयम् । अथापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । तत्र केचित्, 'अपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य कुत्रान्वयः' इत्याहुः । तन्न युक्तम् । तथा सति दोषस्यैवाप्रसङ्गात् । अपत्यार्थकत्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रम् । न त्वेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमपीति । अत एव लघुतामुपक्रम्यागरीयानित्युक्तावपि पर्यायक्रमभङ्ग उच्यते । यथा—

'विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृप श्रियः ॥' इति ।

अत्रैव विपदापदोरुपसर्गप्रक्रमभङ्गो द्रष्टव्यः । 'तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिर्लघुताभाग्न पदं नृपश्रियाम्' इति पाठो युक्तः । यदि न छन्दोभङ्गः ।

नियतलक्ष्मीप्राप्तेरेकरूपतयाविवक्षितत्वादिति भावः । **तथा सतीति** । पुत्रशब्दस्यापत्यसामान्यार्थत्वे सतीत्यर्थः । अयं भावः—अत्र हि दृष्टान्तानुरोधेन सामान्यविशेषभावेनापत्यप्रतीतिर्विवक्षिता । सा च शब्दभेदेऽप्युपपद्यते न दोषप्रसक्तिः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थल एवैकरूपताप्रतीत्यनुरोधेन शब्दभेदे दोषोपगमात् । इह च तदभावादिति । अत एव उक्तपर्यायरूपत्वोपगमादेव । विपदित्यादौ कारणमालायां पूर्वविहितविपदादेरुत्तरत्रानुवाद्यत्वादुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव इति शब्दभेदे पूर्वस्योत्तरत्र हेतुत्वप्रतीतेः स्थगनं न दोष इति ज्ञेयम् । इत्थं युक्तमित्ययुक्तम् । छन्दोभङ्गप्रसङ्गात् । अत शेषं पूरयति—यदि नेति । कर्मकारकवाचकस्येत्यनन्तरं प्रस्तावैचित्यमत्र

गौणं न तु मुख्यमिति बोध्यम् । एतेन 'पुत्रे सत्यपि कन्यायामधिकप्रीतिरिति विवक्षणान्न दोषः' इति समाधानं निरस्तम् । इति कृतं पल्लवितेन ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'विपद इति । किरातार्जुनीये द्रौपद्या इयमुक्तिः । अविक्रमं पराक्रमरहितम् । आपदा उपेतं युक्तं जनमायतिरुत्तरकालशुद्धी रहयति त्यजति । निरायतेरायतिरहितस्य जनस्य लघुता नीचता नियता । अगरीयान्गौरवहीनो जनः श्रियो लक्ष्म्याः पदमाश्रयो न । भवतीति शेषः । नृपेति युधिष्ठिरसंबोधनम् । अत्रापदित्युपसर्गप्रक्रमभङ्गः । अगरीयानिति पर्यायस्य चेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'[1]काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः॥'

अत्र काश्चिदित्युपक्रम्य काश्चिदिति वचनप्रक्रमभङ्गः। तस्मात् 'काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निश्रीकाः' इति पठनीयम्। 'कम्पमाना' इति च 'कम्पमापुः' इति पठनीयम्। शानृशानचोर्गुणीभूतक्रियान्तराभिधानकत्वनियमात्। न चात्र क्रियान्तरं प्रधानमस्ति।

'[2]गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।

---

१. 'काश्चिदिति। पार्थिवानां राज्ञां प्रस्थाने यात्रायां पुरोऽग्रे भावि उत्पत्स्यमानमशिवममङ्गलं नार्यः स्त्रिय इत्थनेन प्रकारेण शशंसुः सूचितवत्यः। कथमित्याकाङ्क्षायामाह— काश्चिदित्यादि। काश्चिन्नारी रजोभिः कीर्णा व्याप्ता रजस्वला सती दिवमन्तरिक्षमनुविदधावनुचकार। तस्या अपि रजोमी रेणुभिर्व्याप्तत्वात्। पतिवियोगदुःखेन भूमिपतनाद्रेणुभिः कीर्णत्वं' इति केचित्। कीदृशी। मन्दा वक्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तथाभूता द्यौरपि मन्दचन्द्रचन्द्रशोभा बोध्या। काश्चिन्नार्योऽश्रीकाः शोभाहीना दिश इवान्तर्दाहं दधिरे। दिग्दाहस्याप्यमङ्गलसूचकत्वात्। कीदृश्यः। उद्भ्रान्तं सत्त्वं चित्तं यासां तथाभूता.। दिक्पक्षे। उद्भ्रान्तानि सत्त्वानि प्राणिनो यासु तथाभूता इत्यर्थः। तथान्या नार्यः प्रतिपदं वात्या इव भ्रेमुर्भ्रमणं चक्रुः। एवमपरा नार्यो भूमिवत्कम्पमाना अशिवं शशंसुरिति संबन्धः। वात्याभ्रमणभूकम्पयोरशुभसूचकत्वं प्रसिद्धम्। अत्र काश्चिदित्येकवचनप्रक्रमादग्रे तद्भङ्गः। एवं कम्पमाना इत्यास्यानप्रक्रमभङ्गोऽप्यूह्यः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'गाहन्तामिति। शाकुन्तले आश्रमे शकुन्तलादर्शनाभिवृद्धमृगयाभिलाषस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य सेनापतिं प्रतीयमुक्तिः। तत्रोपक्रमे 'अथ तावत्' इति शेषः। सर्ववाक्यान्वयी बोध्य.। महिषा शृङ्गैर्मुहुर्वारंवारं ताडितमुत्क्षिप्तं निपानसलिलं कूपसमीपजलाशयसंबन्धिजलं गाहन्तामालोडयन्तु। जलाशयगमेन प्रतिबन्धाभावात्। स्वैरं महिषजातिरस्तु। एवमग्रिमयोरपि आशिकथनमुन्नेयम्। छायायां बद्धं कदम्बकं समूहो येन तन्मृगकुलं रोमन्थमुद्गीर्णकवलचर्वणमभ्यस्यतु। भयात्पलायनपरतयान्योन्यवार्तानभिज्ञं चिरमृतरोमन्थं यावधुना तदपगमे सति संभूय रोमन्थाभ्यासं करोत्वित्यर्थः। कदम्बानां बहुत्वात्तुल्यत्वान्यपदार्थत्वोपपत्तिः। एवं वराहपतिभिः। शूकरश्रेष्ठैर्विश्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा पल्वलेऽल्पसरसि। मुस्ताक्षतिः प्रसिद्धौषधिविशेषस्य क्षतिरुत्खननं क्रियताम्। तथेदं नानाविधशस्त्रसेनाविनाशकप्रमादनुग्रसिथिलो ज्याबन्धो यस्य तथाभूतं शार्ङ्गमस्मद्धनुः विश्रामं लभताम्। अस्मादिति पञ्चमीबहुवचनान्तं पृथक्पदम्। अस्मत्सकाशादिदं भवत्वित्यर्थः। अत्र गाहन्तामिति कर्तृनिष्ठः प्रक्रमातिक्रमस्तेनात्र तद्भङ्गः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

निश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥'

अत्र गाहन्तामिति कर्तृकारकवाचकनिङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य । 'विश्रब्धा रचयन्तु सूकरवराः' इत्यदुष्टम् ।

'अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि तपोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥'

अत्र तेजोवीर्यरोषौ क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादोपसंग्रहधनुर्ग्रहणयोः पौर्वापर्यं योग्यम् । 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति न्यायात् । इति तदन्यथाकरणे क्रमप्रक्रमभङ्गः । एवमन्यदप्यूह्यम् । अत्र सर्वत्रैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थगनमुपघातो वा दूषकताबीजम् । यदुक्तम्—

'प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्गतौ ।
ह्लादः स्फुरन्नास्वादी यत्र म्लानत्वमश्नुते ॥
दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः ।' इति ।

अतएव नित्यदोषोऽयम् ।

अक्रममविद्यमानः क्रमो यत्र तत् । पदानन्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र तदुपादानं यत्रेत्यर्थः । यथा—

'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'

इति शेष । अत्र सर्वत्रेति । तथा श्रुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले तावदेकरूपताप्रतीतिर्विवक्षितैव । यशोऽधिगन्तुमित्यादावपि यश प्रभृते फलत्वेनैकरूप्यमिष्टम् । महीभृत इत्यत्राप्यपत्यत्वेनैक्यं दृष्टान्तवशादिष्टम् । काचित्कीर्णेत्यत्राप्यशुभसूचकत्वे

---

१. 'अकलितेति । धनुर्भङ्गकुपिते भार्गवेऽभ्यागते श्रीरामचन्द्रस्योक्तिरियम् । मुनौ भार्गवे रोषादभिगच्छत्यभ्यागते मति पाणिरर्थात्ममाभिनवाया नूतनाया धनुर्विद्याया दर्पस्य क्षमाय योग्याय युद्धरूपाय कर्मणे च रभसाद्वेगात्स्फुरति । नमस्यतया पादयोरुपसंग्रहणाय च स्फुरतीत्यन्वय । चद्वयेन तुल्यकालत्वाभिव्यक्तिः । कथंभूते मुनौ । अकलितोऽपरिमितस्तपस्तेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य प्रथिमा महिमा यस्यैवंभूते । तपोनिधौ प्रतिष्ठिते । तेनेतरस्माद्युत्कर्षोऽभिहितम् । अवितथेन यथार्थेन मदेन दर्पेणाध्माते । प्रदीप्त इत्यर्थः । अत्र तपसः प्रथमोद्दिष्टत्वेन तदुचितस्य [illegible]पादोपसंग्रहणस्यापि प्राथम्यमुचितम् । 'क्रमश्च देशसामान्यात्' इति पाणिनिकन्याया[illegible] प्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'द्वयमिति । पूर्वं व्याख्यातम् । अत्र त्वं[illegible] [illegible]च शोच्यतायां समुच्चयविवक्षणात्त्व चेति पाठक्रमो युक्तः । तदभावादक्रमत्वम् [illegible] [illegible]त्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र लोकस्य चेति चकारद्वयं शब्दाभ्यन्तरं पुष्टः। स्वसंबद्धार्थस्यैव द्योत्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात्। लोकपदार्थे समुच्चयाभावात्। अथापदस्थपदादस्य को भेदः। तत्र प्रतीत्यन्तरमत्र सैव प्रतीतिः। किं तु विलम्बितेति केचित्। तन्न। 'कुटिलं तापच्छविः–' इत्युदाहृतेऽपदस्थपदे प्रतीत्यन्तराभावात्। वयं तु ब्रूमः—अव्यवधानेनैव यथाभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तद्देशस्य विषयः। अन्यः पुनरितरस्य। चादीनां चाव्यवहितपदार्थस्यैव समुच्चयादिद्योतकता। यदुक्तं महिमभट्टेन—

'अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः।
संबन्धं ते हि स्वां शक्तिमुपघ्नन्त्युत्तरान्तरे॥' इति।

न च नञोऽप्यव्यवहितस्यैव समन्वयम्। अतः 'रात्र न काचिद्विज्ञही' इत्यादिकमप्यक्रमभेदः स्यादिति वाच्यम्। 'न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्' इत्यादौ व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात्। न चायं चादिपदेष्वेव दोषः। किं त्वितरपदादिष्वपि। यथा—

'श्रीशिर्निश्चिराजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः।
आज्ञेयं सर्वगा ते प्रसरति पुरतः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम्॥'

अत्रैवं मोघीकृतेति वाच्यम् । इत्यादावप्यवस्थानादित्यसमञ्जसम् । प्रत्युत च वाक्यमेवोपपन्नम् । एवं 'कर्पूर इव दग्धोऽपि-' इत्यादावपि इति श्रीविद्या-गतिरिति वाच्यम् । दोषोऽपि समुच्चयात् । एतन्नाशितं नोद्देश्यप्रतीतिविघ्न इति निर्णयोऽयम् ।

समप्रधानभावेन यत्रार्थौ द्विविधौ तत्र तत् । अन्यत्र च,

'ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ ।
रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥'

इत्याद्युक्तदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसस्याङ्गत्वम् । यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥'

अत्र प्रकृतस्य बीभत्सस्य विरोधी शृङ्गारः । तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्धः । तादृशार्थाभिव्यञ्जकस्यानुचितत्वाद् दोषत्वमित्याशयः । अतो नियोज्योऽयं दोषः । नीरसे स्यात्सत्त्वाभावात् ।

अर्थदोषलक्षणमाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ७ ॥
संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ॥ ८ ॥
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

पददोषलक्षणसूत्रस्थ दुष्टमिति पदं लिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते ।

तत्रापुष्ट पुष्टाद्भिन्न । पुष्टत्वं च विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वम् । तद्विरहश्च द्विधा—अप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाच्च । यथेनम्—

पर्येयुः । तदन्वितस्याधबोधकत्वं । पुष्टत्वं चेति । अन्यासम्बन्धानुपादाने शब्देनाप्रतिपादने विवक्षितार्थस्य बाधोऽनिष्पन्नत्वं पुष्टत्वमितरं । अन्यल-

१ 'रामेति । रघुवंशे श्रीरामकृतताटकावधवर्णनमिदम् । मन्मथ इव रामो राममन्मथः स एव रमयतीति रामो मन्मथस्तस्य दुःसहेन शरेण हृदये ताडिता सा निशाचरी राक्षसी ताटकैव निशाभिसारिका जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्राणेश्वर उपचारेण नायकस्तस्य वसतिं जगामेत्यन्वयः । कीदृशी । गन्धवद्रुधिररूप चन्दनेनेव गन्धवद्रक्तचन्दन तेनोक्षिता सिक्ता । गन्धवत्त्वं च पूतनाधूमस्येव रुधिरस्यापि पापक्षयादिसाद्रु । अत्र रूप्यमाणाना-मप्रकृतार्थानां प्रकृतबीभत्सरसविरोधिशृङ्गारव्यञ्जकत्वादप्रतपरार्थत्व दोष इति । दूषकता-बीजं तु शृङ्गाररसव्यञ्जकैर्यदि बीभत्सः प्रत्यायनीयः स्यात्तदा कथं तस्य परिपुष्टिरिति ध्येयम् ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

'व्यर्थमाहुर्गतार्थं यत्तच्च स्याद्विफलोद्यमम्' इत्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह । अत एव मेधाविरुद्रोऽपि 'अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्ते' इत्येवाह । न त्वप्रयोजका एवेति । तदुदाहरणम्—

'अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।
मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति ॥'

अत्रातिवितते निष्फलत्वं व्योमपरिमाणं गगनादिनानाप्रकारकमहत्त्वप्रकाशनाय रवेरुत्कर्षो विवक्षितः । अत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते अतोऽविधेयत्वम्। सरणित्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेत्यपुष्टा एतेऽर्थाः । सन्त्वेतेऽर्था अपुष्टा इति चेदिदं पदं अतिविततेति पुनरुक्तः । गगनशब्दादेव तदुपस्थितेः । मरुदुल्लासितसौरभमपि विरुद्धम् । विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्यकार्यकारणत्वादिति नायं दूषणमिति चेत्, न । गगनपदं न विततत्वे मानम् । अर्थकल्पने च न पुनरुक्तता । यदुक्तं भोजराजेन—'काव्येऽतिहामाद्यपर्थपुष्टया लब्धस्य साक्षादनभ्युपगमपरीक्षकत्वाय' इति । नापि विरुद्धम् । सौरभस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा विकासहेतुपुरस्कारेण पूर्वभाषाभिधानात् । अथाधिकपदादस्य को भेदः । अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चित्—'तत्र पदार्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभानम् इह तु तदनन्तरमिति विशेषः' इति । तदप्यसमीचीनम् । तथा नियमे प्रमाणाभावात् । एतावता च विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च । विरुद्धमतिकृत्त्वमतपरार्थादौ शब्ददोषेऽप्यन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात् । वयं तु पश्यामः—यत्र विवक्षित एवार्थोऽन्यथाभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः । अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शब्ददोष इति विवेकः । तथाच यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः कथंचिदुक्ततयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वम् । तत्पदेन विनापि प्रतिपादनात् । यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव परं 'अप्रयोजकत्वादनन्वयात्मकं' शब्देन नोपात्तमर्हत्यत्रापुष्टत्वम् । 'स्फटिकाकृति-' इत्यत्र नाकृतिपदार्थ उपमानत्वेन विवक्षित । तस्य नैर्मल्याभावात् । 'यदपि च न कृत नितम्बिनीनां' इत्यादि न तस्य व्यवधानावधित्वव्यतिरेक

एवानुचितत्वेन विवक्षितो न तु तत्कृतिव्यतिरेकः । पूर्वार्धे तथैव क्रमात् । किं तु छन्दोनुरोधादिना द्वयमपि कथंचिदन्वितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वम् । 'अतिवितत–' इत्यादौ त्वनिवितत्त्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव । परं स्वयंलभ्यत्वादिना नोपादानार्हमित्यपुष्टम् । व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति । दूषकताबीजं चाशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अतएव यमकादावदोषता । तत्रालंकारान्तरारम्भेणाशक्त्यनुन्नयनात् । कर्णावतंसादिपदे च विशेषकद्योतकतया तदुपादानं नाशक्त्युन्नायकमित्यदुष्टत्वम् । अतएव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयोगेऽपि दोषाभावः ।

कष्टः प्रतीतिक्लेशवान् । दुरूह इत्यर्थः । यथा—

'सदा मध्ये यासामियममृतनिःस्यन्दमरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।
प्रसादं ता एता घनपरिचयाः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥'

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गत्रयवर्ती भारती चमत्कारं वहति ता गम्भीरकाव्ये घनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु । तथा यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा नदी संबन्धं वहति ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थो विवक्षितः । स च शब्दान्तरैरपि क्लेशेनैव प्रतीयत इत्यर्थ एवायं दुष्टः । क्लिष्टत्वादिकं तु शब्ददोषः । घटनानन्तरेणार्थस्य सुखेनैव प्रतीतेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजम् । अतो नित्योऽयं दोषः ।

व्याहतः,

'दाक्ष्यौ धारकौ वा प्रागवस्थैव निगद्यते ।
तस्यैवाथ तदन्यस्याह्नोऽर्धमन्दा भवेत् ॥'

इत्युपलक्षितविरुद्धत्ववान् । यथा—

'जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥'

अत्र पूर्वार्धे साधारणचन्द्रिकाचन्द्रकलाः स्वं प्रत्यनादरतया प्रतिपादिताः । तेनैवोत्तरार्धे चन्द्रिकात्वमुत्कर्षायारोप्यत इति व्याघातः । दूषकताबीजं च वाक्यार्थाप्रतीतिः । अयं नित्यो दोषः ।

पुनरुक्तः शब्देन प्रतिपन्नत्वे सति पुनस्तेनैव प्रतिपादितः । अर्थेन प्रतिपन्नस्य प्रतिपादनेऽपुनरुक्तत्वमुक्तम् । यत्तु प्रयोजनं विनेति विशेषणं तदयुक्तम् । एवं सत्यनित्यदोषत्वं न स्यात् । प्रयोजनस्थले पुनरुक्तत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात् । स चायं द्विधा—पदार्थवाक्यार्थभेदात् । तयोराद्यो यथा—

अरेरे अर्जुनार्जुन, सात्यके सात्यके, न युक्तः ईदृशो गतायुषः सुतशोकभ्रान्त्या न्यस्तशस्त्रस्य द्विजगुरुतपस्विनः केशाकर्षणरूपः परिभवः । अपि च,

'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥'

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य धैर्यवर्द्धितत्वेन पराक्रम्य नेपालितत्वेन पराभवो-दर्शनस्यापि प्राप्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । न च प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमित्यदोषता । संबोधनेनैव तल्लाभात् ।

वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा—

'अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥'

अत्रालं संभ्रमेण, को भयस्यावकाश इत्यभिन्नार्थौ । न च वक्तू रौद्ररसाविष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम् । धीरस्यायुक्तकारित्वावर्णनात् । दूषकताबीजं च निष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अत एव प्रयोजनसत्त्वेनादोषत्वादनित्योऽयं दोषः । केचित्तु—''अर्थमात्रस्यापि वचने पुनरुक्तता । तदुदाहरणम्—'अस्त्रज्वाला—' इति । अप्रयोजकाभिधानमात्रस्थले त्वपुष्टार्थत्वम्' इत्याहुः ।

दुष्क्रमो दुष्टक्रमः । दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वम् । तत्राद्यं यथा—

'भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥'

अत्र तुरङ्गमभूयिष्ठं प्रति मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकक्रमः । गुरुदानाशक्तौ लघुदानौचित्यात् । वक्तुश्च यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्यर्थदोष एवायम् । द्वितीयं तु—

'कैराविऊण पउरं गामहलो मज्जिऊण जेमिअ अ ।
णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिउं चलिदो ॥'

[illegible] विभावना[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । तदुक्तम्—

> 'न [illegible] कार्यं [illegible] ।
> [illegible] ॥' इति ।

यथा—

> '[illegible] किं [illegible] ।
> [illegible] ॥'

अत्र [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । यथा—

> '[illegible] ।
> [illegible] ॥'

अत्र [illegible] । [illegible] 'वस्तुविशेषणं हेतुः' इति [illegible] । [illegible] । अतएव [illegible] । [illegible] । [illegible] सन्देहो [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति ।

[illegible] हेतु[illegible] । यथा—

> '[illegible] ।
> [illegible] खलु तव [illegible] विनयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु मया-
द्विमार्ग्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥'

अत्र स्वशस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्तः। ननु तं विनाप्यर्थप्रतीतेः पर्यवसानं न वा। आद्ये दोषाभावोऽन्त्ये साकाङ्क्षसंकर इति। अत्र कश्चित्—'उपात्तस्य परेणान्वये साकाङ्क्षत्वमनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेषः' इति। तन्न। साकाङ्क्षोदाहरणे उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षणीयत्वेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात्। तस्माद्धेतुनिर्देशसापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः। यद्वात्रासमप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरुद्धप्रतीतिः। श्रीरत्र एवासमर्थप्रतीतेरिति विशेषः। दुष्टिबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः। अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः।

प्रसिद्धिविरुद्धो लोकस्य कवेर्वा यत्रार्थे न प्रसिद्धिः। यथा—

'इदं ते केनोक्तं कथय कमलानङ्गवदने
यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम्।
इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥'

अत्र कामस्य चक्रं लोके कविमार्गे वा न प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिविरुद्धता। यत्र तु लोकस्य कवेश्च प्रसिद्ध्योर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वम्। तथाच लोकविरुद्धेऽपि कवीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः। यथा—

नवार्थं निधिवार्धिं ज्योतिरिक्तं प्रभुं पतिः॥' [इति पूर्वार्धम्]। निर्गोप्ता रमणेच्छाकथनम्। स्वनिमीलनोपगमनार्थं पत्र्। उपात्तस्येति। अत्रार्थः—'सं(त्य)क्तं येनादौ श्रीरत्रसमर्थस्यायोगात्परस्मै निराकाङ्क्षता प्रतीयते। तयोरानन्तर्यमुपचर्य चेतनेनान्वितत्वात्र श्रीरत्रैवान्वययोग्यमिति तत्र साकाङ्क्षत्वदोषः। अनुपादानेन हेतुना साकाङ्क्षं निर्हेतुत्वमिति। प्रसिद्धावपीति। 'चन्द्र गता पद्मगुणान भुङ्क्ते' इत्यादौ

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरोधोऽनर्थः। अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा—

'अनन्यसदृशं बाह्वोर्बलं यस्य विलोक्यते।
षाड्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना॥'

अत्र महाबलस्यापि संध्यादिगुणानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोधः। कामशास्त्रविरुद्धो यथा—

'विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गणमङ्गना।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम्॥'

अत्र केयूरपदे नखक्षतं कामशास्त्रे विरुद्धम्। बाहुमूलावयवविशेषे तस्य विधानात्। अर्थतः शेषेषु प्रतिषेधात्। योगशास्त्रविरुद्धो यथा—

'अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन
दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे।
आसादयन्नभिमतामधुना विवेक-
ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः॥'

अत्र मुक्तिमभीप्सतामसंप्रज्ञातयोगमपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रे विहितः। विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा। ततो वितर्कविचाराद्यनुगामिनः संप्रज्ञातयोगः। पश्चात्पुरुषमात्रावलम्बनरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः। ततो मुक्तिः। न तु विवेकख्यातिमात्रेण एवेति हि योगशास्त्रम्। एवं पुराणादिशास्त्रविरोधोऽप्यूहनीयः। अभिमतप्रतीतिविरहो दूषकताबीजम्।

---

१. 'अनन्येति'। यस्य बाह्वोर्भुजयोरनन्यसदृशमनुपमं बलं [illegible]

वक्षिते स्वेतम्प्रसरति। अत एवायमर्थदोषः। विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेणा
पस्थितौ तस्य तादवस्थ्यात्। एवमितरेष्वप्यूह्यम्। यत्तु—'अर्थत्वेन विशेष
समाधानम्' इति, तन्न। न्यूनपदादिषु त्रिषु त्रयाणां संकरप्रसङ्गात्। धर्म
दासस्तु—'शब्दोच्चारणानन्तरमेव यस्य प्रतिभासः स शब्ददोषः, यस्य त्वर्थ
प्रत्ययानन्तरं सोऽर्थदोषः। अस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरमेवेत्यस्यार्थदोष', अ
एवानभिहितवाच्याद्भिद्यते' इत्याह। तच्चायुक्तम्। बहुषु स्थानेषु व्यभिचारा
शब्दार्थविभागस्यासंगतत्वात्। उदाहरणम्—

'यत्रानुल्लिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्संपद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम्॥'

विवक्षितमात्रस्येति। यावानर्थो विवक्षितस्तावन्मात्रस्यानियमरूपस्य पदान्तरेण
नियमवाचिमात्रादिपदभिन्नेनाभासमणीकृताश्मस्वित्यादिनोपस्थितौ तस्य परिवृत्तनि
यार्थदोषस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः। न्यूनपदादिष्विति। न्यूनपदाधिकपदानभिहि
तवाच्येषु त्रिष्वित्यर्थः। त्रयाणां सनियमपरिवृत्तानियमपरिवृत्तविशेषपरिवृत्तानाम्।
तत्र हि प्रथमस्य न्यूनपदेन संकरः। द्वितीयस्याधिकपदेन। तृतीयस्यानभिहितवाच्ये
नेति। तथा हि सनियमपरिवृत्ते नियमवाचिपदानुपादानान्न्यूनपदत्वम्। अनियमपरि
वृत्ते नियमवाचकस्याधिकस्योपादानादधिकपदत्वम्। विशेषपरिवृत्ते त्ववश्यवाच्यस्यानु
क्तेरनभिहितवाच्यस्य सविशेषस्यानुक्तेरनभिहितवाच्यत्वमिति। न चाविशेषपरिवृत्ते
ऽप्येतदिति शङ्क्यम्। तत्रानपेक्षितस्य विशेषस्य कथनेऽप्यपेक्षितानुक्त्यभावात्। अयं
त्विति। सनियमपरिवृत्त इत्यर्थः। अनभिहितवाच्यस्तु क्रमपराधत्वमित्यादि
शब्दश्रवणानन्तरमेव प्रतिभासत इति ततो भेद इत्यर्थः। बहुष्विति। आरम्भ

---

१. 'यत्रेति। यस्य मणेरभावेन प्रकाशाभावेनपकान्तिमात्रेणाश्मशय एव मणित्वेन क
ल्पिता येऽश्मानः पाषाणास्तेषु स एवाश्मत्वं पाषाणत्वमेवोचितं न तु मणित्वम्। चिन्ता
मणेराभासेन साधारणमणिगणनया गणनमनुचितमित्यर्थः। यस्य कस्येत्यपेक्षाया
माह—यत्र चिन्तामणौ सति पदार्थकल्पनविधानेनापि सृष्टिः न उल्लिखिता निर्दिष्टा
आख्या नाम यस्य तथाभूतम्। भवतीति शेषः। प्रयोजनाभावेन नामाग्रहणात्।
'अनुल्लिखितार्थ' इति पाठे अनुल्लिखितोऽनिर्दिष्टोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्। अप्रयोजकमि
त्यर्थः। अथवा यत्र यद्विषयकं विधेर्निर्माणमनुल्लिखितार्थमनिर्वचनीयप्रयोजनमित्यर्थः
तथा यत्र मणावुत्कर्षस्य प्रतियोगिनोऽवधेः कस्यचित्कल्पनमपि परा न्यक्कारस्यावज्ञाया
कोटिः काष्ठा। सर्वोत्कृष्टतया प्रतिद्वन्द्विकल्पनमपि अस्य तिरस्कारहेतुः स्यात्। 'उत्क
र्षप्रतियोगिनः प्रतिसंबन्धिनः। सदृशस्येत्यर्थः। कल्पनं कथनं परा न्यक्कारकोटिः। नि
न्दाप्रदाने।' इति केचित्। तथा यस्य मणेः संपदः प्राणभृतां प्राणिनां मनोरथगतीरु
ल्लङ्घितस्य याताः। मनोरथस्याप्यगोचरा इत्यर्थः। अत्रान्योक्त्याभासमणीकृतेति व
च्यम्। अन्यथा निन्दनीयानां मणीनां गुणान्तरव्यवच्छेदप्रतीतेः।' इत्युदाहरणपरिष्

अत्राप्यपदेशो आभासमात्रेण गणीकृतेरिवेति वाच्यम् । गुणान्तरव्यावर्तनेन निन्दातिशयप्रतीतेः । अनियमे तु न निन्दनीयानां गुणान्तरव्यवच्छेदप्रत्ययः । तस्मात् 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मनोलास्यानुमतैर्बोधिता' इति पठनीयम् । अप्युत्पादपनेन पैशुन्याधायकत्वमेव दुष्टिबीजम् । नित्यदोषोऽयम् ।

अनियमपरिवृत्तो यथा—

'यत्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥'

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैपरीत्यात् । प्रस्तुताम्बुपानाभावानात्मकप्रतीतौ पिपासानौचित्यातिशयाप्रतीतेः । अधिकपदभेदो दूषकताबीजं च पूर्ववत् । विशेषपरिवृत्तो यथा—

'श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।

पदगतासमस्तपदार्थादिवाक्यदोषव्यावर्तकत्वं विना प्रतिभासमात्रेण शब्ददोषत्वस्योक्तनियमव्यभिचारादित्यर्थः । पूर्ववदिति । अनधिकार्थविवक्षायामधिकपदत्वं दोषः । तदविवक्षायामयमर्थदोष इत्यर्थः । एवकारस्य द्योतकत्वादधिकपदत्वमि-

---

१. 'यत्राम्भोजमिति । मृगयायां पिपासुं राजानं प्रति कवेरियमुक्तिः । हे अवनिपते, ते तवान्तः स्वच्छे सत्त्वगुणप्रधान इव स्वच्छे निर्मले मानसेऽन्तःकरण एव मानसे सरसि सत्त्वभीक्ष्णं पुनःपुनरम्बुपानस्याभिलाषः कथम् । अवारीति शेषः । जलाधारतया तत्र पिपासानुचितेति भावः । [illegible] प्रतिपादयितुमाह—यत्रेत्यादि । ते इत्यर्थेनान्वेति [illegible] । यत्र अम्भोजे सरस्वती [illegible] सदाधिवसति । ते तवाधरः शोणो [illegible] दक्षिणो दक्षिणदिग्वर्ती [illegible] बाहुर्मुद्रया [illegible] । काकुत्स्थस्य रामस्य वीर्यस्मृतिकरणपटुः [illegible] । [illegible] वाहिन्यः सेनाः [illegible] । अत्र शोण [illegible] चिन्तम् । [illegible] उदाहरणचन्द्रिका.
२ श्यामामिति । विद्धशालभञ्जिकायां मृगाङ्कावलीविवाहोत्सुकस्य राज्ञो विद्याधरमल्लस्य वयस्यमुक्तिः । [illegible] । [illegible] कृष्णैरत्न- [illegible] । [illegible] । श्यामां [illegible] श्यामलिमानं श्यामलतां [illegible] । [illegible] तन्त्र वशकरादिशास्त्रं प्रयुज्य । तदुक्तोपप्रयोग [illegible] । [illegible] श्वेतोत्पलानां श्रियं शोभां हर [illegible] । '[illegible]' इति पाठ [illegible] । चन्द्रं च [illegible] कृत्वा [illegible] । [illegible] मुद्राकन्या [illegible]

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दशदिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥'

अत्र ज्योत्स्नीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव ग्रास्यत्वात्तत्राकाङ्क्षाविरहात् । इदमेवात्र दूषकताबीजम् । अन्यत्र विरोधादिकमपि दुष्टिबीजं द्रष्टव्यम् । विशेषनियामकप्रकरणादिसत्त्वे त्वदोषत्वम् । सामान्यपरिवृत्तो यथा—

'कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै
रत्नान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥'

अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचनं नोचितम् । कौस्तुभमात्रस्योत्कर्षकत्वेनान्यावमानने निषेधायोगात् । 'एकेन किं न भवतो विहितः स नाम' इति पाठे तु भेदानवगमाद्विवक्षितनिर्वाहः । तदनिर्वाहादिकं च दूषकताबीजमिति नित्य एवायम् ।

साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः । निर्हेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्—

'अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो प्रत्युत
द्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।

स्याहु' । अन्यत्रेति । 'संतानं कीर्तिमातनुते' इत्यादावसत्संताने कीर्तिजनकवि-

दिशो द्रष्टुं क्षमे समर्थो भवामि । भावनोपनीत तन्मुख दशसु दिक्षु पश्यतश्चन्द्रिकाभिरुद्दीपकतया संतापके क्रियमाणे प्रतिबन्धमुक्तरीत्या तदपनयनेनापहरतेत्यर्थः । अत्र ज्योत्स्नीरूपरात्रिविशेषस्य विवक्षितत्वाद्विशेषत एव ज्योत्स्नीमित्यभिधातुमुचितम् । अन्यथा विशेषस्य प्रतीतौ विलम्बापत्ते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासमेत..

१. 'कल्लोलेति । हे मकराणामालय समुद्र, कल्लोलैस्तरङ्गैर्वेल्लितानां चालितानां दृषदां पाषाणानां परुषैः कठोरैः प्रहारैरमूनि स्वाश्रितानि रत्नानि मावमंस्था मावज्ञासीः । कुत इत्यपेक्षायामाह—किमिति । भवतः कौस्तुभाख्येन रत्नेन पुरुषोत्तम श्रीकृष्णोऽपि याच्ञार्थं प्रसारितकरो येन तथाभूतः किं नाम न विहितः । अपि तु विहित एवेत्यर्थः. तथा चैकेन रत्नेनैवंविधोत्कर्षप्राप्तादन्येषामपि रत्नानामवमाननं नोचितमित्यर्थो विवक्षितः । स च कौस्तुभेनेति विशेषणोऽभिधाने न निर्वहति । कौस्तुभस्योपकारकत्वेऽप्यन्यरत्नसामान्यावमाननिषेधायोगात् । कौस्तुभस्य रत्नसामान्यान्तर्गतत्वेनाप्रतीतेः । 'एकेन किं न' इति पाठे तु तथाप्रतीतेर्न दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'अर्थित्व इति । सीताप्राप्तौ निराशस्य रावणस्य दौर्मनस्योक्तिः । अर्थित्वे प्रार्थकत्वे प्रकटीकृतेऽपि प्रभो इत्यत्र फलप्राप्तिः सीतालाभो नास्ति । प्रत्युत विपरीतं द्रुह्यन् शूर्पणखाकर्णादिच्छेदेन द्रोहकारी विरुद्धं चरितं यस्य तादृशो दाशरथिस्तथाभूतो दाशरथिस्तया प्रार्थ्यमानया कन्यया

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥'

अत्र स्त्रीरत्नमित्यस्यार्थे उपेक्षितुमित्यस्यार्थमाकाङ्क्षति । अन्यथा कथं मृष्यत इत्यनेनासमर्थपदेनान्वयासंभवः । नहि स्त्रीरत्न एवामर्षः किं तु तदुपेक्षायाम् । न च वाक्येऽप्येतदन्तर्भाव्य तदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । न चाभवन्मतयोगभेदः । प्रकृतिविवक्षितयोगस्यात्र सत्त्वात् । परं तु विवक्षित एवार्थः साकाङ्क्षतया दुष्टः । अत एव न न्यूनपदत्वात्तद्भेदः । न्यूनपदत्वं चाभिधानापर्यवसानम् । अतो भिन्न एवायम् । कश्चित्तु—'स्त्रीरत्नस्य कथं मृष्यत इत्यनेनाकाङ्क्षा । तदन्वयश्च वाक्येऽन्तर्भाव्य संभवति । तच्च जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षमिति दूषणार्थः । अभवन्मतयोगस्य रूपत्वेनोपस्थितत्वे तात्पर्यपरिमितायोग्यत्वं च लक्षणमतोऽभवन्मतयोगाद्भेदः । तत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । 'समाप्तपुनरात्ते विशेषणस्यापर्यवसानमिह तु विशेष्यस्येति ततो भेदः' इत्याह । तदुक्तिविरोधादिमस्फुटम् ।

अपदयुक्तः अपदेऽस्थाने युक्तः । यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्धप्रतीतिः । उदाहरणम्—

'आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥'

रोध इत्यर्थः । धृतिविरोधादीति । उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीति वस्तिमन्यादुपेक्षितुमित्यनेनानुपात्तेनैव साकाङ्क्षतया प्रतीतेराद्विरोध इत्यर्थः । साकाङ्क्ष इत्यत्रानन्त-

---

[illegible]

१. [illegible]

अत्र जगदाक्रन्दनदायित्वादिना रावणस्य त्याज्यत्वं विवक्षितम् । तथा च स्याच्चेदेष न रावण इत्यत्र क नु पुनरित्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टम् । यदपि त्रिदुहिणान्वये चेत्यत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितासिद्धिरेवेत्यपरस्थपदवदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः । स्थानविशेषयोगमनपेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेः । दुष्टिबीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो नित्य एवायम् । केचित्तु—अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते—"अपदमुक्तः पदे स्थाने योऽमुक्तः । 'आज्ञा शक्र–' इत्यादौ च स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कान्तिरनुभवसिद्धा । 'जीवत्यहो रावणः' इतिवत् । सोऽयमर्थोऽत्र चेन्न लज्यते क नु पुनरित्यादिना विस्तार्यते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारं नावहतीत्यनुभवसिद्धम्" इति ।

संहचरभिन्नः समभिव्याहृतविजातीयः । वैजात्यं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम् । उदाहरणम्—

> 'श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।
> निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥'

अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः समभिव्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजातीयत्वमुभयोरुपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा प्रतीयत इति दूषकताबीजम् । नित्योऽयम् ।

प्रकाशितविरुद्धः । प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन सः । सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

यमार्थः । विवक्षितासिद्धिरेवेति । तदाहि उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये चेत्सन्ताः सर्वे गुणा न सर्वत्र । यद्यमी रावणस्तत्रास्मदेवास्ति चामी तादृशोऽन्यस्तु नेदृश इत्यर्थपर्यवसाने विवक्षितस्य रावणत्याज्यत्वस्यासिद्धिरेव न त्वापाततोऽपि सिद्धिरित्यर्थः ।

तथाभूतश्चेत् स्यात्तदा क नु पुन सर्वत्र सर्वे पूर्वोक्ता गुणाः । न कापि । किं तु रावण एव सर्वगुणशालित्वेनोत्कृष्टः स्यात् । जगदाक्रन्दनदायित्वेन तु बलवता दोषेणायमनुपादेय इति भावः । अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यनेन वाक्यार्थसमाप्तिरुचिता । क नु पुनरित्यादिविस्तारणे तु मध्यप्रवेशेन स्याच्चेदेष न रावण इत्यर्थोऽलक्षितप्रायतया न चमत्कारविश्रान्तिस्थानता भजत इत्यनुभवैकसाक्षिकमिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकाशयः.

१. 'श्रुतेनेति । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन बुद्धिरलंक्रियत इत्याद्यन्वयः । व्यसनेन द्यूतादिना । निम्नगा नदी । धृतिर्धैर्यम् । समाधिना योगेन धर्मचिन्तया वा । नयेन नीत्या । इदं स्पष्टार्थम् । अत्र श्रुतादिभूषकतया सहचरेषु निकृष्टतया व्यसनमूर्खतयोरुपादानमनुचितम् । अपराद(?)न्यायेन तयोरप्युपादेयत्वप्रतीतिप्रसङ्गादिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥'

मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति क्रमेण विधिर्युक्तः । लोकप्रसिद्धक्रमलङ्घनेन ओजुद्देशोऽत्र दुष्टबीजमिति विक्रमोऽयम् ।

अनुप्रासगुणः अनुप्रासोऽनुप्रासः । अनुप्रासत्वं चात्र विप्रलम्भानुगुणत्वम् । यथा—

'भ्रेरे रामाहस्ताभरण भ्रमरश्रेणिशरण
स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना ॥'

अत्र विरहिप्राणदमनेत्यनुप्रासः । कथय क्वेन्दुवदनेति विविक्तिः । तदेव च दूरकमावीजमिति विप्रलम्भोऽयम् ।

तैरित्य तैव हरी रिरोषावेति भावः । लोकप्रसिद्धेति । लोकप्रसिद्धक्र-
मलोपलक्षणस्य त्यागमात्रम् । न तत्र लौकिकक्रमेण विरोधः 'दुर्ग मार्ग क-'
रोतिरत्यादि दूषणाद्देशो ध्वनित । तादृश्यापि भावानुरक्तवैशद्यं । अत्रैव

मध्येऽवस्थितिर्भवेत्, सर्वत्रैवोपादेयम् । अपर्युक्तं चेत्, न सर्वत्रैव विशे-
षणोपादानम्, किंतु तदर्थान्तरप्रतिपत्त्यर्थमेव । एवं सहकारित्वार्थ-
त्वम् । न केवलं कर्णस्योपादानमनेन समर्थितम्, किं त्वन्येनापि । यथा—

'अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।
आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥'

अत्र शिरःशब्दाने शेखरशब्दसमर्थं भवति, न तु गतार्थत्वम् । तत्र तत्प्रतीतिरियत्त्वम् ।

'विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरान्तरे ।
धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥'

अत्र धनुःशब्दो ज्याया आरूढत्वप्रतिपादनाय । तत्र किणस्य महत्त्व-प्रतिपत्त्यै । यत्र त्वारूढत्वं तत्प्रतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःपदोपादानमपि । यथा—

'ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥'

इत्यत्र ।

'प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥'

अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंसर्गवाच्यत्वेऽपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यम् । अन्यासं-मिश्रत्वप्रतिपादनेनोत्कर्षाधायकतयोपयोगात् ।

---

१. 'अपूर्वेति । अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो हृद्यश्च आमोदो गन्धस्तेन प्रमोदिता हर्षिता दिशो यैस्तथाभूताः भृङ्गमुखराः शिरसि शेखरशालिनः किरीटशोभिनः सुराः आययुरित्यन्वयः । 'मदिरामोद-' इति पाठे परिणताया मदिराया आमोदः । अत्र शिर शेखरेति पूर्ववत् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'विदीर्णेति । हे राजन्, संग्रामान्तरे रणमध्ये तव दोष्णा हस्तेन विस्फुरितमित्यन्वयः । कीदृशे । विदीर्णैर्विदलितैरभिमुखैरारातिभिः शत्रुभिः करालं व्याप्तं भीषणं वा । किंभूतेन दोष्णा । धनुर्ज्याकिणः प्रकटव्रणचिह्नं तदेव चिह्नं यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः । अत्र धनुरारूढता प्रत्याय्यते धनुःपदेन । सा च किणस्य महत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'ज्येति । यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य कारागृहे बन्धनागारे निर्जितेन्द्रेणापि लङ्केश्वरेण प्रसादात्प्रसादपर्यन्तं स्थितमिति सम्बन्धः । कीदृशेन । ज्यया मौर्व्या यो बन्धस्तेन निःस्पन्दो निश्चेष्टो भुजो यस्य तथाभूतेन । तथा विनिःश्वसन्ती वक्त्रपरम्परा यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रयोजनाभावाद्धनुःपदानुपादानम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'प्राणेश्वरेति । स्तनद्वयं कर्तृ प्राणेश्वरस्य दयितस्य परिष्वङ्गेणालिङ्गनेन या विभ्रमस्य विलासस्य प्रतिपत्तयस्ताभिरुपलक्षितं लसता स्फुरता मुक्ताहारेण हसतीवेत्यन्वयः । मुक्ताहार एव हारः इत्यर्थः । 'हारो मुक्तावली' इति विश्वः । तथापि रत्नान्तरामिश्रत्वबोधनाय मुक्तापदप्रयोगः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'[illegible]पदपं यस्याने ते च विभ्रमाः ।
पत्पदाम्बुरुहमालेव वं नाकर्षति सा सखे ॥'

मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्रजि शक्ति तथाप्यपि न पुष्पपदमुदाहार्यम् । तस्य प्रयोगेऽप्यनभिधानात् । अयमेव कविरूढिन्यायः । ननु मालाशब्दस्य पुष्पपदाप्रयोगानर्थमिति[illegible] । रत्नमालेत्यादि प्रयोगदर्शनादिति चेत्, न [illegible] तथात्वात् ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

अदाविमपुनेष्वेवं समाधानम् । न तु स्वेच्छया कर्णावतंसादिपदप्रयोगस्य कारणादि कल्पितमदुष्टत्वमपि वा प्रयोक्तव्यम् । वामनस्तु—"अदुष्टस्यापि तत्प्रयोगानुचितं यत्र तद्विशिष्यते । अन्यथा पुनरुक्तविशेषणापत्तिः स्यात् । यथा—'जगाद विमदां वाचं मधुरामक्षरान्वितीम्' इत्यादौ । अत्र हि वाचमित्यनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः न प्रयोक्तव्यः" इत्याह । तत्र युक्तमुदाहरणम् । विमदं जगादेत्यादिक्रियाविशेषणत्वेनैव समीहितसिद्धेः । तस्मादत्र न क्रियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयम् । यथा—

'चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि स्फुटम् ।
पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नपि न खिद्यते ॥' इति ।

अत्र हि चरणत्रेत्यादि पदविशेषणं न क्रियाविशेषणार्हमिति प्रकाशार्थम् । तदपि न युक्तमुदाहरणमिति वयम् । कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः । तस्मादीदृशं पद्यमुदाहरणीयम् । यथा—

'निर्वीतपयोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती ।
न केवलं सूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्परम प्रभावम् ॥'

अत्र निर्वीतपयोदरसोदराभ्यामित्येव कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरिति ध्येयम् ।

कर्णावतंसादिसाधना[illegible] । [illegible] पुनरुक्तेत्यर्थः । निर्यानेति । [illegible] । निर्वस्त्रहिताभ्यामिति यावत् । मनोभवेऽपीति । [illegible]निजकार्य-

१ [illegible]यति । [illegible] । [illegible] न [illegible] । कान्तेव । [illegible]पुष्पमालेव । [illegible] । न [illegible]भूता नानाविधा विभ्रमा [illegible] । अत्र [illegible]शब्दादेव पुष्पस्य प्रतीतेः, पुष्पपदस्य [illegible] बोध्यम् ।' इत्युदाहरणच-[illegible] । [illegible] । [illegible]रहिताभ्यामित्यर्थे । अत्र चरणत्रेति विशेषणबोधनाय पादाभ्यामित्यस्योपादानात्पुष्टार्थत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रि-
[illegible] न व्याख्यातं ।

परं स्वक्षिपदोपादानमवेक्ष्यैव । किं च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हति यथा मधुरत्वचरणप्रसरिष्णारहितत्वे ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता

यथा—

'चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥'

रात्रौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः । दिवा च पद्माश्रितायाश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम् । ते चातिप्रसिद्धे कारणत्वेन इति न तदुपादानापेक्षेत्यदोषः ।

अथ पदादिदोषाणामदोषत्वं क्वचिदित्याह—

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

प्रतिपादितदूषकताबीजाभावात् तत्र वैरस्याभावस्यानुभविकत्वेन तद्दोषि-कत्वस्य एव दोषत्वव्यवस्थितेर्वा । यथा—

'मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥'

अत्राद्यांशे गोसुत्रामपदानि श्रुतिकट्वसमर्थत्वदुष्टानि । अनुकरणे चैतद्-दोषत्वाभावोऽत्र प्रतिपादितम् । तदन्यत्राप्यूह्यम् ।

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषस्यापि क्वचिद्दोषत्वाभावं क्वचित्तु भावो गुणत्वमपीत्याह—

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ ॥ ११ ॥

नोभौ न गुणो न दोषश्च । तत्र [illegible]

[illegible] प्रतिपादितमिति । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]

१. [illegible]
[illegible]

वक्तृत्वं गुणः । प्रतिपाद्यस्य ततोऽतिशयेन प्रतीतेः । दोषत्वाभावश्चोपपादित एव । यथा—

> दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
> क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥

वैयाकरणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् । तद्भावनाभावितस्य तच्छ्रवणेन प्रीतिगुणत्वात् । यथा—

> 'यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
> उपाध्यायं तदास्मार्षं समस्प्राक्षं च संमदम् ॥'

ओजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्ग्ये च तस्य गुणत्वम् । कठिनशब्दस्य तत्प्रकाशकत्वात् । तत्र बीभत्से यथा—

> 'अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलककूरक्वणत्कङ्कण-
> प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
> पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
> द्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥'

परं त्वक्लिष्टदोषाद्भिन्नत्वेनैव । किं च मोदकत्वमात्रं भाव्यविशेषणीभवितुमर्हति यथा मधुरत्वमग्रपरिग्रहणादिहितत्वे ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता

यथा—

'चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥'

रात्रौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः । दिवा च पद्माश्रिताया चान्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम् । ते चानिर्दिष्टेऽप्यनायासेन ज्ञातुं शक्यत इति न तदुपादानापेक्षेत्यदोषः ।

अथ पदादिदोषाणामदोषत्वं क्वचिदित्याह—

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

प्रतिपादितदूषकताबीजाभावात् तत्र वैरस्याभावस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विरहस्यैव दोषत्वव्यवस्थितेः । यथा—

'मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥'

अत्राद्यार्धे ग्राम्यत्वादीनि द्वितीयार्धे च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तानि । अनुकरणे चैषामदोषत्वबीजं प्रतिपादितम् । तदन्यत्राप्यूह्यम् ।

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषस्यापि क्वचिद्दोषत्वाभावमात्रं क्वचित्तु साक्षाद्गुणत्वमपीत्याह—

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ ॥ ११ ॥

नोभौ न गुणो न दोषश्च । तत्र वक्त्रादिकमौचित्यं प्रतिपाद्यदिशैव क्वचि[illegible] दोषत्व प्रतिपादितमिति । [illegible] [illegible] प्रतिपादितम् । [illegible]

[illegible]

कष्टत्वं गुणः । प्रतिपाद्यस्य तदभिप्रायेण प्रतीतेः । दोषत्वाभावश्चोपपादित एव । यथा—

दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥

वैयाकरणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् । तद्भावनाभावितस्य तद्रूपेण प्रीत्युपपत्तेः । यथा—

'यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदास्मार्षं समस्प्राक्षं च संमदम् ॥'

ओजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्ग्ये च तस्य गुणत्वम् । कठिनशब्दस्य तदभिव्यञ्जकत्वात् । तत्र बीभत्से यथा—

'अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलककूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
द्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥'

वक्त्राद्यौचित्ये । प्रतिपाद्यस्य वैयाकरणत्वस्य । उपपादित एवेति । श्रोतुरनुद्घाटितेऽपि तदवसरे उक्त इत्यर्थः । दीधीङिति । एतद्धातुद्वयगम्. कश्चित्तु धातुरिति शब्दान्तरप्रस्तुतिः । व्याख्यातमाह—गुणेति । 'दीधीवेवीटाम्' इति निषेधात् ।

क्वचिन्निहितार्थो वाच्योऽपि तत्र गुणत्वम्। यथो [illegible]
[illegible] प्रयुज्यमाने। [illegible] प्रयोगे [illegible]। उदाहरणम्—

'[illegible] किमु [illegible] किमन्यैराडम्बरैर्गम्भुकाः
[illegible] मर्दितो मर्दं नवर किं [illegible] गुरा न के।
[illegible] सुरः
[illegible] नर्तितम्॥'

अत्र [illegible] वाच्यः। [illegible] गुणत्वम्। [illegible]
[illegible] न तद्गुणत्वात्। यथा—

'[illegible] न नु [illegible]
[illegible] किं [illegible] शिरः।
[illegible]-
[illegible] गुणोऽयमोऽयं कृतः॥'

अत्र [illegible]। न [illegible] एव [illegible]।
[illegible] वाच्यम्। [illegible]
[illegible] गुणत्वमाहुः [illegible] एव। क-
[illegible] न वा [illegible] न [illegible] न वा [illegible]। अत्र

नीरसे यदि विभावाद्यभावाद्दोषत्वं तदान्येषामपि स्यात् तथा च नीरसदोषोदाहरणं विरुध्येतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणत्वाद्दोषपरिचयमात्रार्थत्वाद्वा । यथा—

'शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा-
 न्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
 र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥'

नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रप्रधानतया रसे तात्पर्याभावात् । नचानुप्रासादरदर्शनमेव गुणत्वम् । 'सोऽध्यैष्ट वेदान्–' इत्यादावपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्णत्वमनुप्रासे प्रयोजकम् । येन तद्व्यञ्जकतया अदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता दुर्विधानं तथाप्यत्र न दोषता । तदलंकारस्यैव प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यग्रताभावात् । यथा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
 यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।

यत्र किंप्रत्यये संनिहिते ते गुणवृद्धी न स्तः । 'क्ङिति च' निषेधादिति । शेषं स्पष्टम् । तमस्यार्थे योऽध्ययनवान् । समदं दृष्टम् । अथ नीरसेति । विभावं रसाभावादित्यर्थः । अन्येषामप्यश्लीलादिदोषाणां रसापकर्षकत्वान्नीरसेऽदोषत्वं स्यात् । एवं च नीरसे दोषोदाहरणमयुक्तम् । यथाश्लोके 'साधन सुमहद्यस्य–' इति तथा 'सोऽध्यैष्ट–' इत्यादिश्रुतिकट्वुदाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति भावः । न तस्येति । नीरसो-

१. 'शीर्णेति । मयूरकवेः सूर्यस्तुतिरियम् । तस्य घर्मांशोः सूर्यस्य घृणयो रश्मयो वो युष्माकमंहसां पापानां विघातं नाशं शीघ्रं विदधतु कुर्वन्त्वित्यन्वयः । स कः । यो शीर्ण- घ्राणाङ्घ्रिपाणीन् कुष्ठरोगवशाच्छीर्णानि घ्राणादीनि येषां तान्, व्रणिभिः अपघनैरङ्गैरुपलक्षितान् । अत एव घर्घरशब्देनाव्यक्तघोषान् । दीर्घाघ्रातान् अघौघैः पापसमूहैर्दीर्घकालं व्याप्तान् जनान् पुनरपि घटयति उल्लाघयन् नीरोगान् कुर्वन् । घर्मांशोः । अन्त- र्हृदये द्विगुणा बहुला घना निबिडा या घृणा कृपा तन्निघ्ना तदायत्ता निर्विघ्ना विघ्नरहिता वृत्तिर्यस्य तस्य । घृणयः किरणाः । सिद्धानां संघैः समूहैर्दत्तोऽर्घो येभ्यस्ते- ऽर्घभूताः । 'घृणिर्भिः...' इति पाठे ... । 'घर्मांशोः ...' इति विग्रहः । 'उल्लाघो निर्गतो गदात्' इत्यमरः । अत्रानुप्रासमात्रपरतया नीरसत्वात्परुषवर्णानां गुणो न वा दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'येनेति । सवर्द. सर्वमङ्गं भवतु. श्रीकृष्णपक्षे सदाशिवपक्षे च । स कः । अनायासतो येनाऽऽनाने. हरस्य ... पक्षेण ... । बलिं ... । कायः पुरा ... अस्त्रीकृत. ... । ... व ... ।

श्रोत्रभिन्नि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम्। यतो मधुराक्षरप्रयोगेनोर्जि-तोऽप्यर्थो मृदुत्वमापन्ने। ऊर्जितवाच्यप्रयोगे त्वौचित्येन। क्वचिद्यथा—

'मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम्॥'

अत्र सिंहो वाच्यः। प्रकरणविशेषे च गुणत्वम्। यत्र वैयाकरणसभायामपि श्रोतृविज्ञाने च तदनुगुणत्वात्। तथा—

'रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वाताभिभूतं शिरः।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः॥'

अत्र शिखण्डिनोपभुक्तेन दोषप्रकरणे। न चास्य व्यञ्जकत्व एव प्रवेशः। दोषस्य व्यञ्जकत्वादिति वाच्यम्। सर्वार्थविदिनस्थालीपाक व्यञ्जकस्य व्यञ्जक-दोषादूषणात्रैवर्णिकव्यापारात दोषाभावमात्रेण गुणत्वयोः स्फुट एव। कि-ञ्चिदुक्तं दोषस्य न वा गुणस्य यत्र न दोषो न वा गुणस्तदनिबद्धम्। अथ

नीरसे यदि विपाल्याभावाददोषत्वं तदान्येषामपि स्यात् तथा च नीरसदोषोदाहरणं विरुध्येतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणत्वाद्दोषपरिगणनमात्रार्थत्वाद्वा । यथा—

'शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा-
न्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥'[1]

नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रप्रवणतया रसे तात्पर्याभावात् । न चानुप्रासादरादेकस्यैव गुणत्वम् । 'सोऽध्यैष्ट वेदान्–' इत्यादावपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्णत्वमनुप्रासे प्रयोजकम् । येन तद्द्वारकतया अदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता दुष्टिबीजं तथाप्यत्र न दोषता । तदलंकाररूपस्य प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यग्रताभावा । यथा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।

यत्र क्ङित्प्रत्यये संनिहिते ते गुणवृद्धी न स्तः । 'क्ङिति च' निषेधादिति । शेषं स्पष्टम् । समरस्यार्थं संसृष्टत्वात् । समदं दर्पम् । अथ नीरसेति । विपाल्यं रसाभावादित्यर्थः । अन्येषामप्यश्लीलादिदोषाणां रसापकर्षकत्वान्नीरसेऽदोषत्वं स्यात् । एवं च नीरसे दोषोदाहरणमयुक्तम् । यथाश्लीले 'साधनं सुमहद्यस्य–' इति तथा 'सोऽध्यैष्ट–' इत्यादिश्रुतिकटूदाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति शङ्कार्थः । न तस्येति । नीरसो-

---

१. 'शीर्णेति । मयूरकवेः सूर्यस्तुतिरियम् । तस्य घर्मांशोः सूर्यस्य घृणयो रश्मयो वो युष्माकमंहसां पापानां विघातं नाशं शीघ्रं विदधतु कुर्वन्त्वित्यन्वयः । स कः । यो शीर्णनासाचरणहस्तान् व्रणयुक्तैरपघनैरङ्गैरुपलक्षितान् । अतएव घर्घरेणाव्यक्तध्वनिवदव्यक्तो घोषः शब्दो येषां तथाभूतान् । दीर्घाघ्रातान्, पापसमूहैर्दीर्घकालं व्याप्तानातुरानुल्लाघयन्नीरोगान्कुर्वन्घटयति अर्थाद्घ्राणादिभिरङ्गैः संयोजयति । कीदृशस्य घर्मांशोः । अन्तर्हृदये द्विगुणा बहुला घना निबिडा या घृणा कृपा तन्निघ्ना तदायत्ता निर्विघ्ना विघ्नरहिता वृत्तिर्व्यवसायो यस्यैवंभूतस्य । घृणयः कीदृशाः । सिद्धानां संघैः समूहैर्दत्तोऽर्घो येभ्यस्ते तथाभूताः । 'घृणिभिरपघनैः' इति पाठे जुगुप्साविषयैरित्यर्थः । 'घर्घरस्तु चन्द्रारघाने' इति विश्वः । 'उल्लाघो निर्गतो गदात्' इत्यमरः । अत्रानुप्रासैकपरतया नीरसत्वाच्छ्रुतिकटुत्वं न गुणो न वा दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'येनेति । सर्वदः सर्वप्रदो माधवः श्रीकृष्णस्त्वां पायादित्यन्वयः । स कः । अभवेनासंसारिणा येनानः शकटं ध्वस्तं पादेन पर्यस्तम् । बलि दैत्यं जयतीति बलिजित् तस्य कायः पुरामृतमथनावसरे स्त्रीकृतः मोहिनीरूपतां प्रापितः । धृतोद्भूतस्य भुजंगस्य कालियस्य हन्ता । रवे शब्दमङ्गानि लयो यस्य सः । मघानां वृन्दं भजतां यस्य उदरस्थम्

ओजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम्। यतो मसृणशब्दप्रयोगेणोर्जितोऽप्यर्थो मृदुवद्भासते। ऊर्जितशब्दप्रयोगे त्वौर्जित्येन। उदाहरणम्—

'मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम्॥'

अत्र सिंहो वाच्यः। प्रकरणविशेषे च गुणत्वम्। वक्तृवैयाकरणत्वाद्यभावेऽपि कोपादिसद्भावे च तदनुगुणत्वात्। यथा—

'रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः॥'

अत्र मिथ्याशिरोवधूननेन कोपप्रकरणे। न चास्य व्यञ्जना एव प्रवेशः। कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम्। वक्राद्यनतिरिक्तस्थानीयस्य व्यञ्जकस्य व्यञ्जकदोषादानाद्बलीवर्दन्यायात् दोषत्वाभावप्रथनेन गुणत्वप्राप्तेः स्फुट एव। क्वचित्पुनर्न दोषत्वं न वा गुणत्वं यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्यार्थौचित्यम्। अथ

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽव्यादिष्टभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र माधवपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम्। क्षयपदं गृहे निहतार्थम्। न च श्लेषरूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्कनीयम्। तस्य तत्राप्रयोजकत्वात्। एवमन्येषु प्रतीतिविलम्बवत्सु द्रष्टव्यम्।

अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणः। यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'स्वैः पदैः पिशुनयेव रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावे व्युत्पत्तिप्रकटनात्। यथा—

'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते।
उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥'

अत्र संबाधादिपदानि। शमकथास्वप्यश्लीलं गुणः। तत्पोषकत्वात्। यथा—

'उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ॥'

दाहरणमित्यर्थः। मात्रपदेन तत्काव्यस्य दुष्टत्वव्यवच्छेदः। इष्टापत्तिमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति। तस्यास्याप्रयुक्तत्वादेः। तत्रालंकारे। सयुक्ते तदन्यनामिके

चक्रं उद्वृत्तभुजंग इत्यवदस्येति वा। 'अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः। अगं गोवर्धनगिरिं गां पृथ्वीं च वराहरूपेण यो धृतवान्। यस्यामराः शशिन मथ्नातीति शशिमद्राहुस्तच्छिरोहर इति स्तुत्यं स्तवनीयं नामाहुः। अन्धकानां यादवानां क्षयस्य द्वारकारूपनिवासस्य कर्तेत्यर्थः। शिवपक्षे तु—सर्वदा स स्वयमुमाया धवः शिवस्त्वां पायात्। स कः। ध्वस्तो मनोभवः कामो येनैवभूतेन येन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहकालेऽस्त्रीकृतो बाणतां प्रापितः। उद्वृत्तभुजगैर्हारवलयानि यस्य सः। यो गङ्गां शिरस्यधारयत्। यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुक्तमाहुः। अमरा हर इति स्तुत्यं नाम चाहुः। अन्धकासुरस्य क्षयकरो नाशक इति। 'यो बर्हपत्राभय' इति पाठे बर्हपत्रं मयूरपिच्छं तत्प्रियः श्रीकृष्णः। शिवस्तु बली पत्रं वाहनं यस्य स्कन्दस्य तत्प्रियस्तस्य। इष्ट 'इष्टभुजंगहा' इति पाठे इष्टो भुजगहा गरुडो यस्य स श्रीकृष्णः। शिवपक्षे तु सुगमम्। अत्र कृष्णपक्षे शशिमत्पदस्य राहावप्रयुक्तत्वं क्षयपदस्य च गृहे निहतार्थत्वं च दोषः। 'अर्थनिर्वाहकत्वा-[illegible]।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. "करिहस्तेनेति। साधनस्य सेनाया अन्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन्गच्छन्पुंसो ध्वजः केतुर्विराजत इत्यन्वयः। अन्तः कीदृशे। संबाधे नराश्वादिभिः संकटे। करिणां हस्तेन शुण्डया विलोडिते विस्फारिते इत्यर्थः। अत्र साधनस्य स्त्रीवराङ्गस्यान्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन्गमनागमनं कुर्वन्पुंसो ध्वजो लिङ्गं विराजते। कीदृशेऽन्तः। संबाधे संकुचिते। कथं तर्हि प्रवेशस्तत्राह—करिहस्तेन तर्जन्यनामिके लिङ्गे मध्यमा पृष्ठतस्तयोः। करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैः ॥' इति परिभाषितेन विलोडिते विस्फारिते। इति सुधोदधीलाभे। 'स्वैः पदैः पिशुनयेव रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रेण सुरतारम्भगोष्ठ्यामनुमतत्वाद्गुणः।" इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'उत्तानेति। उत्तान उच्छूनो जातशोथश्च यो मण्डू-

सूचनीयविशेषे यथा—

'निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥'

अत्र प्रशमादिति स्वस्था इति मरणार्थकत्वादश्लीले अपि भाव्यमङ्गलसूचनाद्गुणः ।

संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्व्याजस्तुतिपर्यवसायितया गुणः । यथा—

'पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥'

अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दाः पृथुकानामार्तस्वरः पृथु बहुलं कार्तस्वरं चेति संदिग्धाः ।

अप्रतीतोऽपि यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि तज्ज्ञता तत्र गुणः । अर्थाप्रतीतिरूपवैरस्याभावेनादोषतायां व्युत्पत्तिप्रकटनात् । यथा—

'आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

कलमस्य पाटित विशालित बहुतर गलजिह्व हस्तुन्त्य इति द्विजे स्त्रीमणी योनिरूपे कस्य कुमेविवरस्य संक्रियासक्रियायते । तदासक्तः कृमिरेवेत्यर्थः । अत्र शान्तकथायां जुगुप्साश्लीले गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'निर्वाणेति । वेणीसंहारे सूत्रधारोक्तिरियम् । अरीणां प्रशमात्कलहोपशमान्निर्वाणः शान्तो वैरमेव दहनोऽग्निर्येषां तादृशाः पाण्डुतनयाः पाण्डवा माधवेन कृष्णेन सह नन्दन्तु । तथा कुरुराजस्य धृतराष्ट्रस्य सुता दुर्योधनादयः सभृत्याः स्वस्था निश्चिन्ता भवन्तु । कीदृशाः कुरुराजसुताः । रक्ता अनुरक्ता प्रकर्षेण साधिता भूर्यैस्तादृशाः । क्षतो निवारितो विग्रहः कलहो यैस्तथाभूताः । अत्र प्रशमात्नाशात्, रुधिरशोभितभूमयः, क्षतिविग्रहशरीराः, स्वर्गस्था, इत्यमङ्गलार्थेन भाव्यर्थसूचकतया गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'पृथ्विति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । भो देव, संप्रत्यधुना आवयोः सदनं गृहं समसंनिवेशम् । यथो धनलाभानन्तरं न समानतेति संप्रति तदभिप्रायः । साम्यमेव दर्शयति—पृथ्वित्यादिना । पृथूनि महान्ति कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र तद्राजगृहम् । कविगृहं तु पृथुकानां बालानामार्तस्वरस्य पात्रं स्थानम् । भूषिता अलंकृता निःशेषाः परिजना यत्र राज्ञः । कवेस्तु भुवि उषितो भूशायी निःशेषः परिजनो यत्र तादृशम् । तथा विलसन्तीभिः करेणुभिर्हस्तिनीभिर्गहनं व्याप्तं राज्ञः । कवेस्तु बिले विवरे सीदन्ति ते बिलसदः । बिलसद एव बिलसत्का मूषकास्तेषां रेणुभिर्गहनं व्याप्तम् । तयोरभेदात् । यद्वा विलसत् च अत्र रेणुश्च ताभ्यां व्याप्तम् । अत्रोभयविशेषणानां योग्यतया तत्तत्पक्षाद्युभयार्थनिर्वाहकव्याजस्तुतिनिर्वाहकतया संदिग्धे गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'आत्मेति ।

संसारे [illegible]

यं ध्यायन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥'

इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः। अत्र निर्विकल्पादिशब्दा आत्ममात्रावलम्बनत्वाद्यर्थे योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः। स्वयं परामर्शेऽप्येवमेव गुणत्वम्। यथा—

'षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥'

अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकानां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्याद्दोषत्वाभावे हास्यपर्यवसायित्वाद्ग्राम्यो गुणः। यथा—

'फुल्लुक्करं कलमकूरणिहं वहन्ति
जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहा दे।

करिहस्तशब्दार्थः। अश्लीलतायां सत्यामित्यर्थः। फुल्लुक्करमिति। 'पुष्पोत्करं कलमौदननिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते। ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृशास्ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥' विचकिलं मल्लिका। 'तदा जायन्ते

सहदेवं प्रति भीमोक्तिः। मोहेनाज्ञानेनान्धो वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितोऽयं दुर्योधनस्तममुं श्रीकृष्णं पुराणमनादिं देव परमात्मानं कथं वेत्ति जानातीत्यन्वयः। तं कम्। यं श्रीकृष्णमात्मन्यात्मन्ते प्रत्याहृतेन्द्रियाः सन्तस्तदेकताना भवन्ति आत्मैव वा आरामः क्रीडास्थानं येषां तथाभूता योगिनः निर्विकल्पे भेदावभासशून्ये समाधौ विहिता रतिरासक्तिर्यैस्तादृशा ज्ञानोत्सेकादात्मसाक्षात्कारदार्ढ्यादिघटितो नाशितस्तमसोऽज्ञानस्य ग्रन्थिर्यैस्तथाभूताः सत्त्वगुणैकविश्रान्ताः सन्तो यं वीक्षन्ते पश्यन्ति। एवंविधानामेव वेद्यत्वेन हेतुगर्भं यत्तदार्थस्य विशेषणम्—तमसां ज्योतिषां वा परस्ताद्वर्तमानमिति। रजस्तमोभिभूतैरलभ्यमित्यर्थः। अत्र वक्तृश्रोत्रोर्विज्ञतया अप्रतीतत्वं गुणः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'षडधिकेति। मालतीमाधवे कपालकुण्डलायाः स्वयं परामर्शोऽयम्। स शक्तिभिर्ब्राह्म्यादिभिर्वा परिणद्धो नित्ययुक्तोऽत एव तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः। स कः। यः षडधिकानां दशनाडीनामिडादीनां षोडशनाडीनां यच्चक्रं मणिपूराख्यं तन्मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं ज्योतीरूपं यस्य स तादृशः हृदि विनिहितरूपो हृदये चिन्त्यमानरूपस्तद्विदां तथा ध्यायतां सिद्धीरणिमाद्या ददातीति तथाभूतः। पुनः कीदृक्। अविचलितमनोभिः स्थिरान्तःकरणैः साधकैर्मृग्यमाणोऽन्विष्यमाण इत्यर्थः। अत्र वक्तुरात्मज्ञत्वाद्गुणत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'फुल्लेति। विद्धशालभञ्जिकायां विदूषकोक्तिरियम्। कूरशब्दो भक्ते देशी। कलमाः शाल्यस्तदोदनतुल्यं पुष्पोत्करं ये वहन्ति ते सिन्दुवारवृक्षस्य विटपाः शाखा मम वल्लभाः प्रियाः। शाल्योदनसदृशत्वं प्रियत्वबीजम्। तथा ये गालितस्य वस्त्रनिर्गलीकृतस्य महिषीदध्नः सदृशाः। किं चेति समुच्चये। तेऽपि विचकिलप्रसूनस्य मल्लिकापुष्पस्य पुञ्जा मम वल्लभा इत्यनुषङ्गः। अत्र विदूषकोक्तौ ग्राम्यो गुणः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

जे गालिंदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥'

अत्र कलममहिषीदधिसान्द्राः ।

न्यूनपदमपि क्वचिद्गुणो यत्र न्यूनतयैवाभिमतविशेषसिद्धिः । यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥'

अत्र मामित्यत्रायासय, मातीत्यत्र पीडयेति न्यूनम् । न च दोषः । प्रतीतेः स्फुटत्वात् । प्रत्युत गुणः । रसातिरेकव्यञ्जकत्वात् । क्वचित्तु न दोषो नापि गुणः । यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनः स्नेहार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥'

अत्र पिहितेत्यनन्तरं नैतद्युज्यत इत्येतैर्न्यूनम् । एवं द्वितीयपादेऽपि । न सा

१. 'गाढेति । अमरुकशतकस्थं पद्यम् । सुरताय प्रति कस्यचिदुक्तिः । गाढालिङ्गनेन नम्रीकृतकुचा अत एव प्रोद्भूतरोमोद्गमा । तथा सान्द्रो घनो यः स्नेहरसोऽनुरागस्य रसस्तस्यातिरेकेणाधिक्येन विगलच्छ्रीमत् नितम्बाम्बरं यस्यास्तथाभूता । हे मानद । पीडयेति शेषः । मा इति माम् । आयासयेति शेषः । अत एव पूर्वोक्तक्षामाक्षरोल्लापिनी । क्षामा इत्यादि । [illegible] । एवंभूता प्रिया निद्रया [illegible] किं नु । [illegible] अपि [illegible]—सुप्ता नु किमिति । [illegible]—मे मम मनसि लीना [illegible] संबद्धा किं [illegible] । [illegible] अपि [illegible]—विलीना [illegible] नु किमिति । अत्र पीडयेत्यादिक्रियापदन्यूनता रसातिरेकव्यञ्जकतया गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका　२. 'तिष्ठेति । विक्रमोर्वशीये पुरूरवस उक्तिः । सा उर्वशी [illegible] प्रभावेणान्तर्धानविद्या [illegible] अत एव [illegible] । [illegible] । [illegible] उर्वशी दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । [illegible] स्वर्गं गन्तुम् । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

चाशगुणत्वम्। विशेषबुद्धेरनुत्पादनात्। नापि दोषत्वम्। तदनिरुक्तावपि दीर्घ न मा कुप्यतीत्यादिप्रतीत्या निषेधकोपवतादित्यादिप्रतीतीनां बाध्यबाधकभावात्।

अधिकपदं क्वचिद्गुणः यत्र विशेषप्रतिपत्तिः। यथा—

'यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चाटुगर्भं
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति॥'

अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयदधिकपदत्वेऽपि दुष्टम्। यदुक्तम्—

'विस्मये च विषादे च दैन्येऽवधारणे तथा।
प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते॥' इति॥

एवं हर्षशोकादियुक्ते वक्तरि गुणत्वम्। त्वरादिव्यक्त्या हर्षाद्यभिव्यञ्जकत्वात्। यथा—

'वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंस्तु तव तवास्मीति।
चित्रं चित्रमरोदीद्धाहेति परं मृते पुत्रे॥'

अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादयुक्ता वक्तारः। एवं पुनरुक्तेऽपि द्रष्टव्यम्।

कथित[पद]स्यापि लाटानुप्रासे तद्विर्वाहकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विशेषव्यञ्जनादिहितस्य यत्रानुवाद्यत्वं तत्र च तादृशाभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वम्। क्रमेणोदाहरणानि—

'सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य॥'

---

१. 'यद्वञ्चनेति। वञ्चनायां प्रतारणायामाहिता स्थापिता मतिर्येन सः। कार्ये उन्मुखस्तत्पर खलजनो बहुचाटुगर्भं प्रियवचनमिश्रं यत्कृतकं मिथ्याभूतं ब्रवीति तत्साधवो न विदन्ति न जानन्तीति न किंतु विदन्ति। कथं तर्हि ज्ञात्वाप्युपकुर्वन्तीत्यत आह—अस्य खलस्य प्रणयं चाटुभाषणादिरूपं वृथा कर्तुं न पारयन्ति न शक्नुवन्तीत्यर्थः। अत्र द्वितीयस्य [illegible] नञ्द्वययोगेनोक्तार्थकत्वेऽपि साधव एव जानन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वाद्गुण[illegible]।' इत्युदाहरणचन्द्रिका २. 'दैन्ये चैवावधारणे' क. ३. 'वदेति। रणादागत[illegible] प्रति स्वामिनः प्रश्नः। न हत इत्याद्युत्तरम्। तवास्मीति जल्पन्नित्यन्वयः। पुत्रे मृते [illegible] चित्रं चित्रं हा हेत्यरोदीदिति सम्बन्धः। अत्र क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादव्यञ्जकत्वा[illegible] गुणः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. सितेति। हे विभाकराकार सूर्यतुल्य हे धरणिधर पृथ्वीपालक राजन्, सितकरस्य श्वेतकिरणस्य चन्द्रस्य करा किरणास्तद्वद्रुचिरा विभा कान्तिर्यस्याः सा कीर्तिः तथा पौरुषकमला पराक्रमलक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च तवैवास्ति नान्यस्य। अस्तीति शेषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र लाटानुप्रासः ।

> 'ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिँ घेप्पन्ति ।
> रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥'

अत्र द्वितीयं कमलपदं सौरभादिमदर्थकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तथात्वे च कथितपदत्वमेव प्रयोजकम् ।

'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥'

अत्र कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयं पदान्तरेणानुपादाने भङ्गिभङ्ग एव प्रतिभाति । तथा च तादृशालंकारसंपादकतया गुणत्वं दोषत्वाभावश्च ततो बीजाभावाच्च ।

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः । यथा—'प्रागप्राप्त-' इत्यादौ । अत्र चतुर्थे पादे क्रोधाभावात्प्रकृष्टमेव पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः । गुणत्वं तु विनयप्रकाशकतया ।

समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः । यथा—'प्रागप्राप्त-' इत्यादौ । अत्र 'येनानेन-' इत्यादौ न विशेषणदानमात्रार्थं किंतु वाक्यान्तरमेवारब्धम् । अतो बीजाभावाच्च दोषो न च गुणः । विशेष्योद्देशकरणात् ।

अपदस्थसमासमपि क्वचिद्गुणः । यथा—'रक्ताशोक-' इत्यादि । अत्रापदस्थसमासमेव कथमिति चिन्त्यम् । द्वितीयार्धस्यापि तत्स्थानत्वात् तस्यापि रसव्यञ्जकत्वात् अन्यथा गुणत्वासंभवात् । भास्करस्तु—'शृङ्गारे समासस्यानौचित्यादस्थानस्थत्वम्' इत्याह ।

गर्भितमपि क्वचिद्गुणः रसप्रत्ययादिहेतुत्वात् । न च दोषः प्रतीतेरव्यवधानात् ।

> 'भेमि (मि) अवहत्थिअरेहो णिरङ्कुसो अह विवेअरहिओ वि ।
> सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि भत्तिं ण पुम्हसिमि ॥'

गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥ [इति च्छाया ।] दोषत्वाभावश्च नत इति गुणत्वादित्यर्थः । बीजं वैरस्यम् । तदभावाच्चेत्यर्थः । भास्करमतेऽम्बरस्तु कुद्धोक्तेरपि समासस्थानत्वादस्थानस्थसमासत्वानुपपत्तितादवस्थ्यमिति । नो इत्येति कोपोपक्रमस्थानत्यागेनान्यत्र करणात्तथात्वम् । उन्मत्तस्य स्थानौचित्याविवेकात् । उन्मादस्य क्रोधपरिपोषकतया च गुणत्वमित्यु-

१. 'व्याख्यातं पूर्वमेतत् । अत्र द्वितीयकमलपदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन व्यञ्जकोपयुक्तत्वाद्गुणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका २. 'जितेन्द्रियत्वमिति । गुणैरधिके उत्कृष्टे । अत्रापि कारणमालानिर्वाहकतया गुणत्वम् । पदान्तरेणानुवादे भेदप्रतिभासात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'भ्रमामीति । 'दुम्मि' इति पाठे भवामीति । 'तन्ति पुष्फ

अत्र प्रतीहीति स्वप्रत्ययोत्पादकम् । एवमन्यदपि लक्ष्यं द्रष्टोहनीयम् । अत्र साक्षाद्रसविरोधिनो दोषानाह—

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥
अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वा स्वशब्देनोपादानम् । सा व्यभिचारिणो यथा—

'सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥'

अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः । न च स्वशब्देनोपात्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्वादप्रभवोऽनुभूयते, किं त्वनुभावादिमुखेनैव व्यक्तेषु । तस्मादास्वादानुत्पत्तिर्दोषत्वबीजमिति संप्रदायः । तत्रेदमालोचनीयम्— एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावद्दुर्लभम् । दूरे पार्थक्येन । दूरतरे

स्यम् । 'प्रमाम्यहं हन्तिरेमी (प्रमाम्यपहन्तिनरेखो) निरङ्कुशोऽथ विचरद्विलोऽपि । स्वैरेऽपि त्वयि पुन प्रतीहि भक्ति न प्रस्मरामि (प्रस्मरिष्यामि) ॥' [इति च्छाया ।]

[illegible] । काम [illegible] यौवनसंपमुन्नतिरिति केचित् । मलयानिला- दिरुद्दीपकसामग्री काम [illegible] । [illegible] प्रति [illegible] । आलु- [illegible] । तथि पुनर्नेति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।' [illegible]

[illegible] सुगम [illegible] इति [illegible] । [illegible] सव्रीडा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।' [illegible]

मात्रात् । यथाऽनुभावादीनामुपस्थितावियं रसप्रतिबन्धिकाभिमता तदनुपस्थितौ वा । अन्त्ये कारणाभावादेवास्वादाभावो न तु वाच्यत्वकृतः । सत्येव कारणचक्रे कार्यानुत्पादस्य प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकत्वात् । तथा च न्यूनपदत्वमनभिहितवाच्यता वा दोषः । न द्वितीयम् । आद्येऽनुभावादित एव रसव्यक्तिरिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः । यत्तु व्याख्यातारः—अनुभावादीनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपघातः प्रतीयत इति तस्याः पृथग्दोषत्वम् । अत एवाग्रे व्यभिचारीणां शब्दवाच्यता न दोषः । तथास्वादनिघातप्रतीतेः । न च वाच्यमेवानुभावोपादानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति तदुपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपीत्यसंकराभिप्रायेण तथोदाहरणात् । उदाहृतेऽप्यनुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् । न चैवमुक्तोदाहरणविरोधः, व्यभिचार्यनुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यम् । 'देवादहमत्र तया–' इत्यादावविनाक्षेपेण तेषां प्रतीतेः । न हि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादय आस्वाद्यतामिव स्वानुभावाद्याक्षेपकतामप्यास्वादयितुमक्षमा बीजाभावात् । एवमग्रिमोदाहरणेष्वप्यूह्यमिति । एवं च स्थिते

'व्याननम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे
　सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे'

इति पादत्रये पाठो युक्तः । एवं भावादिशब्देनाप्युपादाने द्रष्टव्यम् । रसस्य सामान्यतो रसशब्देन यथा—

'तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥'

विशेषतः शृङ्गारपदेन यथा—

'आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
　व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।

विस्मृतमित्यर्थः । **तथाहीत्यादि** । अनुभावा हि स्थायिव्यभिचारिसाधारण्येन नवं गृह्यन्ते । आदिना स्थायिनो विभावद्वयस्य चोपादानम् । एवं च नोपस्थितिप्रतिबन्धकत्वं शब्दवाच्यतया अनुपपन्नमिति सदोषं किंतु शब्दवैयर्थ्यमात्रमित्यर्थः । **यत्त्विति** । तथा च न रसानुत्पत्तिप्रयोजकत्वम् किं तु चमत्कारित्वविघातकत्वं शब्दवाच्यतया इति नोक्तदोष इत्यर्थः । एवं उक्तप्रकारेण दोषत्वे । **अनुभावाद्यनुपादानादिति** । तथा च सामग्र्यभावादेव रसानुत्पत्तौ न तत्कर्तृकतया दोषोद्भावनं विरुद्धमित्यर्थः । **स्वानुभावादीनि** । स्वस्येति व्रीडादेः साक्षात्परम्परासाधा-

१ तामिति । तां नायिकां नेत्रयोर्गोचरे कृतवतोऽस्य नायकस्य निरन्तरो घनो रसोऽजायतेति संबन्धः । कीदृशीम् । अनङ्गस्य जये मङ्गलश्रियं मङ्गलरूपाम् । किंचिदुच्च-भुजमूले कृतलोको [illegible]
२. आलोक्येति । अत्र पुनः कोमले कपोलतले [illegible]

परैव बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥'

स्थायिनो विशेषत उपादानपदेन यथा—

'संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥'

अत्र 'स्थायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत्' इति चतुर्थपादपाठे सामान्यतः शब्द-वाच्यत्वोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

कष्टकल्पनया पृथगस्योदाहरणमप्रकरणादिपर्यालोचनया क्लिष्टेन व्यक्तिः, न तु 'दैवादहमत्र तया-' इत्यादावपि हादित्वाशेषमहिमा सा । अनुभावस्य यथा—

'कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-
दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति-
व्यक्तस्तनोन्नतिरभूद्वदनानती सा ॥'

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावा लीला-भाव्यादयस्त्वंशत्वेनावगमिताः । यदत्र शुकनिवेशोऽनुभावत्वेनावगम्यते तत्र स्वतःसिद्धत्वेनाक्षेपेणानुभावत्वावगमनमिति प्रायः । वस्तुतस्तु पुनरिह एव शृङ्गारोऽत्र प्रतिपाद्यतेति । 'अभूद्वदनानती सा' इत्यनेन सद्यःकालव्यवधानप्रतिपादनात् । न च पुंसि कश्चिदनुभाव उक्तः न च विभा-वैरप्याक्षेपादिति कष्टेन कल्पनीयः । विभावस्य यथा—

'मैत्रिकर्मणि तनि प्रति स्तुतीति स्मरणिनतो परिवर्तने च भूयः ।
इति यत्र निपुणा यताम्य वेद परिवर्ति यमल हिमव कुर्मः ॥'

अत्र कामिनीरूपः शृङ्गारविभावोऽभिमतो न पुनरुपात्तः । न च रतिपरिहारादिभिरनुभावैराक्षेप्तुमपि शक्यते । तेषां करुणादावपि संभवादिति कष्टेन कल्पनीयः ।

प्रतिकूलविभावादिग्रहः । प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानुभावव्यभिचारिणां ग्रहः । तत्र शान्तविभावव्यभिचारिणोर्ग्रहो यथा—

'प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥'

अत्र प्रकृते शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्य प्रकाश्यमानानित्यतारूपो विभावः तत्प्रकाशितो निर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव गृह्यते । शान्तानुभावग्रहो यथा—

'णीहुँअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरूण मज्झम्मि ।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं चेअ महइ वहू ॥'

अत्र व्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः । न च व्याजः प्रतिपादित इति शृङ्गारस्य प्रकृतस्य विरोधितः । इन्धनाद्यानयनव्याजेन संभोगार्थं वनगमनं यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रहः ।

पुनःपुनर्दीप्तिरङ्गरसादिविषया दोषः । अङ्गिनस्तु सा महाभारतादौ शान्तादेरिव न दोषमावहति । उदाहरणं कुमारसंभवे—'अथ मोहपरा-

---

रण्येन स्वानुभावा रत्याद्यनुभावाश्च गृह्यन्ते । 'निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरूणां

परिभवप्रकारमाह—परिहरतीत्यादि । रतिर्विषयाभिलाषः । मतिरर्थनिर्धारणम् । लुनीते छिनत्ति । परिवर्तनं पार्श्वपरिवृत्तिः । अत्र विभावः कष्टगम्यः । शोकेऽप्येवंभावात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'प्रसाद इति । मानवतीं मालतीं प्रति माधवस्येयमुक्तिः । हे प्रिये, प्रसादे वर्तस्व । प्रसन्ना भवेत्यर्थः । मुदं हर्षं प्रकटय । रुषं कोपं त्यज । अमृतमिव ते वचः शुष्यन्ति शुष्यमाणान्यर्थान्ममाङ्गानि सिञ्चतु । सौख्यानां निधानमाकरं मुखं क्षणमभिमुखं स्थापय । मुग्धे विवेकरहिते, गतः कालरूपो हरिणः प्रत्येतुं परावर्तितुं न प्रभवति । न शक्नोतीत्यर्थः । हरिणत्वारोपेण चापल्यं ध्वन्यते । तत्र शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभाव इति दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.　　२. 'निभृतरमणे गुप्तकामुके गुरूणां मध्ये लोचनमार्गं पतिते सति सकलस्य गृहकार्यस्य परिहारे स्थाने हृदयं यस्यास्तथाभूता वधूस्तेन सह वनगमनमेवेच्छतीत्यर्थः । अत्र निर्व्याजवनगमनसकलपरिहारयोः शान्तानुभावत्वेन प्रतिभासः । इन्धनानयनादिव्याजोपनिबन्धे तु न दोषः' । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

---

१. चन्द्रकनाम्ना समुद्धृतोऽयं श्लोकः सुभाषितावल्यादिषु. मालतीमाधवे तु

२१

यथा—'इत्यादिना दीप्तिमानीतोऽपि करुणः 'अथ सा पुनरेव—' इत्यादिना पुनः पुनर्दीप्तिं नीतः। उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानमचमत्कारित्वाय कल्पते।

अकाण्डेऽनवसरे प्रथनम्। यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम्।

छेदो यथा वीरचरिते राघवभार्गवयोरविच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते वीररसे 'कङ्कणमोक्षणाय यामि' इति राघवस्योक्तौ। अकाण्डे हि तथा वचनं व्याजेन निर्गमं प्रतिपादयद्वीरस्याभावे पर्यवस्यति।

अङ्गस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम्। यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य। यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्यवस्यति तथाप्यतिमात्रं प्रधानतिरोधायकतया दोषत्वमवगाहते।

अङ्गिनः प्रधानस्याननुसंधानम्। यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः।

[illegible] वर्णितम् । [illegible] [illegible] । अनङ्गस्याभिधानं [illegible] [illegible] । यथा— [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अनङ्गस्याभिधानं [illegible] वर्णनम् । यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च [illegible] वर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

ईदृशा [illegible] [illegible] अन्येऽप्यनौचित्यभेदा भवन्ति । यथा कालिदासादिमहाकवीनां [illegible] । अनौचित्यं तु रसविरोधि । तदुक्तं ध्वनिकृता—

'अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥' इति ।

इदानीमेषां दोषाणां क्वचिददोषत्वमप्याह—

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् ।

संचारिणो न तु रसस्य [illegible] । क्वचिदिति यत्र [illegible] अनुभावः ।
यथा—

'औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥'

अत्रौत्सुक्यस्य [illegible] [illegible] औत्सुक्यस्य [illegible] प्रति-
पादयितुमशक्यत्वात् । [illegible] । अत एव

[illegible] । [illegible] भावः । अ-
[illegible] । [illegible] ग्रहणम् । [illegible] न वाच्यं कि

---

१ औत्सुक्येनेति । नवे संगमे हसता हरेण श्लिष्टा अत एव संरोहत्पुलका [illegible]
[illegible] गौरी वः शिवायास्तु । [illegible] । [illegible] औत्सुक्येन कृतत्वरा । सह-
भुवा [illegible] । [illegible] । ह्रिया लज्जया व्यावर्तमाना परावर्तमाना ।
पुनस्तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैराभिमुख्यं [illegible] नीता प्रापिता । तथाग्रे
वरं दृष्ट्वा [illegible] साध्वसरसो भयरसो यया तथाभूतेत्यर्थः । अत्रौत्सुक्य-
[illegible] वाच्यता न दोषः । [illegible] [illegible] । अत
[illegible]

'दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

इत्यत्र व्रीडादीनि विवलितत्वादिभिरनुभावैरसंनियतस्येव रसिकशिरोमणेरमरुककविरौत्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तवान् । दोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राह । इदं त्वत्रधेयम्—त्वरादीनां भयादिसाधारण्येऽप्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विशिष्यमाणानां एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादिव्यञ्जयन्तीत्यास्वादोदयः । न तु शब्दादेव तत्प्रतिपत्त्या । व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वस्यामहत्त्वमुपपादनात् । अत एवात्र न वैयर्थ्यमपि । विशेषणत्वेनोपयोगात् । 'दूरादुत्सुकं' इत्यादौ तु शब्दमहिम्ना विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततोऽभिव्यक्तिरिति । एवं च व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थितिं विना न तदनुभावस्यासाधारण्यम्, न च तेन विनाभिव्यक्तिः, न चाभिव्यक्तिं विनास्वादसंभवः, न च तेन विना भावमध्यप्रवेशः, न च तमन्तरेण तथा कीर्तनं युक्तमिति भावस्योत्कीर्तनमप्येतादृशस्य व्यभिचारिणि शब्दावाच्यतायां दोषत्वाभावं साधयतीति युक्तमुत्पश्यामः ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि बाध्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वम् । प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वम् । तत्र व्यभिचारिणो यथा—'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं–' इत्यादौ । अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां शमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषाङ्गभूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारपुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति भावशबलतापरिपोषकत्वाद्गुणत्वम् ।

'पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥'

त्वधमेन । उत्तमेन तु देवादौ वाच्य न तु मुनिप्रभृताविति ज्ञेयम् । अन्यथा श्रुतिविरोधात् । असाधारण्यौत्सुक्यगमकस्यानुभावस्याभावे शब्देन तदुपादानमनास्वादजनकमिति भ्रमं निवारयितुमाह—इदं त्विति । एवं सति व्यभिचारिष्वौत्सुक्यादेः संकीर्तनमेवार्थाच्छब्दवाच्यतायां दोषत्वाभावं गमयतीत्याह—एवं चेति । व्यवस्थिते इत्यनन्तरं आस्वादजनकत्वे इति शेषः । तथा कीर्तनं व्यभिचारिमध्य-

---

१. पूर्वं व्याख्यानम्. २ 'पाण्डुक्षाममिति । हे सखि, तव पाण्डुक्षामं वदनं सरसमन्तरमार्द्रं स्निग्धं च हृदयं अलसमालस्ययुक्तं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये नितान्तमत्यर्थं क्षेत्रियरोगमावेदयतीत्यन्वयः । क्षेत्रियो देहान्तरचिकित्स्योऽसाध्यो रोगः । 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इति निपातनात् । सर्वशरीरव्यापिपीडाजनक इत्यन्ये । 'क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररतेऽपि च । अन्यदेहचिकित्स्यासाध्यरोगे च जायते ॥' इति विश्वः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अविरोधोपायान्तरमाह—

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः।
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः॥ १६॥

यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुषज्यते। रसानां विरोधो द्वेधा—समानाधिकरणतया नैरन्तर्येण चेति। तत्र वीरभयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको वर्णनीयः। तथा सति दूरे तस्य दोषत्वं प्रत्युत वीररसपरिपोषः। यथा मम—

'आहूतापि पदं ददाति न पुरो न प्रार्थितापीक्षते
साकूतं परिभावितापि बहुशः किंचिन्न चाभाषते।
आश्लिष्टापि न संमुखानि रचयत्यङ्गानि मुग्धाशया
कोपोद्रेकवशंवदेव तरुणी श्रेणी यदीयद्विषाम्॥'

न चात्र शृङ्गारभयानकयोरपि विरोधः। वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यत्र व्यधिकरणत्वाच्च। यद्यप्याश्रयभेदेनैव एकाश्रयावपि वीरभयानकौ क्वचिदनुभूयेते तथापि न तथा वर्ण्येते इति भिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ। एवमन्येषामप्यूह्यम्। यस्य तु येन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्तरेणान्तरितो निबद्धव्यः। यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतमहो वादित्रम्' इत्यनेनाद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः। न केवलं प्रबन्ध एव रसान्तरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः किं त्वेकस्मिन्नपि वाक्ये। यथा—

'भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः॥

च। अङ्गानि मुखादीनि हस्त्यादीनि सेनाङ्गानि च। मुग्धः शिक्षणीयोऽपि आशयोऽन्तःकरणं यस्याः सा। एकत्र भयादन्यत्र कोपात्। वक्ष्यमाणेति। 'अविच्छिन्नमाणी यो' इत्यादिनेत्यर्थः। व्यधिकरणत्वाच्चेति। शृङ्गारस्य राजगतत्वाद्भयस्य सेनागतत्वादिति भावः। एकाश्रयावपीति। नायकेन सह युद्धय-

---

१. [illegible]

गतोर्मिभिः भव्यशुभ्रा स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानाः ।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।
निर्दिश्यमानाँल्ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥

अत्र विशिष्टस्य वीरस्य वपुः सर्वं वाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना सम्य रम्यादमर्शीनेर्बीभत्सशृङ्गारयोरविरोधः यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानम् अन्यौ च तद्व्यभिचारिणाविति न विरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः संभवतीत्युदाहृतम् ।

अविरोधे हेत्वन्तरमाह—

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।
अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

तत्र स्मर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा—

'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥

समरभुवि निपतितं भूरिश्रवसो हस्तमालोक्य तद्वधूनामिदं वचनम् । तथा च शृङ्गाराङ्गमपि पूर्वावस्थास्मर्यमाणतयोद्दीपनविभावत्वेन करुणपरिपोषकेत्यदोषः । साम्यविवक्षया यथा—

'दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥'

पाटनं खण्डनम् । प्रसवजनितातिबुभुक्षावशेन निजापत्यमेव भोक्तुमारभमाणायै सिंहवध्वै परमदयालुं जिनं तद्रक्षार्थे स्वशरीरदायकं मतीयमुक्तिः ।

शृङ्गारादिरित्यर्थः । अत्र विशिष्टस्येति । वीरशब्दमात्राद्वीररसप्रतीतावपि विमानेनि कुतूहलेति च विशेषणयोगात्तत्प्रतीतिरिति भावः । तदाह—विमानेति । अन्यौ बीभत्सशृङ्गारौ । तथा चाङ्गित्वाङ्गत्वान्न विरोध इत्यर्थः । चाङ्गके राजस्तुतौ ।

---

१. 'व्याख्यान प्राक् । अत्र स्मर्यमाणशृङ्गारस्य करुणोद्दीपकतया तदङ्गत्वान्न विरोधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'दन्तेति । अपत्यं प्रसूय सद्य एव भोक्तुमुद्यतायै सिंह्यै तदपत्यरक्षया स्वात्मार्पितवन्तं जिनं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे जिन, भवतः शरीरे रक्ते रुधिरे मनो यस्यास्तथाभूतयैवानुरक्तमनसा मृगराजस्य सिंहस्य वध्वेव मृगजातीयराजवध्वा दन्तक्षतानि करजैर्नखैर्विपाटितानि विदारितानि च दत्तान्यर्पितानि जातस्पृहैरेवमस्माकमप्येवंविधा भूयासमेति जाताभिलाषैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः । कीदृशे शरीरे । परित्राणहर्षात्प्रोद्भिन्ना उद्गताः सान्द्राः पुलका रोमाञ्चा यत्र तथाभूते । पक्षे अनुरागात्तथाभूते । अत्र दयावीर भावविशेषे शृङ्गार उपमानभावेनाङ्गम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे शृङ्गारः स्वसमानभावेनाङ्गम्। न चात्र द्वयोरपि विरोधोपकारकत्वेनाङ्गम्। वीराङ्गानां स्वाभाविकत्वप्रतीत्यैव विरुद्धात्मकत्वात्।

एकत्राङ्गिनि विरुद्धयोरङ्गत्वं द्विधा—तुल्यकक्ष्यतयाङ्गिभावेन वा साक्षात्स्वाङ्गभावमात्रेण वा। तत्राद्येनाविरोधो यथा—

'क्रन्दन्त्यः शरकोमलाङ्कुरितलग्नैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौतानना।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वद्वैरिनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव॥'

अत्र चाटुके वा राजविषया रतिस्तत्र करुणशृङ्गारानुभावादि साक्षादङ्गमिति तद्विरोधिकरुणशृङ्गारयोरुभयोरिव राजकार्योपरतयोरिव भावयोः सङ्गमो विरोधोऽपि न दोषाय। यथा—

'एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः॥'

इत्यत्र प्रभाते क्रीडायामङ्गभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः। यद्यपि एह्यागच्छ गच्छेति क्रीडन्तीति प्रकारेणोभयोरपि प्रकारत्वेन तथाङ्गत्वात्। तथापि द्वयोर्मिलितयोः विरोधो दोषाय न स्वतन्त्रभावयोरिति तात्पर्यम्। एवमन्ये-ऽप्युदाहार्याः 'पुनरप्युद्यद्विवाहा इव' इत्युत्प्रेक्षा। तेन तत्त्वेऽपि विरोधाभावे इत्यादि साक्षादेवाङ्गत्वम्। तादृशोऽपि प्रभावो येनात्र पूर्वोक्ताद् भयोत्पत्त इति प्रतिपादितमस्मात्।

अङ्गाङ्गिभावेन पराङ्गतया अविरोधो यथा—

'क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥'

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गं तस्य तु शृङ्गारः । नन्वेवं करुणस्य प्राधान्ये तत्रैव विश्रान्तेरनयोरङ्गत्वासंभवे कथमुदाहरणत्वमिति न वाच्यम् । शृङ्गारापेक्षया हि तस्य प्राधान्येऽपि न तत्रैव विश्रान्तिरिति तस्यापि प्राधान्यं नास्त्येव । यतो यथा पूर्वं कामुकः करालम्बनादिकमकार्षीत्तथा संप्रति शराग्निस्त्रिपुरमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन वर्णनेन प्रभावातिशय एव प्रकर्षमारोप्यते । न चाङ्गाङ्गस्य कथमङ्गत्वमिति वाच्यम् । तदुपकृतस्याङ्गिरसोपकारविशेषाधायकतया तस्याप्युपकारत्वात् । यदुक्तम्—

'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥' इति ।

ननु प्रागप्रतिपादितरसवैषम्यादसंबन्धमुख्यत्वस्य न रसान्तरेण विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभाव इत्यसंबद्धमेवैतत्सर्वमिति चेत्, न । रसशब्देनात्र प्रकरणे स्थायिभावस्याभिधानात् रसस्य इति चतुरस्रः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥

यत्—रसान्तरे विरोध आश्रयैक्येन तथालम्बनैक्येन नैरन्तर्येणेति त्रेधा । तत्रालम्बनैक्येन वीरशृङ्गारयोर्हास्यरौद्रबीभत्सैः संभोगस्यालम्बनाश्रयैक्याभ्याम् । एवं वीरकरुणरौद्रैर्विप्रलम्भस्य ताभ्याम् । वीरभयानकयोर्नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां तथा शृङ्गारशान्तयोस्ताभ्यां विरोध इति । एवं वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां सर्वथाविरोधः । शृङ्गारस्याद्भुतेन भयानकस्य च बीभत्सेन तथैव । शृङ्गारवीरयोरप्यालम्बनैक्ये विरोधात्तद्भेदादविरोध इति । इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां प्रदीपप्रभायां सप्तम उल्लासः ॥

---

१. 'क्षिप्त इति । अमरुककवेरिदं पद्यम् । स त्रिपुरदाहकालीनः शम्भुसम्बन्धी शराग्निर्वो युष्माकं दुरितं पापं दहत्वित्यन्वयः । स कः । य आर्द्रापराधोऽव्यवहितापराधः कामीव हस्तयोरवलग्नः सन् सास्रे अश्रुसहिते नेत्रोत्पले यासां ताभिस्त्रिपुरयुवतिभिः क्षिप्तः प्रक्षिप्तः । तथा प्रसभं बलादंशुकान्तं वस्त्रप्रान्तमाददानो गृह्णन्नभिहतस्ताडितः । तथा केशेषु गृह्णन्नपास्तः । कामिनापि चुम्बनाय केशग्रहात् । चरणयोर्निपतितः संभ्रमेण भयेनादरेण च नेक्षितः । तथा आलिङ्गन्नवधूतः क्षिप्त इत्यर्थः । अत्र यथा पूर्वं कामुकः करालम्बनादिकमकार्षीत्तथा संप्रति शराग्निस्त्रिपुरमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन भगवतः शंभोः प्रभावातिशय एव प्रकर्षमानीयत इत्यन्वयम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

अष्टम उल्लासः।

एवं दोषे निरूपिते गुणालंकारौ प्रस्तावसंगतौ तयोर्गुणालंकारयोः प्राधान्यम्। चिरन्तनमते तु केचिद्गुणालंकारयोर्भेदं। किं च सामान्यतो [illegible] कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन [illegible] भेदमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥ १॥

अङ्गिनः [illegible] प्राधान्येन [illegible] रसस्य धर्माः [illegible] इत्यर्थः। [illegible] इति यावत्। [illegible] तेन [illegible] विना ये [illegible] [illegible] अत्र [illegible] [illegible] गुणानां [illegible]। [illegible] काव्यप्रकाशे [illegible] [illegible] इत्याद्। [illegible] [illegible] इति। [illegible] [illegible] इति वक्तव्यम्। [illegible]

[illegible]

गुरुत्वमेतत् । ननु शौर्यादेरात्मवृत्तित्ववन्मधुरत्वादीनां रसवृत्तित्वव्यवस्थितावेवं स्यात् । सैव त्वसिद्धा विनिगमकाभावादिति चेत्, नैवम् । भवत्येव विनिगमकाभावो यदि त्वया वर्णमात्राश्रया गुणाः स्वीकर्तुं शक्यन्ते । न त्वेवम् । अविशेषेण रचनायामपि तदभ्युपगमात् । तथा च रसमात्रवृत्तित्वे लाघवम् वर्णरचनोभयवृत्तित्वे तु गौरवम् । यतश्चैवमत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णादिभिर्व्यज्यन्त इत्येव सम्यक् । व्यञ्जकत्वं चैषां यथा तथोदाहरिष्यत इति प्रसङ्गाद्वा ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥

अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ तद्द्वारेण तदतिशयाधानमुखेन ये धर्मा रसमुपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । तत्र शब्दद्वारेणानुप्रासादयः अर्थद्वारेणोपमादयः । यथा कण्ठाद्यङ्गोत्कर्षद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादयः । सन्तमिति यत्र रसस्य संभवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति । यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः । जातुचित्तु नियमेन । तथा च सन्तमपि रसं न विशेषोपकुर्वन्तीत्यर्थः । गुणापेक्षया रसावृत्तित्वं चलस्थितित्वं च दर्शितम् । तथा च रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्वं, तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणाम् । गुणमात्रभेदकं तु सत्यन्तभागरहितं तद्देतितव्यम् अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वात् । तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वं यथा—

'[1]अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥'

अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन्नङ्गद्वारमुपकरोति । रेफस्य शृङ्गाराननुगुणत्वात् ।

तथा च लक्षणभेदात्तु वैधर्म्यमिति भावः । विनिगमकेति । विनिगमकस्य वर्णगतमाधुर्येणाप्युपपत्तेर्मधुरो वर्ण इति व्यवहारश्चेति भावः । गौरवमिति । इदमुपलक्षणम् । वर्णगतमाधुर्यस्य द्रुतिहेतुत्वे नीरसेऽपि तदनुभवापत्तिः अतो रसस्यापि तद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । मन्मते तु रसगतमेव माधुर्यं वर्णनव्यञ्जकं (?) द्रुतिहेतुरिति लाघवम् । किं च द्रुतितारतम्यस्य करुणादिषु दर्शनान्माधुर्यस्यापि तद्गतोत्कर्षाध्यम् । न च वर्णगते तस्मिन्नङ्ग्वस्तु शक्यमिति रसधर्मत्वैवमुचितेऽपि हेयम् । यद्यैवमिति लक्षणमत इति रेव । चलस्थितेति । सन्तमित्यनेन रसाभावेऽपि संभवप्रदर्शनार्थं जातुचिदित्यनेनान्यं दर्शितमित्यर्थः । इत्थं पूर्वोक्तरीत्या लक्षणत्रयपरतामाह—तथा चेति । अङ्गद्वारेणेत्यनेन रसावृत्तित्वलाभः ।

१. 'अपसारयेति । हे आलि, घनसारं कर्पूरमपसारय दूरीकुरु । हारं दूर एव कुरु अलमलमिति वीप्सया उद्वेगातिशयः सूच्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्रानुप्रासेन शब्दमात्रमलंक्रियते न तु सन्नपि शृङ्गारः। टवर्गस्य तत्प्रतिकूलत्वात्। अत्र च प्रतिकूलवर्णत्वं न दोषः। प्राकृतस्यौजोगुणप्रधानत्वात्तस्य च तदभिव्यञ्जकत्वादिति कश्चित्। वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णत्वे रसस्य नानुपपत्तिरेव अनुभवविरोधात् किं त्वपकर्षमात्रम्। न चापकृष्टेऽपि विद्यमाने तस्मिंष्टवर्गानुप्रासस्योपकारकतेति सारम्।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा—

'मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम्।
चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता
कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः॥'

अत्रोपमार्थालंकारः। न चासौ प्रकृतस्य शृङ्गारस्योपकारिका। विप्रलम्भे हि जीवनिर्गमोऽपि वर्ण्यते तदुत्कर्षाधायकत्वादिति तन्निरोधहेतूपादानमनुचितम् प्रत्युत खेदाभावे पर्यवस्यति। तदेतदुक्तम् 'अत्र बिसलता जीवं निरोद्धुमशक्तेति प्रकृताननुगुणा उपमा' इति। अशक्तत्वं चानुचितत्वमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु तदन्यथा व्याख्येयम्। बिसलता जीवं रोद्धुमशक्तेऽप्युपमा प्रकृताननुगुणा प्रकृते विषयेऽनुगुणरहिता उपमाया अनुगुणं यत्सादृश्यं तच्छून्या। तस्मादत्रोपमा नालंकारः किं तूत्प्रेक्षा। न च तस्यामपि तद्दोषतादवस्थ्यम्। संभावितेनापि सादृश्येन तत्प्रवृत्तेः। न तूपमावद्वस्तुसत्त्व जीवरोधकत्वरूप-

---

तत्रापि। वचने वर्तते। तामेव षष्ठीत्यर्थः। तथा काव्यमपि तद्विषयमेव करोमीत्यर्थः। ध्याने न विद्यते चेति (?)। अत्र चेति। प्रतिकूलवर्णत्वस्य दोषत्वे हि रसाभावप्रसङ्गेन सन्तमपि रसं नोपकुर्वन्तीत्यस्योदाहरणत्वमसंगतमित्याशयः। अत्रास्वरसमाह—**वस्तुतस्त्विति**। प्रतिकूलवर्णत्वे तस्य दोषत्वे। **अनुगुणं यत्सादृश्यमिति**। जीवनिरोधकरूपमित्यर्थः। तेन कञ्चुकगलद्वारपिधानादिसादृश्यसंभवेऽपि नासंगतिः। **वस्तुसत्त्वेति**। यद्यपि नायं नियमः। पीनौ चन्द्रिकोपमायां श्वेतत्वस्यावास्तवत्वात्। तथापि कविसंप्रदायसिद्धत्वमेव वस्तुसत्त्वमिहाभिप्रेतं बोध्यम्। जीवनिरोधकत्व तु बिसलतायां न तथेति नानुपपत्तिः। नन्वुत्प्रेक्षामिवशब्देन संभावनबोध्यते न तु सादृश्यमपि। एवं च शब्दानुपात्तस्य सादृश्यस्य

---

१. 'मित्र इति। संध्याकालीनचक्रवाकचेष्टावर्णनमिदम्। मित्रे सूर्ये सुहृदि च क्वापि अगम्यवाचोऽके देशे गते सति। सरोरुहवने बद्धानने मुद्रिते अवचने च ताम्यति ग्लायति शोकात्ताम्यमाने च। भ्रमरेषु क्रन्दत्सु तारस्वरं शब्दायमानेषु रुदत्सु च। दयितया आसन्नं युक्तं सारसपक्षिणं पुरोऽग्रे वीक्ष्य वियोगिना चक्रवाकेण नास्वादिता नोज्झिता त्यक्ता। केवलं निर्गच्छतो जीवस्याग्रेऽर्गलेव कण्ठे निहितेत्यन्वयः। अत्र विपुलदर्शनकम्प्युक्तदर्शनस्यापि विरहोद्दीपकत्वादुभयप्रदर्शनम्। अत्र विप्रलम्भे जीवनिरोधोत्प्रेक्षा अनुपकारिका।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सादृश्यमपि विषये ह्युत्प्रेक्षणीयकोटावेवान्तर्भूतं यथोच्यते रोधकमिव निहि
मिति । तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् उत्प्रेक्षातो ह्यातिशयप्रतीि
प्रत्युत तादृशोत्प्रेक्षाया उपमोक्तन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति । एष एव गुण
लंकारविभागो विचारसहो मान्यः । तदेवं गुणालंकारयोर्भेदे व्यवस्थिते यन्
श्चिदुक्तम्—'लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहाराद्योः समवेतत्वसंयोगि
त्वाभ्यां भेदः संभवति । अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमाद्योरुभयोरपि समवेत
त्वादनुपपन्नो भेदः । तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गड्डलिकाप्रवाहन्यायेन । तथाहि—
गड्डलिका मेषी काचिदेका केनचिद्धेतुना पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्त
विचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारौ केनचिदभिप्रा
येण भिन्नतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तद्भेदं वदन्तीति
तदसम्यग्वेदितव्यम् । यदप्युक्तं वामनेन—'काव्यशोभा काव्यव्यवहारनिमित
कश्चिदतिशयः । तद्धेतवो गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेदः
इति । तदप्ययुक्तम् । यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तं तत्र किं समस्तैर्गुणै
काव्यशोभोत्पद्यते उत येनकेनापि । आद्ये पाञ्चालीगौडीया च रीतिः कथं काव्य
स्यात्मा । माधुर्याद्यभावेन समस्तगुणाभावाच्छोभानुत्पत्तेः । अन्त्ये 'अद्रावत्र
प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः ।' इत्यादावोजःप्रसादगुणसत्वा
त्काव्यव्यवहारप्रसङ्गः । नहि मन्मत इव त्वन्मतेऽपि तद्व्यवहारेऽलंकारापेक्षा ।
तेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् । यदपि शोभातिशयहेतवोऽलंकार
इति तदप्ययुक्तम् ।

> 'स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।
> अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥'

इत्यत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । 'एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः' इति वामनलक्षणात् । उत्तरार्धे व्यतिरेकः । 'उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेकः' इति लक्षणात् । एतौ च गुणमनपेक्ष्यैव काव्यव्यवहारहेतुशोभाजनकौ । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । नन्वत्रापि प्रसादादेर्वर्तमानत्वात्कथं गुणानपे-

क्षत्वं संभावना । अर्गलाया एव तु तद्वाचकपदानन्तरोपस्थितत्वशब्देन संभावनोचि-
तमाशङ्क्यामाह—उत्प्रेक्षणीयकोटावेवेति । अयमाशय —अर्गलापदमत्र
निरोधके लाक्षणिकम् । अन्यथा जीवस्यार्गलेऽन्वयायोगात् । तथा च जीवस्य
निरोधकत्वेनार्थप्रतीतिः । सादृश्यस्य निरूपणतया संभावनास्वयोग्यतेति तदाह—
यथोच्यत इत्यादीनि । एष एव स्वधर्मत्वगाम्यभिचारित्वतद्भावरूप एव ।
मान्य इति । गवन्यभेदरूपो नेयर्थ । समवेतत्यादिति । माधुर्यादिशोभो-

१. 'स्वर्गेति । वरवर्णिनी उत्तमाङ्गनेव अनेनैव मानुषेणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिर्न तु दिव्य-
देहेन स्थानविशेषप्राप्तिः । अस्यामनोऽनुरूपत्वम् । तदाह—अस्या रदच्छदरसोऽधरस्य
रसः सुधा न्यक्करोतितरामतिशयेन तिरस्करोतीति ।' रसगङ्गाधरचन्द्रिका.

समयमलंकारयोः । किं च निर्गुणत्वे कथं स्वशब्देऽपि काव्यव्यवहारः । सगुणत्व-विशेषणाभावादिति चेत्, अस्त्येवात्र गुणः तथा ज्ञानं च । परंतु किंचिद्गुणव-त्त्वस्य शोभाहेतुत्वेऽप्रसक्तात् समस्तगुणवत्त्वं तथा वक्तव्यम् । न चात्र तस्सा-मान्यम् । तथा च गुणजन्यो शोभातिशयोऽलंकाराभ्यां शोभासंपत्तिरिति तात्पर्यम् ।

इदानीं गुणानामलंकारभेदे सिद्धे दशविभागमुद्रासाय तद्भेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

विभागक्रमेणैषां लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ २ ॥

आह्लादकत्वं यद्यानन्दहेतुत्वं तर्हि न शृङ्गारस्यापि तस्यैव गुणाश्रयेणात-स्मकत्वात् । आनन्दस्वरूपत्वं चेत्तर्हि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह— द्रुतिकारणमिति । द्रुतिश्चेतसो गलितत्वमेव द्वेषादिजन्यकाठिन्याभावः । तथा च यद्दर्शने श्रोतुर्निर्मलस्येव मनः द्रवते तदाह्लादकत्वस्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः । यदुक्तम्—

'गलितत्वमिवाह्ला(ह्ला)दयत्या हृदये दधत् ।
माधुर्यं नाम शृङ्गारे मरोहं गाहते गुणः ॥' इति ।

व्यापारमित्यत आह—शृङ्गार इति । शृङ्गारपदं संभोगपरम् । विप्रलम्भेऽति-शयस्य वक्तव्यत्वात् । आरम्भस्तु आह्लादत्वे माधुर्यस्य लक्षणमाह स्म । तदु-क्तम् । ओजःप्रसादयोरपि तत्परत्वेनाभिव्यासेः शब्दनिष्ठत्वाच्च ।

तत्किं संभोग एव माधुर्यं नेत्याह—

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

संभोगात्करुणे तस्माद्विप्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्या-दत्स्यपरमेनातिद्रुतिहेतुत्वात इत्यादि विशेष -- संभोगविप्रलम्भयोरन्यथि च पक्षम् । शान्ते तु जुगुप्सादिसंबन्धादोजोऽपि तदनुविद्धमिति ।

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ४ ॥

दीप्तिस्वरूपा या मनसो विस्तृतिर्ज्वलितत्वमिव । तथा च यद्दर्शनाज्ज्वलित-मिव मनो जायते तदोज इत्यर्थः । केत्यत आह—वीररसस्थिति ।

अस्याधिकरणान्तरमाह

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

[illegible] यदुक्तमिति । आस्वाद-[illegible] आस्वादद्वारा [illegible] नि सपलमिति । [illegible] प्रतिरक्षन [illegible] । जुगुप्सेति । [illegible] दिवाद्भुते [illegible] [illegible]

वीरादीभत्से ततोऽपि रौद्रे चित्तदीप्तेः कार्याया सातिशयतया कारणमोजः क्रमेणोत्कर्षवत्। तदेतद्वीररौद्रयोर्निष्प्रतिपक्षं बीभत्से तु माधुर्यलवानुविद्धमिति विशेषः। प्राधान्येन माधुर्यौजसोरेकैकनिधानमत्र प्रक्रान्तमतो हास्याद्भुतभयानकेषु न किंचिदुदितम्। तेषूभयगुणप्राधान्यात्।

शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥
व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः।

ओजसि शुष्केन्धनाग्निवन्माधुर्ये स्वच्छशर्करारसादिवत्सहसैव यो गुणोऽन्यमाप्यं चित्तं झटित्येव रसेन व्याप्नोति स प्रसादः। [illegible] इति निर्देशः। सर्वेषु रसेष्वाधेयतया सर्वासु रचनासु व्यञ्जकतया स्थित इति शब्देनाह—सर्वत्र विहितस्थितिरिति।

कथं तर्हि तत्त्ववेदिनामपि शब्दार्थयोर्मधुरादिव्यवहार इत्यत आह—

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥

गुणवृत्तिरुपचारः। आकारे शौर्यस्येव व्यञ्जके सुकुमारवर्णादौ तदुपचार इत्यर्थः। तेषां गुणानाम्।

ननु [illegible] श्लेषादयोऽपि दश [illegible] एव न पुनस्त्रय [illegible] अपि दर्शयन्नाह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥

एषु मधुरप्रभृतिषु माधुर्यादिषु। इदं नोपलक्षणम्। अलंकारलक्षणोऽप्य- [illegible] दर्शयिष्यमाणत्वात्। [illegible] दर्शयिष्यमाणत्वात्। दोषत्यागादिति। दोषा- [illegible] वा। दोषत्वं कुत्रचिदिति। [illegible] तथाहि [illegible]

[illegible] —प्राधान्येनेति। [illegible] इति। [illegible] इति। [illegible] —अयं भवति। [illegible] ननु तेनेति। [illegible] न कदाचिदपि [illegible] [illegible] महतां [illegible]

इति प्रसादमेवकरूपात्मकम् । समाधिस्त्वारोहावरोहयोः क्रमः । स चौज-स्संवलितोऽतिस्पष्टतायामवगतो विन्यासः । इदानीं विकासाद्यभावम् । तत्र गुण-द्वितीय एकस्मिं परत्र सम्बद्धम् । मतान्तरे ओजोऽभिव्यक्तिं दीप्तित्वम् । सर्वत्र-विकल्पस्य दोषत्वात् । गर्वीयगुणधर्मांशम्भवेम् । यदपि दीप्तिप्रसादरूपत्वे स्वरूपे ओजसि वैशद्यमनपेतत्वमपि सम्बन्धितयैव स्वीक्रियते । तत्र-त्वे माधुर्यप्रसादयोः गर्भत्वमपि द्रष्टव्यः । एवमन्येऽपि । पृथक्पदत्वं तु माधुर्य भङ्ग्या प्रसादेऽन्तर्गतम् । यथोक्तमाधुर्यव्यञ्जकवर्णसमासाभ्यां विधानात् ।

कल्पनान्तरगुणम् । 'अत्यन्तकोमला' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पर्यवस्यति । एकप-दप्राचुर्यमिति । स्वरूपांशः वैदर्भीवर्त्मवर्णविशेषो गाढबन्धस्वरूप-त्वार्थः । यथा—'दर्भाः वसि श्लोकपि पृथक्—' इति माघे तृतीयसर्गे । आरोहाव-रोहयोर्वर्णनवृत्तिभावतो । अनयोरेवोत्कर्षापकर्षरूपत्वात् । क्रमशब्दार्थमाह— वैपरीत्येति । अर्थाद्भवत्यापतारोहे वैरस्यानन्तरितोरेण विन्यास इत्यर्थः । आरो-हणमध्यारोहे गम्भीरे । पुष्पेषु प्रसादः इत्यन्ये । समाधिर्यथा—'चञ्चद्भुज-भ्रमित' इति वेणीसंहारे । अत्र हि पूर्वार्धेऽस्फुटतारोहः पूर्वोत्तरान्ते चावरोहः । पूर्वस्यैकमेव पूर्वः तमोऽन्त इति । मृत्युञ्जिरिचेति । 'लब्धप्रतिष्ठिर्नूपुरे-र्मेखलेति' इत्यादि । ओजोमिश्रितमिति । दीप्तित्वं प्रधानमोजोगुणभूते तेन सम्बद्धम् । तदर्थो तु तदीयत्वं दीप्तित्वस्य न्यूनत्वमितरयोर्भेदः । 'चञ्चद्भुज' इत्यादी स्पष्टत्वात् । प्रसादे प्रागुक्तम् । प्रसादो यथा—'यो वः शर्वं बिभर्ति—' इत्यादी ध्येयम् । अत्र हि दीप्तित्वस्य प्राधान्यमभिप्रायात् । गाढत्वं च दीप्तित्वोत्कर्षदेशार्थमन्तं गुणभूतम् । तदाह—सर्वदीप्तित्यस्यैवेति । तद्देत-द्विति । गाढत्वात्तया दीप्तिहेतुत्वात् । 'शुष्क उच्च ओजसि' इति वक्ष्यमाणत्वा-दिति भावः । दीप्तिप्रकाशरूप इति । दीप्तिप्रकारेण व्यज्यते निरन्तर इति तद्भावः इत्यर्थः । पृथक्त्वमिति । पदार्थगतानाभावरूपमित्यर्थः । यथा— 'निवास एव पदमस्तु शर्वर्याः' इति कुमारसम्भवे भङ्ग्यामाधुर्यव्यञ्जकसमास-चक्रवत् । अर्थव्यक्तिर्यथा—'वागर्थाविव' इति । मार्गो गीतिः । सौकुमार्यं यथा—'अदयमम पलमार्' इति । कान्तिर्यथा—'निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते । प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति स्मरल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥' इति । उक्तानां श्लेषादिगुणानां लक्षणश्लोका वामनसूत्रे—'पद्यन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः । अथस्यमौजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते ॥ यस्मिन्नेकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि । अनालक्षितसन्धानां स श्लेषः परमो गुणः ॥ प्रतिपाद प्रतिश्लोकमे-कमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥ क्रमेण चयवे द्वि यत्र । ममर्पितां स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥ बन्धे च माधुर्यं कथितं बुधैः । बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ॥ बन्धस्य कथयन्ति सुदारताम् । पश्यदवर्णसिद्धिं पुरस्तादिव वस्तुनः

अर्थव्यक्तिस्तु झटित्यर्थसमर्पकतया । सा च प्रसादपदेनैवोपात्ता । यथोक्तप्रसादस्य सर्वत्रापेक्षणात् । समता प्रारब्धवैदर्भ्यादिमार्गापरित्यागः । सा च क्वचिद्दोष एव । यथा—'मातङ्गाः किमु वल्गितैः—' इत्यादौ प्रारब्धस्य मसृणवर्णत्वस्य सिंहाभिधानेऽपरित्यागो दोषाय । तत्परित्यागस्तु प्रत्युत गुण इत्युक्तम् । न च दोषस्याभावस्य गुणत्वम् । अस्याभावसम्भवात् । सुकुमारत्वं त्वनिष्ठुराक्षरप्रायत्वम् । तच्च कष्टत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् । कान्तिरुज्ज्वलता । उज्ज्वलत्वं तु ग्राम्यपदाघटितत्वमिति । साऽपि ग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव । एवं दश शब्दगुणा न पृथग्वक्तव्याः । अर्थगुणा अप्येवम् । तथाहि—अर्थौजः प्रौढिः । सा च

'पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।
प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥'

इति प्रतिपादितपञ्चभेदा । तेष्वाद्यभेदचतुष्टयमुक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः । तैर्विनापि काव्यव्यवहारान्माधुर्यादिविशेषेण च तेन तद्व्यवहारप्रवर्तनात् । अन्त्यभेदोऽपुष्टार्थत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नः । एवं प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । प्रयोजनमात्रार्थपरिग्रह इति यावत् । सोऽप्यधिकपदत्वदोषपरित्यागादेवान्यथासिद्धमिति । माधुर्यं उक्तिवैचित्र्यं नवीकृतत्वरूपम् । तथानवीकृतत्वरूपदोषाभावरूपम् । सौकुमार्यं पुनरपारुष्यम् । तच्चार्थेऽमङ्गलाद्यनभिधानमिति

[illegible] स्फुटो गुणः । औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः ॥' इति । अर्थेति । अर्थगुणा अपि दशोक्तास्तत्र [illegible] न पृथगित्यर्थः । [illegible] इत्यादीन्यत्र [illegible] । [illegible] तु [illegible] । [illegible] —तथाहीति । [illegible] प्रौढत्वम् । [illegible]

[illegible]

[illegible] नैर्विमल्यमिति । [illegible]

[illegible] —माधुर्यमिति । [illegible]

रचना वर्णसौकुमार्यादेव लभ्येति पदान्तरयोगे सौकुमार्यलाभाय घटना तथेयु-क्तमिति । उदाहरणम्—

'अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि ॥'

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

ओजसि व्यञ्जके वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां सह तदन्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयोर्योगः । यथा—कष्टपुष्टेत्यादि । तथा रेफेणाध उपरि उभयत्र वा यस्य कस्यापि योगः । यथा—वक्रार्कनिर्ह्रादादयः । तथा तुल्ययोः वर्णयोर्योगः । यथा चित्तवि-त्तादौ । तथा टादिचतुष्टयं शषौ चेति वर्णाः । समासस्तु दीर्घः । गुम्फो रचना । सा चोद्धता विकटेति । उदाहरणम्—'मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्त-' इत्यादि ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ ११ ॥

येन शब्देन समासेन वा यया रचनया वा श्रुतिमात्रेण शब्दादर्थप्रत्ययः स प्रसादाख्य एव गुणः । उदाहरणम्—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥

अन्येषां तु वर्णानामुद्धतानामपि [illegible] मधुराद्याने तु पुरुषवर्णादिरपि [illegible] । न चैवं माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वं रचनायाः सर्वत्र नियतमिति वाच्यम् । यतो भवति वक्त्रादौचित्येन रचनादयोऽन्यथापि

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् ।
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥

अन्यथा तु गुणपारतन्त्र्याभावः । वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्यविरह एव गुणपारतन्त्र्यस्वीकारात् । तथापि वक्तृक्रोधाद्यभिव्यक्त्युपयोगात् । तत्र क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

'मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥'

अत्र न वाच्यं क्रोधादिदीप्तरसव्यञ्जकं प्रश्नरूपत्वात् । प्रबन्धश्च नाटकाख्योऽभिनेय इति दीर्घसमासत्वं प्रतिकूलं यद्यपि तथापि वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्धता रचनादयः । अतस्तदुद्धतत्वाभिव्यञ्जनायैवोपयुज्यते । क्वचित्तु वक्तृप्रबन्धौचित्यानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

'प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघात-
त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।
कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कंधरारन्ध्रभाजां
भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥'

अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासानौचित्येऽपि वाच्यस्य कुम्भकर्णस्यौद्धत्यादुद्धता रचनादयः । क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धौचित्या एव रचनादयः । तथा हि—आख्यायिकायां हि शृङ्गारेऽपि व्यङ्ग्येऽनुद्धतेऽपि वक्तरि नातिमसृणा वर्णादयः । प्रत्युत विकटबन्धत्वेनैव श्लाघावत्त्वात् ।

---

१. "मन्थेति । रणस्थाने दुन्दुभिध्वनिं श्रुत्वा भीमसेनस्यायं प्रश्नः । अयं ताड्यमानो दुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः । कीदृशः । मन्थो मन्थनं तेनायस्तः समान्दोलितो यदर्णवस्तस्याम्भसा प्लुतं व्याप्तं कुहरं गुहा यस्य तादृशस्य चलतो मन्दरस्य गिरेर्ध्वानवद्धीरः । 'प्लुत' इति पाठे अम्भसः प्लुत्या कुहरेषु चलन्यो मन्दरध्वान इत्यर्थः । कोणो वादनदण्डस्तदभिघातेषु सत्सु । यद्वा—'भेरीशतसहस्राणि ढक्काशतशतानि च । एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते ॥' इति परिभाषितकोणाघातेषु सत्सु तदन्तर्गतोऽयं गर्जन्त्याः प्रलयकालीनाया घनघटाया अन्योन्यसंघट्टवच्चण्डः । दारुण इत्यर्थः । कृष्णाया द्रौपद्याः क्रोधस्याग्रे वर्तमानो दूतः । तत्प्रयुक्तत्वात् । कुरुकुलस्य निधनं क्षयस्तदर्थमुत्पातरूपो निर्घातमहितो वातः । मेघानां वातानां चान्योन्यसंघट्टजप्रचण्डध्वनिर्निर्घातः । तथा अस्मत्सिंहनादप्रतिरसितस्य प्रतिध्वनेः सखा । सदृश इत्यर्थः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'प्रौढेति । वीरचरिते वैतालिकस्येयमुक्तिः । एतद्भीमं कुम्भकर्णस्योत्तमाङ्गं शिरो वियत आकाशान्निपततीत्यन्वयः । कीदृशम् । कंधरारन्ध्रभाजां तत्प्रविष्टानां मरुतां भाङ्कारैस्तादृशशब्दैः काकुत्स्थवीर्यस्य श्रीरामचन्द्रपराक्रमस्य स्तुतिमिव कुर्वत्कुर्वाणम् । तथा प्रौढस्य महावेगप्रयुक्तस्य छेदस्यानुरूपेणोच्छलनस्य रयेण वेगेन सैंहिकेयस्य राहोरुपघातत्राससंजातैरश्वैस्तिर्यग्वलितो वक्रतया संस्थापितो ... तथाभूतेनारुणेनेक्ष्यमाणम् । दृश्यमानमित्यर्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

विप्रलम्भकरुणयोस्तु तस्यामपि दीर्घसमासपरिहारः । तयोरतिसौकुमार्यात् । कथायां तु रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धता वर्णादयः । वर्णनीयमहापुरुषसुखप्रतिपत्तिसमर्पणस्योद्देश्यत्वात् । नाटकाद्यभिनेये तु रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः । विच्छेदेनाभिनयसौकुमार्यात् । एवं मुक्तकाद्यौचित्यमनुसरणीयम् । तथाहि— एकैकच्छन्दसि वाक्यसमाप्तिर्मुक्तकम् । द्वयोः संदानितकम् । त्रिषु विशेषकम् । चतुर्षु कलापकम् । पञ्चादिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तकेषु कवे रसस्याभिनिवेशित्वे रसाश्रयमौचित्यम् । यथा—'शून्यं वासगृहं—' इत्यादि । रसनिवेशाभावे तु कामचारः । संदानितकादिषु काव्यपरिसमाप्तेर्विकटतरं दीर्घमध्यसमासता च । प्रबन्धगतेषु पुनस्तेषु प्रबन्धोचिता एव रचनादय इत्यादि ज्ञेयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे गुणविवेचनो नामाष्टम उल्लासः ।

नवम उल्लासः ।

एवं गुणे विवेचितेऽलंकारा विवेचनीयाः । तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवेचन एवोक्तम् । शब्दालंकारार्थालंकारोभयालंकारस्य विशेषलक्षणत्रयं वाच्यमिति तेषां विशेषलक्षणेषु वक्तव्येषु काव्यलक्षणे शब्दस्य प्राथम्यात्तदलंकारविशेषलक्षणे वक्तव्ये प्रथमं वक्रोक्तिं लक्षयति—

> यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।
> श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥

वक्त्रान्याभिप्रायेणोक्तमन्येनान्यार्थकतया योज्यते संघटयते सा वक्रोक्तिरित्यर्थः । श्लेषेण काक्वा वेति योजना । हेतुमुखेन विशेषलक्षणद्वयम् । तथा द्विधेति विभागः । श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्विधेत्यर्थः । श्लेषश्च द्विधा—सभङ्गोऽभङ्गश्च । तत्र सभङ्गश्लेषेण यथा—

१ [illegible] । काव्यपरिसमाप्तेर्विकटत्वादिति । (क० २) [illegible] । [illegible] ॥

तदलंकारेति । [illegible] । विशेषलक्षण इति । [illegible] । प्रथममिति । [illegible] । अन्यथा [illegible] । श्लेषेण काक्वा वेति । [illegible] । द्विधेति । [illegible] ।

'नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो
　वामानां हितमातनोति हितकृन्नैवाबलानां भवान् ।
युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
　सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमतच्छेदं विधातुं कुतः ॥'

अत्र नारीणामिति पदं धीराणामित्यभिप्रायेणोक्तम् । धीरा तत्त्वज्ञास्ता न शत्रूणामित्यर्थतया योजयितुमाह—कश्चेतन इत्यादि । अत्र वामानामिति शत्रूणामित्यर्थो वक्तुरभिप्रेतः । स्त्रीणामित्यर्थतया योजयितुमाह—हितकृदित्यादि । अथान्योऽबलानामिति दुर्बलार्थतया हितकृदिति हितकृन्तनार्थतया योजयितुमाह—युक्तं किमित्यादि । अथान्यो बलाभावप्रसिद्धात्मार्थंप्र-दर्शीन्द्रार्थतया योजयितुमाह—सामर्थ्यमित्यादि । अत्र नारीणामबलानामिति पदे गमके ।

अभङ्गमात्रपदेन श्लेषेण यथा—

'अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥'

अत्र दारुणेति क्रूरेत्यर्थकत्वेन वक्तुरभिप्रेत काष्ठेनेत्यर्थमान्यो योजितवान् ।

काकुवक्रोक्तिर्यथा—

'गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥'

अत्र नैष्यतीति नायिकया निषेधाभिप्रायेणोक्तं सख्या तु नैष्यति अपि त्वेष्यत्येवेत्यर्थकतया काका योज्यते ।

[illegible]

इदं च न केवलोच्चारणमात्रे किं तु स्वतोऽन्यदेशोच्चारणमात्रे [illegible] । यथा मम—

'दृष्टो वैरिविमर्दने हरिरधीतोऽयं मते धूर्जटेः
धीरः पङ्कजलोचनाभिरभितो [illegible] ।
रम्यः सज्जनसंगमेषु करणश्रेणीमणे श्रीधर
स्थाने वर्णपदस्य भुवने भर्ता भवानीरितः ॥'

अत्र वर्णानुप्रासस्य भर्ता श्रीधर इति [illegible] मित्राभ्यामपि समर्थितम् । एवमन्यदप्यूह्यम् ।

अथानुप्रासभेदेषु [illegible] रसानुगुणत्वादनुप्रासः प्रथमं [illegible] । स द्विधा—वर्णानुप्रासः पदानुप्रासश्च । तत्राद्यो वाक्यवर्णमात्रावृत्तौ द्वितीयस्तु वाक्यपदावृत्ताविति व्युत्पत्तिः । तत्राद्यं लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुप्रासः

[illegible] वर्णसाम्यमनुप्रास इत्यर्थः । [illegible] । वर्णैकं [illegible] । [illegible] नास्ति । न चैवं [illegible] । [illegible] । न च [illegible] ।

तं विभजते—

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेकगतो वृत्तिगतश्च । [illegible] । वृत्तिगतो वृत्त्यनुप्रासः । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं साम्यं पूर्वश्छेकानुप्रासः । उदाहरणम्—

'ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥'

अत्र स्पन्दगण्डयोः ।

द्वितीयं लक्षयति—

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

अपिशब्दादनेकस्यापि । असकृद्द्विर्बहुकृत्वो वा । वस्तुतस्तु छेकानुप्रासभिन्नं लक्षणम् । अन्यथैकस्य सकृदावृत्तेरसंग्रहापत्तेः । एवं चैकस्य वर्णस्य सकृदसकृद्वा अनेकस्य त्वसकृत्साम्यं वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसन्नम् ।

तत्र

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

यथा—'अनङ्गरङ्गप्रतिमं-' इत्यादि ।

ओजःप्रकाशकैस्तैश्च परुषा

यथा—'मूर्ध्नामुद्वृत्त-' इति ।

कोमलापरैः ॥ ३ ॥

अपरैरोजोमाधुर्यव्यञ्जकातिरिक्तैः प्रसादवद्भिरक्षरैः । एतामेव केचिल्ललितवनिताभिरुचिराहित्येन ग्राम्यस्त्रीसाम्याद् ग्राम्येति वदन्ति । उदाहरणम्—'अपसारय-' इत्यादि ।

केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्यो रीतय उच्यन्ते ।

शब्दानुप्रासमाह—

शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ४ ॥

शब्दस्तारूप्यव्यापारवान् शब्दः प्रातिपदिकादिरूपस्तत्कृतः शाब्दः । भेद इति तात्पर्यमन्वयभेदमात्राद्भेदे । न तु स्वरूपार्थयोः । तथा च भिन्नतात्पर्यकस्यार्थशब्दसादृश्यं शब्दानुप्रासः । स तु लाटानुप्रास उच्यत इत्यर्थः । तुशब्दो वर्णानुप्रासस्य शाब्दीयत्वव्यवच्छेदकः । यत्तु—"पुनरुक्तवदाभासं 'भेदे तात्पर्यमात्रतः' इत्युक्तम्" इति व्याख्यानं तदसत् । मात्रशब्दस्यासंयोजकतापत्तेः ।

न स्थितिः । तथा सति यमकेऽपि व्याप्त्यापत्तेरिति भावः । अन्वयोऽत्रकृतेति । वैयर्थ्येत्यर्थः । पौनरुक्त्यनिरासस्य तेन विनापि सिद्धेः । तात्पर्यमात्रेण इत्यस्याभ-

---

१. 'ननु इति । अक्षरस्य ... संस्करणे ... इति पाठः । ... प्रथमीकृतम् । वामेन ... इत्यादि ... मात्सर्यः । अत्र स्पन्दमन्दीति, पाण्डुताम् इति च ... कस्य व्यञ्जनस्य ... सकृत्साम्येऽपि छेकानुप्रासः ।' इत्युदाहरणं वर्णितम् ।

एष एव कैश्चिल्लाटानुप्रास उच्यते। सोऽयं पदस्य नाम्नो वेति द्विविधः। तत्र सविभक्तिकस्य यस्यावृत्तिः स आद्यः। अन्यादृशस्तु द्वितीयः। तयोराद्योऽनेकस्य पदस्यैकस्यैव वा पदस्येति द्विविधः। अन्त्यस्तु त्रिविधः। आवृत्तेरभिन्नसमासगततया, भिन्नसमासगततया, एकस्याः समासगतत्वेऽन्यस्यासमासगततया च समासे नित्यासंभवादिति पञ्चप्रभेदा इति कारिकया प्रतिपादितम्।

तत्राद्यमाह—

पदानां सः

पदानामिति बहुवचनमनेकोपलक्षणम्। अन्यथा द्वयोः पदयोरावृत्तौ तद्भेदापत्तेः। उदाहरणम्—

'यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य॥'

अत्र यद्यपि पूर्वार्धे दवदहनशब्दस्य परार्धे तुहिनदीधितिशब्दस्य चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वात्तात्पर्यभेदस्तथापि शब्दार्थांशानैक्योदाहरणम्। तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्योदाहरणं द्रष्टव्यम्।

द्वितीयभेदमाह—

पदस्यापि

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते। यथा—

'वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः।
सुधाकरः क्व नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत्॥'

नाम्नः प्रकारत्रयमाह—

वृत्तावन्यत्र तत्र वा।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

वृत्तिः समासस्तत्र तदन्यत्र वा नाम्न एव आवृत्तिरूपस्य पुनर्वृत्तिः। उदाहरणम्—

'सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य॥'

पीतत्वकमला पीतपल्लवीर्लक्ष्मीश्च तत्रैवेत्यर्थः । यत्तु—'पीतत्वं कमलमाश्रयो यस्याः सा पीतत्वकमला' इति व्याख्यानं तदयुक्तम् । अर्थभेदेनानुदाहरणापत्तेः । अत्र कारकैरन्येकसमासः, विभा विभेति विभो समासौ, कमला कमलेति पूर्वस्य समास इतरस्यासमास', इति यथायोगमुदाहरणम् ।

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

व्याख्यातम् ।

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।
यमकं

अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः । एतच्च लाटानुप्रासेऽतिव्याप्तिवारणाय । सम्मात्रे च कृते समरसमरसोऽयमित्यादौ द्वितीयपादावृत्तेरर्थाभावादव्याप्तिः स्यादत उक्तम् 'अर्थे सति' इति । यद्यर्थस्तदा भिन्न इत्यर्थः । वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितम् । द्वयोरपि यमकव्यवहारात् । सेति पूर्वेणैव क्रमेण स्थितेत्यर्थः । अतः सरो रस इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । एवं च समानार्थत्वाभाववत्समानानुपूर्वीकानेकवर्णावृत्ति यमकमिति लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

तदेतद्विभजते—

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमपादो यदि द्वितीये पादे यम्यते तदा मुखं नाम यमकम् । तृतीये चेत्तदा संदंशः । चतुर्थे चेत्तदा आवृत्तिः । एवं द्वितीयपादश्चेत्तृतीये तदा गर्भः । चतुर्थे चेत्संदष्टकम् । तृतीयश्चेच्चतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमस्त्रिषु चेत्तदा पङ्क्तिः । महायमकमिति केचित् । पादत्रययमकं तु न चमत्कारकारि अतो न प्रयुक्तम् । इत्येकैकपादावृत्तौ सप्त भेदाः । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे चेत्तदा युग्मकम् । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्तदा परिवृत्तिः । इत्यर्थाभ्यासघटिते पादद्वयावृत्तौ द्वयमिति नव भेदाः । अर्धावृत्तिस्तु समुद्गः । श्लोकावृत्तिर्महायमकम् । तदुभयमपि पादावृत्तिविशेष एवेत्येकादश पादयमकभेदाः । पादभागावृत्ति बहुभेदम् । तथा हि—द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानामाद्यभागाः पूर्ववद्द्वितीयादिपादेष्वाद्यभागेष्वेव यदि यम्यन्ते तदा पूर्ववन्मुखादयो दश भेदाः । श्लोकान्तरे भागावृत्तिर्न स्वदत इति श्लोकावृत्तिस्थानीय एकादशो भेदो भागावृत्तौ नास्ति । एवं प्रथमादिपादानामन्त्यभागस्य द्वितीयादिपादान्त्यभागेष्वेव यमने पूर्ववद्दश भेदाः । एवं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु विंशतिः, त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत्, चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशद्भेदाः स्थानापरिवर्तिनो भवन्ति । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—प्रथमादि पादानामन्त्यादिभागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यम्यन्त इत्याद्यन्वर्थतानुसारेणाम्नायादि

तुल्यार्थत्वं । वस्तुतस्त्वेकानुपूर्वीकयोर्व्यञ्जनयार्थैकत्वाध्यवसायादर्थाभेद ध्यम् । अत एवाग्रे सुधाकरपदाद्युदाहरणमुपपन्नमिति ।

यमकादयः प्रभेदा भवन्ति । तथाहि—द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यमर्धं द्वितीयपादस्याद्यार्धे चेद्यम्यते तदान्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चेदन्त्यभागे तदाद्यन्तयमकम् । एवं प्रथमपादस्याद्यान्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्यदि यम्येते तदाद्यन्तान्तादि यमकयोः समुच्चयः । अत्र त्रिखण्डचतुःखण्डयोः पूर्वपादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादि यमकम् । पूर्वस्यादिभागश्चेदुत्तरपादस्य मध्यभागे तदादिमध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागौ चेदुत्तरस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्याद्यादिमध्ययोः समुच्चयः । एवं प्रथमस्यान्त्यभागो द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्त्यमध्यम् । पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्द्वितीयस्यान्त्यभागे तदा मध्यान्तिकम् । पूर्वस्यान्त्यमध्यभागौ चेद्द्वितीयस्य मध्यान्त्यभागयोस्तदान्त्यमध्यमध्यान्तयोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्त्यभागे चेत्तदाद्यन्तकमन्त्यभागस्त्वाद्यभागे चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति तथापि द्विखण्डान्तर्गतमेव तदिति पृथङ्न गण्यते । सर्वेषां चैषामपरः समुच्चयः । इति भिन्नपादे यमने प्रभेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वावृत्तौ भेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकभेदाः । अनियतेषु स्थानेष्वावृत्तेरिति अस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूतप्रभेदं यमकम् । तदेतत्काव्ये गडुभूतमिति नास्य लक्षणं कृतम् । दिङ्मात्रं तूदाह्रियते । तत्रैकपादाभ्यासेषु संदंशो यथा—

'सभासीभरणोमायमाराध्य त्रिपुरेश्वरम् ।
सभासीभरणोऽमायस्तत्त्वं पृथिवीं जय ॥'

द्विपदाभ्यासे यमकं यथा—

'विना यमेनोनयतासुखादिना विनायमेनो नयता सुखादिना ।
महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥'

द्वितीयपादे तत्स्थाने । यम्यते कथ्यते । रच्यत इति यावत् । एवमग्रेऽपि । स्थानापरिवर्तिनस्तुल्यस्थाना । अस्थानेति । अनियतस्थानेत्यर्थः । यथा गद्यादौ पादव्यवस्थाहीने । गडुग्रन्थि । इक्षुदण्ड इवेत्यर्थः । लक्षणमिति । नतद्विशेष-

१. 'मद' कल्प. २. 'सभाभीत । हे राजन्, सभाभीतानां भयनाशेन सभासीभरणो नामुना याचीति यत्तमुमामर्त्यं त्रिपुरेश्वरं आराध्य नतमन्दारापनादेव हतोऽमायमायो दम्भशून्यः सन्पृथिवीं जयेत्यन्वयः । कीदृशम्, सभा भवसादं गता भर्गाभिमा यत्र तादृशो रसो यस्य स इत्यर्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'विनेति । अयं महाजनो विना पक्षिश्रेष्ठेन यमेन मानसादरं यतमानानां सादमवसादं दाति ददाति यथा तथा अदीयताखण्ड्यतेत्यन्वयः । कीदृशेन । एनोऽपराधं विना नयता अस्थाने प्रापयता असुखादिना प्राणभक्षकेण । सुखादिना ऊनयता न्यून कुर्वता । कीदृशो महाजनः । महान्तमयं नुदति यागार्थं छिनत्तीति तथा । महत्पुण्यमभवन्ति छिन्दन्ति ये पुरुषास्तद्भेदी तद्यमारक इति वा । अन्ये तु—'विना गरुडाख्यपक्षिश्रेष्ठेन । ऊनयता हानिं प्रापयता । सुखादिना सुखभक्षकेण ।' इति व्याचख्युः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

श्लोकाभ्यासे महायमकं यथा—

'सत्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।
सर्वदारणमानैषी द्‍वानलसमस्थितः ॥
सत्वारं भरतोऽवश्यमबलं विततारवम् ।
सर्वदा रणमानैषीद्वानलसमस्थितः ॥'

द्विखण्डेषु त्रिखण्डे पादभागाभ्यासेषु द्वितीयपादान्त्यभागस्य चतुर्थपादान्त्यभागे यमने संदष्टं यथा—

'अनन्तमहिमव्याप्तविश्वां वेधा न वेद याम् ।
या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥'

अभिन्नेष्वेवान्तकं पादे यथा—

'पदानतोऽपदानतो न पात्ययं नयात्ययम् ।
शिवे हितां शिवेहितां स्मरामि तां स्मरामिताम् ॥'

प्रथमपादादिभागस्य द्वितीयादिपादानामन्त्यभागेषु यमने पूर्वार्धे आद्यन्तकमुत्तरार्धे आद्यन्तान्तादयोः समुच्चयो यथा—

'सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।
सरस्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ॥'

---

१. 'सत्वारम्भेति । स तु प्रकृतो राजा आरातिसमूहं सर्वदा सर्वकाले अवश्यं निश्चितं भरतोऽतिशयेन रणे युद्धमानैषीत्प्रापितवान् । आरं कीदृशम् । अबलं सैन्यशून्यम् । विततो विस्तृत आरवः शब्दो यस्य तत् । दीपिकाकृतस्तु—'अवश्यमिति क्रियाविशेषणम् । तेन सैन्यमनपेक्ष्यैव सिंहनादं विस्तार्य समरसंचारं चकारेति पर्यवस्यति ।' इत्याहुः । कीदृशः । अबलं सर्वं अवान् अवगच्छन् । दीर्घं [illegible] अस्ति तस्मिन् उपरि प्रदीप्तस्थितः । [illegible] 'प्रभातो' इति निषेधार्थोऽकार एव । यद्वा [illegible] स्थितः । तस्य इत्यर्थः । पुनः कीदृशः [illegible] सत्वगुणेन च आरम्भरतश्च सः । पुनः कीदृशमारम् । अवश्यमवलम्बितम् । अवलम्बितानि यत्नतया स्वीकृतानि तारकाणि नक्षत्राणि [illegible] येन तत् । 'तारवं तरुसमूहः' इति केचित् । 'अवश्यं' इत्यन्ये । सर्वेषां दारणो यो मानवादेषी [illegible] राजा । तथा दवानलेन समः तुल्यः स्थितः तेन सर्वं स्थितं [illegible] वा शत्रुसंतापकतया दीप्तत्वेन च दावाग्निसाम्यम् ।' उदाहरणचन्द्रिका.

२. 'अनन्तेति । अनन्तेन महिम्ना व्याप्तं विश्वं यया तादृशीं यां दुर्गां वेधा ब्रह्मापि न वेद तत्त्वतो न जानाति । या च प्रणते मानवे मनुष्ये दयां भजते करोति ।' उदाहरणचन्द्रिका. ३. 'आद्यन्तकं' [illegible] ४. 'पदानत इति । यस्या दुर्गायाः [illegible] आनतोऽपि जनो [illegible] न [illegible] न [illegible] । कुत । अपदानतः [illegible] शुभाचरणविशेषैरेव [illegible] । [illegible] इति [illegible] । तां शिवे कल्याणनिमित्तं स्मरामि । कीदृशीम् । शिवेन [illegible] हितामनुकूलाम् । शिवे कल्याणे हितां [illegible] वा । [illegible] स्मरेण [illegible] । [illegible] उदाहरणचन्द्रिका. ५. सरस्वति [illegible]

द्वयोराद्यन्तान्तादिकयोः समुच्चयो यथा—

'सैमार माकं दर्पेण कंदर्पेण ससारसा।
शरद्यनाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरं नवा॥'

चतुःखण्डे पादे द्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा—

'मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनः सुरभिश्रियम्।
अभृत वारितवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रवणं जगत्॥'

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदप्यूह्यम्।

वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा॥ ७॥

'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन भिन्नाः शब्दाः 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इति नयेन युगपदुच्चारणविषयतया यच्छ्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपह्नुवत एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेष इत्यर्थः। अक्षरादिभिरिति वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादष्टधा श्लेष इत्यर्थः।

लक्षणमित्यर्थः। अर्थभेदेनेति। सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति प्राचीनमतेनेत्यर्थः। उदात्तादिस्वरभेदे युगपदुच्चारणायोगादाह—काव्येति। तथा च भेदानवभासे एकोच्चारणं दोष इति भावः। ननु कथमेकोच्चारणादनेकशब्दोत्पत्तिः तदङ्गीकारे चैकस्मात्कपालादेरप्यनेकघटोत्पत्तिः स्यादिति चेदत्राहुः। समवायिभेदापेक्षणादेकस्मात्कपालादेरनेकघटोत्पत्तिः। अत्र तदभावादनेकशब्दोत्पत्तौ न बाधकमिति। अन्ये तु अनुसंधानमात्रं शब्दस्त्वेक एव। भाँनिष्पोकादौ तद्भेदासंभवादित्याहुः। श्लेषो द्विधा—सभङ्गपदोऽभङ्गपदश्च। तत्राद्यं विभजते—वर्ण

मुहुः अतिशयेन प्रमारः मर गच्छ। प्रमत्ता भवेत्यर्थः। मे मम [illegible] सरस्वति समुद्रे [illegible] कुरु। सरस्वतीशब्दस्य नदीमात्रपरत्वेऽपि शक्ततया श्लेषेण तस्याः समुद्रे [illegible] धानम्। कथंभूते। [illegible] नदीरमेव कुरुक्षेत्र गत सरस्वति। सरस्वत्याख्यनदीरूप इत्यर्थः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

१. 'सम्मारेति। [illegible] कंदर्पेण [illegible] साकं दर्पेण [illegible] समार [illegible]। [illegible]। सारसं पद्म [illegible] पक्षिविशेषो वा [illegible]। [illegible] शरदि [illegible] यथा सा नवाना। शरं [illegible] विभ्राणा [illegible]। [illegible]। [illegible] न विद्यते [illegible] यस्याः सा अविभ्राणा [illegible]। [illegible]। [illegible] नूतना॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

२. 'मधुपेति। [illegible]। [illegible]। मधुपानां राज्या [illegible] मानिनीजनमनांसि [illegible]। सुमनोभिः [illegible] सुरभिः। [illegible] कमलानां [illegible] तत्। [illegible] विकसितानि [illegible] यत्र तत्। अन्ये तु—[illegible] सुमनो [illegible] सुरभिश्रियं [illegible]

[illegible] यथा—

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

अत्र [illegible] ।

[illegible] यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥

अत्र [illegible] । [illegible] ।

[illegible] यथा—

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

ममधनिवहमध्ये आशुपित्रप्रसादा-
द्दृढगुणितरविः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥'

अत्र नन्दितेति तृचि तडि च रूपम्। तेनाहं नन्दिता नन्दकः स्याम्। तथा सा नन्दिता नन्दिनी भार्या मे स्यादित्यर्थः।

विभक्तिश्लेषो यथा—

'सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः।
नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥'

अत्र हरभवेत्यनयोः संबोधनत्वक्रियापदत्वाभ्यां सुप्तिङ्विभक्त्यन्तत्वम्। एवमायासीत्यादिक्रियापदत्वे च विभक्तिश्लेषः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत्।

नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रमः। उदाहरणम्—

'योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥'

अत्रैकार्थमात्रनियतप्रकरणाद्यभावाद्द्वावप्यर्थौ वाच्यावेवेति 'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोः—' इत्यादिवन्न ध्वनित्वम्। ननु श्लेषस्याद्विधा सभङ्गपदोऽभङ्ग-

---

स्यादि। प्रत्ययपदं गोबलीवर्दन्यायेन विभक्तिभिन्नपरम्। द्वितीयमाह—भेदाभावादिति। अलंकारसर्वस्वकारानुसारी श्लेषस्य शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्था (का)-

---

मे मम स्यादित्यर्थः। अत्र भ्या स्यादित्युत्तमप्रथमपुरुषयोर्नन्दितेति तृच्तृनोः प्रत्यययोः श्लेषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

१. 'सर्वस्वमिति। हे हर शम्भो, त्वं सर्वस्य सर्वस्वम्। यतो भवस्य संसारस्य च्छेदे तत्परः। नीत्युपकारयो सांमुख्यमानुकूल्यमायास्यागच्छसि। यीदृश आनुकूल्यम्। तनोः शरीरस्य वर्तनं स्थितिर्येन तादृशम्। यद्वा नयोपकारयोः सांमुख्यं यत्र तादृशं तनुवर्तनं शरीरस्थितिमायासि। सांमुख्यं तनुवर्तनं चायासीति वार्थः। पक्षे चोरं प्रतीयमुक्तिः। त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर अपहर छेदनतत्परो भव। उपकारसांमुख्यं नयापसारय। आयासि कष्टानि वर्तनं जीवनं तनु विस्तारयेति। अन्ये तु—'सर्वस्वादिकं दत्त्वा तथा तपश्चर्यादिकष्टं कायय येन मुक्तिः स्यादिति 'यस्यानुग्रह—' इति रीत्या परमेश्वर प्रत्येवेनमुक्तिः' इत्याहुः। अत्र हरेत्यादि सुप्तिङ्विभक्त्योः श्लेषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

२ 'य इति। स विबुधेन्द्रः पण्डितश्रेष्ठो राजा राजते। योऽसकृदनेकवारं परगोत्राणां शत्रुवंशानां पक्षस्य सहायवर्गस्य च्छेदे क्षणेनैव क्षमः समर्थः। उत्सवे क्षणे उत्सव इति वा। शतकोटीर्ददातीति तथा तथा बिभ्रदाश्रयमित्यर्थः। इन्द्रपक्षे विबुधेन्द्रो देवराजः। परगोत्राणां श्रेष्ठगिरीणाम् पक्षच्छेदः पक्षच्छेदे। वज्रेण यो दण्डयतीति तथा तथाभित्यर्थः। अत्र चाभङ्गश्लेषः।'

पदश्च। तत्राद्यः शब्दश्लेषः स्वरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया भिन्नानां शब्दानां बन्धे जतुकाष्ठन्यायाच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वात्। द्वितीयस्त्वर्थश्लेषः स्वरितादिगुणाभेदादेकप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दभेदाभावादेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लिष्टत्वात्। यद्यपि 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन द्वितीयेऽपि शब्दस्य भेदस्तथाप्युपपत्त्या शब्दभेदप्रतीतावप्येकताध्यवसायान्नास्ति शब्दभेदः। स एव निरवकाशतया सर्वालंकारबाधक इत्यलंकारान्तराणां प्रतिभामात्रमुत्पादयति न तु तत्पर्याप्तिम्। यथा—

'स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धे हितप्रदा॥'

अत्र पूर्वार्धेऽभङ्गपदः द्वितीयार्धे सभङ्गपदः श्लेषः। द्वयमप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः। साधर्म्याभावेन तस्याः प्ररोहाभावात्। यदुक्तम्—

'एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव बिभ्रताम्।
स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्ट इहोच्यते॥
अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः।
द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम्॥' इति।

इतरालंकारबाधकतां च दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—**नन्वित्यादिना**। **निरवकाशतयेति**। अयमर्थः—श्लेषस्त्रिप्रकारः—प्रकृतानेकार्थविषयः, अप्रकृतानेकार्थविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकार्थविषयश्चेति। तत्राद्ये प्रकारद्वये तुल्ययोगितालंकारः। 'नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता' इति तल्लक्षणात्। नियतानामित्यस्य प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव चेत्यर्थः। तृतीये दीपकम्। 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्' इति तल्लक्षणात्। एवं चालंकारद्वयेन श्लेषविषयस्य सर्वस्य व्यापनादलंकारान्तरेण च तत्र तत्र व्यापनान्निरवकाशः श्लेषः स्वविषये सर्वालंकारबाधक इति तेषां प्रतिभामात्रम्। तत्त्वतस्तु श्लेष एव तत्रालंकार इति। तत्रोपमाप्रतिभानमात्रहेतुं श्लेषमुदाहरति—**यथेति**। कुतः प्रतिभानमात्रं तत्राह—**साधर्म्येति**। उक्तार्थे ग्रन्थसंमतिमाह—**यदुक्तमिति**। आद्यपादेनाभङ्गशब्दोक्तिः, द्वितीयेन सभङ्गोक्तिः। भिन्नैः स्वरितादिगुणैस्तच्छायामेकप्रयत्नोच्चार्यसादृश्यं बिभ्रतामित्यन्वयः। एतादृशानां शब्दानां बन्धः श्लिष्ट उच्यते। तद्बन्धे श्लेषालंकार इत्यर्थः। एवं सभङ्गाभङ्गरूपद्विविधैः पदैरलंकारान्तरविषया प्रतिभा जनयदर्थात्काव्यमर्थशब्दोक्तिभ्यां विशिष्टमर्थश्लेषशब्दश्लेष-

---

१. 'स्वयं चेति। न केवलं सामिमालोपशान्दैव फलप्रदा गौरी किंतु स्वयं च स्वयमपि अस्वापे दुरापे फले लुब्धानालिप्रदेऽस्य। केव। प्रभातसंध्येव। कीदृशी। पल्लवाताम्रौ पल्लवारुणौ भास्वन्तौ कान्तियुतौ करौ हस्तौ ताभ्यां विराजिता शोभिता। संध्या तु ताम्रैर्भास्वतः सूर्यस्य करैः किरणैर्विराजिता। तथा अस्वापफलवती निद्राभावफलस्य लीलाभस्य लुब्धे जने हितप्रदेत्यर्थः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

द्विविधोऽप्यलंकारवर्गः श्लेषादिभिरर्थाधिगत्येनार्थालंकारमध्ये पठितव्यः कथं शब्दालंकारमध्ये पठ्यत इति । उच्यते—दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्त्यसहत्वं भाति तस्य शब्दगतत्वम्, यत्र तु तत्सहत्वं तस्यार्थगतत्वम् । यथा दुःश्रवत्वादयो दोषाः, गाढत्वादयो गुणाः, अनुप्रासादयोऽलंकाराः शब्दगताः । पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवात् । उदाहृते च 'स्वयं च पल्लव-' इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्त्यसहतया द्वयोरपि शब्दालंकारत्वमेवोचितम् । न त्वाद्यस्याप्यर्थालंकारत्वम् । तर्ह्येवमर्थश्लेषः किं नास्त्येव । क तर्हि तस्य विषयः । यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषभङ्गः । यथा—

> 'स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
> अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥'

अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽल्पादिपदप्रक्षेपेऽपि न श्लेषभङ्गः । यत्तूक्तम्—'अयं सर्वासामुपमादीनां प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः' इति तदप्ययुक्तम् । गुणोपमेयत्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । तद्बाधकत्वात् । तथाहि साधर्म्याभावे उपमायाः प्ररोहाभावादेव तावदुपमा वाच्या । यतः 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्' इत्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य दीप्तिरूपायाः क्रियाया वा मयोर्वा साम्ये यथोपमा निर्वहति तथा 'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यादावपि शब्दमात्रसाम्येनापि सा युक्तैव । साधर्म्यमात्रस्योपमाप्रयोजकत्वात् । तच्च धर्मरूपस्येव शब्दरूपस्याप्यविशेषेण संभवात् । यथा तुष्टं रुद्रटेन—

स्त्राभिधेयं प्रतीयतामिति योजना । कथं तर्ह्यर्थालंकारमध्ये गणनस्य वैफल्यमत आह—अर्थाधिगत्येनेति । अर्थद्वयप्रतीत्यर्थत्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—उच्यत इत्यादिना । तत्रादौ शब्दालंकारमध्ये स्वगमुक्तस्यार्थालंकारत्वं विरुद्धत्वमुपपादयति—दोषेति । गाढत्वमोजोव्यञ्जकगाढबन्धत्वम् । व्यर्थत्वमपुष्टता । द्वयमर्थस्यौज प्रौढि पर्यायोक्ता । प्ररोहाभावादिति । प्रकृतस्य हि बाधः । न च साधर्म्याभावे उपमाप्रतीतिरनुपपत्तेः । तावदिति । वक्ष्यमाणदूषणकथनात्पूर्वम् । अयं हेतुर्न्यायानुक्तः स्वयमुक्तः । पूर्वमुक्तं हेतुमाह—यतो युक्तैवोपमा न श्लेषबाधकत्वात्प्रतिभामात्रहेतुत्वं तु श्लेष इति योजनीयमिहापि । इहापि

---

१. 'स्तोकेनेति । उन्नतिरुच्चत्वमभिमानश्च । अधोगतिरधोगमनं पादपतनादि च । तुला सुवर्णादिगुरुत्वपरिच्छेदकपदार्थः । तस्याः कोटिः शिरः । हन्तेति चण्डीदास. । पट इत्यन्ये । अत्र च शब्दपरावृत्तिसहत्वादर्थश्लेष. ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'कमलेति । कचति दीप्यते । 'कच दीप्तौ ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'सकलेति सकलम् कोलाहलसहितं पुरम् । बिम्बं तु सकला. कला यस्येति उदाहरणचन्द्रिका

'स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किं तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥' इति ।

अथात्र साधर्म्यसंभवेऽपि नोपमा । साधारणधर्मप्रयोगशून्यो हि 'कमलमिव मुखम्' इत्येतावन्मात्रादिरुपमाविषयः । अत्र तु शब्दरूपसाधारणधर्मप्रयोग एवेति वैधर्म्याद्रूपकं तद्वदिति न युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । साधारणधर्मप्रयोगे उपमात्वाभावात् तदप्रयोगे त्वपूर्णत्वात् । तदेवयुक्तम्—न च कमलमिव मुखमित्यादि । साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति । केचित्तु समन्वयथा व्याचक्षते—तथा हि यत्र साधारणधर्मोच्चारेऽप्युपमा संभवति प्रसिद्ध्यादिना उपमाविषयो न चात्र तथेत्याशयार्थः । अयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति । यद्वा श्लेषस्योपमाबाधकत्वादीनरङ्गीक्रियते तथा श्लेषस्योपमाबाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यात् । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्यत्र मनोज्ञत्वस्य संबन्धिभेदाभावात्तेनार्थश्लेषस्वीकारादिति समाधानार्थः । तस्यैव श्लेषस्य निर्विषयत्वात् अर्थश्लेषत्वाभावादिति चेत्, न ।

'स्थैर्येण देव पातालमाशानां त्वं निवासनम् ।
त्वं धामसमलङ्कृतिरको लोकत्रयाश्रये ॥'

इत्यादावर्थालंकारान्तरालंकारात् । तथापि—न साधर्म्योपमा । इत्यादयो-

---

[illegible] । तथा हि यदि शब्दमात्रेणोपमा नेष्यते तदा 'यथा [illegible] यथा । तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥' इत्यादौ [illegible] एव [illegible] इति । [illegible] ।

[illegible]

णात् । नापि तुल्ययोगितादीपके । नापि पातालादिना रूपकं वाच्यम् । व्यङ्ग्यस्य तस्य संभवेऽपि वाच्यापेक्षयैवालंकारव्यवहारनियमादिति । किं च 'येन ध्वस्तमनोभवेन' इत्यादौ नान्यदेव किंचिदलंकारान्तरमिन्दुपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाहरणं भवाद्बाध्यबाधकभावानुपगमे द्वयोर्योगे संकर एवेति परमभ्युपगन्तव्यम् । उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव । उपपत्तिश्चेयम्—व्यपदेशाः प्राधान्येन भवन्तीति वस्तुस्थितिः । प्रधानं चात्रोपमा । श्लेषस्य तन्निर्वाहकस्य तदङ्गत्वात् । नहि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणं साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति । उपमा तु न श्लेषाङ्गम् । श्लेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति । यदि चोपमाव्यवहारवारणाय साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति स्वीकर्तव्यं तदा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वमेव स्यादिति । तदेतदुक्तम्—'अन्यथा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः' इति । न केवलमुपमाया एव श्लेषबाधकत्वं किं त्वलंकारान्तरस्यापि । 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका' इत्यत्र विरोधालंकारस्य । तत्रार्थद्वयप्रतिपादकशब्दस्य श्लेषः । बिन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रविषयस्य मनोहराभावात् । नन्वप्ररूढोऽपि श्लेषालंकार आर्थो विरोधाभासवदिति चेत्, भवेदेवम् यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि भवेत् । न त्वेवम् । तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलंकारान्तरं प्राधा-

---

व्यङ्ग्यस्य तस्येति । लोकप्रमाणत्वरूपस्य वाच्यस्य निर्वाहकं । पातालादिरूपकं व्यङ्ग्यमेव । पातालादेरप्रकृतत्वादिति भावः । इत एवास्वरसादाह—किं चेति । नान्यदेवेति । न चात्र माधवोमाधवयोः प्रकृतयोर्येन ध्वस्तमित्यादिशब्दमौक्तिकतुल्ययोगितालंकार इति शङ्कनीयम् । पृथगुपात्ततया भेदेन प्रतीयमानयोरेकस्मिन्वाक्ये सकृद्धर्मान्वयो हि तुल्ययोगिता । यथा—'पाण्डुक्षामं वदनं सरसं हृदयं सालसं च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥' इत्यादौ वदनादीनां रोगावेदकत्वरूपधर्मस्य सकृदुक्तिरिति । अत्र तु माधवोमाधवयोः सकृदुपात्तयोर्न भेदप्रतीतिरिति न धर्मस्य साधारण्यप्रतीतिः । आवृत्त्या तु धर्मिप्रतीतौ धर्मवाचकस्याप्यावृत्तेर्न सकृत्त्वम् । प्रतिवस्तूपमा तु वाक्यद्वये भेदेन धर्मद्वयोक्तौ भवतीति न तस्या अप्ययं विषय इति विविक्त एवायं श्लेषविषय इति ज्ञेयम् । संकर एवेति । द्वयोरपि विविक्तविषयत्वेन बाध्यबाधकभावायोगादेकत्र समप्राधान्येन मिलनमित्येव युक्तमित्यर्थः । अङ्गाङ्गिसंकरस्य वक्ष्यमाणत्वे यथाधुनासंगतेः । वस्तुतस्तु श्लेषस्योपमाङ्गत्वान्न समप्राधान्यं किं तूपमैव प्राधान्येनेत्याह—उपपत्तीति । श्लेषव्यतिरिक्ते श्लेषमूलके व्यतिरेकाल

---

१. 'अविन्दुरिति । अप्सु प्रतिबिम्बित इन्दुरविन्दुस्तत्सुन्दरी । गलन्तो ... बिन्दुका चेति

स्यात् । तथा च 'सद्वंशमुक्तामणिः' इत्यत्र परम्परितश्लिष्टरूपके रूपकं प्रधानम् । वंशशब्दे श्लेषस्तु वेणुकुलयो रूपकोपयोगितया तदङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु रूपकमेव व्यपदेश्यम् । 'नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान्भवान्' इत्यत्र श्लेषव्यतिरेके व्यतिरेक एव प्रधानं श्लेषस्तु तन्निर्वाहक इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्व्यतिरेकः ।

'अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥'

इत्यत्र समासोक्तिरलंकारः । अभिधाया नियमने श्लेषस्यासंभवात् ।

'आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टिः ।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥'

इत्यत्र विरोध एवालंकारः श्लेषस्तु तदङ्गमात्रम् । अपरोदाहृत् ।

'कर्यीनां संतापो भ्रमणमभितो दुर्गतिरिति
प्रयाणां पर्यन्तं रचयसि न नश्चित्रमधिकम् ।
चतुर्णां वेदानां व्यरचि भवता वीर भवता
द्विषत्सेनालीनामपुनरपि कष्टं त्वमकृथाः ॥'

अत्र मदीये पद्ये काव्यलिङ्गस्य श्लेषोऽङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः काव्यलिङ्गम् । तस्मादलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति रिक्तं वचः । किं च 'प्रभातसंध्येव' इत्यादौ शब्दश्लेषस्यार्थालंकारत्वमिति वचनं भवतां विरुद्धम् । शब्दस्थानाश्रितत्वे तेन व्यपदेशस्य न्याय्यत्वात् । अपि च यत्र वैचित्र्यं करि-

---

कारे । कर्यीनामिति । अभितो भ्रमणं [illegible] । पर्यन्तं [illegible] च । [illegible]

[illegible]

शब्दस्थानाश्रितत्व [illegible]

[illegible]

परिभाषाप्रकटनोपायः स एवालंकारत्वम् । 'स्वयं च पल्लवाताम्र-' इत्यादौ शब्दद्वैविध्यमेव नास्ति । तस्यैव कविप्रतिभयोट्टङ्कनादिति शब्दालंकारत्वमेवो-चितम् । ननु श्लेषोऽर्थप्रत्ययप्रयोजकः । अतोऽर्थप्रतीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वं संभवो नेत्यर्थालंकारत्वं श्लेषस्येति चेत्, न । एवं ह्यनुप्रासस्याप्यर्थालंकारत्वं स्यात् । रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यसव्यपेक्षत्वेन ह्यनुप्रासस्यालंकारता । अन्यथा श्रुतिविरोधादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंचैवं शब्दयोर्गुणदोषयोरप्यार्थत्वं स्यात् । तयोरप्यर्थापेक्षत्वैव तथाभावात् । शृङ्गारादौ हि माधुर्यादिर्गुणः कष्टत्वादिर्दोषो वा । यथोक्तम् 'एकत्रयत्नोच्चार्यत्वाच्छब्दयोरप्यर्थश्लेषत्वम्' इति, तद-प्ययुक्तम् । 'विधौ वक्रे-' इत्यादौ वर्णादिनानाभेदेऽप्यर्थश्लेषत्वापत्तेरित्यादि स्वयमपि विचार्यम् ।

चित्रं लक्षयति—

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यद्यपि वर्णानामाकाशगुणानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वमसंभवि तथापि विन्य-स्तवर्णानुभाविका लिपयः संनिवेशविशेषवशेन यत्र खड्गाद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रमिति विवक्षितम् । तर्हि लिपिनिष्ठत्वाच्छब्दालंकारत्वं न स्यादिति चेत्, न । तादृशवर्णविन्यासं विना तादृशलिपिविन्यासाभावात् । शब्दान्वयव्यतिरे-कयोरनपायात् । लिपिवर्णाभेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दालंकारत्वमिति कश्चित् । तथापि शृङ्गारादिरसानुपकारकस्य कथमलंकारत्वमिति चेत्, कवि-नैपुण्यदर्शनेन विस्मयोपकारकत्वादिति गृहाण । श्लेषनिर्वाहं चैतत् । न च तादृशं रसोपकारकमिति दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

तत्र खड्गबन्धो यथा—

> 'मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
> सारारब्धस्तवा नित्यं तदर्तिहरणक्षमा ॥

इदमिदमभिधातुमित्यर्थः । रसादिव्यञ्जकेति । आदिना भावादिसंग्रहः । रसा-दिव्यञ्जकस्वरूपं यद्वाच्यं तत्सापेक्षत्वेनेत्यर्थः । शृङ्गारव्यञ्जकार्थ...विभवे (?) तदनुगुणवैदर्भ्याद्याश्रयणगुणो ह्यनुप्रास उच्यते । एवं वीरादौ गौडी वृत्तिरिति तद-नुगुण इत्यर्थः । वृत्तिर्वैदर्भ्यादिरीतिः । स्वयमपीति । न तु परोक्तत्वेनैव द्वेष कार्य इति भावः । शब्दान्वयेति । ताभ्यामेव शब्दालंकारत्वस्य व्यवस्थापितत्वा-दिति भावः । आश्रयाश्रयिभावस्यान्वयव्यवस्थापकत्वं पूर्वोक्तमेव श्लेषस्थितिविचारबीजम् । कविनैपुण्येति । तथा च स्वजन्यविस्मयाख्यचमत्कारातिशयप्रयोजकत्वादद्भुतर-सोपकारकत्वादलंकारत्वोपपत्तिरित्यर्थः । न च तादृशमिति । त्रिनयनापाङ्गसुन्दर-

१ 'मारारि । यथा मे श कल्याण दिशत्वित्यन्वय । पीठस्थो । मारारि श (शक्र इन्द्र) रामो बलभद्र, इभमुखो गणेश एतैरासाररंहसा धारासंपातवृष्टिवेगेन . . . अतुल आरब्ध, स्तवः स्तोत्र यया, सा । अत एव नित्य तेषामार्तिहरणे

मारा मनस्वी मेरुः स्थिरो बाधितसंभ्रमा।
मान्यान् सीमा रामरती सं मे दिग्वातुमाद्रिजा॥'

अन्यो यथा—नाडिकायां प्रथमं मात्रादं लिखित्वा तत्पूर्वमारोहक्रमेण कलां यावत्तां चतुर्दशवर्णान्, अधो लिखं सेति वर्णम्, ततोऽवरोहक्रमरोहक्रमेण चतुर्दश, मेरि मध्येन मात्रादेन लिङ्गम्, तद्भिन्नार्धे लिङ्गसप्तक्रमेण तत्र, वामनार्धे मरोहक्रमेण तत्र, ततो मात्राद्री लिङ्गं, एष अद्रिका। मात्रादाद्यः क्रमेण वर्णनम्। एषा नाडिका। तद्वो मेरी। तद्भिन्नार्धे लिङ्गक्रमक्रमेण चतुष्टयम्, वामार्धे मरोहक्रमेण चतुष्टयं, ततो मात्रादः लिङ्गः। एतद्रूपकम्। ततो माकाराद्यः लिङ्गर्णांतुर्य अर्णीद्। स्तम्भानकमिति।

मुरजबन्धो यथा—

'सेरमा वसुमारमतामाविवनगता।
मारमावसुमामरक्षमा वसुमामता॥'

अथ न्यासः—प्रथमपादस्य वर्णाष्टकं पङ्क्तिक्रमेणाभिलिख्य तेषामधोऽधोऽवरपादत्रयवर्णान्पङ्क्तिक्रमेण विलिखेत् । तत्र चैतच्छ्लोकोऽप्यारभमार्गेण रेखायां दत्तायां मुरजाकारता भवति ।

पद्मबन्धो यथा—

'भासते प्रतिभासार रसाभाताहृताविभा ।
भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा ॥'

अस्य न्यासः—कर्णिकायां भा इति, पूर्वपत्रे निर्गमक्रमेण सते इति, आग्नेयपत्रे प्रवेशनक्रमेण प्रति इति, ततो भेति कर्णिकास्थवर्णं लिखेत् । ततो दक्षिणपत्रे निर्गमनक्रमेण सारेति वर्णद्वयं ततस्तत्रैव कर्णिकास्थेन वर्णेन प्रवेशक्रमेण लिखेद् रसाभेति वर्णत्रयम् । एवमन्येऽपि दिक्पत्रस्य कर्णिकायाश्च वर्णाः सर्वत्र लिख्या इति ।

सर्वतोभद्रं यथा—

'रसासार रसा सारसायताक्षक्षतायसा ।
सातावात तवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर ॥'

अस्य पादचतुष्टये पूर्ववत्पङ्क्तिचतुष्टयेन लिखितं प्रतिलोमादिपाठेन स एव श्लोकः । संभविनोऽप्यन्ये भेदा न दर्शिताः । एते हि कविमात्रप्रयासा न तु काव्यरूपतां दधति अतिनीरसत्वादिति ।

[illegible] एव लिख [illegible] । पङ्क्तिक्रमेणेति । तिर्यक्पङ्क्तिभेदेन सर्व [illegible] । [illegible] । तेषामधः प्रथिमपङ्क्त्यन्तं पञ्च वर्णान् [illegible] । तत्र आग्नेयकोणान्ते [illegible] पादः । ततो द्वितीयपङ्क्तिचतुर्दशीसारस्य तृतीयपङ्क्तिपर्यन्तं प्रादक्षिण्येन द्वितीयः ततो दक्षिणतो द्वितीयपङ्क्त्यन्तवर्णादारभ्य वामावर्तेन तृतीयपङ्क्त्यन्तं तृतीयः । ततो वायुकोणान्ते चतुर्थपङ्क्तिपतितं [illegible] पर्यन्तमारोहक्रमेण ततोऽवरोहक्रमेण नैर्ऋतान्तं वर्णत्रयं चतुर्थपङ्क्त्यन्तमिति चतुर्थो

१ [illegible]

शब्दमात्रालंकारत्वं भिन्नस्यापि परिवृत्त्यसहत्वात्। एवं कौतुकानन्दशब्दयोः तुल्यरीतिपृथक्शब्दयोश्च द्रष्टव्यम्।

उभयालंकारं द्वितीयमाह—

तथा शब्दार्थयोरयम्॥ ९॥

यथा—

> 'नमुवतुरजयन्योऽसौ कविर्जुसारविराजरजनः।
> तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः॥'

अत्र नमुचतुशब्दयोः पुनरुक्तिः। तद्विदम् नमुशब्दस्यानर्थकत्वात्। अर्थे चोभयालंकारः। नमुशब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात्। एवं कविर्जुसारयोः, तेजोधाममहःशब्दयोः इन्द्रहरिजिष्णुशब्दानां तदाभासत्वमुभयालंकारत्वं च द्रष्टव्यम्। यत्र तूभयालंकारोऽत्र न तत्रत्यापि शब्दमात्रालंकारस्यैव तद्भेदस्य प्रकरणेऽनुपपत्तत्त्वतया तत्प्रसङ्गादुभयालंकारस्यापवादकोभयालंकारभूतोद्यपमर्शेन। उभयालंकारान्तराणां तु न कोऽपि भेदः शब्दमात्रालंकार इति च नाम्यत्र परिभाषीति सर्वं रमणीयम्।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे शब्दालंकारनिर्णयो नाम
नवम उल्लासः।

दशम उल्लासः।

अथार्थालंकारा लक्ष्यन्ते। ते च

> 'उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः।
> उत्प्रेक्षा चापि संदेहो रूपकापह्नुती तथा॥
> श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना।
> अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते॥
> प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा।
> तुल्ययोगिता चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः॥
> आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च।
> यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्याता विरोधवत्॥

उभयालंकारस्यानपायार्थेति। यदि शब्दमात्रालंकारमध्ये पाठेनोभयालंकारत्वमपेयात्तदा तेषु पाठोऽयुक्त एव स्यात् तु तत्प्रसङ्ग इति भावः। इति श्रीमत्तत्पुरापत्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां काव्यप्रदीपप्रभायां नवम उल्लासः॥

---

१ नमुचतुर्विर। असौ हरि[illegible]। [illegible] इत्यर्थः। [illegible]। तनु इत्र वपुरस्य स। करिकुम्भाणां [illegible] रुधिरेण रक्ता लोहिताः [illegible] [illegible] नखा यस्य तादृशः। तेजसो धाम स्थानम्। महसा बलेन पृथुमनसा विपुलान्तःकरणेन [illegible]। [illegible]। अत्र नमुचपुरित्यादौ [illegible] [illegible]।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्यनीकं मीलितं च व्याघातैकावली स्मृता ॥
भ्रान्तिमांश्च प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।
तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ॥
संसृष्टिसंकरौ चैवमेकपञ्चाशदीरिताः ॥'

तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन [illegible] प्रधानभूतामुपमां प्रथमं लक्षयति—

सादृश्यमुपमा भेदे

ननु सादृश्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया [illegible] वक्तव्यमिति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेययोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिभावाभावेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये [illegible] सादृश्यस्य [illegible] । [illegible] उपमानोपमेययोः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] सादृश्यमिति चेत्, न । [illegible]

[illegible]

विषयत्वादन्यस्याप्यमधर्मसम्बन्धमात्रप्रदर्शने उपमानोपमेयभावे निबध्यमानत्वे चाले-
कारस्य स्वरूपतस्त्वात् 'अलंकारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्रस्यो-
पमात्वाभावात् ।

एनां विभजते—

पूर्णा लुप्ता च

धर्मोपमानोपमेयवाचकानां चतुर्णामुपमाप्रतिपादकानामुपादाने सा पूर्णा । एतच्चतुष्टयमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादाने यत्र सा लुप्ता ।

तयोः पूर्णां विभजते—

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । यत्रोपमानादिपदानि भिन्नार्थानि प्रत्ययान्तानि भिन्नविभक्तिकानि वा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयोरपि समासः सा समासगा । तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समग्रुपमानवाचिन्याः प्रकृतेर्यं समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा श्रौत्यार्थीभेदाभ्यामेव द्विधेति षड्विधा पूर्णोपमा । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साक्षात्साधर्म्यसम्बन्धरूपायामस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थात्प्रतिपाद्यत्वं चार्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां, 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यं ' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी । ननु च विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रतीतेरविशेषात् । न च वाच्यम् यथादिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र शाब्दएव बोध्यते न तुल्यादिशब्दैः । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा उपमानस्योपमानत्वं बोधयन्ति न तु उपमानविशेषणानि ते । अत उपमान तामन्वय बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणत्वस्यात्र सम्बन्धबोधकत्वादुपमानादिति चेत् न । तावतापि स्वातन्त्र्यादन्यविशेषणत्वेऽप्युपमानस्य सम्बन्धाभावान्न बाधकत्वम् । यथा तथा दर्शनात् । यदि हि उपमान-

रमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति। तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषश्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम्। तथा हि—'पद्ममिव मुखम्' इत्यादावुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम्। यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्तत्वात्। तुल्यादिशब्दास्तु नैवम्। 'पद्मेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेये, 'पद्मतुल्यं मुखमस्य' इत्यादावुपमाने, 'मुखं पद्मं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति।

केचित्तु—'उपमानोपमेयमात्ररूपसंबन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषः' इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम्। साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी इति प्रकाशविरोधात्। तस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात्। किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः।

तदिवादिभिर्बोधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतस्वार्थबोधकत्वे इवादय इत्यर्थः। उपसर्जनत्वेति। संबन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः। उपसर्जनविशेषणत्वेऽपीति। उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः। प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूतधनादावपि। अत्रायमर्थः—यथा षष्ठ्यर्थस्वामित्वादिना प्राचां मते चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रकारीभूतनिरूपकत्वसंबन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयात्स्वामिचैत्रीयं धनमिति धीस्तथा चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतसादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयात्सदृशचन्द्रीयं मुखमिति बुद्धिः। इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति। एवं मुखं पद्मं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिश्रुतिः साधारणधर्मविशेषरूपाह्लादकत्वसंबन्धमप्रत्याय्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदश्रुतिस्तु धर्मविशेषसंबन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति। यथेवादिपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थीति विभागोऽभिमत इत्याह—तस्मादिति। केचित् यथा चन्द्रस्तथा मुखमित्यादौ [illegible] इव मुखमित्यादावपि नैव बाधः। अत एव हंसावलचन्द्र इत्यादौ [illegible]। [illegible] अन्यथा तु [illegible] इत्यन्वयमनुपपन्नं न स्यात्। एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोः साधर्म्यस्य शब्दादिनान्वयबोधानौचित्यम्। चन्द्रेण तुल्यं मुखं मनोज्ञमित्यादौ, मुखस्य तुल्यश्चन्द्र इत्यादौ च [illegible]नोपमानोपमेययोर्द्वयोः शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थी। पद्मं मुखं च तुल्यमित्यादावुभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणावगमेनार्थत्वादार्थीत्वमिति व्याचख्युः। तत्रोपमानोपमेयभावस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां व्यवस्था न युक्ता। मूलग्रन्थविरोधेन तद्दूषयति—साधर्म्यस्येति। युक्तिविरोधमप्याह—किं चेति। हंसीव धवल इत्यादौ [illegible]दिना बोधननियमेन तुल्यादि-

अन्यत्रयं यथा—

'करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे॥'

अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती। अमृतोपमेति समासे आर्थी। विषकल्पमिति तद्धितगा आर्थी।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा॥ २॥

अत्र तद्धितगा न संभवति। उपमानप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पबादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात्। न वा श्रौती। इवादीनामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात्। अतो वाक्यसमासयोरेव। तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमा नोपमा। तत्र वाक्यगा यथा—

'मेअलकरणपरीमामसिरित्तिभरणं ण सरसकव्वस्स।
दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अंसंममेत्तेण॥'

अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम्। चिन्त्यमेतत्। इदमेव 'कव्वस्स' इत्यत्र 'कव्वसमम्,' 'सरिसं' इत्यत्र 'णूणं' इति पाठे समासगोदाहरणम्।

द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न संभवति। 'मुखं चन्द्रो रमणीयम्' इत्यादावुपमान्वयाभावात्। नापि तद्धितगा। वतेः कल्पबादीनां च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात्। न वा श्रौतीत्यपि विभज्यते—

इवादेरिव धर्मविशेषसंबन्धं विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात्। अत एव सादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम्। यथा 'परशुरामसादृश्यात्' इति रघौ प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम्। मअलेति। 'मकलकरणपरविश्राममश्रीजिननं न सरसकाव्यस्य। [illegible] [illegible]॥' इति संस्कृतम्। विशेषत इति। [illegible]। चिन्त्यमिति। विचार्यमित्यर्थः। [illegible] — अत्र हि न [illegible] न वा [illegible] [illegible] [illegible] उपमानिरूपण [illegible] [illegible] इत्युपमाभेदोदाहरणमयुक्तमिति पर्यवसितम्। [illegible] लुप्तैवेयम्। [illegible] [illegible] पर्यवसाना-

१. [illegible]। [illegible]। [illegible] विशेषोपवृन्दम्। [illegible] [illegible]। [illegible]। यदि [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] इत्युक्त्वा [illegible]।' इत्युदाहरणपद्धितिः. २. [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।' इत्युदाहरणपद्धितिः.

धादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि

धादय इवार्थद्योतक इति धादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः। तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा। तत्र क्यचि द्विधा। कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात्। क्यङि त्वेकैव। कर्तुरेव तद्विधानात्। णमुल्यपि द्विधा। कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात्। तत्र समासे द्विधा। द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात्। तयोराद्या यथा—

'ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता॥'

अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः। द्वितीया यथा—

'असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत्॥'

अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयवाचकानां त्रयाणामपि समासः।

क्यच्क्यङोर्भेदत्रयं यथा—

'पौरं सुतीयति जनं समराङ्गणेऽन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना॥'

अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' इति कर्मणः क्यच्। समराङ्गणेऽन्तःपुरीयतीत्यत्र तु 'अधिकरणाच्च' इत्यनेनाधिकरणात्। नारीयते इति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यनेन कर्तुः क्यङ्।

णमुलि भेदद्वयं यथा—

'मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः॥'

इतो धार्तराष्ट्रान्तरमिति। पौरमिति। अत्र क्यच्क्यङोरुदाहरणत्रयं। प्रकृ-

[illegible]

अत्र निदाघघर्मांशुदर्शिनि कर्मणि णमुल् । निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थः । पार्श्वसंचारमित्यत्र कर्तरि । 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रे चकारात् ।

अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाचयोर्लोपे वाक्यगा न संभवति । विवयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमानत्वगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि कल्पबादिप्रत्ययेन तत्साम्ये द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाभावादित्यन्यथा विभजते—

एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाचयोर्लोपे । क्विप्गा यथा—

'सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥'

यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानधर्मस्यैवेति क्वचिदत्र नोपात्तः । तस्यानुसर्त्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

'वैरिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥'

अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

तद्धिते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमानलोपे इवादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा—

'ढुण्ढुल्लन्तो मरीहसि कण्टककलिआइँ केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥'

[illegible] । कुञ्जर इवेत्युपमेति । [illegible] । ढुण्ढुल्लन्त इति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

कुसुमसदृक्षमित्यत्र 'कुसुमेन समं' इति पाठे इयमेव वाक्यगा ।

क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे । उदाहरणम्—

'अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः सहस्रायुधीयति ॥'

अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्तः कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन किं तु कर्मत्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थः । कुत्रुपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायते इत्यादौ कर्तैवोपमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यङि नेयं संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं संभवति । यथा उपमानोपमेययोः, उपमानवाचोः, उपमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्राप्यार्थ्येव । इवादेर्लोपादित्येकविधैवेत्याह—

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

यथा—

'तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविभ्रमा ।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ।'

अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्व-

कण्टकघर्षक्लिन्नानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृश भ्रमर भ्रमन्नपि न प्रा स्यसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्रापि कुसुमसदृश इव कुसुमान्तरमप्रकृत प्रकृतमालत्यु-

अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल् । निदाघघर्मांशुमिव पश्य[illegible]
त्यर्थात् । पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रे चकारा[illegible]
अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाचोर्लोपे वाक्यगा न संभवति । [illegible]
ष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमानवगमात् । नापि तद्धितग[illegible]
तद्धितस्यापि कल्पबादिरूपेण तन्मात्रे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवा[illegible]
भावादित्यन्यथा विभजते—

एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाचोर्लोपे । क्विगा यथा—

'सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥'

यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलो[illegible]
नास्ति तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थेऽ[illegible]
वयवत्र नोपात्तः । तस्याप्युपत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

'परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥'

अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

तद्धिते तु नैवम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमा[illegible]
नाश्रयोरे इवादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा—

'ढुण्ढुल्लन्त मरीहसि कण्टककलिआइ केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥'

[illegible] । एवं [illegible] लोऽपि [illegible] । कुञ्जर इवेत्यु पमेति । [illegible] । परि[illegible] । ढुण्ढुल्लन्त इति । 'अ[illegible]

[illegible]

१. [illegible]

२. [illegible] । राजकुञ्जर इति [illegible]

३. [illegible]

पदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहावुपमानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा 'अयमायःशूलिकः' इति । अत्रायःशूलपदेन क्रूर आचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिकं च साधारणो धर्मः । न च तयोरेकमप्युपात्तम् नापीवादिः" इति मन्यन्ते । तत्र युक्तम् । यतः क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न लुप्ता । अन्यथाप्यध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे षट् । धर्मवाचलोपे द्वौ । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यूनविंशतिर्लुप्ताभेदाः । पूर्णा भेदाश्च षट् । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

लुप्तौ ह्युपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसंहरति—तदेवमिति । चित्रमीमांसायां त्वन्येऽपि लुप्ताभेदा दर्शिताः । तथाहि—"वाचकलुप्ता षड्विध इहोक्ता । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनौ समासेऽपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिलालापिनीति । तथा 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्प्रत्यये 'लुम्मनुष्ये' इति लुपि चेवेत्यर्थे 'चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमय संसारोऽप्यपवर्गति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने क्विपि नवमी । तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्धि काकतालीयम् ॥' अत्र काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनपरयोरिवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशश्चौराणामस्य च समागम इत्यर्थः । तत काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सूत्रेण छप्रत्यये तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्चौरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोध । अत्र छप्रत्ययार्थद्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् । प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्युक्तौ धर्मो... । एवं वाचकधर्मयो... ...रिव चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने

अन्यथाऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानसंबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

'अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ सा च विषादेन नलिनीव हिमाम्भसा ॥'

अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—

'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥'

अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

'अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थितनेः ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥'

इत्यत्र साधारणधर्मयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कम्पितधूननाभ्यामेकौ धर्मौ निर्दिष्टावुक्त । एवमन्यत्रापि बिम्बप्रतिबिम्बभावसंकीर्ण एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न केवलः । केवलबिम्बप्रतिबिम्बभावेन साधारण्यं यथा—'पाण्ड्योऽयं—' इति पद्ये । अत्र हि हरिचन्दनबालातपौ हारनिर्झरौ.. ..(संप्रति सुधांशुबिम्बमिवेत्यादौ) । क्वचित् श्लेषेण साधारण्यं यथा—'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यादौ । क्वचिदुपचारेण यथा—'पद्मैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पपुर्जना' इत्यत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य नेत्रेषु । समासभेदाश्रयणेन यथा—'तया सितच्छदाननचन्द्रकान्त्या [illegible] कुमार्या । प्रसारितेन सलिले शिवोऽभूच्चन्द्र[illegible] मान शारदेव लोक ॥' इत्यादावानन्दजनक[illegible]मेये चार्थाङ्गीकरणात् । पूर्वोक्तेन [illegible] इति [illegible] । [illegible] कथ्यते—[illegible] । [illegible] [illegible] सुगमं [illegible] [illegible] आह्लादकत्वादौ साधा- [illegible] सुगमासूपमेये ।

अत्र निर्मलत्वमेव सर्वास्वुपमासु साधारणो धर्मः । अन्या यथा—

'भक्तिरिव मूर्तिमधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥'

तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाह्लादकत्वविशिष्टाभिन्नं मुखमिति बोधः । इत्यायुक्त सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रागुक्तः । समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्यैव एवान्वयः । निपातार्थतया भेदेनान्वये बाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्या भेदेनार्थे पदार्थैकदेशेऽपि सौन्दर्येऽन्वयः । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव सादृश्यसौन्दर्यवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोधः । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारतासंसर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति बोधः । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थे प्रयोज्यत्वं भाने सादृश्य एवान्वेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति धीः । गज इव गच्छति, पिक इव रौतीत्यादावपि तदर्थसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादावन्वयासंभवात्तस्य गमनादिकर्मण्येवान्वय । गजगमनसदृशो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधः । कुतः सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटाभिन्नाभावस्य दर्शने के- [illegible] धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वादिति तार्किकाः । अन्ये तु गजगामी यः स गच्छतीत्यर्थे गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदनुभावोऽस्यर्थं गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यादौ बोधः । घटो न पश्यतीत्यादावुक्तबोधानभिज्ञ धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबुद्धिं प्रति [illegible] नियमनीया । एवं गज इव [illegible]

[illegible]

[illegible]

समासात् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चा[illegible] दुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । पृथक्कारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । ए[illegible] वाक्यग इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः । उद[illegible]हरणम्—

'नैव केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥'

अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचारः ।

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यासः उपमेयोपमानभावः । अर्थाद्वाक्यद्वये । एक[illegible] वाक्ये तथासंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात्

आह—यद्वेति । एवं च नैतल्लक्षणान्तर्गतं किं तु संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनमिति नो[illegible] त्वदोष इति भावः । कथं तर्हि 'विधुर्वियोगात्–' इत्यादावपि व्याप्तिरित्यत आह[illegible] तत्र द्वयोरेव साम्यविवक्षणात् तु रामेणैव रामस्योपमानात् । यत्र तु 'कोऽद्विनरी[illegible] कुसुमैराननमाभाति भुवन दिगन्तम् । दावज्वलनज्वालैः कदाचिदाकीर्णमिव [illegible] मगे ॥' इत्यादौ शैलराजेरेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मे[illegible] 'चान्द्रोऽयं–' इत्यादिवदनुभाविकम् । तत्राप्यभेदमपि[illegible] तात्पर्यविषयताप्योक्तेनं [illegible] । एकस्यैवैकत्र कारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम् । विपर्यासव्यवच्छेदस्य प्रयत्नात् न लक्षणे प्रवेशात् । तदाह—पृथक्कार इति । वैचित्र्यमिता- [illegible] विशेषो निरवधानाम् इत्थं । विपर्यासेति । उपमेयोपमेयर्थः । [illegible] विपर्ययोपमायाम् । [illegible] उपमानोपमेयभाव । [illegible] पृथगुपमानो- पमेयभाव इति आह अत्रेति । [illegible] '[illegible]–' इत्यादि- [illegible]

[illegible]

[illegible] विपर्यासेति । [illegible]

[illegible]

[illegible] वाक्यादिति । [illegible]

[illegible]

[illegible] मुखमिवेति । [illegible]

[illegible]

[illegible] —

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] —

[illegible]
[illegible]

[illegible] (रघुः) [illegible]

[illegible]

१. [illegible] २. [illegible]

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥'

अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—

'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥'

अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयम् । अत एव 'तमसो लेपनकर्तृत्वमप्युत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलंकारसर्वस्वमतमपास्तम् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात् । एवं फलाद्युत्प्रेक्षाप्यूहनीया ।

ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

ननु 'उन्मेषं-' इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लग्ने संभावनं न स्वभेदेनेति कथमुत्प्रेक्षागमन्वयमित्याह—अत्रेति । अत्र लग्नत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः फलपर्यवसानाभिप्राया । तस्य पदार्थैकदेशत्वात् । किं तु स्वभावलग्नत्वस्य हर्षहेतुकलग्नतया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेतूत्प्रेक्षाव्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । [illegible] त्प्रेक्षणीयस्य दधिविधिकव्यपदेशवदित्यूह्यम् । एवम् 'धोलस्य मल्लीनिपतोऽधिकस्य भालस्थलं कण्ठिनो वनान्ताः । अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापादयन्त्युभिः [illegible] ॥' इति फलोत्प्रेक्षायामपि स्वाभाविके कण्टककर्तृकव्यापादने [illegible] दर्शनफलकव्यापादनतादात्म्यसंभावनमिति फलागमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक् । ननु 'लिम्पतीव-' इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानात्कथं तस्य तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्यत आह—अत्रेति । गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानम् । उत्प्रेक्षायामप्रस्तुतस्य [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

भेदो वैधर्म्यम्। संशयस्तु कविप्रतिभामात्रनिर्मित एवालंकारो न तु स्वारसिकः स्थाणुपुरुषादिविषयो वा। वैचित्र्याभावात्। अत्र संशयः ससंदेह इति लक्षणम्। भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः। तत्र भेदोक्तौ यथा—

'अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
　कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम्।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
　समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः॥'

अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि सदाश्रयेणोक्तानि। न चायं व्यतिरेकालंकारः। तस्य संदेहानुपायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात्।

तस्य धातुरर्थान्तरनिष्ठत्वात्। किं च निगीर्णे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गीकारे तस्य विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात्। उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात्। इवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच्च। तस्मात्स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा चेत्याहुः। अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—तत्रोत्प्रेक्षाया पञ्चम्यर्थो हेतु। तत्र प्रकृत्यर्थहर्षादेरभेदेनान्वयः। हेतोश्च प्रयोज्यतासंसर्गेण लगने तस्य चाभेदेन स्वाभाविके लगने संभावनं प्राचां मते। तेन हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनाविषयः पादयोः पद्मशोभालगनमिति बोधः। नव्यनये तु हेतोरेव प्रयोज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणाद्धर्षहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः। एवं दृष्टुमिवाक्षराणीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तुमुनर्थफलस्य साधनत्वसंसर्गेण पाटनेऽन्वयस्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन संभावनाल्ललाटाक्षरदर्शनाभिन्नफलकपाटनाभिन्नमिथ्यललाटनमिति बोधः। नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संसर्गेणोत्प्रेक्षणमिति दर्शनफलकमिव पाटनमिति बोधः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। इत्युत्प्रेक्षालंकारः॥४॥

ससंदेहेति। ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देशः। संशय इति लक्षणम्। अत्र च प्रकृतस्य समेनेत्यनुवर्तते। तथा च प्रकृतविषयसमकोटिकः संशयः ससंदेहाख्योऽलंकार इत्यर्थः। समेनेत्यनेन सादृश्यप्रयोज्यत्वलाभात् 'अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां शिशिरैः समानयत्। निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि॥' इत्यादौ नातिव्याप्तिः। स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिसंशयस्य तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना चमत्कारित्वोल्लेखस्तदभावादेव नातिव्याप्तिरिति ज्ञेयम्। अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्येव समानकोटिकत्वस्यापि लाभादुत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः। न चायमिति। असंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डायु-

---

१. 'अयमिति। हे राजन्, त्वामाजौ रणे चिरं निपुणं समालोक्य प्रतिभटाः शत्रव इति विकल्पान्संशयान्विदधति कुर्वन्तीत्यन्वयः। चिरं चिरकालमिति वा। 'चिर.' इति पाठे शिरोऽग्रमित्यर्थः। तेन चामरधननम्। इति केचित्। तथाह—अयमित्यादि। इतः शुभः। एष कृशानुर्भीषण शिशिरः पर्यां. दिशो न प्रसरतीत्येन वैधर्म्योक्तिर्भिरिः। मार्तण्डत्वपरिसंशयः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ननु भट्टोद्भटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि तत्किमस्यापि स एव पन्थाः। नेत्युच्यते। कुत एतत्। भेदोक्ताविति विभज्य नात्। निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् वैचित्र्यानुभवाच्च। यथा—

'इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम्।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः॥'

तत्किं भट्टोद्भटेनायमुपेक्षितः। प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वैचित्र्याभावादिति गृहाण। भेदानुक्तौ यथा—

'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥'

अत्र शङ्कमानस्य प्रजापत्यादेः कल्यादि न वैधर्म्यमुक्तम्।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः।

अभेदोऽभेदारोपः। बीजं तु तयातिसाम्यम्। अभेदश्चात्रानपह्नुतभेदयोर्वि-

---

पमानेऽन्य आधिक्योक्तिरिति भावः। परिहरति—तस्येति। प्रथमतः संदेहप्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव पर्यवसानमित्यर्थः। अस्यापीति। प्रकृतसूत्रकर्तुरपीत्यर्थः। प्रतीयमानवदिति। निश्चयगर्भे हि वैधर्म्योक्त्या निश्चयो व्यङ्ग्यः निश्चयान्ते तु स वाच्य इति चमत्कारापकर्षादुपेक्षित इत्यर्थः। अत्रेति। प्रजापत्यादेरित्यादिपदेन चन्द्रादिपरिग्रहः। अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसंदेह इति दीक्षिताः। एतत्प्रजापतौ चन्द्रादिसंदेह इत्यन्ये। उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः। इति संदेहालंकारः॥ ५॥ अभेदारोप इति। अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थः। आरोप्यारोपविषययोः सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति यावत्। तदुक्तम्—'यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात्। उपमेये भवेद्वृत्तिस्त(दा त)द्रूपकं भवेत्॥' इति। अलंकारभाष्यकारोऽपि [illegible] यावता रूपकमित्याह। अतिसाम्यं तदैवानुक्त्वा। तुशब्देन च पूर्वो[illegible] [illegible] तु [illegible] ध्वनितम्। उपमानोपमेययो-

[illegible]

वक्षित इति नापह्नुतावतिव्याप्तिः । तदेतद्द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च । तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च । द्वितीयं तु शुद्धमात्रमित्यार्ये विभागे लक्षणमाह—

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपिता आरोप्यमाणाः । ते सर्वेऽपि यदारोपविषयवच्छब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्द-प्रतिपाद्योऽस्येति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वय-स्थले नाव्याप्तिः । उदाहरणम्—

'ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥'

अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दम् । नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहात्संदेह-लक्षणसंकरौचित्यादिति चेत्, अत्रैवम् यदन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषणं न स्यात् । तद्धि रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्यां तत्संभवाद्रात्रावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् ।

रित्यनेनैव हेतुहेतुमतोरभेदोक्तौ कोकिलानन्दो वसन्त इत्यादावतिप्रसङ्गप्रसङ्गात् । तारोपेत्यादिना चातिशयोक्तिव्यावृत्तिः । अनपह्नुतभेदयोरिति । भेदो वैधर्म्यं शुक्लत्वादि । एतच्चोपमानस्योपमेयतावच्छेदकविशिष्टपरत्वादेव लभ्यत इति ज्ञेयम् । अथवा गौणसारोपलक्षणामूलव्यङ्ग्यरूपोऽभेदारोप एव रूपकमस्तु । उपमातो वैचित्र्यस्य तत्प्रयुक्तत्वात् । वस्तुतं वैचित्र्यं सर्वेषामलंकाराणामविशिष्टत्वात् । व्यङ्ग्यस्यापि वाच्योत्कर्षकत्वेनालंकारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशंसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकारात् । परम्परितरूपके 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः' इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च 'उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वारोपो रूपकम्' इति वामनसूत्राच्च 'अभिमतरति-मल्लहृदयतो' इत्यादौ हालाहलरूप व्यङ्ग्य वाच्यस्य भुजगरूपणस्य सिद्धिरुचिति मन्ये रूपकस्य वाच्यत्वोक्तिस्तु वाच्यायमानत्वाभिप्राया साधारणगुणानां तत्प्र-योगवतां रूपकपदेनोपादानाद्वोपपादनीयेति दिक् । तदेतदिति । परम्परि-

---

१. 'ज्योत्स्नेति । इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनीति समस्तरूपकम् । एतच्चितारका-स्थ्यादीनि विशेषणानि । चन्द्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तं लाञ्छनस्य छलेन सिद्धाञ्जनस्य परि-मलं चूर्णं दधती धारयन्ती । दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपलक्षिता कापालिकानां अलं-कारः इति चण्डीदासः । मुद्रापरिमलशब्दौ प्रशंसार्थविशेषणे । मुद्रा चिह्न तदेव कपाल इति वा । ज्योत्स्नारूपेण भस्मना धुरणमुद्धूलनं तेन धवला । तारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती । अन्तर्धानस्य व्यसने कौतुके रसिकेति ।' इत्युदाहरणार्थो द्रष्टः

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्।

ते इत्यारोपिताः। तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति। एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्तेः। उदाहरणम्—

'जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम्।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा॥'

अत्र रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यं शाब्दम्। मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शाब्दम्। किं त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्यादेवावगम्यते। अन्यथा तस्यासमञ्जसमानात्। अत एकदेशे विशेषेण वर्तमानादेकदेशविवर्ति।

साङ्गमेतत्

साङ्गं सावयवम्। एतदुक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः। साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः। एकस्मिन्रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात्। [illegible]।

निरङ्गं तु शुद्धं

निरङ्गमद्वितीयम्। तच्छुद्धमेवेत्यर्थः। यथा—

'कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-
त्सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत्।

तत्रपकभेदस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थोभयालंकारत्वात्तद्विभागानुक्तिः। 'यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्। रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना॥' मण्डलाग्रः खड्गः स एव लताकारत्वाल्लता। रसो वीरः शृङ्गारश्च। अन्यथेति। नायिकात्वारोपं विना तस्याः पुरत्वारोपस्यासमञ्जसत्वादनुपपत्तिः। समुदाय इति। [illegible] इति शेषः। यथाश्रुते [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]—एकस्मिन्निति। [illegible] [illegible]—अङ्गाङ्गित्वेति। [illegible] शुद्धौ। [illegible]

[illegible]

सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥'

अत्र विदुषां मानसं मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणम्। तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम्। एवमग्रेऽपि। तत्र वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः। दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्। समितौ स्वीकार एव समिधां स्वीकारः। सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः। विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः। एवमारोपहेतुकं सूर्याद्यारोपणमिति। ननु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च। तथा च श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युक्त इति तदवसर एव वक्तुमौचित्यात्किमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्, सत्यमेतत्। तथापि श्लेषापवादकं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्तः। तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम्। इदं हि तैरेकदेशविवर्तीत्युच्यते। द्वितीयं यथा—

'आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।

ज्योत्स्नादिषु भस्माद्यारोपाभावेऽप्यनेकद्वीपभ्रमणादिप्रसिद्धसादृश्येन राज्ञी कापालिकीत्वारोपसंभवाच्च परम्परितत्वप्रसङ्ग इति भावः। उक्तं नवम इत्यर्थः। वक्ष्यते चाग्र इत्यर्थः। तदवसरे उभयालंकारप्रस्तावे। मानसत्वादीनामिति। सरोविशेषत्वादीनामित्यर्थः। आदिना कमलविकासित्वादिसंग्रहः। आर्थत्वमर्थगम्यत्वम्। सकललताया इव नायिकात्वमित्यर्थः। नन्वेकदेशविवर्तित्वं सावयवस्यैव भेदो न तु परम्परितस्येत्याशङ्क्याह—इदं हीति। मूले इदमपीत्यन्वयः। एकपदोपस्थितयोरन्तःकरणसरोविशेषयोरभेदाध्यवसायेऽपि नैकस्यापरारोपः। तस्य भेदेन विषयनिर्देशापेक्षत्वात्। अन्यथा विषयनिगरणात्मिकायामतिशयोक्तावपि तत्प्रसङ्गात्। तस्मादार्थ एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तित्वमत्रापि युक्तमिति। स्वमते त्वभिधामूलव्यञ्जनोपस्थि-

---

दृशा मानसमेव मानसं सरस्तत्र हंसरूपेति हंसत्वारोपे श्लेषवशान्मनसि सरोविशेषारोपस्य हेतुत्वात्परम्परितरूपकम्। एवमग्रेऽपि। वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचनेन दीप्तद्युते सूर्य। दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमन्वेषणं तेन नीललोहित शिव। समिता सङ्ग्रामेण स्वीकार एव समिधां स्वीकारस्तेन वह्ने। सत्ये प्रीतिरेव सत्यां दक्षकन्यायामप्रीतिस्तद्विधाने कुशल एव दक्षप्रजापतिरूप। विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनस्तस्य प्राग्भाव प्राक्तनत्वमग्रजत्वं च तेन भीम भीषण भीमसेन चेति।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'आलानमिति। जय एव कुञ्जरो हस्ती तस्यालानं बन्धनस्तम्भ इति। भुजे आलानत्वारोपे जये कुञ्जरत्वारोपो हेतुः। एवमग्रेऽपि। विपद्रूपसमुद्रस्य पाषाणसेतुः। तदुत्तारणक्षमत्वात्। करवाल खड्ग एव चण्डमहाः सूर्यस्तस्य पूर्वाद्रिरुदयाचलः। लीला [illegible] शिरोनिधाने तूलपटः। सङ्ग्राम एवामृतसागरः। वीराणां वैरिणां वा वनितानां वैधव्यदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥'

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा(द्या)रोपे सति भुजे आलानत्वाद्यारोपो युज्यते । इदमुदाहरणमेकदेशं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद्द्रष्टव्यम् । तत्र श्लिष्टवाचके यथा—

'अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥'

अत्र वंशोऽन्वयाय एव वंशो वेणुरिति । भिन्नानि यथा—

'निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥'

अत्र लोकशब्दादिश्लेषेण वल्लिपदेनारोपप्रमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूय चित्तप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालारूपकयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि रूपकं संभवति । यथा—

'किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥'

तस्य तरःप्रभृतेरेव प्रभृती व्यस्तर्थवारोपोऽप्यत्र तु साङ्गत्वादावाधिक इति विशेष्यमुत्पादकमेवेत्यादिकम् । वेणुरित्यनन्तरं श्लिष्टमिति शेषः । नालंकारानेकत्वमिति । न रूपकालंकारानेकत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्कृतिजनकत्वान्तःपातित्वात् चमत्कारस्य कार्यैकमेवेत्याशयादित्यर्थः । परम्परितेति च सावयवेऽप्युपलक्षणम् । ल्लायसाम्यात् । ननु सापेक्षतेव रूपकेऽर्थारोपदानावैऽपि निरपेक्षानेकरूपकाणां वधे नालंकारैक्यं इति चेत्, सत्यम् । आरोपानपेक्षणेऽपि चमत्कृतिरैव जनने सापेक्ष्यादेव तत् । लोकेऽपि मालारत्नादीनामेकालंकारत्वमुक्तहेतुनैव प्रसिद्धम् । रशनेति । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरारोपविषयत्वमित्यर्थः । यथा

१. 'अलौकिकेति । अलौकिक[illegible]

२. 'निरवधीति । [illegible]

३. 'किसलयेति । [illegible]

इत्यादि। तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम्।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः।

प्रकृतमुपमेयं निषिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुपमानं साध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपह्नुतिः। सा च शाब्दी आर्थी चेति द्वेधा। तत्राद्या यथा—

'अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि॥'

किसलयेष्वारोप्यमाणानां कराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुखारोपविषयत्वमिति। अत्र करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषितामित्यनेनान्वेतीति श्लेषं न सहतेति। यथोपमायां मणिभिरिवेत्यादौ राजसंबन्धितया वर्णनीयानां मणिस्यादीनामुपमानोपमेयतया मन्यनं प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुतया नैरर्थक्यम्। अथात्र शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—तत्र प्राचां मते विषयिवाचकपदेन विषयवृत्तिगुणवत्तो लक्षणया सारोपयोरन्वितत्वाभेदेन विषयेऽन्वयान्मुखं चन्द्र इत्यत्र चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमित्यादिधीः। मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नं चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति मुखमेव आह्लादकं मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नमाह्लादकमिति बोधः। मुखं चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थं तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थैकदेशेऽन्वयः तेन चन्द्राभिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति बोधः। लक्षणा विनैवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकपदोपस्थितयोरभेदसंसर्गेणान्वयबोधवादिनां नव्यानां मते तु मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्राभिन्नं मुखमिति बोधः। मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखस्य विशेषणत्व [illegible]

[illegible]

[illegible]

'उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।
रचयति तथा स्वैराचारप्रवर्तनखण्डनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥'

अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थोऽप्युदयमयते [illegible] वाच्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनाम् भावेनाभिधाया अनियन्त्रणाद्द्वयोरपि वाच्यत्वात् ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थ विशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थस्य सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणादत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—

'लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बला णं सा ॥'

अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं भाति । श्लिष्टं चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा 'विकिरति कुचौ' इत्यादावपि प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणि कमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्यविशेषात् अप्रस्तुतप्रशंसाव । यथा 'संग्रामैकत्राङ्ग—' इत्यादि । अत्र अप्रकृतस्य भृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्या त्प्रकृतस्यापुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तन्न युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसायैव तस्य

स्वपदस्यापार्थत्वेन इति भावः । लहिऊणेति । 'लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥' औपम्येति । आदिशब्देन [illegible] । तत्र साधारणविशेषणत्वाद्यथा— 'विकिरति कुचावुन्मीलत्यां [illegible] [illegible] । [illegible]

१. [illegible] । विभाकरनामा [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

अन्त्या यथा—

'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥'

अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् । एवं च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा मालारूपापि दृश्यते । यथा—

'दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमत्र देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥'

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा ।

यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते सापरा निदर्शना । यथा—

'उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥'

चेति ग्रन्थे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः । वस्तुसंबन्ध इति । वस्तुनोः पूर्वार्धापरार्धयोरित्यर्थः । संबन्धोऽन्वय । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूपमुपमानमप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः । लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्वहनरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थः । क्रिययैवेत्येव-

१. 'उदयतीति । माघे रैवतकवर्णनम् । विततः विस्तृता ऊर्ध्वा रश्मय एव रज्जवो यस्य तादृशे अहिमरुचौ सूर्ये उदयति सति हिमधाम्नि चन्द्रे चास्तं याति सति अयं रैवतकगिरिः [illegible] विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितस्य वारणेन्द्रस्य गजश्रेष्ठस्य लीलां शोभां वहतीत्यन्वयः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रारोपे लीलासदृशीं लीलामित्युपमा गमयति । तत्र चन्द्रसूर्ययोरुभयोः [illegible] बिम्बप्रतिबिम्बभावो [illegible] च [illegible] इति बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'दोर्भ्यामिति । तरङ्गवतीभुजंगं समुद्रम् । लिलङ्घयिषति लङ्घि- [illegible] । अन्या सागरतरणादिवत्तद्गुणगणकथनस्याप्यसंभवेनैवोपमा [illegible] [illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'उन्नतमिति । दृषत्कणः पाषाणकणः । चारुणा [illegible] मारुतेन धुतः कम्पितोऽधः पतति । किं ब्रुवन् । यो लघुः स उन्नतं पदमवाप्य हेलयैव पतेदिति भुवनस्थजनान्कथयन् । [illegible] पदमुच्चस्थानं च । लघुस्तुच्छबुद्धि- [illegible] । [illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र पतेत्पदप्रनिपातस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सम्पुत्रतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पतनिपदप्रनिपातया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सम्पुत्रतपदप्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दृष्टकायस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्नि-दर्शनात्वमिति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्ति-हेतुः । एतच्चालंकारान्तरेऽप्रतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकर-णिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—

> कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
> तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

> 'याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
> नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
> लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
> दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥'

अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणो-त्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थ इति न कारणप्रस्तावः ।

चारेण शब्दव्यवच्छेदः । श्रुवन्पतनीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्व-सोक्तेः । तत्र दृष्टान्तविधयैवेत्याह—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् । अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यवृत्ता-न्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि स-त्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधाव्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

---

१. 'तुल्यस्यैव' ख.　२. 'याता इति । याताः प्रस्थिताः किं पुनर्न मिलन्ति अपि तु मिलन्त्येवेति काकुः । मत्कृते मदर्थम् । अतिकार्श्यदर्शनादनिष्टाशङ्कया सबाष्पत्वम् । मदीया गमनानिच्छा ज्ञानेति लज्जया मन्थरा स्तब्धा तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतत् पीतमश्रुकुलमयातमेहनमश्रु येन तादृशेन चक्षुषा । हसितेनेति । एवं चिन्तास्वाभिप्रायो ददिय मद्विरहेऽपि प्राणान्धारयिष्यसीति प्रहासरूपेणेत्यर्थः । भाविन्यावश्यके मरणे उ-त्साह । स च वियोगदुःखशान्तिवाञ्छयेति ज्ञेयम् । इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यासंभवदर्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मन्दमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

अन्या यथा—

'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥'

अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् । एवं च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थे उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रे' इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । इयं मालारूपापि दृश्यते । यथा—

'दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमत्र देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥'

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा ।

यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते सापरा निदर्शना । यथा—

'उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥'

चेति मन्ये वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः । वस्तुसंबन्ध इति । वस्तुनोः पूर्वार्धापरार्धयोरित्यर्थः । संबन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणमुपमानप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलाया न प्रसिद्धमिति भेदो द्रष्टव्यः । लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु [illegible] । क्रिययैवेत-

१ [illegible]

अत्र पयोपदर्शितस्य सामान्य कार्येण रूपके अप्रस्तुतप्रशंसाविरहस्य कारणस्य च तथा सौन्दर्यः पर्वतादर्शितस्य सामान्यस्य प्रतिपाद्यते । तथा च रूपके अप्रस्तुतप्रशंसापि भावे हेतुरेव दृष्टान्तादेवेति दृष्टान्तस्यैव सामाधिदर्शितमस्तीति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतप्रतिपत्तिहेतुः । एतदलंकारस्वरूपमपि निरूपयति । अप्रस्तुतविशेषे प्राकरणिकाक्षेपेऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेऽप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

'याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥'

अत्र प्रस्थानात् किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य कथनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थ इति न कारणमात्रः ।

कारेण शब्दव्यवच्छेदः । मुख्यतरमिति पार्थक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्वमित्यर्थः । तच दृष्टान्तविधर्वैलात्—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । प्रस्तुतेति । अन्यथा तावन्मात्रस्याक्षेपकत्वस्यानिलयं । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि सत्त्वादित्यर्थ । आक्षेपणेऽपि एवकारेणाभिधानव्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

१. 'पुनश्चिन्ता' क. २. याता इति । याताः प्रोषिताः किं पुनर्न मिलन्ति अपि तु मिलन्त्येव काकु । मत्कृते मदर्थम् । अभिवादर्शनादनिद्रादिना कृशा सबाष्पत्वम् । मदीयान् प्रति यथा कारणानि लज्जया मन्थरा स्तब्धा तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतदुपरमत्तनुसमयागोहनमधु यत्र तादृशेन चक्षुषा । हसितेनेति । एव किंपाकाभिप्रायो ह्यतेन अहिरिदंशपि मामान्यार्थविप्रवर्तीति प्रकाशकत्वेनेत्यर्थः । भाविन्याकरवं मरणे उत्साह । स च वियोगतु तद्यानिवर्तनायेति ज्ञेयम् । इद च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्राद्यं सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यार्थस्य द्वार्थकाया उडुपेन सागरतरणार्थं यमन्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम्।

अन्या यथा—

'गेहरवति शिलोर्ध्वं रश्मिरम्यावृतिमहत्यो हिमधारि यानि यानम्।
वहति शिशिरं शिवशिवयस्यानुपरिशालितारगेन्द्रलीलाम्॥'

अत्रान्यलीलोद्वहनमात्मेनार्थस्यागरगेन्द्रलीलायास्ती लीलामिवुपमर्थ पर्यवसानम्। एवं च 'पूर्णोद्दाहतो यावत्यो उपमायोजकः इह तु पदार्थमात्रं इति [illegible]। अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यायोजनम्। एव मालारूपापि दृश्यते। यथा—

'दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम्।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति॥'

कार्यहेत्वन्तरस्योक्तिः क्रियैव च सा परा।

यत्र क्रियैव स्वस्य [illegible] हेतुहेतुमद्भावेन [illegible] निदर्शना। यथा—

'[illegible] यो [illegible] गुणम्।
[illegible] परमः॥'

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अत्र एतेन दर्शनविशेषेण पानस्य कार्येण लाघवे सम्भुजनगरप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पर्वतिपदप्रतिपादनया पानक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सम्भुजनगरप्राप्तिः पाने हेतुरेषा दृष्टान्तरूपेणेति दृष्टान्तपर्यवसानान्निदर्शनात्वमिति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालंकारपदवीप्रवेशनिबन्धनमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

वच इत्युपवर्णने । कार्यादिविषये प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिरूपस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

'याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥'

अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थे इति न कारणप्रस्तावः ।

वारेण शब्दव्यवच्छेद । भुवन्नतीति पानक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्वमित्यर्थ । तत्र दृष्टान्तविपर्ययेत्याह—यथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् । अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्येत्यर्थ । एतच्चेति । अन्यार्थान्तरस्याप्रस्तुतान्याक्षेपकस्वरूपमित्यर्थ । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि सत्त्वादित्यर्थ । आक्षेपेणेत्यवधारणाभिधाव्यवच्छेद । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

१. 'सुन्दरि' [illegible] २ 'याता' इति । याता प्रस्थिताः किं पुनर्न मिलन्ति अपि तु मिलन्त्येवेति काकु । मत्कृते मदर्थम् । [illegible] मत्सम्पन्नम् । अदीया [illegible] जानाति [illegible] मन्थरा [illegible] तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतत् [illegible] चक्षुषा । हसितेनेति । एव [illegible] प्राणान्धारयिष्यतीति [illegible] । भाविन्यावश्यके मरणे उत्साह [illegible] वियोग [illegible] हृदयम् । इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूप [illegible] कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—

'राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते॥'

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः प्रपलाय्य गता इति शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तत्संभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम्।

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—

'मुक्तास्य मुक्ताक्रियरकमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा॥'

अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुन विशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः। विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—

'सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः॥'

अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम्। तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात्। आद्यो यथा—

[illegible]

कुमामममदाविलासरसिकः कान्तस्त्वयासादितो
नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारैः समाकृष्यते ॥'

इयं च त्रिधा—काचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । ... यमानार्थाध्यारोपेण । कचिदंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् ।

तत्राद्या यथा—

'अब्धेरर्णःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥'

अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः । द्वि- यथा—

'कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमा- नाध्यारोपः । तृतीया यथा—

मिति । नन्दिनीति सख्या नायिकायाः संबोधनम् । निःकारणप्रयत्नातिशयबोधनार्थं तरामिति । शीलयाभ्यस्य । अभ्यासं विना नैसर्गिकमन्दगतेर्निवर्तनासंभवात् । इत्यर्थ कुरु । वदेत्यर्थः । यत्नातिशयसूचनाय कुर्विन्युक्तम् । अत्र हेतुरन्तर्गर्भम् । समाचारा व्यवहाराः । समाकृष्यते वशीक्रियते । अत्र दृष्टान्तेन सूत्रप्रभृतयः कविनारि- ष्यते । अत्र पुरुषेऽर्था इति । अध्यारोपितः दोषः । प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

[illegible]

[illegible] ॥ १४ ॥

[illegible]

[illegible] स्या

[illegible]

[illegible] यथा—

[illegible]

[illegible]

१. [illegible]

अत्र मुखादि कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

'केलदो परममहार्घं तिमिरस्तोमस्य सोमसदृशास्यः ।
वियति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेषुपर्णसौभाग्यम् ॥'

द्वितीया यथा—

'अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह विअ ण होई ।

स्पष्टम् । तृतीया यथा—

'राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥'

चतुर्थी यथा—

'हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥'

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । [illegible] पुनरुक्तत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा

तेन आयुर्वेदमित्यादौ नातिशयोक्तिरित्याशयः । कलदो इति । अत्र कलशयोः स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरस्तोमेन केशपाशस्य, आकाशेन मध्यस्य, वल्ल्या रोमावल्या इति ज्ञेयम् । अण्णं इति । [illegible] ॥ १५ ॥ अभिन्नमेवेति । [illegible]

1. [illegible]

अत्र मुखादि कमलादित्वेनाध्यवसितम्। यथा वा मम—

'कैलशौ परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः।
वियति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम्॥'

द्वितीया यथा—

'अँण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होइ॥

स्पष्टम्। तृतीया यथा—

'रौकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्॥'

चतुर्थी यथा—

'हृँदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता॥'

प्रतिवस्तूपमा तु सा॥ १५॥
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः।

एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः। अर्थाच्छब्दभेदेन। अँभिन्नपदस्य दुष्टत्वात्। सा प्रतिवस्तूपमा।

तेन आयुरेवेदमित्यादौ नातिशयोक्तिरित्याशयः। **कलशौ इति**। अत्र कलशत्वेन स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरसंघत्वेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वल्लीत्वेन रोमावल्या इति ज्ञेयम्। **अण्णं इति**। 'अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया। श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति॥' वर्तनं गमनोपवेशनभाषणादिव्यवहारः। छाया शोभा। सामान्य सर्वजनसाधारणः। रेखा चित्रलेखजातिरिव मनुष्यनिर्माणजातिः। मालतीनाम काचिन्नायिका। इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम्॥ १२॥ **अभिन्नस्येति**। कथितस्येत्यर्थः। प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमासाधारणधर्मो यत्रेति

---

१. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः. २. 'अण्णमिति। लडहशब्दः सौकुमार्ये देशी। वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम्। तस्य च्छाया कान्तिः। श्यामा षोडशवर्षा स्त्री। सामान्यः सर्वसाधारणः। रेखैवेति। निर्माणपरिपाटी रेखामात्रेणापि नास्तीति भावः। इयमन्यत्ववर्णनरूपातिशयोक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'राकायामिति। राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा। साम्यमेव पराभवोऽपकर्षः। एषा यद्यर्थातिशयोक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'हृदयमिति। मालतीनाम्नी काचिन्नायिका। अधिष्ठितमाक्रान्तम्। चरमं पश्चाल्लोचनविषयं तल्लोचनगोचरतां प्राप्तवता त्वयाधिष्ठितमित्यनुषङ्गः। इयं कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपेति।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. 'अभिन्नस्य' ख.

वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्। अत्र 'इन्दुः' 'दृपे' इत्यनेकोपमानके। मालानुरोधात्। सा च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च।

तत्राद्या यथा—

'देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम्॥'

अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणयोग्यत्वमित्येके। 'कथं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे। अन्त्या यथा—

'यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता॥'

अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम्। चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्॥ १६॥

एतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्माणां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं दृष्टान्तः। दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमानिर्वाहकोऽत्रालंकार इति व्युत्पत्तेः। स च द्विधा—साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्याम्। तत्र साधर्म्येण यथा—

'त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः॥'

व्युत्पत्तेः। वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—वस्तुन इति। वाक्यार्थो हि वाक्यार्थप्रतिवस्तूपमानम्। अतो वाक्यद्वये समानधर्मोक्तिरित्यर्थः। आद्येति। परिवारः पदमाश्रयो यस्य यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य तत्। एवं परिभोगो भूषणादिविनियोगस्तद्योग्यमित्यर्थैक्यमित्यर्थः। अथवानौचित्यरूपस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति मतान्तरमाह—कथमिति। एवं च भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मकं वाक्यार्थयोरार्थिकमौपम्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम्। अत्र च दृष्टान्तालंकारे व्याप्तिवारणायार्थं विशेषणम्। 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि' इति वाक्यवाक्यार्थोपमावारणायार्थमिति। 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम्। भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम्॥' इत्यादौ स्मरणालंकारवारणाय वाक्यार्थेत्युक्तमिति संक्षेपः। इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम्॥ १५॥ प्रतिबिम्बनमिति। बिम्बप्रतिबिम्बभावे-

१. 'देवीभावमिति। देवीभावं देवीत्वम्। 'देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरः। गमिता प्रापिता। परिवारः साधारणजनः। पदं स्थानं शब्दो वा। परिभोगो भूषणादिरूपेणोपयोगः। दैवतरूपाङ्कितं चिह्नितम्। [illegible] इत्यर्थः। अत्र [illegible] साधारणधर्मः [illegible] इति प्रतिवस्तूपमालंकारः।' उदाहरणचन्द्रिका. २. 'यदीति। [illegible]।' उदाहरणचन्द्रिका. ३. 'त्वयीति। निर्वाति शाम्यति। अत्र [illegible] बिम्बप्रतिबिम्बभावेन दृष्टान्तालंकारः।' उदाहरणचन्द्रिका.

अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः । वैधर्म्येण यथा—

'नैवाहवे साहसकर्मशर्मणः पाणिं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥'

वैधर्म्ये विपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इति शब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—

'किविणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइँ सीहाणं ।
कुलबालिआणँ थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणम् ॥'

अत्र छिप्यन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलबालिकास्तना उपमेयाः । अन्यं यथा—

[illegible]वस्थानमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमातो भेदमाह—अत्रेति । यथा निर्वाति विकसतीति निर्वाणविकसनयोर्भेदेऽपि सादृश्याद्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । प्रतिवस्तूपमायां तु शुद्धसमानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुदं विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनः प्रसीदतीत्युपमां विना पूर्वोत्तरार्धयोरसंबन्धाभिप्राय[illegible] [illegible] । निदर्शनायां समानधर्मानुपादानेनासंबद्धार्थसंबन्धानुपपत्त्या [illegible] तु बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मोपादानेनेति भेदात् । विपर्यय इति । [illegible] तु वैधर्म्यविपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १६ ॥ सकृदिति । प्रकृताप्रकृता- [illegible] प्रदीपसाम्यादिति । यथा च दीप एकोऽपि [illegible] तत्र । सैवेति व्याचष्टे—सकृद्वृत्तिरेवेति । किविणाणमिति । 'कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसराणि सिंहानाम् । कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' [illegible] । [illegible]

'स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥'

अत्र वधूरिति कारकस्य सकृद्वृत्तिः ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

गुणावहमुपकारकम् । यथा—

'सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सौमुख्यमासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥'

स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धाधारो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गे मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति ।

मिलावादावुपमावारणीयोपमाकल्पकत्वं धर्मविशेषणं बोध्यम् । स्विद्यतीति । स्वेदसात्त्विको भावः । कू(क)णत्यात्मिकनोधर्वे प्रिये मृदुशब्दविशेषं करोति । वेल्लतिसंकोचयति । विचलति परिहृत्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति । हृष्यति न तु करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तासामुपमानोपमेयत्वावगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगितैवोचिता न तु दीपकं तथाप्येतद्भिन्नमेव पूर्वस्माद्दीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु—प्रकृताप्रकृतानां सकृद्धर्मोक्तिर्दीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणां प्रकृताप्रकृतानां यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतल्लक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा—'वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् । त्रातुं च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥' अत्र वसुदानत्राणरूपयोः प्रकृतयोः क्रिययोररिमर्दनयशआधानयोरप्रकृतयोरेकस्य नृपरूपकारकस्यान्वय इति पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्विद्यतीत्यादौ सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहुः । सङ्ग्रामेति । संग्राम इत्यादिपाठान्तरकल्पनं समभौक्तदोषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमलाभरूपभूमण्डलोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकत्वं नृपेण च कीर्तेर्लो-

१. 'स्विद्यतीति । नवोढा वधूः शयने तल्पे स्विद्यति स्विद्यते । कूणति संकोचमाप्नोति । सशिर्त्कं सीत्करोति इति चण्डीदासः । वेल्लति परिवृत्य शेते । विचलति विशेषतश्चलं भवति । निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दति हृष्यति । नवोढात्वेन बाह्यतो हर्षाप्रकाशनात् । अतएव चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बतीत्यनेकासु क्रियासु वधूरूपकर्तृकारकस्य सकृद्वृत्तिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'सङ्ग्रामेति । सङ्ग्रामे व्याख्यातम् । अत्र कोदण्डादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरेषामासादनेन लोकत्रयव्यापिकीर्तिलाभानुकूलरूपोपकारसंपादनान्मालादीपकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्मं इत्यनन्तं यदुपादीयते इति शेषः । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्ना धर्मा एकरूपा वा सर्वत्रोपादीयन्ते तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—

'पाण्डुक्षामं वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥'

अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्म उक्तः। न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—

'कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥'

अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धे कापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चोपात्तम् ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम् । स एवेति व्यतिरेकः । कश्चित्तु—"यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—

कत्रयव्यापनाख्योपकारजन(न)मित्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥
नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृदनेकान्वयित्वं तुल्ययोगितेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा मुखं विकसितस्मितमित्यादौ । **एकस्यैव वेति** । यथा—'दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥' इत्यादावित्यर्थः । रस शृङ्गारोऽत्ररसश्च । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयक्ष्माख्यः । **न तूपमानेति** । विप्रलम्भेऽपि (उप)मानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥
विशेषेणेति । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषणसद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्तिः । **स एवेति** । न तूपमेयादुपमानस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—**कश्चित्त्विति** । **अत्रानुपादानेति** । क्वचित्स्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थत्वे आशि·

---

१ 'पाण्डुक्षामं' । मम्मटे व्याख्यानम् । अत्र प्रकृतानामेव वदनादीनामावेदनाख्य एको धर्म इति तुल्ययोगिता [illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'कुमुदेति । नील च तन्नीरजं च तयामालि पाङ्क्तिः [illegible] । का । क पदार्थ इत्यर्थ । आननस्येत्यत्र पुर इत्यनुषङ्गः । एकपदे युगपत् । अत्र कामिनीनयनाननोपमानत्वेनाप्रकृतानामेव कुमुदानां पूर्वार्धे कापदद्योत्य आक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चैको धर्म उक्त इत्यपरो भेदः ।' [illegible] चन्द्रिका.

'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नितराम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥'

इत्यादिर्निरस्तः । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः । 'क्षीणोऽपि पुनर्वृद्धेः' इत्याह तत्र युक्तम् । अस्थैर्ये हि तस्योपमानता । तदाधिक्यं चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः । एवं विभज्यते—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषे तद्वत्त्रिरष्ट सः ।

व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च । तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेवं चत्वारो भेदाः । ते च प्रत्येकं त्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्देन प्रतिपादनात् क्वचित्तुल्यादिपदैरर्थबलात् । क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकमश्लिष्टश्लिष्टत्वाद् इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः । तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—

'असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥'

अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतू । इवशब्दसद्भावाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवार्थसाम्ये यथा—

'असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥'

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—

'इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
आननेनाकलङ्केन निन्दतीन्दुं कलङ्किनम् ॥'

अत्राकलङ्कसकलङ्कत्वे हेतू अनुपात्तौ। इवादीनां तुल्यादीनां चाभा-वादार्थमौपम्यम्। अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववदूह्यम्। न [illegible] [illegible]। [illegible] विपर्या-सात्। अथ श्लिष्टभेदेषु हेतोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—

'जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः॥'

अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः। अतिगाढत्वभङ्गुरत्वे च हेतू अनुक्तौ। इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम्। तत्रैवार्थे साम्ये यथा—

'अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः॥'

अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः। कलावैकल्यतदभावौ हेतू शब्दोपात्तौ। तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम्। अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम्। अयमेव मालारूपो यथा—

'हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः।
रविवन्न चापि दुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि॥'

पूर्ववत्। तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—

'नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः।
भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः॥'

अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्टं पूर्वार्धोपात्तं हेतुद्वयम्। इवादेस्तुल्यादिशब्दानां चाभावादाक्षिप्तैवोपमा। अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम्। निर्जितत्वस्यादिशब्दाभावेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादप्ययं भेदः संभवति। यथा—

'स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमगन्धहृद्यम्।

---

१ 'जितेन्द्रियतयेति। अब्जवत् कमलस्येव। गुणाः पाण्डित्यादयस्तन्तवश्च।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २ 'अखण्डेति। मण्डलं राष्ट्रं बिम्बं च। श्रीः संपत् शोभा च। कला कौशलं चन्द्रषोडशांशश्च। जातु कदाचित्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३ 'हरवदिति। हे विभो, हरवद्विषमदृष्टिः कदाचिन्नासीरित्यन्वयः। विषमदृष्टिस्त्रिलोचनः अनतिनतुल्यदृष्टिश्च। विधूतः क्षिप्तो विततो वृषाऽसुरविशेषो धर्मश्च। करो राजग्राह्यधनं किरणश्च। तापिता उद्वेजिता संतापिता च। भूः भूमिस्तद्गतजनश्च। अत्र मालारूपो व्यतिरेकः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४ 'नित्योदितेति। प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च। भास्वता दीप्तिमता। भास्वान् सूर्यः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५ 'स्वच्छेति। आननपक्षे स्वच्छस्वरूपतारूपगुणेन समुल्लसितं पूर्णेन्दुबिम्बमिति रूपकम्। बिम्बप्रभोऽधरो यत्र तादृशम्। मधुपक्षे स्वच्छात्मना गुणेन समुल्लसितं प्रतिबिम्बितमिन्दुबिम्बं यत्र तादृशम्। आननपक्षेऽप्ययमेवार्थ इत्यन्ये। बिम्बप्रभामाधारकम्। जीर्णमधुनो रक्तत्वात्। यत्र नगर्याम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

मृणालमन्दानि निरन्तराणि यत्र
मृण्मौ जहार मधु मानवसङ्गताम् ॥'

स्पष्टम् । शिष्टैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य पृथगुपादानेऽप्येवंप्रायाश्च भेदाः संभवन्ति ऽनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वर्णनार्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो निषेध इवेत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—

'ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्किव भणामि अलमहवा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सम् ॥'

अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो यथा—

'ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।

ननु सति श्लेषे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरित्याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपीत्यर्थः । यथा—'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्जनो वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥' इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः । अन्यथा हि त्वतिमधुराणि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिषूपमेये चाधरेऽतिमधुरत्वं पृथगुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्स्वादु स्यादिति भङ्ग्या तस्यातिस्वादुत्वप्रत्ययात् । इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १९ ॥ **निषेध इवेति** । निषेधाभास इत्यर्थः । **ए एहीति** । अयि एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमथवा । अविचा-

१ ए एहीति । हे इत्यत्र सानुनयसंबोधनम् । एहि आगच्छ । 'किंवि' इति पाठे [illegible] नामपीत्यर्थः । [illegible] पूर्वरूप [illegible] । न भणिष्यामीत्यर्थः । [illegible] अविचारितेति । [illegible] अत्र विरहदु-ःखातिशयो वक्ष्यमाणो [illegible] निषिद्ध इत्याक्षेपालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२ ज्योत्स्नेति । [illegible] । मृणालस्य वलयानि कङ्कणानि । [illegible] हेतुभूतेन ज्योत्स्नादयस्तस्या [illegible] भवन्ति ।
३ इति प्रवोऽध्याहार्यम् । [illegible] अवलोकितं किम् । न सहे । [illegible] इत्याशयः । [illegible] उक्तविषयो निषेधः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अन्तर्मलिनमनस्यत्ता प्रभवन्ता तस्याः स्फुरितोत्कर-
भारारात भवन्ति इन्त हिमतेजोन्वेन न भूमहे ॥'

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणवैरहे कार्योत्पत्तिं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्—

'कुसुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताप्यघूर्णत सा ॥'

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषु सत्सु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः । अत्र त्वप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानान्न विरोधाभासः । सा च त्रिधा—अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—

'निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥'

अत्रानुरागातिशयो निमित्तं बलनाभावे। स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम्। उक्तनिमित्ता यथा—

'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे॥'

'अत्र कर्पूरदाहमात्रं उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपि' इति भास्करः। शक्तिमत्त्व इति परमार्थः। ईदृग्भस्य तस्य सौरभातिशयात्।

'भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः।
स्थितो यदङ्गोपदृशामपेक्ष्य संभूयभेनाधिकवीर्यताञ्जि॥'

इत्यादि मैषधदर्शनात्।

अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः। अचिन्त्यनिमित्ता यथा—

'स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम्॥'

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम्।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः॥ २२॥

न्त्यनिमित्ततो वैलक्षण्यमाह—स च विशिष्येति। दाहमात्र इति। यथा कर्पूरं निरवशेषं दह्यते तथैत्येतावन्मात्रं विवक्षितं न तु तस्य शक्तिमत्त्वम्। अत्राग्नि-देरित्यर्थः। भ्रूभ्यां भ्रूलक्षणेन भवता। घनसारो सारो दृढसत्ता कर्पूरता च। आरोपदशामदाहदशाम्। संप्रति दग्धदशायाम्। अत्राचिन्त्यत्वाचिन्त्यत्वयोरनुक्तनि-मित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनैर्नवीनैश्च कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम्। अनुक्तनिमि-त्तायां निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचि-न्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम्। तद्यथा—'ण हु रूवं ण अ रुद्धी णेअ कुलं ण अ गुणा ण विण्णाणम्। एमेअ अ तह वि कस्स वि होति जणो वल्लहो होइ॥' 'न खलु रूपं न च ऋद्धिर्नैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम्। एवमेव तथापि कस्यचित्कोऽपि जनो वल्लभो भवति॥' इति संस्कृतम्। अत्र रूपाद्यभावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तमचि-न्त्यमित्युक्तम्। इति विशेषोक्तिप्रकरणम्॥ २०॥ यथासंख्यमिति। अवन्ति-तपस्विजोषीयप्रथिम्नीत्यादावित्यनेनापि क्रमप्रक्रमभङ्गदोषात्तदभावरूपं यथासंख्यं नामा-

१ "कर्पूर इवेति। शक्तिमान्यस्य मनमथस्य पवना। कर्पूरस्यापि पश्चिमस्य भीर मानिशय-क्लृप्तत्वम्। यथा च नैषधे—'भ्रूभ्यां प्रियाया—' इत्यादि पद्यम्। इह चावार्यवीर्य-त्वरूपास्यानिमित्ता।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २ नैषधीयचरिते सप्तमसर्गे २० श्लोक. ३ "स एक इति। त्रीणि जगन्ति भुवनानि। अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तं योचिन्त्यमित्यचिन्त्यनिमित्तता।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

यथा—

> 'एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
> देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
> तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्ण-
> ञ्शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥'

स्पष्टम् ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः । साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—

> 'निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
> पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥'

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—'सुसितवसना-' इत्यादि ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—

> 'गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
> असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥'

अत्र धुर्य इत्यादिसाधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च स्फुटम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

लंकार इति नव्याः । इति यथासंख्यालंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ **विशेषो वा सामान्येनेति** । दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः । काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति नातिप्रसङ्गः । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ।

१. 'एक इति । हे देव, एकस्त्वं द्विषां विदुषां मृगीदृशां च चेतसि त्रिभिः प्रकारैर्वससि अत्र चित्रम् । चित्रमाश्चर्यमित्यन्वयः । किं कुर्वन् । शौर्यस्य प्रतापस्योष्मणा विनयेन लीलया विलासेन च यथासंख्यं तापं संमदस्य हर्षस्य रसं रतिं च पुष्णन् । इति प्रकारत्रयप्रदर्शनम् । सोऽयं यथासंख्यालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'निजेन । आवृतमावृतम् । एवकारोऽप्यर्थे । सुन्दरमपीत्यर्थः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'सुसितेति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र च [illegible] सामान्येन पूर्वार्धविशेषसमर्थनरूपः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'गुणानामिति । दौरात्म्यादपराधात् । धुरि अनडुद्वाहकार्यभारे । धुर्यः [illegible] । [illegible] यस्य स यथा [illegible] । गौर्गलिः [illegible] । अत्र [illegible] धुर्यः [illegible] । अत्र वैधर्म्येण सामान्यसमर्थनम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'१अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
स एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥'

सामान्यविशेषभाव उपपादनीयः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः । एवं विभजते—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥
क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

जात्याद्यैरिति गुणक्रियाद्रव्यैः । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वात्त्रिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—

'२अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः ।
सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥'

अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । जातेर्गुणेन यथा—

॥ १२ ॥ वस्तुगत्या विरोधस्य दोषत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम् । तदाचष्टे—वस्तुगत्येति । अभिनवेति । ननु जात्योर्द्वयोर्न विरोधालंकारो भवितुमर्हति रूपकाक्रान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधालङ्कारप्रसङ्गात् । न च निरवकाशं रूपकं गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति मृणालवलयादिदवदहनराशिरित्यादावपि विरोधालङ्कारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, श्रद्धा । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालङ्कार इत्युच्यते । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादौ विद्यमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षित अपि तु चन्द्राभेद एवेति रूपकमेव । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्यास्तदवस्थाया अद्भुतत्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति व्यवस्था । न च रूपक [illegible]विरोधाविवक्षायामपि विरोधे

१. 'अहो हि' इति । [illegible] सुत॰ [illegible] [illegible] बहु[illegible] [illegible]भिन्नदेव [illegible] । हि विषादे । [illegible] [illegible] बहु[illegible] । अहो इत्या- [illegible] । स एव [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] । अत्र वैधर्म्येण विशेषसमर्थनम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका [illegible] । २ सुभग, विधिवशतो दैववशतो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दावानलराशिरूपम् । [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] दहन[illegible] विरोधस्य विरहो[illegible]—

'गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यच(ब)लोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः।
विश्वंभराप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम्॥'

अत्र गिर्यादिजातीनामनुन्नत्यादिगुणैर्विरोधः। वर्ण...
नु परिहारः। विश्वंभरेति नु न जात्युदाहरणम्। जातेः क्रियया यथा—

'येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधरः
तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च।
तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम्॥'

अत्र धाराधरस्य जातेरनुरागस्नेहपरासिक्रियाभ्यां विरोधः। कौक्षेयक...
पंक्त्यादविरोधः। एकत्रमेऽन्यविरोध ऊह्यः। तीक्ष्णस्यानुरागेण विरोध इ...
पश्चात्स्थानम्। अनुदाहरणत्वमसहात्। जातेर्द्रव्येण यथा—

...मानुपूर्व्येणाभेदस्य विवक्षितत्वादुपकारातिरिति शङ्काम्। विरोधविरहश्च...
प्रस्ताव्यकलक्षणे निवेशेनादोषात्। अभेदस्य विरोधारम्भेन प्राधान्येन विरोध...
व्यपदेशौचित्याद्वा। एवं च मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षायां न दू...
इत्यवधेयम्। गिरय इति। अनुन्नतिरल्पोन्नता। अचलत्वमल्पवेगत्वम्। अ...
म्भीरा अल्पगम्भीराः। नञो ह्यल्पार्थत्वात्। तथा चोक्तम्—'तत्सादृश्यं तद...
तदन्यत्वं विरोधिता। अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥' इति। त...
दृश्यम्—अब्राह्मण इति। तदल्पत्वम्—अनुदरा कन्येति। तदन्यत्वम्—अघटः...
इति। विरोधित्वम्—असुरा इति। अप्राशस्त्यम्—अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्म...
इति। अभावः—भूतले घटो नास्तीति। तेन जातिगुणविरोधोदाहरणत्वमगति...
त्याहुः। वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वेन गुणान्तर्भाव एवेति प्र...
कृद्भस्याति। अतिलघुत्वमपकृष्टगुरुत्वम्। तस्य च विश्वंभराद्रव्येण विरोधः। प्र...
नु तस्य नोदाहरणत्वम्। व्यक्त्यभेदेन विश्वंभरात्वस्य जातित्वाभावादित्याह—
विश्वंभरेति। अनुदाहरणत्वेति। तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः

'सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम्।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम्॥'

अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः। गुणस्य गुणेन यथा—

'सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः॥'

कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः। गुणस्य क्रियया यथा—

'पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्वविदाम्।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति॥'

अत्र पेशलपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः। यथा वा मद्भ्रातुः श्रीहर्षस्य—

'सेवितः पुरत एव दृश्यते पार्श्वतो न पुनरेति चक्षुषोः।
हस्ततोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः॥'

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम्। तदुभयाति-रेकस्यैव गुणत्वेन विवक्षणात्। 'गिरयः—' इत्यादि तयोरुदाहरणम्। गुणस्य द्रव्येण यथा—

'क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते।
अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः॥'

अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः। क्रियायाः क्रियया यथा—

जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोधः। शराभिपातैस्तत्क्षणविघ-टनौपचारिकत्वं (?) च नवाम्भोजदलसौकुमार्यस्य विघटितत्वात्परिहार्यः। अदी-करणताक्रिययोः कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्य प्रभावस्यातिशयेन परिह्रियते। एवं कालिन्दीपदस्य श्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक्। इति विरोधप्रकरणम्॥ २१॥ वर्णस्वभावोक्ति प्रथममरणस्याव इत्यादौ बोध्या।

---

१. सृजतीति। अवति रक्षति। हेलया अनायासेन। सोऽपि जनार्दनोऽपि [illegible]-धरः। जात इति शेषः। अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोध इत्युदाहरणस-ङ्गतिः। २. सततमिति। यस्मात् [illegible] तेन कठिनाः कराः। भवति त्वयि सति सरो-जसुकुमाराः। जाता इति शेषः। अत्र कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्गुणयोः परस्परं विरोध इत्यु-दाहरणसङ्गतिः। ३. पेशलमिति। पेशलं कोमलम्। [illegible]। सत-[illegible] इत्युदाहरणसङ्गतिः। ४. [illegible]। ५. क्रौञ्चेति। [illegible]

'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥'

अत्र जडयति च तापं च तनुत इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया द्रव्येण यथा—

'अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
इदं को जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥'

अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् । द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

'सैषदमतङ्गजमदजलनिष्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगापि कालिन्दी ॥'

अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते । उदाहरणम्—

'पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूम्रा विधूय ।

घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरंगो
मन्दं मन्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥'

अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम्।

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा।

मुखे निन्दायामगमो यस्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्यवसानं तस्माद्व्याजस्तुतिवाच्य इत्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात् अन्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्यः यथा—

'हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥'

स्पष्टम् । अन्त्या यथा—

'हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥'

अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानम्।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

शब्दवाचकस्य एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादुभयार्थाभिधायकं सा

यथास्थितमुदाहरणेऽश्वगतमुखादिक्रियाप्रयुक्तं संस्थानं बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥ रूढिरिति । एतदर्थे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः ॥ २५ ॥ शब्दवाचकस्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन क्रियापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः । एकार्थेति । उक्तकार्यान्वयमेवेत्यर्थः । सहार्थेति । समानकालीनैकधर्मेत्यर्थ

१. 'हित्वेति' । हे राजन्, त्वां हित्वा [illegible] [illegible] । तथा रमा [illegible] [illegible]

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

परिवृत्तिरिति लक्ष्यार्थकथननिर्देशः । पूर्वार्धमपरार्धं लक्षणोद्देशादर्शनम् । अन्ये न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि किंचिद्दत्त्वा कस्यचिद्ग्रहणम् । तच्च कश्चित्समेन समस्य । कश्चिदूनेनोत्तमस्य । अन्यमपि द्विधा—कश्चिदूनेनोत्तमस्य । कश्चिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधविनिमयः । समासमत्वं चोपादेयत्वागदेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यं यथा—

'लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥'

अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समेनामोदस्य, द्वितीयार्धे दृष्टेरुत्तमया दशा आधिव्याधीनामुत्तमतया न्यूनानां विनिमयः । अन्यत्र यथा—

'नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।
दृप्तारिवीरविसरेण वसुंधरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥'
अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकं

[illegible]समृद्धियोगः । न तु सर्वथातिशयः । उदाहरणम्—

'मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥'

अत्र विद्वद्भवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः ।

महतां चोपलक्षणम् ॥ ९७ ॥

महतां चोपलक्षणमङ्गभावः अर्थादितिवृत्ते तदुपलक्षणत्वे । उदाहरणम्—

'तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥'

[illegible] अङ्गम् । [illegible] [illegible] इति भाव्यम् । [illegible] [illegible] ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ

तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रकृतस्य कार्यस्य साधके । [illegible] तु [illegible] विशेषः । उदाहरणम्—

'दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽप्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

खीरवं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥'

अत्र सरमार्गणा एव विरहासहत्वं कुर्वन्ति। ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्युपात्तम्। एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति यत्केनचित्पृथग्लक्षितान्दूयुक्तम्। यथाहि—

'कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥'

अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः। दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम्।

'शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।

'समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति लक्षणात्समुच्चीयमानमपि कार्य

यमोऽक्षमः। अकाले प्राणानपहर्तुं समर्थ इत्यर्थः। चतुरा विरहविनोदने कुशलाः। एवं सति शठो मर्मभेदी विरहः कथं नु सोढव्य इत्यर्थः। अत्र दुर्वारत्वेनाशोभनानां तादृशैः प्रियतमादिभिर्विरहासहत्वरूपकार्ये समुच्चय इति स एवालंकारः। नववयःप्रभृतीनां शोभनत्वेऽपि विरहोद्दीपकत्वेनात्राशोभनत्वं बोध्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'कुलमिति। भद्रा शोभना। मूर्तिराकृतिः। श्रुतिः शास्त्रश्रवणं वेदो वा। अलं पर्याप्तम्। स्फीता विस्तृता। प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः। अयं दृश्यमानो जनः। अमीभिः कुलादिभिः सुतरां गर्वं व्रजति। तव त्वङ्कुशाः। विनयहेतव इत्यर्थः। अत्र दर्पाख्ये कार्ये शोभनानामेव समुच्चयः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. शशीति। स्वाकृतेः शोभनाकृतेः। दुर्गतो दरिद्रः। अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वे शोभनाशोभनरूपस्य तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः। यदुक्तं रसिकरञ्जिन्याम्—शशिनि धूसरे शल्य शल्यान्तराणीति। सदसद्योग इत्यस्य सदसद्रूपाणामनेकेषां योग इत्यर्थः न तु सतोऽसता योग इति। तथा सति सहचरभिन्नत्वरूपदोषेणाचमत्कारत्वासंभवात्। अत एव नृपाङ्गणगतः खल इत्यत्र नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्व खलत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि सहचरभिन्नत्वात्तदसमुदायस्यैवालंकारोदाहरणता प्रामाणिकैरुक्ता। एवं विशेष्यस्य शोभनत्वं विशेषणस्य त्वशोभनत्वमिति प्रकारान्तरम्। इदं त्वन्यथेति [illegible] सकलमप्युक्तमत्र ज्ञेयम्। ननु दुर्वारा इत्यसद्योगासक्तिः। अत एवोदाहरणेऽपि कथं न [illegible] इति चेदुच्यते। इह शोभनस्य सतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा। तत्र स्वतो- [illegible] विवक्षितं न तु शोभनत्वमपीति न सदसद्योगासक्तिः। अत एव [illegible] शल्यानीत्युपपन्नम्। सुन्दरत्वेनान्तःप्रविष्टानामपि व्यथाहेतुत्वात्। तत्र तु सर्वथा [illegible] न्यायेन कथं सोढव्य इति निरवद्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जनस्यासत्त्वात् शशधरादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम् ।
...वं दुर्गत्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽप्यसत्त्वमिति ।

समुच्चयान्तरमाह—

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रिया ॥ ३० ॥

अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण च सजातीयविजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः स त्रिरूपः समुच्चयः । तत्र गुणयोर्यौगपद्यं यथा—

'विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥'

अत्र विमलत्वमलिनत्वयोः । क्रिययोर्यथा—

'अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥'

अत्रोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः । गुणक्रिययोर्यथा—

...दं योगमात्रयोग्यपि न तिरस्कारणतुल्यत्वमित्यर्थः । चिन्त्यत्वे हेतुमाह—[...]वमिति । दुर्गत इत्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषणे नासम्यक्त्वमित्यन्वयः । तत्रापि ...दे प्रियतमस्य सत्त्वमेव दुर्गतित्वविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि सत सुन्दरस्य ...शिनो दिवसधूसरत्वेनेव दोष एवेत्यर्थः । आदिपदेन गलितयौवनत्वादिपरिग्रहः । ...गुणश्चात्र सदसद्योगपदे न द्वन्द्वः किं तु कर्मधारयः । यौगपद्यमेव सदसि-(द्वि)ति । ...नामनेकेषामेककार्यजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्गतः ...सतोरन्वयो कथं भेद इति चेत्, इत्थम्—दुर्गता इत्यत्र विरहाग्निदग्धतया प्रिय-समादीनां सत्त्वाभावत्वेन विवक्षा । इह तु यौवनस्य पुनो धूसरत्वादिना अशोभ-नत्वमतीति विवक्षा । अत एव पूर्वं कार्ये (तु) योगस्य हेतूपसंहारो दुःखाभि-...त्वेन । अत्र तु मनसि सप्त शल्यानीत्युपसंहारं सुन्दरादेरसत्त्वं प्रतिपादयामास । अथवा-हेतुत्वनिरसनपदम् । ननु गुणक्रिया इति बहुवचनात् गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे बहूनां गुणानां यौगपद्यमेव लभ्यते । एवं बहूनां क्रियाणामेव लभ्यते । न तु द्वयोर्गुण-योर्द्वयोश्च क्रिययोरन्यथा द्वयोर्गुणक्रिययोरलाभप्रसङ्गादाह—अत्रेति । स्पष्टम् ।

---

१. [illegible]

२. [illegible]

अत्र दैवगत्यादेर्वैरस्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते । 'किमासेव्यं पुंसां' इत्यादि प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्यपरैवेति तयो-र्भेदः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपाद्यन्यथात्वमाकारः । ततो यथा—

'वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥'

अत्र कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सख्या नायिकायाः पाणौ खड्गलेखालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम् । पुंसामेव पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात् । चेष्टाविशेष इङ्गितम् । तेन यथा—

'संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥'

अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिप्रायः कामिन्या निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन लीलया प्रकाशितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परावधिरिति परः पर्यन्तभागो यावत् यस्य वा अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य ।

[illegible] किं [illegible] । किं सौख्यं [illegible] किं दुःखं [illegible] लोके ॥' अत्र पूर्वं [illegible] उत्तराद्र्धगतत्वेन [illegible] पुनराह—अत्रेति । [illegible] [illegible] प्रश्नपरिसंख्यायां [illegible] [illegible] । [illegible] नियमार्थेन [illegible] । [illegible] ॥ ३६ ॥ कुङ्कुममिति । कुङ्कुमेन सह मिश्रणम् । इति [illegible]

न पर्यन्तभागे यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः । उदाहरणम्—

'राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥'

भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

अत्यन्तमिति देशभेदस्यैवोत्कारकं न तु पृथगपि विवक्षितार्थम् । युगपदिति स्वरूपनिर्देशत्वम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया संगतिः परं सा असंगतिः । हेतुफलयोरग्निधूमयोरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संगतेः परित्यागात् । तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् । उदाहरणम्—

'जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम् ।
दन्तक्खअं कवोले वहूए वेअणा सवत्तीणम् ॥'

स्पष्टम् । अन्वयं विरोधालंकार एव । हेतुफलयोर्वैयधिकरण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न । वैयधिकरण्यं ह्यसंगतिः न च सैव विरोधः । किं तु तद्बोधिका । वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालंकारोऽस्तु न तु तद्बोधिकासंगतिरपि स्यादिति । न च वाच्यं समा-

॥ ४२ ॥ सारेति ॥ ४३ ॥ अत्यन्तमितीति । देशभेदस्यात्यन्तिकत्वे चमत्कारोत्कर्षकत्वोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थः । स्वरूपेति । द्वयोः [illegible] योग-[illegible] भावः । [illegible] अन्वयतो दर्शयति—हेतुफलयोरिति । [illegible] वैना-[illegible] व्याचष्टे—तथेति । जस्सेति । 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तं जनोऽलीकम् । दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥' अत्र [illegible] [illegible] मूलम् । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—नन्विति । [illegible] [illegible] वैयधिकरण्य इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अन्येषामपीति । [illegible] [illegible]—न चेति । [illegible]

१. [illegible]
२. [illegible]

नाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति। तन्न सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति। मैवम्। सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात्। अपवादविनिर्मुक्त एव देशे उत्सर्गः प्रवर्तते। विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवादक इति। व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालंकार इति। अत एव तथैवोदाहृतम्।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः।

इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं करोति स समाधिः। सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः। उदाहरणम्—

'मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्॥'

तयोस्तुल्यकक्षताविरहान्न समुच्चयालंकारान्तर्भावः।

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित्॥ ३९॥

योग्यता आनुरूप्यम्। संभावितः सर्वसंमतः। तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः। योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम्। तत्र प्रकर्षेण यथा—

'धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम्॥'

करण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव। व्यधिकरण भिन्नाधिकरण प्रतीयमानः। तथा च सामानाधिकरण्यकृतविरोधभाने विरोधालंकारः। समानाधिकरणयोर्भिन्नाधिकरणत्वनिबन्धनविरोधभाने त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः। **व्यधिकरणेति।** व्यधिकरणत्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः। तथैव सामानाधिकरण्येनैव। उदाहृतं विरोधालंकार इति शेषः। इत्यसंगतिः॥ ३८॥ **सम्यगाधिरिति।** सम्यगाधानकरणमित्यर्थः।

---

१. 'मानमिति। दिष्ट्या भाग्येन। उदीर्णमुद्गतम्। अत्र घनगर्जितरूपकारणान्तरयोगेन मानापगमरूपकार्यस्य सुकरत्वात्समाधिरलंकारः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'धातुरिति। शिल्पं कौशलं तदतिशयस्य निकषस्थानं परीक्षास्थलमिति मृगाक्षीविशेषणम्। रूपे रूप[illegible]। दत्तपत्र इति विजयावेत्यादिः। संगतमिति भावे क्त.। समागम इत्यर्थः। दैवादि[illegible] [illegible]नेनान्वय। अत्रोचितयोगवर्णनात्समालंकारः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

निकर्षेण यथा—

'चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः॥'

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत्॥ ४० ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विषमो मतः॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्संयोगो घटनां नोपैति किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः। यत्र किञ्चित्कार्यमारभमाणः कर्ता वस्तुतः कारणान्तरेण तदभीप्सितफलं नाप्नोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः। यत्र क्रियागुणाभेदेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ। एष समतया विपर्ययात्। तत्र प्रथमो यथा—

'शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः॥'

द्वितीयो यथा—

'सिंहिकासुतसन्त्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः॥'

अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः। तृतीयो यथा—

ति समाधिः ॥ ४५ ॥ समभिति। स्पष्टम्। इति समम् ॥ ४६ ॥ चित्रमा-देति। प्रतिबन्धादिरूपः। [illegible] [illegible] पानकर्तृ[illegible]-[illegible] पानपदार्थभेदेऽप्यभेदोपचारेण बोध्यम्। इति विषमालङ्कारप्रकरणम्

१. चित्रमिति। अत्र विस्मयशब्दयोर्[illegible] [illegible]। परिणत-[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। अत्र द्वयोरपि [illegible] इति भेदः।' उद्योतचन्द्रिका.
२. शिरीषेति। शिरीषात् शिरीषकुसुमात्। कुकूलेति। कुकूलमग्निविशेषः [illegible]। अत्र [illegible] [illegible] विषमालङ्कारः।' उद्योतचन्द्रिका.
३. सिंहिकेति। सिंहिका सिंही राहुमाता च। [illegible] सिंहो राहुश्च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषमभेदः।' उद्योतचन्द्रिका.

'सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥'

चतुर्थो यथा—

'आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥'

अत्रानन्ददानशरीरतापनक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन संबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैषम्ये यथा—

'विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥'

एवमन्यदप्यूह्यम् ।

**महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ९२ ॥**

वर्णनीयोत्कर्षविवक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान्स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालंकारः । तत्राद्यं यथा—

'अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥'

॥ ९२ ॥ वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेत्यर्थः । एतच्च महतीत्यत्रैव तनुरपीत्यत्राप्यन्वेति । विषये प्रतिपाद्ये । महत्याश्रये इत्यत्रापि वर्णनीयेत्यादेरन्वयः । आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यते इत्यर्थः । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ९२ ॥

१ 'सद्य' इति । [illegible] यस्य राज्ञः करस्पर्शमवाप्य [illegible] रणे रणे [illegible] शुभ्रं यशः प्रसूते [illegible] । [illegible] इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. 'आनन्द' इति । [illegible] विरुद्ध इति चतुर्थो विषमः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३ 'विपुलेन' । [illegible] इति [illegible] विष्णोः [illegible] भुवनानि [illegible] । स पुनः । [illegible] विभ्रमो विलासो [illegible] । [illegible] ४ 'अहो' इति । [illegible] । [illegible]

अत्राधारस्य सुविपुलस्य अल्पतया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—

'युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥'[1]

अत्राधेयस्याधारात् सुतरां महत्त्वं विवक्षितम् ।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४२ ॥

अशक्तेनापि विपक्षं साक्षात्प्रतिकर्तुमसमर्थेन केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तदुत्कर्षं वेदितुं उच्यते प्रत्यनीकम्[2] । प्रतिनिधित्वात् । यथानीकेऽभियो-ज्येऽशक्तेन तत्प्रतिनिधिभूतः कश्चिदन्योऽभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि निर्देष्टव्ये तदीयोऽन्यो विधीयत इत्यर्थः । तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेव । तत्राद्यं यथा—

'त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥'[3]

अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः संबन्धः । द्वितीयं यथा—

'यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥'[4]

अत्र वक्त्रद्वारेण मुखस्यावयवावयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासंबन्धः ।

उत्कर्षमनुद्दिश्य तदनन्तरं यदीति दोष । अथ तत्प्रत्यनीकमुच्यते तदाह—प्रती-पेति । प्रत्यनीकशब्देन तत्प्रतिनिधिरुच्यते । तत्साम्याच्च प्रकृतार्थे प्रयोग इत्यर्थः । साम्यमेवोपपादयति—यथेति । तत्प्रतिनिधिभूतस्तन्मित्रादि सैन्यभयाभियुक्तमभि-

१. 'युगान्तेति । युगान्तकाले प्रतिसंहृत आत्मा स्वात्मभूत प्रपञ्चो येन तस्य कैटभद्विष आविर्भावस्था तनौ जगन्ति भुवनानि सविकासं सावकाशमासत उपविशन्ति स्म तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसंभवा मुदः प्रीतयो न ममुर्नावकाशं प्रापुरित्यन्वयः । अत्राधेयानां मुदां महत्त्वोक्तिरित्यपरो भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२ 'तदुच्यते प्रत्यनीकम्' क्व   ३. 'त्वमिति । अनुशयाद्वेषात् । 'भवेदनुशयो द्वेषे' इति विश्वः । अत्र स्वतनु नायकं जेतुमशक्तेन कामेन तत्प्रतिनिधिभूतस्य तदीयकामिनीपीडनात्प्रत्यनीकालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४ 'यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्य । कायस्य निग्रहो बधस्तेन गृहीतः स्वीकृतो विग्रहो वैरं येन सः । कान्तेत्यत्र वक्त्रेत्यनुषज्यते । कृती वैरनिर्यातने कुशलः । अत्र श्रीकृष्णचन्द्रयोः परम्परया संबन्धित्वमिति [illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सामान्यं वा यत्र ...

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते।
निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम्॥ ४४॥

निजं स्वाभाविकं लक्ष्म निगूहनीयमसाधारणं चिह्नं तद्द्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तु वस्त्वन्तरेण तिरोधीयते तन्मीलितालंकारः। तच्च द्विधा—लक्ष्मणः कचित्स्वाभाविकत्वात्कचिदागन्तुकत्वाच्चेत्यर्थः। तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—

'[1]अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम्।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते॥'

अत्र तरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं समानं च तिरोधेयेन मदेन तत्राप्येतदुपलम्भात्। आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—

'ये[2] कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः॥'

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे हिमाद्रिकंदरनिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयैः समानता च। तेष्वपि तयोरुपलम्भात्।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम्।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा॥ ४५॥

स्थापनं विधिः। अपोहो निषेधः। यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः।

युज्यते। पीड्यत इत्यर्थः। इति प्रत्यनीकप्रकरणम्॥ ४३॥ वस्तुगत्यैवेति। एतच्चापह्नुतिसाम्यालंकारव्यावृत्त्यर्थम्। तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात्। इति मीलित-

---

१. 'अपाङ्गेति। अपाङ्गतरले ययोस्ते इति विग्रहः। मधुराश्च ते वक्रा वक्रोक्तिमन्तश्च वर्णा यासु ता गिर उक्तयः। इति प्रकारेण मृगदृशामङ्गके लीलया कान्त्या स्वतः स्वभावतः स्फुरितम्। तत्तस्मादत्र कृतं पदं स्थानं येन तादृशोऽपि मदस्य मधुपानजन्यस्योदयो न लक्ष्यत इत्यन्वयः। अत्र मदसाधारणैरङ्गस्य स्वाभाविकैरपाङ्गतरलत्वादिचिह्नैर्मदस्य तिरोधानान्मीलितालंकारः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका। २. 'ये इति। हे नृप ये द्विषस्त्वत्पात-शङ्किता धीर्येषां तादृशाः सन्तो हिमाद्रेः कंदरासु निवसन्ति अङ्गरोमाञ्चकम्पसहितमङ्गमुद्वहमानाः तेषां भयानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्वयः। अत्र शै-[illegible]रोमाञ्चकम्पयोर्भयसाधारणचिह्नयोर्भयतिरोधायकत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

वि पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिर्यत्र वा तथा निषेधः सा द्विधैकावली । विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्व-मित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित्तु 'पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह । तु पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकारविरुद्धम् । तत्र विधौ यथा—

'पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपरिष्कृताङ्ग्यः ।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥'

अत्र पुराणामङ्गनानां तासामङ्गविशेषणक्रियामुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषाम-स्त्रमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः । निषेधे यथा—

'न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥'

अत्र जले पङ्कजस्य तत्र षट्पदानां तत्र गुञ्जितस्य तत्रापि मनोहारित्वाया विशेषणतया निषेधः ।

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।
स्मरणं

हरणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । सकृत्प्रयोगे चमत्काराभावात् । तथा बाहुल्ये र्द्विशेषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधिः सम्बन्धबोधनम् । तथा निषेधोऽभावबोधनम् । त्र विशेषणतयेति तृतीयायाः प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिर्निषेधो वेत्यर्थः स्यात् । न चासौ संभवति । प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेऽप्यभावात् । अत लक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगतिरित्याशयः । कश्चिदित्यादि । रमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्वधर्मविशिष्टमुपपादन त्यर्थः । अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधबुद्धिविषयीक्रियत त्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं न तद्यत्र परानप-क्रिया । परे च ते ये विनयाधुभावा सा साधुता यत्र चकास्ति सेव्य ॥' अत्र पूर्वार्धे विशेषणं पण्डित पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यत्वेन विशेषणेन विशिष्टतयोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं' इति वस्तु-दाहरणम् । अत्र हि सुचारुपङ्कजादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनि-षेधबुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरानुसारतयापि दोष स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—प्रकारेणेति । इत्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

१. 'पुराणीति । यस्यां दिशि । रूपेण परिष्कृतं भूषितमङ्गं यासां ताः । विलासाः कुसुमायुधस्यास्त्रमिति रूपकम् । अत्र पूर्वपूर्वसंबन्धिन्युत्तरोत्तरविधानरूपैकावल्यलंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'अलि । न हि न षट्पदो भ्रमरो यत्र तत् । कर्ण कलमधुरं यथा स्यात् । अत्र तादृग्निषेधरूपैकावली ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्रार्थस्य स्मृतिः स्मरणालंकार इति लक्षणम्। यथानुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम्। दृष्टे तत्सदृश इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधे हेतुनिर्देशः। अदृष्टादेरप्युपलक्षणात्। यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्चारुत्वाभावेनालंकारत्वाभावात्स्वव्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत्। तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यः प्राक्कदाचित्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणालंकारः। स द्विधा—एतज्जन्मनि जन्मान्तरे चानुभूतस्य स्मृतेः क्रमेणोदाहरणे।

'निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः।
तद्भवैः कुहुरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥'
'करजुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरउडस्स।
संभरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चम् ॥'

स्पष्टम्।

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम्। तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः। अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते। तया च तेन तुल्यमर्थात्प्राकरणिकं लभ्यते। तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः। न च रूपके निगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ चातिव्याप्तिः। तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेऽप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात्। इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात्। उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी संकलयति।

अन्यादृशेति। [illegible]। स नर्थोऽपि प्रतिशय [illegible] कथमनुभवम्। [illegible] ॥' इत्यादौ हि न स्मृतेश्चारुत्वमिति वर्ण[illegible]। **करजुअति**। '[illegible] ॥' इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥ **तत्र वस्तुत इति**। [illegible]। **अध्यवसानमात्रेति**। [illegible]। **अर्थानुगमेनेति**। [illegible]

'गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि॥'

अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः। इदमेवास्य न्यूनगुणत्वम्। अनयैव रीत्या तद्भेदि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानानुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना। कथमिति चेत्। उपमानतिरस्कारमात्रकारणत्वात्। तच्च द्विधा संभवति। उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया अप्रस्तुतत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा। सूत्रं चोपलक्षणार्थम्। उदाहरणम्—

'अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम्॥'

अत्र हालाहलस्य दुर्जनवचनोपमानत्वमर्थाद्भाव्यमानमेवोपमेयनिष्ठं तिरस्कारहेतुः।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम्॥ ४८॥

अप्रस्तुतेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम्। समानगुणयोगात् तदाश्रयस्य विवक्षितगुणत्वेऽपि विशेषणं विवक्षितम्। अन्यथा तद्गुणालंकारेऽतिव्याप्तेः। बध्यत इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम्। उदाहरणे 'अविभाव्यतां गताः' इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्दत्वात्। उदाहरणम्—

'[illegible]नो मदनाकन्याविभूषणाः
[illegible]स्तवकयुगलस्तनद्वयो दयितामनोभुवः ।
[illegible] विनयधारि [illegible] परामविभाव्यतां गताः
[illegible] दधाति गुणमेव निरन्तरितोऽभिमारिकाः ॥'

[illegible]विभाविताविभूषणविकारादानीति । [illegible]प्रस्तुतयोरन्यतर-[illegible] तदुन्मलनम् । यथा—

'[illegible] पुष्पदन्तौ यमुनौ कमलमदौ [illegible]नाति ।
[illegible] यदि [illegible]लोऽवेद [illegible]वचनानि ॥'

अत्र मूलकारिकायां भेदप्रवादो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु मूढधानेन भेद-[illegible] चेत् । अये तथापि [illegible] मायभिकाभेदमत्यन्ता-[illegible] इत्याह ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधो मतः ॥ ५० ॥

स एव त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथोदाहरणम्—

'दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥'

॥ ५५ ॥ [illegible] । 'सा वसति तव हृदये [illegible] सा च वचनेषु । अस्मादृशीना

१. [illegible]यति । मलयज चन्दनम् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] तेजो यस्य तस्मिन् । [illegible] [illegible] । अविभाव्यतामनुप्राप्ताः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिसारिकाचन्द्रिकयोरविशेष[illegible] ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'अत्र प्रस्तुताप्र-[illegible]' इत्यु[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] विवेकेन पुष्प-[illegible]नादुदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका ४. 'दिवमपीति । दिवं स्वर्गम् । आकल्पं कल्पपर्यन्तम् । अनल्पेति गिरां विशेषणम् । येषां गिरो जगन्ति रमय-न्तीति संबन्धः । अत्र कविरूपाधारं विनापि गिरामवस्थितिकथनाद्विशे[षा]लंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टावस्थितिरुक्ता । एकम् वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्मनैकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं 'एकस्त्रिधा वससि–' इत्यादि यथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—

'सा वसइ तुज्झ हिअए स चिअ अच्छीसु मा अ वअणेसु ।
अम्हारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणम् ॥'

स्पष्टम् । रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । एतच्च 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादि समुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—

'स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥'

अत्रान्यस्य करणं शाब्दम् । कचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—

'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥'

अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वा धारं विना साम्नवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव एवमन्ययोरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहुः (यदाहुः)—

'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥' इति ।

विभाव्यत इति विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः ।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥

अत्युज्ज्वलगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसंपर्कपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तद्गुणाकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽस्येति व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः । अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणावाप्तिरिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

'विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥'

अत्र तद्गुणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां गुणग्रहणात्तद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम् 'स्वगुणत्यागात्परं प्रगुणमाहिस्म तद्गुणः' इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयस्योपादानात् । 'साधे सीमन्तरत्ने—' इत्यादौ वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्गुणस्याभावप्रसङ्गाच्च । नहि तत्र स्वगुणस्य स्वकीयरूपत्यागाप्तिः ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

अस्येति प्रकृतस्यार्थः । तस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः । उदाहरणम्—

'धवलोऽसि जइवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम् ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥'

अत्रानुरक्ते मनसि धवलस्यारक्तत्वेन तद्गुणाननुहारस्योदाहरणम् । तत्र प्रकृत- रूपं संबोध्यत्वप्रकृत । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात् । एव

विभाव्यावा इत्यर्थ । इति विषमप्रकरणम् ॥ ५१ ॥ स्वमुत्सृज्य गुणमिति । ... इति तद्गुण ॥ ५२ ॥ तद्रूपाननुहारश्चेदिति । धवलोऽ- सीति । धवलोऽसि ...

चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते। तथास्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते। सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात्। तथाचाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपानुहारणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपानुहारोऽन्यः प्रकारः। यथा—

'गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते॥'

अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणिकत्वं प्राकरणिकमप्युद्दयोपमानतयोपपादनीम्। वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥
तथैव तद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः।

यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः। तथा च केनापि कर्त्रा वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन तथाऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः। प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात्। उदाहरणम्—

'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः॥'

अत्र दृशैव दाहो जीवनं च।

एवं शुद्धालंकारा दर्शिताः। अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राङ्गनादिसंवरणरागप्रमुक्तमणिमेखलकम्भोन्दानामलंकाराणां संकलन एव चमत्कारः। तथाऽन्योऽप्यलंकारः। तत्र द्वयी गतिः। परस्परमनपेक्षत्वं व्यवस्थितत्वमङ्गाङ्गिभावश्च। तत्र प्रथमा संसृष्टिरूपत्वे द्वितीया तु संकरः। स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं कथयति—

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम्। यदा विषयभेदे सति

परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्व्यवस्थितिः । एतेषामनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन स्थितिः । सा संसृष्टिरिष्टा । संकरभेदात्तु भेदम् । अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपस्यानेकत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षणादिविषयभेदाच्च । सेयं शब्दालंकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोरिति त्रिप्रकारा । तत्राद्या यथा—

'वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥'

अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमनपेक्षया व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—

'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥'

अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अन्त्या यथा—

'सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णम् ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तिं णिवारेइ ॥'

अत्रानुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारौ । ननु अनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकाश्रयलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एषामेवालंकाराणामात्मार्थं स्वरूपनिष्पत्तये अन्यापेक्षणादात्मन्यविश्रान्तिमतामङ्गाङ्गिभावाख्यं परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् । तदुदाहरणम्—

एवं च तत्र विषयभेदाभावात्संसृष्टिरिति भावः । सो णत्थीति । 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्टाकीं परिसर्पन्तीं निवारयति ॥' अत्र पूर्वार्धेऽनुप्रासः उत्तरार्धे हृदयलुण्टनमिति रूपकम् । इति संसृष्टिः ॥ १० ॥ आत्मार्थमिति । चमत्कारजनकत्वं उपमादेरलंकारत्वम् । अतो विशेषणांशे विशेष्यांशे वान्यापेक्षेति भावः । संकीर्यमाणेति । परस्परसापेक्षेत्यर्थः ।

१. वदनेति । माघे ऋतुवर्णने पद्यमिदम् । अन्यया कयापि वनितया चलितया कलमेखलाकलकलो मेखलायाः काञ्च्याः कलकलः कोलाहलो विदधे । किंभूतया । वदनसौरभलोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वरातिशयेन संभृता सम्यग्भृता शोभा यस्याः सा । अलकलोला यस्याः तादृशी दृग्यस्याः । अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परनिरपेक्षयोरेकत्र संसृष्टिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. लिम्पतीति । व्याख्यातं प्राक् । अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. सो णत्थीति । हृदयलुण्टनमिति रूपकम् । पूर्वार्धेऽनुप्रासः । एवं च शब्दार्थालंकारयोः संसृष्टिरियम् ।

'आसे सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हैमताटङ्कयुग्मे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥'

अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति भ्रान्तिमानात्मानं लभते। तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति किं तु भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः। अत्र द्वयोरलंकारयोः संकरः। बहूनामपि यथा—

'जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः।
परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥'

अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा। कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम्। वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षा। वैराग्यविशद इति श्लेषः। चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते। तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम्। तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात्। श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम्। तद्वशाद्धवलतानिर्देशमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः। तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम्। तद्धीनं हि सादृश्यम्। न च श्मशाने व्योम्ना सह तल्पाहृतिकं किं तु स्फुरितकपाला-

१. 'आसे' इति। हे राजन्, अरण्ये इत्वरीणां भयादितस्ततो गमनशीलानां त्वदरिस्त्रीणां सीमन्तरत्ने [illegible] कर्णाभरणे हृते मेखलायां [illegible] नूपुरयुगले झटिति गृहीते च सति बिम्बसदृशौष्ठकान्त्या शोणम् [illegible] मुक्ताहारं गुञ्जाफलानां स्रज इति बुद्ध्या शबरा भिल्ला नैव हरन्तीत्यन्वयः। अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणालंकारस्य गुञ्जाफलभ्रान्त्यलंकारं [illegible] महत् [illegible]। [illegible] २. 'जटेति'। शशी पितृवन इव [illegible] व्योम्नि चरति [illegible]। कीदृशः। जटाभाभिर्भाभि[illegible] [illegible] देव यः। [illegible] विरक्तिश्च। [illegible] विशदः [illegible]। कीदृशे व्योम्नि। परिप्रेङ्खन् चलन् [illegible]। [illegible] प्रसिद्धम् [illegible]। [illegible] प्रभावपूर्ति [illegible]

[illegible]

अपरत्रैवेति। सर्वत्र शाब्दिनां शाब्दार्थसङ्करापेक्षा पूर्ववदूहनीया। सर्वेषां तेषां सर्वस्तित्वशब्दहेतुरङ्गभूता च समासोक्तिः। चन्द्रगतत्वेन महायत्निष्फल्यत्वकीर्तेः। सा च ध्वनत्वेनेति प्रकारान्तरता नोत्क्षेप्यवधेयम्। ननु कलङ्काक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते। उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकराधिकारेति चेत्, न। रूपकपरिग्रहे कण्ठत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्यानवकाशमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—कण्ठत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के, अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेषोऽस्य। सा च रूपकपरिग्रहेणैव संभवति। तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयावगम्यते। नन्वेवमपि विशेषणमिदमनन्वयीव। चन्द्रपक्षे किरणैः कलङ्कधारणस्याभावात् मूर्त्यैव तेन तद्धारणादिति चेत्, न। स्वेच्छयापि कलङ्कस्याप्रधानस्य कण्ठधारणमन्देव प्रत्यासन्नतयोपचर्य योज्यते। तथा चोपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन सर्वाऽभिः। न चास्य कण्ठगतं मेरवतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात्। मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते। शब्दार्थालंकारयोरप्येष संकरो दृश्यत इति भावः। उदाहरन्ति च—

'राजति तटीयमभिहतदानवगम्यानिपातिमारावमदा।
गजता च यूयमविरतदानवरा सातिपाति सारा वमदा॥' इति।

तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुटं परस्परापेक्षित्वं तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरनुप्रयत्ननिर्वृत्तयमकानुलोमविलोमयोरपत्तौ यमकापेक्षा यमकस्य तु चमत्कारातिशये तदपेक्षता। तदाश्रयेणाभिप्रेतचमत्कारातिशयेन चित्रयमकयोरनुग्रहकत्वादिति तेषामाशयः। वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति नियामकं नास्ति। अस्तु वा तथा। तथापि यमकं न चित्रहेतुः। किं तु तत्प्रयत्नः। तस्मादेकाश्रयानुप्रवेशेनैवायं संकरो न त्वनुग्राह्यानुग्राहकत्वेनेति युक्तम्।

एकाश्रयत इति। सिंधितत्वं। चामुख्योपचार एवेति। मुख्ये त्वस्याप्रकृतत्वेन निर्व्यापारिति भावः। तदाश्रयेणेति। अनुलोमविलोमाश्रयेणेत्यर्थः। न चित्रहेतुरिति। चानुलोमविलोमरूपचित्रचमत्कारहेतुरित्यर्थः। किं त्विति। यमकप्रय-

१. 'गुरुवनो' क. [illegible] इव तटी [illegible] दानवगम्य। [illegible] यमकानुलोमविलोमरूपचित्रचमत्कार [illegible] १.

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

न्यायः साधकं प्रमाणमत्तादोषः प्रतिकूलता। ग्रहो व्यवस्थितिः। यत्र द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकत्र योगेऽपि विरोधादेकदा व्यवस्थितिः, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरपरिहारे बाधकं येन तदेव व्यवस्थाप्येत सोऽयमनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः। सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपात्। उदाहरणम्—

'जह गम्भीरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ।
ता किं विहिणा एसो सरसपाणीओ जलणिही ण किओ॥'

अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते विशिष्टविशेषणमहिम्नाप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः किं वाऽब्धेरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य साम्यमानगुणतया प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः। एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च। अयं द्वयोः संकरः। बहूनां यथा—

'नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति।
अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः॥'

अत्र किं कामोद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम्, किं वा एतदित्यस्य बिम्बस्यामर्शकतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः, अथ वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम्, अथवा प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपकम्। द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः। न्यायदोषयोरभावात्। यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्र एवानुकूल्यं

त्वाद्धि तदुत्पत्तिरिति नोक्ता यमकापेक्षत्वर्थं। 'साधकप्रमाणसत्ता' इति पाठः। 'साधकप्रमाणता' इत्यपपाठ एव। एवं 'प्रतिकूलसत्ता' इत्येव पाठ इति केचन। समुच्चयेनेति ग्रन्थिमन्थ व्याचष्टे—सूत्रस्थचकारेणेति। जह इति। 'यथा गम्भीरो यथा रत्ननिभरो यथा च निर्मलच्छाय। तत्किं विधिनैव सुरसपानीयो

---

१. 'साधकं प्रमाणम्, दोषः प्रतिकूलता' ख. २. 'एकतरपरिग्रहस्य' क. ३. 'क्षेपात्' क. ४. 'रत्ननिभरो रत्नपूर्णः। अत्र समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोः संदेहरूपः संकरः। कस्याप्येकतरस्य साधकप्रमाणाभावात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. 'एकदैकस्य' ख. ६. 'नयनेति। नयनानामानन्ददानशीलमिन्दोर्बिम्बं प्रसीदति प्रकटीभवति। निरुद्धा आशा दिशो येनेति तमसो विशेषणम्। अविशीर्णं न नष्टम्। अत्र रूपकातिशयोक्त्यादीनां बहूनां संदेह इति भेदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ७. 'किं वा' क.

मर्तं । तत्रैव मुख्यलक्षणसंभवात् । चक्रस्य प्राधान्येन स्थितिरुपमायामेवोपप-न्नत्वाधिका शक्तिर्न तु सानुकूला । मुख्यत्वमत्र हासस्तुतेरभावात् । नापि प्रति-कूला । गौणत्वेनाप्युपपत्तेरिति । न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा । 'चक्रेन्द्रं तव समरे ददृशुः श्रीनाथुरेकस्थमते' इत्यत्रापराधमिन्द्रावनुगुणम् । मुखच-न्द्रोऽपि किमपरैरपीन्दुनेति प्रतीतेः । तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते न पुनर्वक्रस्य प्रतिकूलम् । इन्दुत्वमानगुणे वक्रेऽपि किमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावप्रस्तुतत्वासंगत्यभावात् । अतो नोपमा-बाधकम् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां बाधकम् । स्वामित्वदशां प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । 'पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बि-कायाः' इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके बाधकम् । सर्वैतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तदयं रूपक-बाधकमात्रप्रस्तावोऽभ्यते न पुनरुपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकस्यानु-कूलं तदन्यस्य यत्र प्रतिकूलम्, यदेकत्र प्रतिकूलं तत्तत्र एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तात्पर्यविषयत्वासंभवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य यथाप्रवृत्तवद् प्रती-यते तत्र तथा व्यपदेशः । अत्र तु त्रिभुवनादिबाधकं साधकापेक्षयोत्क-टेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं त्रिभुवनादिबाधकस्य साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तद्व्याख्यानं कुर्वते—विधीयमाने-ऽपि विधिः साधकं तदुपमादि समाश्रयणीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जि-तस्य शब्दे संभवमात्रेण न तावदुपमानोपमेयभावं निवेदयति यावत्तदुक्ते तदितरो न निधीयते । तथा च तद्वाचकस्यैव साधकत्वबाधकत्वमुखेनैव व्यपदेशः । एवम-न्यत्रापि साधकबाधकत्वं सुधीभिः परिभावनीयम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च

विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यद्युभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

मन्त्रिते इव [illegible] । न पुनर्वक्रस्य प्रतिकूलमित्यत्र [illegible] न तु रूपके साधकमिति । [illegible] [illegible] । त्रिभुवनादीति । [illegible] साधकापेक्षयेति । [illegible]

'स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥'

अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालंकृतीति प्रायोवादः । शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा—'कलकलोऽलकलोलदृशान्यया' इत्यादावनुप्रासयमकयोः ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तस्मादनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः । ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत्, उक्तमत्र प्रागेव । दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपके चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालंकारस्तथार्थशब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्यु-

---

शङ्कया नेतरव्यवच्छेदसिद्धिः बाधकेन तु सम्यक्सिद्धिरिति तदेव बलवदित्याशयः । अन्ये त्विति मतमुक्तार्थम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाश्रितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वासंभवात् । प्रकारान्तरेणेति । [illegible] । नन्वेवमिति । योऽलंकारः [illegible] शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्था [illegible] इत्यर्थः । ननु [illegible] पुनरुक्तवदाभासे तत्र [illegible] परि[illegible] [illegible] शब्दस्य परिवृत्तिसहतया चार्थान्वयव्यतिरेका[illegible] । [illegible] परम्परितरूपके [illegible]

१. [illegible] संकुचितं [illegible] [illegible] मूर्यबिम्बमेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बद्धान्धकारम् [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोग [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible]

नलंकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारमध्या- न्तर्गतार्थमात्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभानात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण आश्रयाश्रयिभावस्याभावात् । तस्मादलंकाराणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन एव शब्दार्थ भेद इत्येव न्यायः ।

एष्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव आहोस्विदसंभवि- त्वादुपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोधः, अन्त्ये न्यूनतेत्यत आह—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।
उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य तावत्त्रयो दोषाः, प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्व- रूपस्य तत्त्वात् । तत्र प्रसिद्ध्यभावो यथा—

'चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥'

[illegible] तत्सद्भावादुभयालंकारता । एवं दर्पणदा [illegible] या परित्यगदन्यादंगादिपदानां च [illegible] शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम् । [illegible] च दर्पणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि [illegible] । नेति । इदमनिरूपणं नेत्यर्थः । [illegible] सर्वत्रोभयालंकारत्वं स्यादित्यर्थः । अथेति । द्रव्यति—तथेति । तथा हि कवि- [illegible] अलंकारस्य [illegible]—अथेति । [illegible] शब्दार्थ [illegible] शब्दालंकारलक्षण [illegible] । न [illegible] पदे वा [illegible] शब्दगतत्वसंभवात्तत्रा- [illegible] । अलंकाराणा- [illegible] । [illegible] । यथेति । [illegible] । विविदिषयेति । [illegible] ॥ ६१ ॥ [illegible]मिति । [illegible]

[illegible]

'स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम्।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥'

अत्र पादत्रये प्रत्येकं छेकानुप्रासौ प्रविष्टौ। शब्दार्थालंकृतीनि प्रायोवादः। शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात्। यथा—'कलकलोऽकलोलदशान्वया' इत्यादावनुप्रासयमकयोः।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तस्मादनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽयं संकरः कथितः। प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्। भेदानामनन्तत्वात्।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः। ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत्, उक्तमत्र प्रागेव। दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः। निमित्तान्तराभावात्। ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते। शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम्। नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालंकारस्तथार्थशब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्यु-

---

शङ्कया नेतरव्यवच्छेदसिद्धिः बाधकेन तु सर्वात्मसिद्धिरिति तदेव बलवदित्याशयः। अन्ये त्विति मतमुक्तार्थम्। एकपदप्रतिपाद्यतयेति। एकपदाभिन्नत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः। यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात्। प्रकारान्तरेणेति। तत्तदलंकारगतत्वेनेत्यर्थः। नन्वेवमिति। योऽलंकारः इत्याद्युक्तरीत्या शब्दार्थालंकारव्यवस्थाभ्युपगम इत्यर्थः। तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तद्धस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ वपुःशब्दस्य परिवृत्तिसहतया चार्थान्वयव्यतिरेकाविति उभयालंकारत्वम्। तथा विद्वन्मानसेत्यादि परम्परितरूपके मानसपदस्य

---

१. 'स्पष्टेति। अथोऽनन्तरं दिवसरूपमरविन्दं कमलं संचुकोच संकोचं प्राप्तवदित्यन्वयः। कीदृशम्। स्पष्टमुल्लसन्तः किरणा एव केसराणि यस्यां तथाभूता सूर्यबिम्बमेव विस्तीर्णा कर्णिका वराटो यस्य तत्। तथा श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता अष्ट दिश एव दलानां कलापः समूहस्तत्र मुखेनावतारो यस्य स चासौ बद्धान्धकारश्च स एव मधुपावलिर्यत्र तादृशम्। अत्र छेकानुप्रासयोरेकपदानुप्रवेशरूपः संकरः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'कलापमुखावतार' इति हरविजयस्थः पाठः. तत्र 'मुखावतारः प्रदोषः' इति टीका. ३. 'त्रिप्रकारकः' क. ४. 'शक्यते' क.

मत्वालंकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्ता-वसूक्ष्मयार्थमात्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासनात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण विनिगमनायाश्रयाश्रयिभावस्याभावात् । तस्मादलंकाराणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन एव परस्परं भेद इत्येव न्यायः ।

नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न गन्थेन भवद्भिरपि प्रति-पादिताः । न्यूनत्वेनाह—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।
उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य त्रयो दोषाः, प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थप्रतिकूलवर्णेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्र प्रसिद्ध्यभावो यथा—

'चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ती-
नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥'

[illegible] प्रसिद्धाद्यलंकारविरहान्न च [illegible] सालंकारता । एवं [illegible] [illegible] व्यस्तोऽप्यन्वयव्यतिरेकानुविधानम्, [illegible] । नेति । [illegible] । अलंकारा[illegible]—अथेति । [illegible] तथेति । तथा हि [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । विविदिषयेति । [illegible] अलंकारत्वा-सिद्धि । [illegible] । अथेति ।

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तॄणां चकारपङ्क्त्यादीनां प्रति नियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्ध्यभावः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव । वैफल्यं यथा—

'भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे ॥'

यथा वा ।

'अनणु रणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥'

अत्र वाच्यस्यार्थस्य विविच्यमानं न किंचिच्चारुत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—'अकुण्ठोत्कण्ठया–' इत्यादि । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते ।

यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिरप्रयोगात् । यथा—

अत्र श्लोकमुत्प्रेक्षते न किंचिदनौचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासकुतूहलमात्रादित्याह—अत्रेति । चक्री कर्ता चकारपङ्क्तिमेव कर्मभूतां स्तौति नान्यत्र इत्येवंरूपेण स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुरोधात्प्रसिद्ध्यभावादतः प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणेति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्यापरिपोषे तिष्ठति । तादृगनुप्रासप्रगाढविन्यासकविनिवेशेऽपि वाच्यस्य तद्वारा चारुत्वाभूतपरस्य वाच्यत्वानिर्देशादित्याह—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अकुण्ठेति । अत्रोपनागरिकां विमुच्य परुषया अङ्गीकारात् वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्यापातिरिक्त इत्याह—शृङ्गार इति । यमकविषयं दोषं दोषप्रयुक्तत्वमा-

१ 'भणेति' पद्यद्वयमिदं युग्मम् । हे तरुणि, यदि रमणस्य मन्दिरं गच्छसि तदा त्वदीयं परिसरणं गमनं मे ममाकारणं निमित्तं विना रणरणकमुत्कण्ठां किं कुरुते [illegible] । रमणमन्दिर (रमणीमन्दिरमिति) पाठः । आनन्दस्यन्दी सुन्दरो य इन्दुः, स एव मुखं [illegible] । सल्लीलं [illegible] । 'मणिमेखलं' [illegible] । अनणु अनल्पम् । [illegible] । [illegible] । २. 'अकुण्ठो' [illegible]

'भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदुग्राः ।
दुरन्ततां निश्चितमन्ततोऽपि सन्तो वदन्ति येन प्रमुखे सदम्भाः ॥'

उपमायां तु द्वौ न्यूनाधिकोपमात्वे दोषौ सर्वोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा धर्मगतं वा न्यूनत्वमधिकत्वं वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्' । अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया द्विजसंहारिलक्षणस्यानुचितार्थत्वम् ।

प्रमाणगतं यथा—'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति' इति । जातिगतमधिकत्वं यथा—

'अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान्ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥'

महतः स्वरूपभेदेन भेदाग्रहणं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—

'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥'

एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्द्योपमानप्रतीतिरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा—

'स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥'

अत्रोपमेयधर्मो मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते । अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवैतत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—

'स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥'

---

१. 'भुजगेति । सदम्भा दम्भयुक्ता, खला, स्वीयां दुरन्ततां परिणामदुःखतां निश्चितमन्तोऽपि सन्तोऽपि प्रमुखे आपाततः कथन्तीत्यन्वयः । 'ममभ' इति वा पाठः । क इव । स्फुरितमानमम्भस्तेजोविशेषो यत्र तादृशो भुजगमस्य मणिरिव । तथा ग्राहैरवकीर्णा व्याप्ता सत्समीचीनमम्भ उदकं यस्यास्तथाभूता नदीवेत्युपमाद्वयम् । अत्र यमकस्य पादत्रयमात्रगतत्वं दोषः । तथा बर्हिभिरप्रयुक्तत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका २ 'न्यूनाधिकत्वे' ख. ३. 'अयमिति । पद्ममेवासनं तत्रासीन उपविष्टो युगादौ प्रजा विनिर्मित्सुर्निर्मातुमिच्छुर्भगवान्ब्रह्मा इवेति जात्या उपमानमधिकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४ 'पातालमिति । कालिन्दीपातो यमुनाप्रवाहः । अत्र परिमाणत उपमानाधिक्यम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. 'स मुनिरिति । मौञ्ज्या लाञ्छितश्चिह्नितः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिर्नारदो नीलेन जीमूतभागेन मेघखण्डेनाश्लिष्टोऽंशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः । अत्र मौञ्जीस्थानीयस्तडिद्रूपो धर्मो नोक्त इति धर्मन्यूनता दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ६ 'स इति । पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुर्येन स श्रीकृष्णो मनोज्ञं सुन्दरं च भीमं वपुराप

अत्रोपमेये शङ्खादिनिर्देशादुपमाने तदनुक्त्या शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् ।

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्यप्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरान्वितलिङ्गं कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाभिप्रेयं स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रक्रान्तस्याभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोषः । यथा—'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे ।' अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव' । अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायिपदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते किं तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात् । तत्र लिङ्गभेदे यथा—'गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः' । अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषस्याभावः । वचनभेदे यथा—

'तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥'

यति यमकस्य त्विति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीयमानेति । इवादिबोध्येनेत्यर्थः । तथापीति । इवादिबोधेनोपमानिर्वाहेऽपीत्यर्थः । एवमुपात्तधर्मविशिष्टत्वमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रमभङ्ग इत्याह—न चेति । तथेति । अन्यतरस्य सविशेषणत्वं प्रक्रान्तविरुद्धमित्यर्थः । पुंलिङ्गत्वादिति । पुंस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा चोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्वयादिति भावः । न चेवशब्देनोपमाने साधारणधर्मबोधे बाधकाभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुंस्त्वान्वितस्योपमाने बाधस्योक्तत्वात् । लिङ्गभेद इति । सक्तुशब्दस्य पुंलिङ्गत्वादित्यर्थः । लिङ्गभेदेऽपीति । पुंस्त्वस्येव स्त्रीत्वस्यापि प्रतीतौ यथायोगमन्वयसंभव इत्यर्थः । उभयत्रापीति । विशेषाभावेन लि-

---

भाव । क इव । शतह्रदा विद्युत् इन्द्रायुधमिन्द्रधनुश्च तद्वान् निशाया शशिना संसज्यमानो मेघ इव । अत्रोपमेये शङ्खस्यानुक्तेस्तत्स्थानीयस्य चन्द्रस्योपमाने ग्रहणमतिरिक्तमिति धर्माधिक्यदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'अतिरिक्तं' ख. २. 'उचित' ख. ३. 'चिन्तारत्नमित्यादिपद्यस्थानि स्थानानि । तत्राद्यद्वये क्रमेण लिङ्गवचनभेदो दोषः । अन्त्ये लिङ्गभेदस्यादोषत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'पुंलिङ्ग' ख. ५. 'रूपभेदकं' ख. ६. 'सक्तोः' ख. ७. 'एकवचन' ख. ८. 'तद्वेष इति । तस्याः शकुन्तलादिकाया वेषो भूषणाम्बरादिधारणपरिपाटी

अत्र वचनभेदेऽपि मधुरत्वाद्गुण इत्यनयोर्भवत्यन्यथाविशेषाच्च दीपनम् । एवं न्यूनत्वाधिक्यादिभेदेऽपि भावनया एव दोषः । तथाप्यनेकोरत्रहितावगत्य विरामाभावात् । तत्र कालभेदे यथा—

'अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥'

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु प्रापदिति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—

'प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥'

अत्र एषा विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु त्वं विभ्राजस इति तथा पुरुषभेदः । संबोधितस्य प्राकरण्यादिबोध्यविषयतया अप्रतीतेः ।

विधिभेदो यथा—'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः' इत्यादावप्रकृतप्रवर्तना- त्मको विधिर्भेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति । एवं- विधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्योपमेयगतविध्यादिभेदो द्रष्टव्यः । मनुशाहकेषु कथं दृष्टता । भिन्नकालसंभिन्नकालयोरुपनिबद्धयोः अतीतं वा कस्मिन्नाधारणं धर्मे- गुणाद्यौपम्यपर्यवसाने पश्चाद्विभक्त्यादिसंनिधानसंभवात् । तथा हि विभा- जत इत्यत्र त्रिविक्रममूर्त्यादिका लतादाविवयोगसाम्यपर्यवसाने पश्चाद्विभाजत इत्यस्य नायिकासामान्येऽपि को दोषः । अथ धर्मोपादानेनैव धर्मौपम्यानिर्वाह-

साधिवक्षणादिति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमैकवचनयोरन्तदन्त- साम्ये भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथिं नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः । क्रियादीत्यादिपदार्थमाह—पर्यायधर्म्येति ।

दर्शिता विभ्रमा विलासा इव यया शोभा इयत्ता सा । कीदृशा । अन्यापि कीर्तिरसदृशः । विभ्रमयश्च मधुरशब्दस्य बहुवचनम् । मधुरताभूत गुणा । यत्र मधुरता विभ्रमीति तथाभूताः । इयत इत्यप्यवश्य नेवदुव नेमाय गामतो न न व नेमदा दोष ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१ 'अतिथिं नाम' । ... काकुत्स्थात् ... तथा अतिथिं नाम पुत्रमाप प्राप्तवती । का इवाप्सरव ... पश्चिमाद्यामिनीयामात् ... प्रसादमुपलभेत्यर्थः । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा ... ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२ 'प्रत्यग्रमिति । प्रत्यग्रमर्थो ... पूर्ता विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा । कौसुम्भेन रागेण ... अंशुकं यस्यास्तादृशी । यद्वा कुसुम्भमेव कौसुम्भं पुष्पम् । ... तेन कौ ... धार्मो स्फुर- त्पुटिरघुमिः पुष्पधूलिभिः कान्त्या ... यामम यन्ती व बाला प्रवाल- पल्लवा यस्य तादृशो विटप ... यस्याः सा लतेव विभ्राजसे शोभसे इत्यन्वयः । अत्र लता विभ्राजते ... प्रथममध्यमपुरुषभेद ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

स च भेदः कालभेदासंभिन्न एव तत्र का गतिः। यथा—'युधिष्ठिर इवा सत्यवादी' इति। युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत्, इष्यते तथापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमित्यव्याघातः। न च तथा सति सत्यवा चयं सत्यं वदतीति पयांसी सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम्। 'रैपो पुष्णाति' इत्याद्यनुप्रयोगवद्दोषत्वात्। रैपोषमित्यत्रार्थैक्येन पोषणस्यैवात्रा प्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति। सत्यमात्थ। किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगे क्वचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम्। प्रस्तुतस्य रसादे प्रतीतिस्खलनात्। न च तदसिद्धम्। सहृदयसंवेद्यत्वात्। किं च उपात्तस्या इत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम्। उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात्। असादृश्यासं भवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः। यथा 'ग्रंथामि काव्यश शिनं विततार्थरश्मिम्'। अत्र काव्यस्य शशिनार्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति।

> '[1]निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः।
> जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात्॥'

अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलाविर्पतनमसंभवीति तन्निबन्धनम नौचित्यं पुष्णाति।

उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यञ्जकतामश्नुवते, न तु यथाशब्दोऽपि। केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात्। अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दो पादानेऽवाचकत्वमेव। यथा—

अन्यस्य प्रार्थनापूर्वमैश्वर्यं। 'इन्द्रस्येव श्रियो वृद्धिम्नव गंधाध्यंते जनैः' इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा थावृद्धिर्गम्यमानमिति इत्यर्थः। केचित्तु विधीयमानधर्मांशमी न्यसमेवोपमाने गन्धाया स्पन्दन आह—एतज्जातीयकस्येति। तथा च तदंशभव इति व्याचख्युः। उपात्तधर्मांशेनादिना बोधन प्रकमभङ्ग [illegible] शङ्कते—सन्यिति। रैपोषमित्यनुप्रयोगेऽपि कथं पुनरुक्तताया अदोषत्वं तत्राह—अर्थैक्येनेति। पोषणमात्रे धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थत्वान्नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः। एवं [illegible] युधिष्ठिरे [illegible] पुनरुक्तत्वाय इत्यर्थः। असंभवमुदाहरति—निपेतुरिति। त्वो वारिधारा [illegible] त्या नोपपद्यन्त इत्यनुचितार्थत्वमित्याह—अत्रापीति। उत्प्रेक्षोपमया [illegible] —उत्प्रेक्षायामपीति। केवलस्येति। अत्र यथाशब्दमभि [illegible] उत्प्रेक्षायामुदाहरति—यथेति। 'नागीभेपवनभ्युवैतद्रुगीद्र [illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] । [illegible] यथा —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
यथा —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा —

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । स्वयं चेति ।

[illegible]

'स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा॥'

अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादानेन स्फुटा प्रतीतिः।

अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्ये यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः। तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्यावगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम्। यथा—

'आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम्।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम्॥'

अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेण संभवादुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता चेति।

तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति पृथग्न प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम्।

संपूर्णं काव्यलक्षणम्।

अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः। अनयैवेति। श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः। आहूतेषु विहंगमेष्विति। अत्र तादृशं सामान्यं धिगित्येतावतैवाविवेकिप्रभोरवगतिसंभवात्पुनस्तदुक्तिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः। उपसंहरति—तदेत इति। प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता उक्तदोषसामान्यधर्मातिक्रान्ताः। एवं च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण एवेति तात्पर्यम्॥

श्लिष्टवशेन च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभा च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिवद्दिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभावनाद्वयितव्येत्यपुष्टार्थम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. स्वयं चेति। नवमे व्याख्यातम्। अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'आहूतेष्विति। विहायसा गच्छन्तीति विहंगमाः पक्षिणः। तेष्वाहूतेषु पुरोऽग्रे आयान्नागच्छन् मशको न वार्यते। तस्यापि विहंगमत्वात्। मध्येवारिधि वारिधेर्मध्ये। वावसन्निति यङ्लुकि रूपम्। नितरां वसन्नित्यर्थः। तादृशस्तृणमणिर्मंहतां मणीनां रुचं धत्ते। तृणाकर्षको मणिविशेषस्तृणमणिरिति केचित्। क्षुद्रमणिरित्यन्ये। खद्योतोऽपि तेजस्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते न बिभेति। अतोऽचेतनं विवेकशून्यम् अत एवानामृष्टमनालोचितं तत्त्वान्तरं स्वरूपतारतम्यं येन तत् सामान्यं साम्यं विहगत्वादिरूपं धिक्। कमिव। तादृशं प्रभुमिवेति। अत्र तादृशं सामान्यं धिगित्येतावतैवाविवेकिनः प्रभोरवगतिसंभवात् पुनस्तदुक्तिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः। एवमन्येऽप्येवंविधा यथासंभवमलंकारदोषा ऊह्यास्ते पूर्वोक्तदोषेष्वन्तर्भवन्तीति। पूर्णमिदमुदाहरणविवरणम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ज्येष्ठे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे श्रियो
भ्रात्रेण स्मरणार्थसर्वगमरे निद्रामतिद्रावये ।
श्रीहर्षे त्रिदिवं गते मयि मनोहीने च कः शोधये-
दित्याशुत्समहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपितः ॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा संतोषशीलेन ।
ईममद्भुतं प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥
दीपिकाद्वितयं कन्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ ।
स्वमतो सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः ।
इति प्रदीपगम्भीरभावार्थद्योतनं कृतम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो नृसिंहो रमया युतः ।
कुलदैवतमस्माकं सर्वभूतात्मना स्थितः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्पुरुपाह्वश्रीविद्वत्सूरिसुतरामभट्टात्मजवैद्य-
नाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां दशम उल्लासः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

काव्यप्रदीपस्थोदाहरणानुक्रमणी ।

१ वीरचरिते २. रघुवंशे. ३. बालरामायण ४. देवीशतके (आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीते). ५. रुद्रटालंकारे ६. वीरचरिते ७. कुट्टनीमते ८. वीरचरिते. ९. भारते शान्तिपर्वणि. १०. अमरुशतके ११. महाभारते द्रोणपर्वणि. १२. वीरचरिते. १३ भारते शान्तिपर्वणि. १४. बिल्हणचरिते प्राप्यते १५. किरातार्जुनीये.

१. दरदलदले. २. वैवस्वतार्कस्य. ३. विक्रमोर्वशीयम्. ४. श्रीमद्भगवत्पाद- [illegible] [illegible]. ५. [illegible]. ६. [illegible]. ७. [illegible]. ८. [illegible]. ९. [illegible]. १०. [illegible]. ११. [illegible]. १२. [illegible]. १३. [illegible]. [illegible] १६. [illegible]. १७. [illegible]

१. अमरुशतके. २. महडशतके. ३ रत्नावल्याम् ४ कादम्बरिकाध्यामुखरस्ता- प्रणीतपरमेश्वरस्तोत्रावली प्रयोदशे स्तोत्रे. ५. मालतवे सुभाषितावल्यादिषु. . बालरामायणे. ७. प्रदीपकर्तुरेव. ८. अमरुशतके. ९. प्रदीपकर्तुरेव. १०. शि- पालवधे. ११. रघुवंशे. १२. प्रदीपकर्तुरेव. १३. रुद्रटालंकारे १४. प्रदीपक- रेव. १५. रुद्रटालंकारे. १६. वेणीसंहारे. १७. प्रदीपकर्तुरेव.

१. रुद्रटालङ्कारे २. प्रदीपकर्तुरेव. ३. कुमारसंभवे. ४. रघुवंशे. ५. विक्रमोर्वशीयम्. ६. अमरुशतके. ७. रुद्रटालङ्कारे. ८. रुद्रटालंकारे. ९. अमरुशतके. १०. शाकुन्तले. ११. रघुवंशे. १२. वेणीसंहारे. १३. रुद्रटालंकारे. १४. शाकुन्तले. १५. प्रदीपकर्तुरेव. १६. सूर्यशतके. १७. वेणीसंहारे. १८. कुमारसंभवे. १९. बालरामायणे. २०. कर्पूरमञ्जर्याम्. २१. विष्णुपुराणे. २२. मालतीमाधवे. २३. महावीरचरिते; क्षेमेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणे.

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible] २१ [illegible]

[illegible]